

КИЇВСЬКИЙ СТОЛИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

ГАЙСЕНЮК МАРІЯ ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 94(438:477.43)«1764/1793»:329

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПОДІЛЬСЬКЕ ВОЄВОДСТВО 1764–1793 РР. В ОРБІТІ
ПОЛІТИЧНОГО УГРУПОВАННЯ ЧАРТОРИЙСЬКИХ**

Спеціальність: 032 Історія та археологія

Галузь знань: 03 Гуманітарні науки

Дисертація подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Марія Гайсенюк

Науковий керівник: Михайловський Віталій Миколайович, доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України

Київ – 2026

АНОТАЦІЯ

Гайсенюк М. О. Подільське воєводство 1764–1793 рр. в орбіті політичного угруповання Чарторийських. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 Історія та археологія. – Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, Київ, 2026.

Дисертаційна робота присвячена дослідженню механізмів формування, функціонування та еволюції політичного впливу угруповання Чарторийських у Подільському воєводстві в 1764–1793 рр., зокрема крізь призму патронально-клієнтарних зв'язків. Цей період в історії Речі Посполитої позначився складною політичною динамікою, що виявлялася у спробах модернізаційних реформ, гострій конкуренції магнатських угруповань і поглибленні системної кризи, яка зрештою завершилася поділами держави. Показовим у цьому контексті є Подільське воєводство – прикордонний регіон, який гостро відчував наслідки геополітичних зламів, але водночас залишався джерелом економічного та політичного ресурсу для провідних еліт. Одним із найвпливовіших гравців тут виступало політичне угруповання (партія) Чарторийських (*Familia*), яке відіграло ключову роль у державі. З огляду на актуальний у сучасній історіографії інтерес до неформальних інститутів влади, вивчення патронально-клієнтарних відносин на Поділлі дозволяє відстежити приховану динаміку міжособистісних зв'язків, залежностей та взаємних зобов'язань у домодерному суспільстві. Саме цьому присвячена дисертація, яка становить комплексне дослідження механізмів формування, функціонування та еволюції клієнтарної мережі магнатського угруповання Чарторийських у Подільському воєводстві в період правління короля Станіслава Августа Понятовського (1764–1793 рр.). Шляхом інтеграції регіонального підходу та інструментарію аналізу соціальних мереж реконструйовано неформальні інститути влади на південно-східному

прикордонні Речі Посполитої напередодні її краху. Джерельну базу дослідження становить широкий комплекс неопублікованих рукописних матеріалів (приватна та діловодна кореспонденція, фінансово-господарська документація, інвентарі), актових джерел (ухвали та інструкції сеймиків та сеймів), а також преси й публіцистики з архівосховищ і бібліотек України та Польщі.

У роботі доведено, що економічним фундаментом патронату слугували розлогі латифундії Чарторийських на Поділлі. Управління ними здійснювалося через глибоко ієрархізовану «маєткову бюрократію» (з центром у Меджибожі), яка функціонувала як автономна соціально-економічна система, так звана «держава в державі» та виступала потужним соціальним ліфтом для місцевої шляхти. Реконструйовано багаторівневу структуру подільської клієнтели, що складалася з елітарного кола лідерів угруповання, політично активних «діячів» (земських і городських урядників, пленіпотентів), сталих прихильників з грона маєткової адміністрації та нижчих городських урядників та політично пасивної дрібної чиншової шляхти, відносини з якими мали тимчасовий характер.

Обґрунтовано кризу традиційної моделі патронально-клієнтарних відносин у другій половині XVIII ст., що виявлялася в інтенсифікації ротації клієнтели та дестабілізації сталих зв'язків. Встановлено, що клієнти частіше, ніж у попередні десятиліття, вдавалися до зміни патронів, що було зумовлено як домінуванням приватних прагматичних інтересів, так і високою політичною кон'юнктурністю епохи. Проаналізовано діяльність клієнтів *Familii* на подільському сеймику, який був ареною протистояння магнатських угруповань, королівського двору та російського впливу. З'ясовано, що політичний успіх на локальному рівні залежав від здатності патрона мобілізувати ресурси (підкуп, масове звезення «голоти», роздвоєння сеймиків).

Водночас у добу Чотирирічного сейму (1788–1792 pp.) зафіксовано зростання громадянської свідомості подільської еліти та її підтримку реформаторського курсу. Розкрито комплексні механізми взаємодії в системі «патрон – клієнт». Визначено роль листування та особистих зустрічей для

підтримки функціонування клієнтарних зв'язків, котрою та звітності, розбудови довіри та лояльності. Представлено приклади матеріального стимулювання, що включали регулярне забезпечення (солярії, ординарії), фінансування сеймикових кампаній (оплата за участь та організацію зібрань, забезпечення логістики, компенсація втрат) та кредитно-майнову залежність. Доведено, що важливим нематеріальним ресурсом була протекція у політичному житті та судочинстві. Вплив князів Чарторийських на судові інституції воєводства й трибунали, а також можливість впливати на надання земських і гродських урядів, дозволяли їм «купувати» лояльність подільської шляхти та зміцнювати власні позиції в регіоні.

Дисертація суттєво поглиблює розуміння неформальних механізмів влади Речі Посполитої другої половини XVIII ст. та демонструє практичні моделі конвертації економічного й адміністративного капіталу магнатерії у стійке політичне домінування як на регіональному, так і на державному рівнях.

Наукова новизна полягає у наступному:

Вперше:

- здійснено комплексний аналіз діяльності політичного угруповання *Familia* на теренах Подільського воєводства у 1764–1793 рр.;

- реконструйовано багаторівневу структуру регіональної клієнтели Чарторийських, яка охоплювала елітарне коло політичних приятелів та лідерів угруповання, політично активних «діячів» (земських і гродських урядників, пленіпотентів), сталих прихильників з грона маєткової адміністрації та нижчих гродських урядників та політично пасивної дрібної чиншової шляхти, відносини з якими мали тимчасовий характер.

Уточнено:

- розмір земельних володінь та систему управління маєтками Чарторийських у Подільському воєводстві (зокрема діяльність Генерального подільського комісаріату), що виступали головним ресурсом патронату і соціальним ліфтом для місцевої шляхти;

– так звану «ціну лояльності» – комплекс економічних інструментів патронату, який охоплював диференційоване фінансове та натуральне забезпечення адміністрації (солярії, ординарії, пожиттєві виплати), цільове фінансування політичних клієнтів під час сеймиків (винагорода за участь, компенсація втрат) та механізми кредитно-майнової залежності.

Показано:

– кризу традиційної моделі клієнтелізму, оскільки в другій половині XVIII ст. шляхетська лояльність еволюціонувала в бік політичного кон'юктуралізму, де клієнти (навіть із найближчого оточення) легко змінювали патронів заради кар'єри та збереження майна під тиском зовнішніх і внутрішніх загроз;

– використання подільського сеймику як арени протистояння магнатських угруповань і королівського двору, де політичний успіх залежав від здатності патрона мобілізувати ресурси (підкуп, масове звезення «голоти», роздвоєння сеймиків);

– ефективність використання системи патронату в політичному житті та судочинстві.

Набуло подальшого розвитку:

– вивчення комунікативних практик ранньомодерної еліти: концептуалізовано синтез вербальних (ритуалізований епістолярний етикет) та візуально-перформативних механізмів комунікації. З'ясовано, що особисті поїздки магнатів Поділлям були важливими для емоційної та соціокультурної консолідації шляхетської спільноти;

– дослідження просопографічного портрета подільської шляхти другої половини XVIII ст. через відтворення персональних кар'єрних траєкторій клієнтів у контексті боротьби за владу в південно-східних воєводствах Речі Посполитої.

Практичне значення. Дослідження дозволяє глибше зрозуміти механізми політичного впливу магнатських родів на регіональному рівні, зокрема через мережі патронату й клієнтелізму. Його результати можуть бути використані в подальших наукових студіях з історії Поділля та Речі Посполитої

XVIII ст., під час підготовки і написання монографій, статей, посібників, тематика яких є дотичною.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним дослідженням, у якому викладено авторський погляд на соціально-економічне та політичне становище Подільського воєводства в контексті діяльності політичного угруповання Чарторийських (1764–1793 рр.). Наукові результати дисертації належать особисто автору та є його теоретичним та практичним внеском у розвиток історичної науки.

Ключові слова: Подільське воєводство, Річ Посполита, князі Чарторийські, угруповання «Familia», шляхта, еліта, клієнталізм, епістолярій, фільваркове господарство, маєток, сеймик, сейм, судочинство, реформи, ранньомодерна Україна.

Наукові статті, опубліковані у наукових фахових виданнях, включених на дату опублікування до Переліку наукових фахових видань України:

1. Гайсенюк М. Кам'янецьке староство у світлі інвентарів 1763–1789 рр. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2025. № 36 (4). С. 146–154. DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/4.21>
2. Гайсенюк М. Подорожі Чарторийських 1780 і 1782 рр. на Волинь, Галичину й Поділля у спогадах сучасників. *Київські історичні студії*. 2025. № 2 (21). С. 72–83. DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2025.27>
3. Гайсенюк М. Управління маєтками Чарторийських у Подільському воєводстві в другій половині XVIII століття. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2025. № 161(2). С. 12–20. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2025.161.2>
4. Гайсенюк М. Урбанізаційні процеси у Подільському воєводстві у 1434–1572 рр.: за матеріалами Коронної метрики. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. 2023. № 40. С. 28–44. DOI: <https://doi.org/10.32626/2309-2254.2023-40.28-44>

SUMMARY

Haiseniuk M. The Podolian Voivodeship in the years 1764–1793 in the orbit of the Czartoryski political party. – Qualification scientific work submitted as a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in Specialty 032 History and Archaeology. – Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, Kyiv, 2026.

This dissertation is dedicated to studying mechanisms of forming, functioning and evolution of the influence of the Czartoryski political party in the Podolian Voivodeship between 1764 and 1793, particularly via the prism of patron-client relations. This period of time in the history of the Polish-Lithuanian Commonwealth denoted a complex political dynamic, which emerged in attempts at modernization reforms, caustic competition of magnate factions and a profound systemic crisis, which, eventually, resulted in the partition of the countries. The Podolian Voivodeship is remarkable in this context – the border region that acutely felt the consequences of geopolitical upheavals, yet remained a source of economic and political resource for the leading elite. One of the most influential players was the political faction called the House of Czartoryski also known as the Familia, who played a significant role in the country. In modern historiography the interest to informal governances, studying patron-client relations in The Podolian Voivodeship allows us to track a hidden dynamic of the interpersonal relationships, dependencies and mutual obligations in the pre-contemporary society. This is what the dissertation is dedicated to, which is composed of a complex research on the mechanisms of formation, functioning and evolution of clientelistic network of the Czartoryski magnate faction in the Podolian Voivodeship during the reign of King Stanisław August Poniatowski (1764–1793). By integration of regional approach and a toolset of social social networks analysis, the informal governmental institutions were reconstructed in the southeastern borderline of The Polish-Lithuanian Commonwealth on the threshold of its collapse. A broad range of unpublished manuscripts (private and business correspondences,

household financial documentation, implements), charters, (decrees and instructions of sejmiks and sejms) as well as press and political writings from Ukrainian and Polish archives and libraries.

It is proved in this work that the sprawling latifundia of Czartoryski in Podillia provided an economic foundation for patronage. Its government was conducted via deep hierarchised “real estate bureaucracy” (with its centre in Medzhybizh), which functioned as an autonomous socioeconomic system, a so-called “state within a state” and performed as a powerful social lift for the local nobility. A multilayered structure of the Podolian clientelism was reconstructed, which consisted of elite circles of faction leaders, politically active figures, such as land and grod officials/castellans, and plenipotentiaries, permanent adherents from the cluster of manor administration, lower grod officials and minor politically passive quit-rent nobility, the relationships with whom were temporary.

The crisis of the traditional patron-client relationships in the second half of the 18th century, which appeared in the intensification of clientelist rotation and destabilization of continuous connections, has been justified. It has also been determined that clients resorted to changing their patrons more often than in the previous centuries, which was due to the private pragmatic interests dominance as well as high political opportunism of the epoch. The actions of the Familia clients in the Podolian sejmik, that was an arena for the mogul factions, royal court and Russian influence oppositions, have been analysed. It has been ascertained that the political success on the local level depended on the patron’s ability to mobilise the resources (bribe, mass gathering of the poor, the division of the sejmik).

At the same time, in the era of The Great Sejm (1788–1792), the public consciousness of the Podolian elite and its support of reformatory movement has been recorded. The complex mechanisms within the “patron-client” system have been disclosed. The role of postal correspondence and personal meetings to support the functioning of clientelist relations, accounting, and strengthening of trust and loyalty have been determined. The examples of the material encouragement, including regular provision (salarium- salary and ordinarium-regular allowance), financing of

sejmik campaigns (remuneration for the organization and participation in the events, logistical support, loss compensation) and asset-based lending are presented. It has been proven that the most important nonmaterial resource was political and jurisdictional protection. The influence of the Chartoryski Princes on the judicial institutions and tribunals of the voivodeship, as well as the ability to influence the assignments of zemstvo and district officials, allowed them “to buy” the loyalty of the Podolian nobility and enhance their own position in the region.

This dissertation significantly deepens the understanding of informal power mechanisms of The Polish-Lithuanian Commonwealth in the second half of the 18th century and demonstrates practical models of conversion of the economic and administrative capital of the magnate elite into a durable political dominance both regionally and nationally.

The scientific novelty consists of the following:

For the first time:

- the complex analysis of activity of the *Familia* political party in the Podolian Voivodeship from 1764 to 1793 has been implemented;
- a multilayered structure of the Podolian clientelism has been reconstructed, which consisted of elite circles of faction leaders, politically active figures, such as land and grod officials/castellans, and plenipotentiaries, permanent adherents from the cluster of manor administration, lower grod officials and minor politically passive quit-rent nobility (the relationships with whom were temporary).

Specified:

- the scale of land holdings and the system of governance of the Czartoryski manors in the Podolian Voivodeship (particularly the activity of the General Podolian Commissariat), that acted as the main patronage resource and a social lift for the local nobility;
- a so-called “loyalty cost” – a system of economic patronage instruments, which covered differentiated financial and natural administrative provision (salaries, regular allowances, lifelong payouts), target investment of the political clients

during the *sejmiks* (remuneration, loss compensations) and the mechanisms of asset-based lending.

Displayed:

- the crisis of a traditional model of clientelism, due to the evolution of nobility's loyalty towards political opportunism in the 18th century, where, under the pressure of internal or external threats, the clients reluctantly changed their patrons in return for their career and property protection;
- utilization of the Podolian regional assembly as of the arena to resist magnate factions and the royal court, where political success depended on the patron's ability to mobilise the resources (bribe, mass gathering of the poor, the division of the *sejmiks*);
- the effectiveness of the usage of the patronage system in political and judicial life.

Acquired the subsequent growth:

- studying communicative practices of the early modern period: the synthesis of verbal (ritualized epistolary style) and visually-performative mechanisms of communication were conceptualized. It was ascertained that personal trips of the magnates round Podillia were important for the emotional and sociocultural consolidation of the noble community;
- the research of the prosopographic portrait of the Podolian nobility of the second half of the 18th century via reproduction of the personal career paths of the clients in the context of the race for power in the southeastern voivodeships of the Polish-Lithuanian Commonwealth.

Practical meaning: The research allows us to understand the deeper the mechanisms of the political influence of the magnate class on the regional level, particularly through the networks of patronage and clientelism. Its results may be used in further scientific studies on the history of Podillia and the Polish-Lithuanian Commonwealth in 18th century, when writing monographs, articles, or manuals, all of which are relevant to the topic.

Personal input of the candidate for a degree. This dissertation is independently conducted research, which presents the author's point of view on the socioeconomic and political situation in the Podolian voivodeship in the context of the Czartoryski political party in the years 1764– 1793. The scientific results of the dissertation belong to the author personally and provide a theoretical and practical input in the development of historical science.

Key words: the Podolian Voivodeship, the Polish-Lithuanian Commonwealth, Prince Czartoryski, political faction *Familia*, nobility, elite, clientelism, epistle, folwark, manor, sejmik, the Sejm, reforms, early modern Ukraine.

The scientific articles published in scientific journals listed as of the publication date that are included to the list of scientific professional publications of Ukraine.

1. Haiseniuk M. The Kamianets starostwo in the light of the inventories of 1763–1789. *Scientific notes of Taurida National V.I. Vernadsky University. Series: Historical Sciences*. 2025. No. 4 (36). P. 146–154. DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/4.21>
2. Haiseniuk M. The Travels of the Czartoryski Family to Volhynia, Galicia, and Podolia in 1780 and 1782 in the Memoirs of Their Contemporaries. *Kyiv Historical Studies*. 2025. No 2 (21). P. 72–83. DOI <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2025.27>
3. Haiseniuk M. Administration of the Czartoryski Estates in the Podolian Voivodeship During the Late 18th Century. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History*. 2025. No 2 (161). P. 12–20. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2025.161.2>
4. Haiseniuk M. Urbanization processes in Podolian Voivodeship (1434–1572) according to the materials of the Crown Metric. *Scientific Papers of the Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University History*. 2023. No 40. P. 28–44. DOI: <https://doi.org/10.32626/2309-2254.2023-40.28-44>

ЗМІСТ

Вступ.....	15
Розділ I. Історіографія, джерельна база та методологія дослідження.....	22
1.1. Історіографічний огляд.....	22
1.2. Джерельна база дослідження.....	37
1.3. Ключові поняття, основні теоретичні та методологічні підходи.....	44
Розділ II. Особливості адміністративно-територіального устрою та соціально-економічного становища Подільського воєводства у XVIII ст...56	
2.1. Територія воєводства у ранньомодерний час.....	56
2.2. Соціальна структура населення воєводства.....	63
2.3. Стан господарства та економіки воєводства.....	83
Розділ III. Механізми політичного впливу князів Чарторийських у Подільському воєводстві.....	123
3.1. Політичне утвердження родини князів Чарторийських у Подільському воєводстві.....	123
3.2. Земельні володіння родини у Подільському воєводстві, як основа політичної діяльності.....	145
3.3. Клієнти та співпрацівники <i>Familiae</i> на Поділлі у 1764–1793 рр.....	160
3.4. Зіткнення інтересів політичних угруповань на сеймиках Подільського воєводства.....	196
Розділ IV. Магнатський патронат князів Чарторийських.....	230
4.1. Листування та особисті контакти як форми взаємодії в системі «патрон-клієнт».....	230
4.2. «Ціна лояльності»: грошові виплати та подарунки як елемент патронату.....	240
4.3. Протекція у суспільному житті та системі правосуддя.....	253
Висновки.....	268
Список використаних джерел і літератури.....	275
Додатки.....	326

ПЕРЕЛІК АБРЕВІАТУР ТА УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Абревіатури

ЛННБУ ім. В. Стефаника – Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України в м. Києві

AGAD – Archiwum Główne Akt Dawnych

APŁ – Archiwum Potockich z Łańcuta

APP – Archiwum Publiczne Potockich

ASK – Archiwum Skarbu Koronnego

AZ – Archiwum Zamoyskich

BC – Biblioteka Czartoryskich

BJ – Biblioteka Jagiellońska

BK – Biblioteka Kórnicka

BUW – Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie

ZBS – Zbiór Branickich z Suchej

ZMN – Zbiór z Muzeum Narodowego

ZP – Zbiór Popiełów

Умовні скорочення

гр. – грош

ден. – денарії

зл. – злотих

лат. – латинська

пол – польська

рос. – російська

франц. – французька

h. – herbu

IMci PP – Ich Mości Panów

JMć Pan – Jego Mość Pan

JWMP/JW Pan – Jaśnie Wielmożny Pan

k. – kartka

ks. – książkę

P Dja - Pana Dobrodzieja

Rkp. – Rękopis

s. – strona

St. Dr. – Stare Druki

św. – święty

Sygn. – Sygnatura

Xżę/Xcia – książkę/księcia

ВСТУП

Актуальність теми дисертації зумовлена потребою глибшого переосмислення політичних процесів на українських землях у складі Речі Посполитої у другій половині XVIII ст. Саме цей період характеризувався особливою динамікою, що супроводжувалася посиленням реформаторських імпульсів і модернізаційними процесами, а також конкуренцією магнатських угруповань та загостренням кризових явищ, що завершилися поділами держави. Важливим є регіональний вимір цих змін, який виразно простежується на прикладі Подільського воєводства. Як прикордонний регіон, воно особливо гостро відчувало наслідки політичних трансформацій і конфліктів. Водночас, завдяки концентрації великого землеволодіння, воно залишалося джерелом економічної потуги та політичного статусу магнатів. У цьому контексті Поділля постає не периферією, а простором перетину інтересів королівської влади, місцевої шляхти та провідних магнатських домів. Одним із найвпливовіших серед них було політичне угруповання Чарторійських (*Familia*)¹, що сформувалася у 1720-х рр. і до кінця XVIII ст. відігравало одну з ключових ролей у політичному житті Речі Посполитої, не в останню чергу завдяки опорі на Поділля.

Уряд Генерального подільського старости, який з 1750 р. послідовно тримали Август та Адам Чарторійські та володіння величезним маєтком у Подільському та сусідніх воєводствах створювали умови для розбудови широкої клієнтарної мережі для родини. Зростання уваги дослідників до неформальних механізмів влади як підходу, що дозволяє відстежити динаміку особистих зв'язків, залежностей і взаємних зобов'язань у домодерних

¹ *Familia* – усталене в джерелах і науковій літературі позначення політичного угруповання Чарторійських. Тому в дисертації термін подається курсивом (*Familia*) – відповідно до практики сучасної історіографії, див.: Zielińska Z. Walka „Familii” o reformę Rzeczypospolitej 1743–1752. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1983. S. 8.

² Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 6. Т. 2: Акты об

суспільствах, актуалізує потребу глибшого аналізу ще недостатньо вивченого питання патрон-клієнтарних відносин у Подільському воєводстві у XVIII ст.

Окремий науковий інтерес становить проблема тривалості та стійкості цих зв'язків в умовах системних криз. Йдеться як про внутрішні потрясіння в межах самого угруповання (конфлікти між лідерами, зміна поколінь, репутаційні скандали чи зміна зовнішньополітичних орієнтирів), так і про загальнодержавні злами другої половини XVIII ст., що безпосередньо зачіпали Поділля: Барська конфедерація, перший поділ Речі Посполитої, трансформації періоду Чотирирічного сейму, Торговицька конфедерація тощо. Аналіз цих подій дає змогу простежити співвідношення стабільності й кон'юнктурності клієнтарних структур та показати, як загальнодержавна політична динаміка переломлювалася крізь регіональну специфіку Подільського воєводства, що тривалий час перебувало в орбіті політичних і майнових інтересів родини Чарторийських.

Зв'язок із науковими планами та програмами. Робота виконана в межах науково-дослідної проблеми кафедри історії України Факультету суспільно-гуманітарних наук Університету Грінченка «Соціокультурні аспекти урбанізаційних процесів на теренах України» (Реєстраційний номер: 0122U202037) (12.22 – 12.27 рр.). Тема дисертації «Подільське воєводство 1764–1793 рр. в орбіті політичного угруповання Чарторийських» була затверджена Вченою радою Київського університету імені Бориса Грінченка (протокол №11 від 21 грудня 2022 р.).

Об'єктом дослідження є політичне угруповання Чарторийських у Речі Посполитій XVIII ст.

Предметом дослідження є Подільське воєводство у контексті політики *Familiae* Чарторийських за часів правління Станіслава Августа Понятовського.

Метою дисертаційного дослідження є висвітлити питання політичного впливу та діяльності князів Чарторийських у Подільському воєводстві. Відповідно до мети було сформульовано такі **дослідницькі завдання**:

- проаналізувати історіографію, джерельну базу дослідження;

- використати методи, котрі дозволять найповніше розкрити тему та поставлені завдання;
- охарактеризувати особливості адміністративно-територіального і його змін та соціально-економічного становища Подільського воєводства протягом XVIII ст.;
- розглянути біографії лідерів *Familiae*, пов'язаних з Подільським воєводством, та їх місце у політичній кон'юктурі на загальнодержавному та локальному рівнях;
- окреслити розмір земельних володінь родини на Поділлі та охарактеризувати систему управління маєткового комплексу в другій половині XVIII ст.;
- охарактеризувати мережу клієнтів політичного угруповання Чарторийських у Подільському воєводстві;
- з'ясувати характер і механізми суперництва політичних угруповань на сеймиках Подільського воєводства за правління Станіслава Понятовського;
- окреслити основні практики магнатського патронату та визначити їх значення для формування й функціонування клієнтарних мереж у воєводстві.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1764–1793 рр. Нижня межа обумовлена обранням на польський престол нового короля Станіслава Августа Понятовського. Верхньою межею є ліквідація Подільського воєводства внаслідок Другого поділу Речі Посполитої та його інкорпорація до Російської імперії.

Територіальні межі дослідження охоплюють адміністративні кордони Подільського воєводства з урахуванням змін, що відбулися після анексії західної частини воєводства Австрійською імперією внаслідок Першого поділу Речі Посполитої у 1772 р.

Методологія дослідження. У дисертації використано комплекс загальнонаукових і спеціально-історичних методів, що спираються на

принципи історизму, системності та об'єктивності. Провідним є просопографічний підхід, який дозволив реконструювати мережу клієнтів Чарторийських і механізми патронально-клієнтарних зв'язків. Компаративний метод застосовано для виявлення регіональної специфіки Подільського воєводства в ширшому контексті Речі Посполитої, а критичний аналіз джерел, доповнений елементами герменевтики та семіотики, – для – інтерпретації практик патронату, моделей лояльності й політичної взаємодії. У цілому робота поєднує оптику соціальної та культурної історії, розглядаючи зв'язки й поведінку історичних акторів як продукт конкретної політичної культури XVIII ст.

Наукова новизна полягає у наступному:

Вперше:

- здійснено комплексний аналіз діяльності політичного угруповання *Familia* на теренах Подільського воєводства у 1764–1793 рр.;

- реконструйовано багаторівневу структуру регіональної клієнтели Чарторийських, яка охоплювала елітарне коло політичних приятелів та лідерів угруповання, політично активних «діячів» (земських і гродських урядників, плєніпотентів), сталих прихильників з грона маєткової адміністрації та нижчих гродських урядників та політично пасивної дрібної чиншової шляхти, відносини з якими мали тимчасовий характер.

Уточнено:

- розмір земельних володінь та систему управління маєтками Чарторийських у Подільському воєводстві (зокрема діяльність Генерального подільського комісаріату), що виступали головним ресурсом патронату і соціальним ліфтом для місцевої шляхти;

- так звану «ціну лояльності» – комплекс економічних інструментів патронату, який охоплював диференційоване фінансове та натуральне забезпечення адміністрації (солярії, ординарії, пожиттєві виплати), цільове фінансування політичних клієнтів під час сеймиків (винагорода за участь, компенсація втрат) та механізми кредитно-майнової залежності.

Показано:

- кризу традиційної моделі клієнтелізму, оскільки в другій половині XVIII ст. шляхетська лояльність еволюціонувала в бік політичного кон'юктуралізму, де клієнти (навіть із найближчого оточення) легко змінювали патронів заради кар'єри та збереження майна під тиском зовнішніх і внутрішніх загроз;
- використання подільського сеймику як арени протистояння магнатських угруповань і королівського двору, де політичний успіх залежав від здатності патрона мобілізувати ресурси (підкуп, масове звезення «голоти», роздвоєння сеймиків);
- ефективність використання системи патронату в політичному житті та судочинстві.

Набуло подальшого розвитку:

- вивчення комунікативних практик ранньомодерної еліти: концептуалізовано синтез вербальних (ритуалізований епістолярний етикет) та візуально-перформативних механізмів комунікації. З'ясовано, що особисті поїздки магнатів Поділлям були важливими для емоційної та соціокультурної консолідації шляхетської спільноти;
- дослідження просопографічного портрета подільської шляхти другої половини XVIII ст. через відтворення персональних кар'єрних траєкторій клієнтів у контексті боротьби за владу в південно-східних воєводствах Речі Посполитої.

Практичне значення. Дослідження дозволяє глибше зрозуміти механізми політичного впливу магнатських родів на регіональному рівні, зокрема через мережі патронату й клієнтелізму. Його результати можуть бути використані в подальших наукових студіях з історії Поділля та Речі Посполитої XVIII ст., під час підготовки і написання монографій, статей, посібників, тематика яких є дотичною.

Апробація результатів дослідження. Основні положення роботи та висновки було апробовано на міжнародних та всеукраїнських наукових заходах:

1. VIII щорічна конференція Німецько-української історичної комісії «Early Modern Statehood and Society in the Ukrainian Lands: Forms and Concepts» (10–12 вересня 2023 р., Німецький історичний інститут Варшави, Польща);

2. XII Всеукраїнська науково-практична конференція молодих учених з міжнародною участю «Українська минувшина: війни за ідентичність» (25 квітня 2024 р., Київський столичний університет ім. Бориса Грінченка);

3. Міжнародна конференція «Central and Eastern Europe and the Balkans: Historical Perspectives, Cultural Bridges, and New Horizons» (3–4 жовтня 2024, Болгарська академія наук, Софія, Болгарія);

4. Науковий семінар «Otwarte seminarium nowożytnicze Uniwersytetu Jagiellońskiego» (25 березня 2025, Ягеллонський університет, Краків, Польща).

Публікації. Основні здобутки та ключові положення дисертації відображено у 4 одноосібних наукових статтях, опублікованих у наукових виданнях, включених на дату опублікування до переліку наукових фахових видань України.

Гранти та стипендіальні програми. Дослідження здійснювалося в межах кількох грантових і стипендійних програм, зокрема грантової програми для молодих вчених «Research Grants in Ukrainian and Ukrainian-Canadian Studies in the Humanities and Social Sciences, Law, Education, and Library Sciences 2023–2024» Канадського інституту українських студій, реалізованої у наукових установах, бібліотеках та архівах України і Польщі протягом вересня 2023 р. – червня 2024 р.; стипендіальної програми „Miesiąc w Polsce” від Centrum Dialogu im. Juliusza Mieroszewskiego, реалізованої в листопаді 2023 р.; грантової програми для молодих науковців “Research Grants in Invisible University for Ukraine” від Central European University Foundation of Budapest, реалізованої протягом вересня – грудня 2023 р.; а також стипендійної програми „Program Stypendialny dla Młodych Naukowców” від Studium Europy Wschodniej Варшавського університету, реалізованої протягом вересня 2024 р. – червня 2025 р. на базі Ягеллонського університету в Кракові (Польща).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним дослідженням, у якому викладено авторський погляд на соціально-економічне та політичне становище Подільського воєводства в контексті діяльності політичного угруповання Чарторийських у 1764–1793 рр. Наукові результати дисертації належать особисто автору та є його теоретичним та практичним внеском у розвиток історичної науки.

Структура роботи. Дисертація складається анотації, змісту, переліку аббревіатур та умовних позначень, вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (165 позицій джерел, з-поміж яких 124 – архівні матеріали; 357 позицій літератури) та додатків. Загальний обсяг роботи становить 340 с., з них основного тексту 260 с.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографічний огляд

Історіографія порушеної проблематики є надзвичайно широкою й різноплановою, хоча в більшій мірі представлена працями іноземних, переважно польських, істориків. З огляду на своєрідність предмета дослідження та міждисциплінарний характер поставлених завдань, опрацьовану літературу доцільно згрупувати за кількома напрямками. Першу групу становлять регіональні студії, у межах яких висвітлюються адміністративно-територіальна, демографічна, антропологічна та соціально-економічна історія Подільського воєводства у ранньомодерний час. Друга група охоплює праці, присвячені родині Чарторийських, їхній політичній, господарській і просвітницькій діяльності, а також середовищам і мережам, що формувалися довкола цього магнатського роду. Водночас для інтерпретації зібраного матеріалу важливими є дослідження з історії клієнтелізму та парламентаризму, а також синтетичні праці, які дозволяють окреслити ширший політичний і соціально-економічний контекст епохи. Відтак у цьому розділі спробуємо систематизувати опрацьовану історіографію відповідно до хронологічного і проблемно-тематичного критеріїв.

В українській історіографії академічний рівень вивчення регіональної історії, зокрема й історії Поділля, розпочався у 80-ті – 90-ті роки XIX ст. з появою молодого покоління дослідників, під науковим керівництвом Володимира Антоновича. У серії «Архив Юго-Западной России» під його редакцією було опубліковано значний обсяг джерел з соціально-економічної історії Правобережної України, а сам В. Антонович першим на широкому джерельному матеріалі показав зростання селянських повинностей у XVIII ст.

на Волині, Поділлі та Київщині, звернувши увагу на відмінності становища селян в окремих українських воєводствах². У контексті історії Поділля особливої уваги заслуговує його монографія Михайла Грушевського «Барське староство. Історичні нариси (XV–XVIII ст.)», опрацьована двома томами джерел, вона й до сьогодні залишається взірцем істричного та археографічного дослідження³. Ця праця істотно розширила межі наукового уявлення про Поділля як історичного регіону. У ній М. Грушевський вперше обґрунтував тезу, що у другій чверті XVIII ст. відбулося остаточне оформлення нової моделі управління магнатськими володіннями, яка поділялася на два взаємопов'язані «відомства»: одна група урядників відповідала за господарсько-адміністративні справи, друга – опікувалася справами шляхетського стану, зокрема питаннями судочинства⁴. Описуючи залежність локальних інституцій від старости, механізми підпорядкування та канали комунікації, М. Грушевський фактично окреслив проблематику, близьку до сучасних студій соціальних мереж (*social network*). Цінними є також його тези, що у XVIII ст. старости втрачають свою первинну функцію «захисту» території, а «колишні військові урядники» (поручники, намісники, ротмістри, віцеротмістри) зникають або змінюють повноваження⁵. Ця праця справді є фундаментальною для вивчення Подільського воєводства.

Значний масив джерел з історії Поділля опублікував А. Яблоновський у багатотомному виданні «*Źródła dziejowe*»⁶. У власних студіях автор звертався до генези Поділля як регіону, пов'язуючи його історичний розвиток передусім із татарським чинником⁷. При цьому дослідник трактував цей вплив майже виключно в негативному ключі, що нині контрастує з підходами, які

² Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 6. Т. 2: Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVIII веке (1700–1799) / Временная комиссия для разбора древних актов, Київська археографічна комісія. Киев: В типографии Киевского губернского управления, 1870. 556 с.

³ Грушевський М. С. Барське староство. Исторические очерки (XV–XVIII вв.). Киев: Тип. имп. ун-та св. Владимира, 1894. 404 с.

⁴ Грушевський М. С. Барське староство... С. 370.

⁵ Грушевський М. С. Барське староство... С. 369.

⁶ *Źródła dziejowe* T. 19. Ziemia ruskie. Wołyń i Podole / Red. A. Jablonowski. Warszawa: Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1889. S. 14–72.

⁷ Jablonowski A. Podole u schyłku wieku XV. *Ateneum pismo naukowe i literackie*. 1880. T. 2 (18). Z. 6. S. 526–545.

розглядають Поділля як регіон контактів і взаємодій⁸. Важливою складовою його праць були розвідки з адміністративно-територіальної структури й демографії, включно зі спробами визначити площу та чисельність населення Подільського воєводства; щоправда, запропоновані ним підрахунки згодом були уточнені Миколою Крикуном⁹.

У міжвоєнний час зацікавлення історією Поділля помітно зменшилося, однак від 1960-х років у дослідженні регіону окреслилася нова хвиля, пов'язана передусім із науковим доробком Миколи Крикуна. Його праці, спираючись на широку джерельну базу, суттєво поглибили знання про демографічні процеси, історичну географію та інституційні засади місцевого управління Подільського воєводства. Вагомим здобутком стала реконструкція адміністративно-територіального устрою Подільської землі впродовж XV–XVIII ст., зокрема дослідження повітового поділу та характеристика функціонування локальних структур влади¹⁰. Паралельно дослідник звертався до проблем колонізації та заселеності південно-східних територій Речі Посполитої у середині XVIII ст., включно з Поділлям, а також до питань демографічної динаміки й етносоціальної структури населення¹¹. Водночас для здійснення справді деталізованого дослідження демографії Подільського воєводства М. Крикуну бракувало репрезентативної джерельної бази.

Ширший контекст демографічної історії Речі Посполитої найповніше окреслено в польській історіографії, зокрема, монографія Цезарія Кукльо

⁸ Див. праці: Михайловський В. Історія, мова, географія: топоніми середньовічного Поділля. Київ: Темпора. 2021. С. 34. Дашкевич Я. Територія і межі історичного Поділля (XVI–XVIII ст.). Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Львівське відділення УАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2011. 792 с.

⁹ Źródła dziejowe. T. 19. S. 12; Крикун М. Кількість і структура поселень Подільського воєводства в першій половині XVII ст. *Подільське воєводство у XV–XVIII століттях: Статті і матеріали*. Львів, 2011. С. 171.

¹⁰ Крикун М. *Подільське воєводство у XV–XVIII століттях: Статті і матеріали*. Львів, 2011. 733 с.; Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел. Київ: Інститут української археографії, Академія Наук України, 1993. 186 с.; Крикун М. Природний рух населення на Правобережній Україні у 80-х – на початку 90-х років XVIII ст. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. № 37. 2002. С. 62–72; Крикун М. З історії заселення Подільського воєводства в першій половині XVIII ст. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. №2. 1965. С. 72–76; Крикун М. Повітовий устрій Подільського воєводства в XV–XVI ст. *Перспективи джерелознавства історичної географії України. Український археографічний щорічник*. Київ: Наук. думка, 1992. Вип. 1. С. 157–178.

¹¹ Крикун М. Подимні реєстри Правобережної України першої і початку другої половини XVIII століття. *Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII ст.: статті і матеріали*. Львів: УКУ, 2012. С. 336–357; Крикун М. Реєстри димів Правобережної України останньої чверті XVIII століття. *Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII ст.: статті і матеріали*. Львів: УКУ, 2012. С. 410–456.

«Demografia Rzeczypospolitej Przedrozbiorowej» постає як засаднича методологічно-пізнавальна синтеза демографічного розвитку Речі Посполитої до кінця XVIII ст.¹². Праця дозволяє зіставити демографічні процеси Поділля із загальнодержавними тенденціями та окреслити як спільні риси, так і регіональні особливості. Водночас широке територіальне охоплення неминує зменшує увагу до окремих деталей: зокрема, частина обрахунків Ц. Кукльо спирається на неточні дані А. Яблоновського (передусім щодо оцінки площі). Підрахунки чисельності населення на підставі реєстру 1790 р. також потребують уточнення, здійсненого у працях М. Крикуна¹³. Крім того, застосування Ц. Кукльо середнього для Речі Посполитої коефіцієнта (6 осіб на господарство) під час розрахунку густоти населення не повною мірою відбиває специфіку Поділля, де цей показник, імовірно, був вищим і становив близько 6,5 осіб¹⁴.

В останні роки в європейській історіографії помітно зростає інтерес до антропологічних і соціально-демографічних студій, у центрі яких перебуває родина та домогосподарство як базова соціальна одиниця¹⁵. Варто згадати колективну працю «Framing the Polish Family in the Past» (ред. Пйотр Гузовський, Цезарій Кукльо), котра синтезує сучасні підходи до вивчення сім'ї на землях історично пов'язаних із Річчю Посполитою, аналізуючи моделі родини в різних соціальних групах – від шляхти й магнатерії до міщанства (втім єврейські громади) та селянства¹⁶. Окреме місце посідає праця Миколая Шолтисика «Rethinking East-Central Europe. Family Systems and Co-Residence in Polish-Lithuanian Commonwealth», побудована на аналізі близько 27 тис. домогосподарств Корони, Литви, а також з урахуванням українських земель

¹² Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej / Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2009. 532 s.

¹³ Крикун М. Реєстри димів Правобережної України останньої чверті XVIII ст... С. 452.

¹⁴ Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej... S. 214–219; Szołtysek M. Rethinking East-Central Europe. Family Systems and Co-Residence in Polish-Lithuanian Commonwealth. Bern, 2015. S. 600; Крикун М. Г. Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 року. *Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII ст.: статті і матеріали*. Львів: УКУ, 2012. С. 556.

¹⁵ Kuklo C. Czy rodzina doby późnofeudalnej jest nadal atrakcyjnym polem badawczym? *Kwartalnik Historyczny* 2024, T. 130. Nr 4. S. 692

¹⁶ Framing the Polish Family in the Past. Hrsg. von Piotr Guzowski und Cezary Kuklo. Routledge. London – New York 2022. XII. 336 s.

кінця XVIII ст. із застосуванням демографічного моделювання. Автор демонструє регіональну варіативність сімейних систем і пов'язує окремі риси (зокрема багатосімейність) із фільварково-панщинним ладом, підкреслюючи вплив цієї господарської моделі на структуру локальних громад. Водночас, як зауважує дослідник, узагальнення щодо Поділля можуть містити похибки через обмеженість джерельної бази та фрагментарність даних (у збережених парафіяльних списках нерідко бракує відомостей про вік осіб або склад сім'ї)¹⁷. Цю тенденцію виразно репрезентує монографія Юрія Волошина, де парафія постає не лише церковно-адміністративною структурою, а й локальною спільнотою з власною соціальною організацією та демографічними характеристиками, що простежується за типами домогосподарств, структурою родини й показниками природного руху населення¹⁸.

Грунтовні дослідження соціально-економічних відносин на Правобережній Україні XVIII ст. розгорнулися у середині минулого століття й значною мірою визначалися формаційним підходом і марксистською оптикою. У цьому контексті «піонеркою», як її називає Владислав Серчик¹⁹, вивчення проблематики стала Валентина Маркіна, підсумком студій якої була монографія «Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII века» (Київ, 1961)²⁰. Її безперечною заслугою є опрацювання значного джерельного масиву та введення до наукового обігу господарської документації Потоцьких, Чарторийських і Жевуських із подільських маєтків. Водночас використання цих матеріалів було вибіркоким, а концентрація переважно на останній чверті XVIII ст. спричинила неточності у датуванні процесів відбудови фільваркового господарства на Поділлі в першій половині століття; окремі висновки дослідниці, зокрема ідеологічно забарвлені, потребують нового прочитання. Критичну оцінку підходів В. Маркіної здійснив Владислав

¹⁷ Szołtysek M. Rethinking East-Central Europe... S. 146.

¹⁸ Волошин Ю. Парафіяльна спільнота. Пирятинська протопопія другої половини XVIII ст. (соціально-історичний та історико-демографічний виміри). Львів: Український католицький університет 2023. 420 с.

¹⁹ Serczyk W. Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim w drugiej poł. XVIII wieku. Warszawa, 1965. S. 22.

²⁰ Маркіна М. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (социально-экономическое развитие). Киев: Издательство Киевского университета, 1961. 223 с.

Серчик у праці «Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim w drugiej poł. XVIII wieku»²¹, закидаючи їй добір фактів під наперед задані тези та заідеологізованість узагальнень. Натомість він зосередився на структурі й функціонуванні магнатських господарств, діяльності фільварків, характері виробництва та рентабельності, а також на торгівлі, простежуючи «адаптацію» маєтків після Першого поділу Речі Посполитої. У подальші десятиліття тема не отримала системного переосмислення; помітним винятком стали праці Юрія Овсінського про фільваркове господарство Жевуських, у яких підважено низку положень В. Маркіної щодо формування фільварково-панщинної системи на Поділлі та характеру селянських повинностей; висновки про розміри панщини й тривалість слобід, запропоновані В. Маркіною, також не знайшли підтвердження в його дослідженнях²². Питання селянських повинностей у Подільському воєводстві частково було розкрито й у студіях М. Макарової²³. Окремі аспекти функціонування адміністративного апарату магнатських маєтків розглядалися також у працях Терези Зілінської²⁴, Уршулі Кіцінської²⁵, Марека Мілуського²⁶, Владислава Серчика²⁷ та ін.

Формування Поділля як окремого історичного регіону досліджував Віталій Михайловський. У праці «Історія, мова, географія...» він пропонує системний аналіз подільських топонімів, хоронімів і гідронімів як основу для

²¹ Serczyk W. Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim...

²² Овсінський Ю. Маєтковий комплекс Жевуських в Подільському воєводстві Речі Посполитої в XVIII ст. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2009. №44. С. 59–72; Овсінський Ю. Книги розпоряджень Міхала Жевуського адміністрації маєтків у Подільському і Волинському воєводствах (30–70-ті роки XVIII століття). *Записки НТШ. Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін*. / Відп. ред. О. Купчинський. Львів, 2000. Т. ССXL. С. 53–71; Овсінський Ю. Фільваркова адміністрація подільсько-волинських маєтків Міхала Жевуського в 40-70-х роках XVIII ст. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2001. Вип. 37. Част. 1. С. 198–213.

²³ Макарова Л. В. Повинності залежного селянства Подільського воєводства у XVIII ст. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Вип. 4: На пошану професора А. О. Копилова*. 2011. С. 485–494.

²⁴ Zielińska T. Oficjaliści w dobrach magnackich w XVIII wieku jako urzędnicy ziemscy. *Świat pogranicza* / Red. M. Nagielski, A. Rachuba, S. Górzyński, Warszawa, 2003. S. 267–281.

²⁵ Kicińska U. Powinności zarządcy majątku szlacheckiego w czasach saskich na przykładzie dworu Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, kasztelanowej krakowskiej. *Saeculum Christianum*. 2024. № 31(2). S. 113–125. <https://doi.org/10.21697/sc.2024.31.2.8>

²⁶ Miłunski M. Zarząd dóbr Bogusława Radziwiłła w latach 1636–1669. *Administracja i życie codzienne w dobrach Radziwiłłów (XVI–XVIII w.)* / Red. Urszula Augustyniak. Warszawa: Wydawnictwo DiG, Instytut Historyczny UW, 2009. S. 195–283.

²⁷ Serczyk W. Korespondencja oficjalistów w dobrach Potockich na Ukrainie w drugiej połowie XVIII wieku. *Poprzez Stulecia księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Antoniemu Podrazie w 80. rocznicę Jego urodzin*. Krakow: Towarzystwo Wydawnicze “Historia Iagellonica”, 2000. S. 119–125.

просторово-історичної реконструкції краю. Такий підхід дає змогу простежити формування регіону та трансформацію уявлень про нього протягом пізньосередньовічного і ранньомодерного часу²⁸. Важливий внесок у вивчення Поділля належить також Янушу Куртиці: його праці з історії пізньосередньовічного Поділля, джерельні публікації, а також підготовлений спільно з Анною Сохацькою, Вітольдом Клачевським та Еугеніушом Янасом тому урядників Подільського воєводства стали вагомою підвалиною для подальших досліджень регіону²⁹.

Додатково залучено праці з історії міст і торгівлі. Зокрема, дослідження Ренати Круль-Мазур³⁰ зосереджені на історії Кам'янця у XVIII ст., а праці Єжи Міхальського³¹ дають змогу простежити реформування міського устрою у XVIII ст. Питання торгівлі з Гданськом та місця українських земель у цьому процесі ґрунтовно опрацьовано у студіях Зенона Гульдона³²; натомість Анджей Дзюбінський³³, Єжи Мотилевич³⁴, Марек Мондзік³⁵ акцентували увагу на векторах орієнтальної та чорноморської торгівлі. Окремий аспект (торгівлю

²⁸ Михайловський В. Історія, мова, географія: топоніми середньовічного Поділля. Київ: Темпора. 2021. 412 с.

²⁹ Kurtyka J. Podole w czasach jagiellońskich. *Studia i materiały*. T. IV. / Opracował Maciej Wilamowski; przedmowa Paweł Kurtyka; Wydział Historyczny Uniwersytetu Jagiellońskiego; Państwowa Wyższa Szkoła Wschodnioeuropejska w Przemyślu. Kraków: Societas Vistulana, 2011. 640 s.; Kurtyka J. Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i I. połowie XV wieku. *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*. T. I. / Red. F. Kuryk. Kraków: Wydawnictwo o Naukowe Akademii i Pedagogicznej, 2000. S. 9–59. Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku: spisy. T. 3: Ziemia ruskie. Zeszyt 3: Urzędnicy Podolscy XIV–XVIII wieku: spisy / Opr. E. Janas, W. Kłaczewski, J. Kurtyka, A. Sochacka. Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 1998. S. 7–28.

³⁰ Król-Mazur R. Miasto trzech nacji. *Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku*. Kraków: Wydawnictwo Avalon, 2008. 386 s.

³¹ Michalski J. Problematyka reform miejskiej w pierwszych latach panowania Stanisława Augusta. *Studia i szkice historyczne z XVIII i XIX wieku*. Kraków: Arcana, 2020. S. 80–89; Michalski J. Miasta polskie w XVIII wieku. *Studia i szkice historyczne z XVIII i XIX wieku*. Kraków: Arcana, 2020. S. 50–70; Michalski J. Pomysły uaktywnienia gospodarki polskiej w pierwszej połowie panowania Stanisława Augusta. *Studia i szkice historyczne z XVIII i XIX wieku*. Kraków: Arcana, 2020. S. 90–103; Michalski J. Zagadnienie polityki antycechowej w czasach Stanisława Augusta. *Studia i szkice historyczne z XVIII i XIX wieku*. Kraków: Arcana, 2020. S. 31–49.

³² Guldon Z. Związki handlowe dóbr magnackich na prawobrzeżnej Ukrainie z Gdańskiem w XVIII wieku. Toruń, 1966. 202 s.

³³ Dziubiński A. Na szlakach Orientu: handel między Polską a Imperium Osmańskim w XVI–XVIII wieku. Wrocław: "Leopoldinum", 1998. 320 s.

³⁴ Motylewicz J. Wymiana towarowa w rejonie środkowego biegu Dniestru w połowie XVIII wieku w świetle rejestru komory celnej w Kamieńcu Podolskim. *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*. T. 1 / Pod red. F. Kuryka. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2000. S. 257–270; Motylewicz, J. Kupcy z krajów imperium tureckiego w handlu naddniestrzańskim w połowie XVIII wieku. *Res Gestae. Czasopismo Historyczne*. 2015. 3. S. 375–386.

³⁵ Mądziak M. Z dziejów polskiego handlu na pobrzeżu Morza Czarnego w końcu XVIII. *Annales Universitatis Mariae curie-Skłodowska. Sectio F. Vol. XXVIII*. 1973. S. 205–224; Mądziak M. Powstanie i pierwsze lata działalności Kompanii Czarnomorskiej (1782–1785). *Rocznik Lubelski*. 1979. T. XXI. S. 77–91.

волами) докладно дослідив Ян Башановський³⁶. Важливий блок становить література з історії Церкви. Праці Тадеуша Трайдоса³⁷, Яна Мухи³⁸, Романа Пельчара³⁹ та Марека Мілавіцького⁴⁰ висвітлюють організаційну структуру й освітню мережу Кам'янецької латинської дієцезії; під редакцією Т. Трайдоса також підготовлено колективну монографію «Kościoły chrześcijańskie na Podolu»⁴¹. Культурно-релігійну ідентичність та інституційний розвиток Унійної церкви у воєводстві розкрито у працях Ігоря Сковчиляса⁴², а проблематику магнатського меценатства й взаємин шляхти із християнськими церквами – у дослідженнях Ігоря Кривошеї⁴³. Таким чином, сучасна історіографія дає змогу здійснити комплексний аналіз історії Подільського воєводства у XVIII ст. та є підґрунтям для реконструкції його функціонування як динамічного соціокультурного й господарського організму прикордоння Речі Посполитої.

Політичне угруповання *Familia* привертало увагу істориків уже в XIX ст. Однією з перших праць, присвячене саме магнатським франкціям, стало дослідження Казімежа Валішевського «Potoccy i Czartoryscy», де історію *Familiae* подано з перспективи суперництва політичних таборів у Речі Посполитій⁴⁴. Утім упродовж тривалого часу ця проблематика розроблялася переважно в межах загальних, наративних праць про політичну історію доби, а не у форматі спеціальних студій, присвячених власне угрупованню. Якісним зсувом у дослідженнях *Familiae* стала книжка Зоф'ї Зелінської «Walka „Familii”

³⁶ Baszanowski J. Handel wołami w Polsce w XVI–XVIII. Szczęsne, 2017. 328 s.

³⁷ Trajdos T. Sumariusz dokumentów i akt majątkowych biskupstwa kamienieckiego z 1759 roku. *Miscellanea Historico-Archivistica*. T. 25. 2018. S. 267–280.

³⁸ Mucha J. Organizacja diecezji kamienieckiej do 1795 roku. *Roczniki Teologiczno-Kanoniczne*. 1983. T. 30. Z. 4. S. 61–284.

³⁹ Pelczar R. Jezuiści w Kamieńcu Podolskim 1608–1773. *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta*. Vol. 1 / Red. Feliks Kiryk. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2000. S. 193–213.

⁴⁰ Miławicki M. Wspólnoty zakonne w Kamieńcu Podolskim w XVIII wieku. *Kościoły chrześcijańskie na Podolu* / Red. Tadeusz M. Trajdos. Warszawa, 2015. S. 201–284.

⁴¹ Kościoły chrześcijańskie na Podolu / Red. Tadeusz M. Trajdos. Warszawa, 2015. 348 s.

⁴² Сковчиляс І. Організаційна структура Унійної церкви на Поділлі та реформи львівського єпископа Петра Білянського (1772–1793 роки). *Kościoły chrześcijańskie na Podolu* / Red. Tadeusz M. Trajdos. Warszawa, 2015. S. 285–334.

⁴³ Кривошея І. І. Еволюція взаємин магнатів Потоцьких і християнських церков: на прикладі Правобережної України XVIII–XIX ст. *Гілея (наук. вісник): збірник наук. праць* / Гол. ред. В.М. Вашкевич. 2008. Вип. 15. С. 10–18.

⁴⁴ Potoccy i Czartoryscy: walka stronnictw i programów politycznych przed upadkiem Rzeczypospolitej 1734–1763. T. 1: 1734–1754. Kraków: z Drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1887. 251 s.

o reformę Rzeczypospolitej 1743–1752»⁴⁵: замість опису політичних подій у традиційній наративній манері авторка зосередилася на «внутрішній механіці» угруповання. Вона показала склад і межі реформаторського оточення, відтворила організаційні принципи угруповання *Familia* та логіку взаємозв'язків усередині групи, пояснюючи, як ці зв'язки забезпечували реалізацію (не завжди успішну) її програм державних реформ. Загалом, праця дозволяє відтворити становлення *Familiae* та її «шлях до корони». Натомість друга половина XVIII ст. досі не має порівнянних за масштабом досліджень: угруповання, яке після Першого поділу доречніше називати «Новою *Familia*»⁴⁶, не стало предметом окремої монографії. Її політику, клієнтельні мережі, а також ідеї та програми доводиться реконструювати переважно за власними архівними дослідженнями та синтетичними працями істориків.

Відсутність цілісних студій про угруповання частково компенсується персоналізованими дослідженнями його лідерів – родини Чарторийських. Підвалини цієї біографістики заклав Людвік З. Дембійський: за підтримки магнатської родини він видав чотиритомну працю про Адама Казимира й Ізабелу Чарторийських⁴⁷. Попри масштабність і детальність опису життя двору у Пулавах (головна резиденція родини після поділів Речі Посполитої), праця має суттєву ваду – недосконалий науковий апарат, що ускладнює її критичне опрацювання. Стислий, але канонічний біографічний нарис Адама Казимира, складений Хеленою Ванічкувною, вміщено в Польському біографічному словнику⁴⁸. Найдетальніший життєпис князя запропонував Тадеуш Фрончак: попри підзаголовок «літературна біографія», його дослідження значно виходить за межі суто літературного аналізу творів Адама Казимира Чарторийського⁴⁹. Водночас текст лишився незавершеним і був опублікований посмертно, що спричинило хронологічні лакуни, уривчастий виклад і брак джерельних

⁴⁵ Zielińska Z. Walka „Familii”... 384 s.

⁴⁶ Zielińska Z. Polska w okowach „systemu północnego” 1763–1766. Kraków: Arcana, 2012. S. 33.

⁴⁷ Dębicki L. Z. Puławy (1762–1830): monografia z życia towarzyskiego, politycznego i literackiego. Lwow: Księgarnia Gubrynowicza i Schmidta, 1887–1888: T. 1. 1887. 430 s.; T. 2. 1887. 388 s.; T. 3. 1888. 420 s.; T. 4. 1888. 368 s.

⁴⁸ Waniczkówna H. Czartoryski Adam Kazimierz. *Polski słownik biograficzny*. T. 4. Kraków, 1938. S. 249–257.

⁴⁹ Frączyk T. Adam Kazimierz Czartoryski: Biografia historyczno-literacka na tle przemian ideowych polskiego Oświecenia. Kraków, 2012. 591 s.

посилань. Окремі аспекти політичної діяльності генерального подільського старости висвітлено у статтях Єжи Міхальського⁵⁰, Моніки Юсипович⁵¹, Єви Кулі⁵², а також у міждисциплінарних розвідках Малгожати Гонери, зосереджених на аналізі сеймових промов Чарторийського⁵³.

Існує ціла низка досліджень присвячених культурному меценатству Чарторийських та функціонуванню їхнього двору, де центральною постаттю, зазвичай, виступає Ізабела Чарторийська, уроджена Флеммінг⁵⁴. У цьому контексті ключовими є праці Аліни Александрови⁵⁵, а також розвідки Анджея Стройновського⁵⁶, який проаналізував роль княгині в тогочасному політичному житті та її вплив на формування ціннісних орієнтирів магнатської еліти. Новий погляд на постать княгині запропонував Адам Замойський у монографії «Izabela. Opowieść o niezłomnej księżnej»⁵⁷. Спираючись на аналіз епістолярію та особистих щоденників Ізабелі, автор переосмислив її політичні амбіції та широку мережу світських зв'язків. Завдяки залученню вагомого пласта

⁵⁰ Michalski J. Konflikt między kuzynami (Stanisław August i Adam Kazimierz Czartoryski w latach 1775–1776). *Studia i szkice historyczne z XVIII i XIX wieku* / Red. Z. Zielińska. Kraków: Arcana, 2020. S. 514–522; Michalski J. Rzekoma próba oderwania Wielkiego Księstwa Litewskiego od Rzeczypospolitej po I rozbiórce. *Studia i szkice historyczne z XVIII i XIX wieku* / Red. Z. Zielińska. Kraków: Arcana, 2020. S. 337–343; Michalski J. Plan Czartoryskich naprawy Rzeczypospolitej. *Studia i szkice historyczne z XVIII i XIX wieku. T. 1: Polityka i społeczeństwo* / Red. W. Kriegseisen, Z. Zielińska. Warszawa: Stentor, 2007. S. 316–328.

⁵¹ Jusupović M. Działalność Adama Kazimierza Czartoryskiego na początku Sejmu Czteroletniego. *Kwartalnik Historyczny*. 2009. R. 116. Nr 3. S. 43–72.

⁵² Kula E. Wizytacja Adama Kazimierza Czartoryskiego szkół Wołyńskich i Ukraińskich i jej znaczenie dla Komisji Edukacji Narodowej. *XVIII amžiaus studijos. T 5. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė Luomas. Pašaukimas. Užsiėmimas* 2019. S. 157–177.

⁵³ Gonera M. Adam Kazimierz Czartoryski – marszałek i orator sejmiku konwokacyjnego 1764. *Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Zeszyty Historyczne*. 2018. T. 17. S. 37–57; Gonera M. Aktywność parlamentarna i oratorska Adama Kazimierza Czartoryskiego na sejmie 1782 roku. *Zeszyty Historyczne* (Częstochowa). 2019. T. 18. S. 47–68; Gonera M. Adam Kazimierz Czartoryski – orator Sejmu Wielkiego (w latach 1788–1789). Najjaśniejsza Rzeczpospolita. *Studia ofiarowane Profesorowi Andrzejowi Strojnowskiemu* / Red. M. Durbas. Częstochowa: Wydawnictwo Podobińskiego, 2019. S. 331–342; Gonera M. Exempla i sentencje w mowach sejmowych Adama Kazimierza Czartoryskiego. *Pamiętnik Literacki*. 2024. Nr. 3. S. 125–139.

⁵⁴ Pauszer-Klonowska G. Pani na Puławach. Opowieść o Izabeli z Flemingów Czartoryskiej, Warszawa, 1988. Dormus K. Mecenat artystyczny Izabeli z Flemmingów Czartoryskiej. *W kręgu patronatu kobiecego w XVII–XVIII wieku*. / Red. Kicińska U., Laszczak-Słaby A., Penkała-Jastrzębska A., Popiołek B. Kraków: Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, 2018. S. 285–294; Dormus K. Narodziny nowego typu relacji rodzinnych na przykładzie listów Izabeli z Flemmingów Czartoryskiej do syna. *Kobiety kręgi korespondencyjne w XVII–XIX wieku* / redakcja Bożena Popiołek, Urszula Kicińska, Agnieszka Słaby. Warszawa : Wydawnictwo DiG ; Bellerive-sur-Allier : La Rama, 2016. S. 201–214.

⁵⁵ Aleksandrowicz A., Tworek S. Puławy w latach 1783–1795. Geneza intelektualnego kręgu Puław Czartoryscy i ich rezydencje. *Z przeszłości kulturalnej Lubelszczyzny* / Autor: Aleksandrowicz A., Śladkowski W., Gerlecka R., Tworek S.; Red. A. Aleksandrowicz. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1978. 370 s.; Aleksandrowicz A. Różne drogi do wolności. Puławy Czartoryskich na przełomie XVIII i XIX wieku. *Literatura i obyczaj*. Puławy: Tow. Przyj. Puław, 2011. 377 s.

⁵⁶ Strojnowski A. Polityczna rola Izabeli Czartoryskiej. *Przegląd Zachodniopomorski*. Nr. 27. Z. 2. 2012 S. 41–55; Strojnowski A. Wychowawcze cele oświeconego sarmatyzmu. *Rocznik Polsko-Ukraiński*. 2014. T. 16. S. 395–404.

⁵⁷ Zamoyski A. Izabela. Opowieść o niezłomnej księżnej. Warszawa: Czytelnik, 2025. 292 s.

англійських і французьких джерел, Замойському вдалося реконструювати не лише внутрішній світ княгині, а й специфіку сприйняття родини Чарторійських у загальноєвропейському контексті. Походження роду Чарторійських вивчали також Ігор Кривошея⁵⁸, Януш Пезда⁵⁹, Анджей Міхальський⁶⁰ і Якуб Рогульський⁶¹; з'явилася також узагальнювальна праця Вітольда Банаха⁶², яка, попри посилення на джерела й літературу, має радше науково-популярний характер.

В останні десятиліття в історичній науці зростає зацікавлення неформальними механізмами влади, серед яких центральне місце посідають студії клієнтелізму. Концептуальні засади вивчення патронально-клієнтарної системи в польській історіографії заклали праці Антонія Мончака⁶³. Саме йому належить поняття «нерівної дружби» (*nierówna przyjaźń*) як форми соціальної залежності між патроном і клієнтом, заснованої на лояльності та взаємних зобов'язаннях. Теоретичне осмислення цієї моделі та передусім її еволюції в пізньосередньовічний час поглибив Януш Куртика⁶⁴: він показав, як у період кризи класичної феодальної системи ленна залежність поступово поступалася місцем клієнтельним зв'язкам. Дослідник провів паралель із західноєвропейським явищем *bastard feudalism* («позаленним» феодализмом), де лояльність ґрунтувалася вже не на земельній залежності, а на протекції в судах, доступі до королівських надань і безпосередній фінансовій підтримці.

Протягом наступних десятиліть ці підходи отримали практичну апробацію в низці монографічних досліджень, присвячених механізмам магнатського патронату та формуванню політичних угруповань. Вагомий

⁵⁸ Krywoszeja I. Ród Czartoryskich na Ukrainie od prawosławia do katolicyzmu. *Czartoryscy – Polska – Europa. Historia i współczesność* / Red. Zbigniew Baran. Kraków, 2003. S. 101–106.

⁵⁹ Pezda J. “Godłem moim było i będzie zawsze: kraj – jego dobro i jego wola”: przyczynek do historii rodu Czartoryskich. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*. 2023. Nr. 150(1). S. 27–45.

⁶⁰ Michalski A. O pochodzeniu i początkach kariery domu książąt Czartoryskich. *Śląskie Studia Historyczne*. 2013. Nr. 19. S. 47–71.

⁶¹ Rogulski J. Czy badania pamięci rodziny mogą rozświecić mroki genealogii? Nowe spojrzenie na pochodzenie książąt Czartoryskich. *Studia Źródłoznawcze. Commentationes*. 2023. T. LXI. S. 59–87.

⁶² Banach W. *Czartoryscy, czyli wieczna pogoń*. Poznań: Wydawnictwo poznańskie, 2022. 558 s.

⁶³ Mączak A. Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII. Warszawa: Semper, 1994. 358 s.; Mączak A. *Nierówna przyjaźń. Układy klientalne w perspektywie historycznej*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2003. 497 s.

⁶⁴ Kurtyka J. Problem klienteli możnowładczej w Polsce późnośredniowiecznej. *Genealogia. Władza i społeczeństwo w Polsce średniowiecznej* / Red. A. Radziwiński i J. Wroniszewski. Toruń, 1999. S. 47–124.

внесок у розробку цієї проблематики зробили Войцех Тигельський⁶⁵, Марія Чеппе⁶⁶ та Уршуля Августиняк⁶⁷. Остання, аналізуючи радзивілівське середовище, звернула увагу на розмежування понять патронату, меценату, протекції та клієнтелізму, а також на питання тривалості й стабільності патрональних зв'язків. Особливо цінною для нашого дослідження є монографія Катажини Курась «*Współpracownicy i klienci Augusta Czartoryskiego w czasach saskich*»⁶⁸, у якій комплексно проаналізовано клієнтельну мережу Августа Чарторийського у першій половині XVIII ст. Праця пропонує ефективні аналітичні інструменти для вивчення персональних зв'язків, політичної лояльності та структур клієнтелізму, а також містить важливі спроби реконструкції ментальності патронів і клієнтів у ранньомодерну добу.

Дослідження Моніки Юсипович, присвячені провінційному угрупованню родини Забеллів у Великому князівстві Литовському, відкривають важливу перспективу для вивчення клієнтельної системи на рівні окремого регіону. На цьому прикладі авторка показала, що шляхетські роди могли зберігати відносну політичну автономію й навіть вибудовувати власні угруповання, маневруючи між конкуруючими таборами *Familiae* та Радзивілів, навіть у політичному середовищі, де ключові ресурси впливу зосереджувалися в руках магнатських домів. Додатковою цінністю для нашого дослідження є близька хронологічна рамка цих студій – друга половина XVIII ст., що забезпечує пряму порівняльну перспективу. Праця Кароля Жойдзя «*Wszyscy ludzie króla. Zygmunt III Waza i jego stronnicy w Wielkim Księstwie Litewskim w pierwszych dekadach XVII wieku*», присвячена формуванню клієнтарних кіл короля Зигмунда III Вази, показує, що клієнтелізм міг виходити за межі суто магнатського середовища й

⁶⁵ Tygielski W. Stronnictwo, które nie mogło przetrwać. *Przegląd Historyczny*. 1985. T. 76. S. 207–231.

⁶⁶ Czeppe M. Kamaryla Pana z Dukli. Kształtowanie się obozu politycznego Jerzego Augusta Mniszcha 1750–1763. Warszawa, 1998. 300 s.; Czappe M. Budowanie wpływów dworu w prowincji w ostatnich latach panowania Augusta III. *Dwór a kraj. Między centrum a peryferiami władzy* / Red. R. Skowron, Zamek Królewski na Wawelu. Kraków 2003. S. 547–558.

⁶⁷ Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 2001. 406 s.

⁶⁸ Kuras K. *Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego w czasach saskich*. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, 2010. 365 s. Kuras K. Świat współpracowników Augusta A. Czartoryskiego. Problemy badawcze. *Nad społeczeństwem staropolskim. Kultura, instytucje i struktury społeczne w XVI–XVIII stuleciu* / Red. K. Łopatecki, W. Walczak. Białystok 2007. S. 157–168.

був необхідним інструментом утримання реальної влади у Речі Посполитій для монарха та його оточення⁶⁹. Попри значну кількість студій про останнього короля Речі Посполитої, спеціальної монографії, присвяченої структурі та функціонуванню «регалістичної партії» Станіслава Августа Понятовського досі бракує. Зростання зацікавлення жіночим патронатом зумовило появу праць Божени Попьолек⁷⁰, Уршулі Кіцінської⁷¹, Агнешки Слаби⁷² та Божени Маєвської-Машковської⁷³, у яких магнатський двір постає важливим простором формування клієнтельних зв'язків.

В українській історіографії цей напрям тривалий час залишався на периферії, однак нині дедалі активніше використовується для аналізу політичних практик ранньомодерної доби. Проблему клієнтарних зв'язків у середовищі волинської шляхти вперше дослідила Наталя Яковенко в монографії «Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна»⁷⁴, окресливши відповідні моделі залежності та протекції в шляхетському середовищі. Чи не єдиною працею що безпосередньо порушує

⁶⁹ Żojdź K. Wszyscy ludzie króla. Zygmunt III Waza i jego stronnicy w Wielkim Księstwie Litewskim w pierwszych dekadach XVII wieku. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2019. 454 s.

⁷⁰ Popiołek B. Dobrodziejki i klienci. Specyfika patronatu kobiecego i relacji klientalnych w czasach saskich. Warszawa: Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie 2020. 632 s.; Popiołek B. Kobiety świat w czasach Augusta II. Studia nad mentalnością kobiet z kręgów szlacheckich / Wyd. II poszerz. Kraków, 2018. 432 s.; Popiołek B., Nowak J. S. Wszyscy ludzie Elżbiety Sieniawskiej. Urzędnicy, oficjaliści dworscy, rzemieślnicy, kupcy i artyści kasztelanowej krakowskiej, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, 2023. 564 s.

⁷¹ Kicińska U. Political activity of widows as an example of shaping cliental dependencies in the second half of the seventeenth and eighteenth centuries. *Theatrum Historiae*. 2019. Nr. 24. S. 41–53; Kicińska U. „Zaufanie mi w interesach śp. JW. Państwa i Dobrodziejstwa było wypróbowane”: współpraca urzędników dworskich z Katarzyną z Potockich Kossakowską (1722–1803), kasztelanową kamieńską. *Przegląd Nauk Humanistycznych*. 2023. T. 22. Nr 1. S. 79–106; Kicińska U. Zofia Maria z Sieniawskich Czartoryska – życie w cieniu matki i męża? *Słynne kobiety w Rzeczypospolitej XVIII wieku* / Red. A. Roćko, M. Górka. Warszawa, 2017. S. 59–75; Kicińska U. „Starać się o to będę we wszystkim za dosyć uczynić woli Dobrodziejki” – środowisko dworskie Zofii Marii z Sieniawskich Denhoffowej (zm. 1771), wojewodziny połockiej. Analiza na podstawie responsów zarządców dóbr. *Historia Slavorum Occidentis*. 2025. Nr. 3(46). S. 124–152.

⁷² Słaby A. Rządząca oleszycka. Dwór Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej jako przykład patronatu kobiecego w czasach saskich. Kraków: Wydawnictwo LIBRON – Filip Lohner, 2014. 329 s. Słaby A. Kobiety w kręgach administracyjnych latyfundiów magnackiego – na przykładzie dóbr Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej. *Epistolografia w dawnej Rzeczypospolitej. T. 6: Stulecia XVI–XIX: nowa perspektywa historyczna i językowa* / Red. P. Borek, M. Olma. Kraków: Collegium Columbinum, 2015. S. 279–290; Słaby A. Szlachcianki na politycznej scenie czasów saskich – polityka czy obrona interesów domowych? *Wnuczki Pandory. Kobieta w społeczeństwie od starożytności do współczesności* / Red. A. Głowacka-Peńczyńska, K. Grysińska-Jarmuła, M. Opiola-Cegiełka. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, 2016. S. 71–83.

⁷³ Majewska-Maszkowska B. Mecenat artystyczny Izabelli z Czartoryskich Lubomirskiej (1736–1816) / Seria: „Studia z historii sztuki”; pod red. Władysławy Jaworskiej, Stanisława Mossakowskiego, Jerzego Pietrusińskiego. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1976. 635 s.

⁷⁴ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття: Волинь і Центральна Україна. Київ: Критика, 2008. 469 с.

проблему патронально-клієнтських зв'язків на Поділлі, є монографія Віталія Михайловського «Еластична спільнота», у якій на прикладі панів із Бучача XV ст. автор показує, яким чином довкола подільського генерального старости вибудовувалася мережа клієнтів і слуг⁷⁵. Генеральне староство разом із великим земельним комплексом постає як своєрідний ресурс (капітал) влади: саме він приваблював шляхту, що прагнула через патрона отримати доступ до урядів, протекції та земельних надань. Попри хронологічну віддаленість від нашого сюжету, це дослідження є важливим орієнтиром, який дозволяє простежити тяглість і еволюційність неформальних механізмів влади в регіоні. Проблематику патронально-клієнтських зв'язків у своїх працях порушують також Наталія Старченко⁷⁶, Наталія Білоус⁷⁷, Ігор Тесленко⁷⁸ тощо.

Найбільшим викликом для нас став збір відомостей про подільську шляхту, адже література з цієї теми залишається доволі обмеженою. Одним із перших її системно досліджував Казімеж Пуласький: його розвідки з генеалогії та землеволодіння шляхти південно-східних воєводств зібрано у виданні «Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy»⁷⁹. Окремі біографічні довідки подільських урядників уміщені також у Польському Біографічному Словнику. Особливо важливою для відтворення кар'єр клієнтів Чарторийських у Подільському воєводстві є праця «Urządnicy podolscy XIV–

⁷⁵ Михайловський В. Еластична спільнота: Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х рр. XVI століття: монографія. Київ: Темпора, 2012. С. 151–174.

⁷⁶ Старченко Н. Стосунки пана і слуги “рукодайного” в контексті уявлень про вірність і зраду (Волинь та Наддніпрянщина в кінці XVI – першій половині XVII ст.). *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2006. № 6. С. 85–129; Старченко Н. Умоцovanі – прокуратори – приятелі. Хто вони? (становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.). *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2002. № 1; С. 111–144; Старченко Н. Возні на Волині в останній третині XVI – на початку XVII ст.: судові урядники чи слуги?. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2008. № 8. С. 134–162; Starchenko N. Patronage system as a formal power mechanism in the early modern Polish-Lithuanian Commonwealth. *W kręgu patronatu kobiecego w XVII–XVIII wieku* / Red. B. Popiołek, U. Kicińska, A. Penkała-Jastrzębska, A. Słaby; Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie, Kraków, 2018. S. 17–36.

⁷⁷ Bilous N. Klientela Tomasza Zamoyskiego w województwie kijowskim (w świetle korespondencji z lat 1619–1637). *W kręgu patronatu kobiecego w XVII–XVIII wieku* / Red. B. Popiołek, U. Kicińska, A. Penkała-Jastrzębska, A. Słaby; Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie/ Kraków, 2018. S. 37–58.

⁷⁸ Тесленко І. Клієнтела князя Василя-Костянтина Острозького. *Острозька академія: історія та сучасність культурно-освітнього осередку: енциклопедичне видання* / Ред. І. Пасічник та ін., Острог: Видавництво Національного університету „Острозька академія”, 2019. С. 233–240. Тесленко І. Хто є хто в імперії “старого” князя. Острозька шляхта. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2008. №8. С. 119–133.

⁷⁹ Частина зібраних дослідником матеріалів, зокрема про відоважливих для нас родини Маковецьких, Качковських, Чайковських була втрачена, див.: Pułaski K. *Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy*. Monografie i wzmianki. T. 2. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2004. S. 21–22.

XVIII wieku. Spisy»⁸⁰. Найповніше в літературі представлено хіба що останнього подільського воєводу Леонарда Мартіна Свейковського. Хоч монографія Діаріуша Рольніка викликала багато критики, для нас вона корисна передусім великим масивом введених джерел про маєтності, родинні зв'язки та листування подільського воєводи з шляхтою й магнатами⁸¹. Загалом, ґрунтовної праці, присвяченої подільській шляхетській корпорації другої половини XVIII ст., досі не створено.

Загальноісторичний та політичний контекст досліджуваної доби широко представлений у класичних синтетичних працях Миколи Костомарова⁸², Валеріана Калінки⁸³, Владислава Конопчинського (зокрема, у його фундаментальному дослідженні Барської конфедерації)⁸⁴ та Емануеля Ростворовського⁸⁵. Парламентарні практики та боротьбу партій на локальному рівні вивчали Єжи Міхальський⁸⁶, Вітольд Філіпчак⁸⁷ та Адам Данільчик⁸⁸. Геополітичні передумови занепаду держави та механізми системного втручання Росії у внутрішні справи Речі Посполитої отримали ґрунтовне осмислення у працях Зоф'ї Зелінської⁸⁹ та Дороти Дуквіч⁹⁰.

⁸⁰ Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku: spisy. T. 3: Ziemie ruskie. Zeszyt 3: Urzędnicy Podolscy XIV–XVIII wieku: spisy / Opr. E. Janas, W. Kłaczewski, J. Kurtyka, A. Sochacka. Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 1998. 443 s.

⁸¹ Rolnik D. Kariera polityczna Leonarda Marcina Świeykowskiego: od podsędką do wojewody – przypadek czy nowe zasady kształtowania się elit w czasach Stanisława Augusta? *Res Historica*. 2018. Nr. 46. S. 181–201. Див. рецензію: Zielińska Z. D. Rolnik, Leonarda Marcina Świeykowskiego (1721–1793) ostatniego wojewody podolskiego życie codzienne i publiczne oraz jego myśli o Rzeczypospolitej. Katowice 2016. *Kwartalnik Historyczny*. 126 (3). 2019. S. 592–600.

⁸² Костомаров Н. Последние годы Речи Посполитой. Санкт-Петербург, 1870. 870 с.

⁸³ Kalinka W. Sejm Czteroletni. T. 1, cz. 1, ks. 1 i 2. Kraków: nakładem Księgarni Spółki Wydawniczej Polskiej. 1895.

⁸⁴ Konopczyński W. Konfederacja Barska. T. 1–2. Poznań: Zysk i S-ka, 2017.

⁸⁵ Rostworowski E. Sprawa aukcji wojska na tle sytuacji politycznej przed Sejmem Czteroletnim. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1958. 294 s.

⁸⁶ Michalski J. Rejtan i dylematy Polaków w dobie pierwszego rozbioru. *Kwartalnik Historyczny*. R. 93 (4). 1986. S. 969–1013.

⁸⁷ Filipczak W. Życie sejmikowe prowincji wielkopolskiej w latach 1780–1786. Łódź: Uniwersytet Łódzki. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2012. 676 s.; Filipczak W. Sejm 1778 roku. 2000. Warszawa: Semper. 362 s.

⁸⁸ Danilczyk A. W kręgu afery Dogrumowej. Sejm 1786 roku. Warszawa, 2010.

⁸⁹ Zielińska Z. O sukcesji tronu w Polsce 1787–1790. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1991. 174 s.; Zielińska Z. Polska w okowach „systemu północnego” 1763–1766. Kraków: Arcana, 2012; Zielińska Z. Republikanizm spod znaku buławy: publicystyka Seweryna Rzewuskiego z lat 1788–1790. Warszawa, 1988; Zielińska Z. Studia z dziejów stosunków polsko-rosyjskich w XVIII wieku. Warszawa: Semper, 2001.

⁹⁰ Dukwicz D. Na drodze do pierwszego rozbioru: Rosja i Prusy wobec Rzeczypospolitej w latach 1768–1771. Warszawa: Instytut Historii PAN, 2022; Rosja wobec sejmu rozbiorowego warszawskiego (1772–1775). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Historii PAN, 2015.; Czy rozbiór był wstrząsem? Problem reakcji społeczeństwa szlacheckiego Rzeczypospolitej na zabór części terytorium oraz utratę suwerenności w okresie pierwszego rozbioru. „My i oni”. Społeczeństwo nowożytnej Rzeczypospolitej wobec państwa / Red. Wojciech Kriegseisen, IH PAN. Warszawa, 2016. S. 364–367; Prestiż jako ważny czynnik w polityce imperialnej Rosji Katarzyny II na przykładzie tzw. sprawy dysydenckiej w Rzeczypospolitej.. Warszawa: Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej

Історіографія порушеної проблеми загалом є достатньо репрезентованою й охоплює широкий спектр досліджень, присвячених історії Подільського воєводства, діяльності магнатських родів та функціонуванню неформальних механізмів влади в Речі Посполитій XVIII ст. Вагомий внесок у її формування зробили як українські, так і зарубіжні дослідники, передусім польські, чиї праці заклали міцне фактографічне та концептуальне підґрунтя для аналізу регіону. Водночас Поділля в цій історіографії зазвичай постає як об'єкт соціально-економічних, адміністративних чи демографічних студій, тоді як його включеність до політичних стратегій окремих магнатських угруповань, зокрема *Familiae*, залишається фрагментарно висвітленою. Таким чином, регіональний вимір проблеми – Подільське воєводство як простір формування й функціонування клієнтарних мереж Чарторийських у другій половині XVIII ст. – досі не став предметом спеціального дослідження, що й визначає актуальність і наукову новизну запропонованої теми.

1.2. Джерельна база дослідження

До класифікації джерел застосовуємо загальноприйнятий типологічний поділ за способом кодування інформації. Оскільки основу дослідження становлять писемні матеріали, доцільно розмежувати їх на рукописні та друковані. Окрім того, з огляду на характер, походження, зміст і форму джерел, використовуємо класифікацію за спеціальними ознаками: актові й діловодні джерела, его-документи (зокрема епістолярні матеріали та мемуаристика), а також періодична преса й публіцистика. Водночас залишаємо за собою право визначати послідовність представлення цих груп відповідно до обсягу їх залучення в роботі.

Основу джерельної бази дисертації становлять рукописні матеріали, зосереджені передусім у Бібліотеці князів Чарторийських у Кракові. Йдеться насамперед про листи, написані представниками подільської клієнтели князів на локальному рівні, а також про – хоча й доволі розпорошену – вихідну кореспонденцію руського воєводи Августа Александра та генерального подільського старости Адама Казимира Чарторийських, що зберіглася у приватних зібраннях їхніх клієнтів. Суттєвою перешкодою для вивчення цілісної картини функціонування угруповання є втрата значної частини кореспонденції, зокрема так званої «крайової» (*krajowej*), адресованої безпосередньо Адаму Казимиру та Ізабеллі Чарторийським⁹¹. Це звужує джерельну перспективу й ускладнює реконструкцію клієнтарного кола, однак не унеможливорює дослідження: прогалини частково компенсує збережене листування плєніпотентів (від лат. *plenipotens* – «наділений повною владою», повірені або представники (найчастіше в суді), які діяли на підставі спеціальної довіреності – плєніпотенції) та агентів родини у воєводстві – передусім Міхала Дружбацького⁹², Францішека Вітошинського⁹³, Ігнація Вітославського⁹⁴ та ін..

У дослідженні частково використовувалась родинна кореспонденція Чарторийських, зокрема листування Адама Казимира та Ізабелли з дітьми (Адамом Єжи, Марією Вюртемберзькою та ін.). З огляду на приватний характер цих матеріалів і їхню обмежену інформативність щодо функціонування подільської клієнтели, родинні листи залучаємо переважно як допоміжний контекст, що доповнює основний корпус джерел. У Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (далі ЦДІАК України) фрагментарно

⁹¹ Причиною стали знищення й розграбування родинного архіву під час повстання Костюшка наприкінці XVIII ст. (матеріали, вилучені російськими військами з маєтку на Повонзках, були вивезені до Петербурга), а також події 1831 р., коли відбулася ще одна спроба реквізиції – цього разу фондів у Пулавах. Частина збірок тоді вдалося врятувати завдяки залученню пов'язаних із Чарторийськими магнатських родів, зокрема Анни Сапежини з Замойських: їх переховували у дружніх маєтках і нерідко маркували екслібрисами Бібліотеки Замойських, що мало убезпечити книги й рукописи від конфіскації, адже володіння Замойських не підлягали реквізиціям. Див.: Pezda J. Zbiory rękopisów Biblioteki XX Czartoryskich w Krakowie. *Bibliotheca Nostra: śląski kwartalnik naukowy*. 2009. Nr. 2/2. S. 12, 14.

⁹² Biblioteka Czartoryskich (BC). Rkp. 5783 III. 770 s.; Rkp. 5784 III. 736 s.; Rkp. 5800 III. 582 s.

⁹³ Rkp. 5985 III. 722 s.

⁹⁴ Rkp. 3053. 174 s.; Rkp. 5984 III. 870 s.

зберіглося також листування Чарторийських зі Щенсим Потоцьким⁹⁵. Важливою компенсацією втрат родинного архіву є доволі об'ємна «крайова» кореспонденція Станіслава Августа Понятовського з подільськими реалістами (прихильниками короля). Найбільший масив листування монарха з летишівським підкоморієм Юзефом Ліпінським⁹⁶, Себастьяном Гавронським⁹⁷, комендантами Кам'янецької фортеці Яном і Юзефом де Вітте⁹⁸, їхнім наступником Юзефом Орловським⁹⁹, а також окремими представниками подільської шляхти¹⁰⁰.

Актові джерела в роботі представлені насамперед сеймиковими інструкціями, ухвалами сеймиків і з'їздів (*Boni Ordinis*), а також копіями маніфестів подільської шляхти¹⁰¹. Ці матеріали збереглися в різних архівах і бібліотеках та мають розпорошений і фрагментарний характер; найбільший комплекс походить зі Збору Попелів¹⁰², окремі документи виявлено також у Бібліотеці князів Чарторийських¹⁰³, ЦДІАК України¹⁰⁴ та Оссолінських зборах Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника¹⁰⁵. До актових джерел зараховуємо й пленіпотенції – юридичні акти персонального характеру, видані Чарторийськими представникам подільської шляхти¹⁰⁶.

Для аналізу матеріальних підвалин функціонування угруповання особливо цінними виявилися документи, пов'язані з поділом родинного майна – «*Summariusz Massy fortune*» – документ, укладений 1780 р. як оцінка майна родини перед поділом маєтностей між Адамом Чарторийським та Ізабелою Любомирською¹⁰⁷. Окрему групу облікових джерел становлять рахункові книги

⁹⁵ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України). Ф. 49. Оп. 1. Спр. 371. 2 арк.

⁹⁶ BC. Rkp. 670. 604 s.; Rkp. 671. 450 s.; Rkp. 728. 1046 s.;

⁹⁷ Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD). Zbiór Popielów (ZP). Sygn. 114. 199 k.; BC. Rkp. 654. 808 s.

⁹⁸ BC. Rkp. 731. 928 s.

⁹⁹ BC. Rkp. 729. 808 s.

¹⁰⁰ BC. Rkp. 682. 624 s.; Rkp. 723. 1270 s.; Rkp. 726. 572 s. Листи Л. М. Швейковського, А. Рожнецького та В. Гжимали.

¹⁰¹ BC. Rkp. 840. 670 s.; AGAD. ZP. Sygn. 127. 475 s.; Biblioteka Jagiellońska (BJ). St. Dr. 8957. Т. III (101).

¹⁰² AGAD. ZP. Sygn. 112. 238 k.; Sygn. 114. 199 k.; Sygn. 121. 480 s.; Sygn. 122. 473 s.; Sygn. 125. 321 s.; Sygn. 126. 459 s.; Sygn. 128. 407 s.; Sygn. 129. 296 k.; Sygn. 130. 396 k.

¹⁰³ BC. Rkp. 726. S. 487–498.

¹⁰⁴ ЦДІАК України. Ф. 49. Оп. 2. Спр. 1557. 4 арк.

¹⁰⁵ Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника (ЛННБУ ім. В. Стефаника). Ф. 5. Оп. 1. Спр. 3665. 435 арк.

¹⁰⁶ AGAD. Archiwum Potockich z Łańcuta (APŁ). Sygn. 174. 602 s.

¹⁰⁷ AGAD. Archiwum Publiczne Potockich (APP). Sygn. 358. 140 s.; BC. Rkp. 6013 IV. Т. 1. 184 s.

Чарторійських, що фіксують доходи й видатки князівського двору¹⁰⁸. До діловодних актів можна зарахувати також «Konsygnację długów Augusta i Adama Kazimierza Czartoryskich...», складену в Олешинцях 1810 р.¹⁰⁹

Важивими джерелами для відтворення грона управителів та офіціалістів у подільських маєтках є «Summaryusz generalny w komisarjacie Międzybożskim»¹¹⁰, а також різного роду квити¹¹¹, більшість з матеріалів, пов'язаних діяльністю Подільського генерального комісаріату знаходиться в Бібліотеці Чарторійських. Лише інвентарі і люстрації Кам'янецького та Летичівського староств зберігаються в Архіві Коронного Скарбу (AGAD)¹¹², а сумаріуш кварти з королівщин в Короні за 1770 р. – у Бібліотеці Польської Академії Наук в Курнику¹¹³. Надзвичайно цікавим джерелом до вивчення питання патронату виявилися «Summaryusz» витрат на організацією сеймикової кампанії у Кам'янці 1790 р.¹¹⁴, особливо з огляду на те, що нам вдалося відшукати аналогічний документ для брацлавського сеймику. Додатково у фонді Потоцьких у ЦДІАК України зберігся документ із розпорядженнями графа Станіслава Потоцького генеральній касі головного управління його маєтностями щодо виплати коштів шляхті, яка брала участь у сесіях посольських і депутатських сеймиків, а також відомості про витрати під час цих сесій. Документ містить перелік шляхти Брацлавського воєводства та суми, які вона отримувала за участь у сеймику на боці С. Щ. Потоцького¹¹⁵. Документів такого типу, які б безпосередньо стосувалися подільської шляхти, залученої до орбіти політичних інтересів *Familiae*, виявити не вдалося. Водночас непрямі свідчення, передусім листування та мемуарні джерела, дають підстави стверджувати, що подібна практика застосовувалася і Чарторійськими. У цьому контексті згаданий документ є

¹⁰⁸ AGAD. APP. Sygn. 369. 95 s.; BC. Rkp. 6015. T 2. 36 k.

¹⁰⁹ AGAD. Archiwum Zamoyskich (AZ). Sygn. 2786. 126 s. Консигнація – реєстр, відомість або перелік, укладений з обліковою чи розпорядчою метою; у цьому випадку – перелік боргів.

¹¹⁰ BC. Rkp. 7677. 17 k.; ЦДІАК України. Ф. 49. Оп. 3. Спр. 134. 210 арк. Сумаріуш – підсумковий реєстр або зведена відомість, у якій узагальнювалися облікові чи фінансові дані.

¹¹¹ BC. Rkp. 7905. 12 s. (nieopr. 23 k.)

¹¹² AGAD. Archiwum Skarbu Koronnego (ASK). Dział LVI. Sygn. 103. K. 4 II. 76 k.; Dział LXVI. Sygn. 10. 106 k.; Sygn. 11. 21 k.; Sygn. 12. 122 k.

¹¹³ Biblioteka Kórnicka (BK). Rkp. 915. 97 k.

¹¹⁴ BK. Rkp. 2185. S. 30.

¹¹⁵ ЦДІАК України. Ф. 49. Оп. 1. Спр. 9. 33 арк.

особливо репрезентативним, оскільки дає змогу реконструювати механізми фінансової звітності та винагороди за політичну підтримку наприкінці XVIII ст.

У тому ж фонді міститься чимало іншої цінної для нашого дослідження інформації. Потоцькі, як і Чарторийські, збирали відомості про перебіг сеймиків і сеймів¹¹⁶, вели активне листування з подільською шляхтою¹¹⁷, яка інформувала магнатів про поточні події. Крім того, вони провадили аналогічну господарську документацію¹¹⁸, масив якої дає змогу здійснювати порівняльний аналіз не лише доходів двох впливових родин, а й систем управління маєтковими комплексами, практик матеріального заохочення клієнтів і загалом патрональних механізмів.

Важливою групою джерел є періодична преса та публіцистика, яку за функціональним критерієм поділяємо на інформаційну та персвазійну (переконувальну, пропагандистську). До першої належать так звані «gazetki pisane», що протягом значної частини XVIII ст. залишалися популярним засобом поширення новин. Такі бюлетені, створювані переважно у Варшаві, адресувалися магнатським резиденціям і звідти розповсюджувалися далі, що пояснює наявність виписок із них у фондах різних магнатських родів¹¹⁹. Для дослідження Поділля цього часу, вони цінні насамперед відомостями про підготовку та перебіг сеймиків, епідемії, пересування російських військ, а також про діяльність Чарторийських. Нами було опрацьовано примірники рукописної газети «Gazeta Pisana» за 1769, 1780, 1783, 1784, 1785 і 1786 роки¹²⁰. Особливістю цього джерела є нерегулярність укладання та відсутність нумерації окремих випусків, унаслідок чого в архівах матеріали газети згруповано у справи відповідно до року.

¹¹⁶ ЦДІАК України. Ф. 49. Оп. 2. Спр. 1557. 4 арк.; ЦДІАК України. Ф. 49. Оп. 3. Спр. 3. 972 арк.; ЦДІАК України. Ф. 49. Оп. 3. Спр. 134. 210 арк.

¹¹⁷ ЦДІАК України. Ф. 49. Оп. 1. Спр. 2180. 43 арк. Листи О. Морського до С. Щ. Потоцького.

¹¹⁸ ЦДІАК України. Ф. 49. Оп. 3. Спр. 17. 225 арк.

¹¹⁹ Tarnowska A. Periodyki późnej epoki stanisławowskiej jako źródła dla historyka prawa ustrojowego. O „Gazecie Narodowej i Obcej” oraz „Pamiętniku Historyczno-Polityczno-Ekonomicznym”. *Czasopismo Prawno-Historyczne*. 2018. Nr. 70 (1). S. 293; Maciejewski J. Specyfika rękopiśmiennego obiegu literatury w XVI–XVIII wieku. *Napis*. 2002. T. 8. S. 10.

¹²⁰ AGAD. Zbiór z Muzeum Narodowego (ZMN). Sygn. 1229. 8 s.; BK. Rkp. 1327. 93 k.; BK. Rkp. 1328. 101 k.; BK. Rkp. 1329. 93 k.; BK. Rkp. 1330. 109 k.; BK. Rkp. 1331. 92 k.; BJ. Rkp. 6799. 420 k.

Серед друкованої преси важливим джерелом є «Gazeta Warszawska», що виходила з 1774 р. під редакцією Стефана Лускіни¹²¹. Газета переважно слугувала джерелом закордонних новин, однак частково висвітлювала й події в краї. Водночас її матеріали потребують критичного підходу, оскільки видання, за твердженням Єжи Лойка, було «політичним органом варшавського двору»¹²². Ще одним промонархічним виданням був «Monitor» (до 1785 р.) – морально-дидактичний часопис, заснований з ініціативи короля Станіслава Августа Понятовського та редагований, зокрема, Ігнацієм Красицьким, Францішеком Богомольцем і Адамом Казимиром Чарторийським¹²³.

Важливе значення для розкриття завдань дослідження мають тексти «мов» (*mów*) (промов послів Подільського воєводства та лідерів *Familiae* на сеймах), маніфести подільської шляхти¹²⁴ (зокрема документи з роздвоєного сеймику 1786 р. та полемічні відповіді мальконтентів (від фр. *malcontents* – «невдоволені» – опозиція до королівського двору), а також «Listy do szlachty»¹²⁵, що слугували інструментами політичної боротьби перед сеймиками. Інтенсифікація циркуляції таких видань була безпосередньо пов'язана із загостренням політичних дискусій довкола сеймів (особливо 1764, 1773–1775, 1788–1792), а також резонансними подіями (справа Догрумової¹²⁶) що провокували активну публіцистичну полеміку¹²⁷.

Доповнюють джерельну базу панегірики та дедикації, що виконували функцію символічної комунікації в домодерному суспільстві. Найчастіше такі

¹²¹ Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie (BUW). Sygn. 028342. Gazeta Warszawska. Supplement. 1780. 22 Lipca. Nr. 59. 2 k.; Sygn. 028342. Gazeta Warszawska. Supplement. 1780. 26 Lipca. Nr. 60. 2 k.

¹²² Редактор газети упродовж багатьох років користувався королівською протекцією та фактичною (і правовою) монополією на варшавську інформаційну пресу, а від кінця 1780-х років отримував *solaria* з королівського скарбу. Станіслав Август фінансував також передплату «Gazety Warszawskiej» для регаліттів у провінції. Див.: Łojek J. Polityczna rola prasy polskiej 1661–1831. *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej*. 1980. T. XIX/2. S. 9; Tarnowska A. Periodyki późnej epoki stanisławowskiej jako źródła dla historyka prawa ustrojowego. O „Gazecie Narodowej i Obcej” oraz „Pamiętniku Historyczno-Polityczno-Ekonomicznym”. *Czasopismo Prawno-Historyczne*. 2018. Nr. 70 (1). S. 294.

¹²³ Monitor: 1765–1785. *Biblioteka Jagiellońska*. URL: <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/316207/monitor>; Див. більше.: Frączak T. Biografia literacka... S. 187–197.

¹²⁴ Biblioteka Narodowa (BN). St. Dr. W.3.2153 adl.; BJ. St. Dr. 8957 III (13); St. Dr. 8957 III (14); St. Dr. 8957 III (19); St. Dr. 15028 III (I/36); St. Dr. 15430 III; St. Dr. 589468 III.

¹²⁵ AGAD. APP. Sygn. 90. 407 s.; BJ. St. Dr. 5543 I.

¹²⁶ BJ. St. Dr. 588895 I; St. Dr. 588894 I; BN. St. Dr. XVIII.3.1735 adl.

¹²⁷ Kuras K. Partie i faksje w schyłkowym okresie rządów Augusta III Sasa. *Przegląd Nauk Historycznych*. 2013. Nr. 12(1). S. 65.

тексти створювалися з нагоди народження, шлюбу чи смерті представників роду Чарторийських. Частина з них походить від духовенства та шляхти Подільського воєводства – зокрема панегіричні твори, присвячені вступу Адама Чарторийського на уряд подільського генерального старости¹²⁸. З огляду на масовий характер цих джерел, їхні друковані оригінали та рукописні копії сьогодні широко представлені у фондах ЦДІАК України, AGAD, Бібліотеки Чарторийських, Ягеллонської та Курніцької бібліотек.

Опубліковані джерела, залучені до дослідження, репрезентовані насамперед актовими матеріалами – сеймовими діаріушами та збірками конституцій «*Volumina Legum*» за 1764-1792 рр.¹²⁹. Важливе місце посідають також видання епістолярію: зокрема, у 1891 р. С. Духінська опублікувала збірку листів Ізабелли Чарторийської до старшого сина Адама¹³⁰. Значний корпус становлять опрацьовані та видані збірки кореспонденції Станіслава Августа Понятовського: уже з'явилося багато томів його політичного листування¹³¹, а також два томи обміну листами короля з Катериною II та російськими послами¹³²; водночас підготовка наступних томів триває. Також була використана кореспонденція Яна де Вітте¹³³, Єжи Мнішка¹³⁴ та Ф. Браницького¹³⁵.

Окрім того, до роботи над дисертацією залучено мемуарні тексти Марцина Матушевича¹³⁶, Єнджея Кітовича¹³⁷, Юліана Урсіна Нємцевича¹³⁸, Єжи

¹²⁸ BJ. St. Dr. 586266 I; BN. St. Dr. XVIII.3.4311.

¹²⁹ *Volumina legum*. T. 6–8. Petersburg, 1860.; *Volumina legum*. T. 9. Kraków, 1889.

¹³⁰ *Listy Księżny Izabelli z hr. Flemmingów Czartoryskiej do starszego syna Księcia Adama* / Wyd. S. Duchńska. Kraków: G. Gebethner i Spółka, 1891. 104 s.

¹³¹ *Korespondencja polityczna Stanisława Augusta: Wiedeń. T. 1 (1788–1790)* / Red. Jusupović M., Danilczyk; Polska Akademia Nauk. Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla. Warszawa: Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk, 2016. 245 s.

¹³² *Korespondencja Stanisława Augusta z Katarzyną II i jej najbliższymi współpracownikami (1764-1796). Tom I–II / Opracowanie naukowe Zofia Zielińska*. Warszawa: Muzeum Łazienki Królewskie w Warszawie, 2022. 516 s.

¹³³ *Listy Jana de Witte, generała majora wojsk koronnych, pułkownika artylerii koronnej, komendanta fortecy kamienieckiej, kawalera orderu Św. Stanisława. (1777–1779)* / Red. Stanisław Krzyżanowski. Kraków, 1868. S. 151.

¹³⁴ Pułaski K. *Korespondencja Michała Jerzego Mniszcha, marszałka w. koronnego z lat 1783–1790*. w: *Szkice i poszukiwania historyczne*. T. 2. Petersburg, 1898. 350 s. S. 111.

¹³⁵ *Konfederacja barska: korespondencja między Stanisławem Augustem a Ksawerym Branickim, łowczym koronnym, w roku 1768* / Wyd. L. Gumplowicz. Kraków, 1872.

¹³⁶ Matuszewicz M. *Diariusz życia mego*. T. 1: 1714–1757 / Oprac. i wstęp B. Królikowski, komentarz Z. Zielińska. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1986.; Matuszewicz M. *Diariusz życia mego*. T. 2: 1758–1764 / Opr. B. Królikowski. Warszawa 1986.

¹³⁷ Kitowicz J. *Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III* / Wyd. M. Janik. Kraków, 1925. S. 340.

¹³⁸ Niemcewicz J. U. *Pamiętniki czasów moich*. T. 1. / Oprac. J. Dihm. Warszawa, 1957. 442 s.

Сороки¹³⁹ та ін. Вони дають змогу реконструювати контексти подій, окреслити коло акторів і простежити практики політичної комунікації та неформальних взаємин у середовищі еліт.

Наявність значного масиву архівних документів і опублікованих джерел, представлених різними за типологією актовими матеріалами, кореспонденцією, пресою та публіцистикою, забезпечила можливість всебічно окреслити проблему й розкрити її ключові аспекти. Репрезентативність джерельної бази дозволяє проаналізувати політичні та соціально-економічні виміри дослідження, а також реконструювати клієнтельські зв'язки й практики патронату. Втрата частини матеріалів, насамперед окремих масивів кореспонденції, звужує джерельну перспективу, однак не перешкоджає реалізації дослідницьких завдань.

1.3. Ключові поняття, основні теоретичні та методологічні підходи

Методологія дисертації, обумовлена об'єктом, предметом та завданнями дослідження, ґрунтується на принципах історизму, системності, науковості, об'єктивності й всебічності. Провідним є принцип історизму, відповідно до якого джерело інтерпретується як продукт епохи, в якій воно створене. Такий підхід дозволяє уникнути перенесення сучасних уявлень, моральних норм і категорій на реалії XVIII ст. Дотримання історизму є критичним для розуміння домодерних «партій» та угруповань, які ґрунтувалися не на ідеології, а на особистих зв'язках¹⁴⁰. Аналогічно з оцінкою явища «корупції», яке в політичній культурі XVIII ст. часто функціонувало як прийнятна практика взаємних послуг у межах патронату¹⁴¹. Подібної уваги вимагають і категорії, що сьогодні мають чіткі модерні значення: тогочасний «патріотизм» означав радше особисту

¹³⁹ Soroka J. Pamiętnik Jerzego Soroki pазia i koniuszego księcia generała ziem podolskich 1772–1822. *Tygodnik Ilustrowany*. 1881. T. 2. S. 191.

¹⁴⁰ Kuras K. Partie i fakcje... S. 62.

¹⁴¹ А. Мончак зазначав, що негативне сприйняття корупції не завжди є виправданим, адже чітке розмежування між *publicum* і *privatum* – явище відносно нове. Тому в історичних дослідженнях межу між клієнтелізмом і корупцією слід визначати з урахуванням реалій епохи. Див.: Mączak A. “Ani darów brać będziesz...”. *Świat pogrnicza* / Red. M. Nagielski, A. Rachuba, S. Górzyński. Warszawa: DiG 2003. S. 226.

жертвність (як у випадку Т. Рейтана), ніж служіння абстрактному суспільному благу¹⁴², а маркер «поляк» здебільшого мав становий або етноконфесійний зміст і не збігався із сучасним розумінням національності¹⁴³.

Нарешті, історизм є необхідним і для коректної інтерпретації просторових означень, «Поділля», «Україна» чи «креси», зміст яких упродовж ранньомодерної доби еволюціонував¹⁴⁴. Робота також базується на системному підході, який розглядає об'єкт пізнання як цілісну систему взаємопов'язаних елементів із визначеними функціями. У межах дослідження принцип системності застосовано до аналізу Подільського воєводства як складного соціально-політичного й економічного організму XVIII ст., формування та функціонування якого визначали прикордонне положення регіону, домінування магнатських латифундій у структурі землеволодіння, колонізаційні процеси та адміністративно-територіальні трансформації. Окрім того, системний підхід використано для реконструкції механізмів впливу роду Чарторийських, що дає змогу простежити не окремі прояви магнатської «присутності», а їхню взаємодію та дію як цілісної системи.

Важливе місце у дослідженні посідає принцип об'єктивності, який реалізується через критичний аналіз і зіставлення різнотипних, зокрема суперечливих, джерел. Це дає змогу мінімізувати вплив авторських упереджень та реконструювати реальні мотиви дій історичних акторів. Особливої уваги цей принцип потребує при роботі з кореспонденцією та мемуаристикою, з огляду на суб'єктивний характер та фрагментарність цього типу джерел. Принцип всебічності забезпечує аналіз досліджуваних явищ у широкому контексті загальнодержавних процесів Речі Посполитої XVIII ст. Подільське воєводство та діяльність Чарторийських розглядаються не ізольовано, а як складові частини політичного, соціального й економічного простору держави. Принцип науковості та структурності, дозволяють здійснити логічну організацію дослідження й сформулювати узагальнені й аргументовані висновки.

¹⁴² Ostrowska U. Koncepcje wartości patriotyzmu na tle historycznym. *Filozofia Edukacji*. Nr. 1 (1). 2019. S. 36, 43.

¹⁴³ Krywoszeja I. Ród Czartoryskich na Ukrainie... S. 102.

¹⁴⁴ Див. підрозділ 2.1.

Наукова праця передбачає залучення як загальнонаукових методів аналізу, синтезу, індукції та дедукції, так і спеціально історичних, котрі у своїй сукупності сприяють теоретичному узагальненню окремих фактів, формулюванню гіпотез, а згодом і логічних висновків. Завдяки чому створюється повна картина наукового пізнання історичного об'єкта.

Порівняльно-історичний метод у дисертації використано для зіставлення джерельних даних і виявлення спільних та відмінних рис досліджуваних явищ. У регіональному контексті застосування цього методу дозволило охарактеризувати соціально-економічне становище Подільського воєводства через порівняння кількості поселень, складу й демографічної динаміки населення, а також господарської структури – як у межах самого регіону впродовж XVIII ст., так і на тлі інших провінцій Корони (додат. 1–6). Застосування компаративного підходу створило підґрунтя для узагальнень щодо регіональної специфіки клієнтарних практик і механізмів магнатського впливу та сприяло реалізації поставлених у роботі дослідницьких завдань.

Застосування критичного методу для опрацювання джерельної бази є особливо важливим, оскільки, як зауважує Наталя Яковенко: «жодне писемне джерело – як витвір конкретної людини з певними поглядами, намірами чи потребами – не розповідає історикові «чистої правди»»¹⁴⁵. Тому критичне прочитання наведених фактів і їхніх інтерпретацій дає змогу мінімізувати суб'єктивізм і виявити смисли, які в тексті можуть бути спотворені або приховані. У даній роботі це реалізується через внутрішню критику листування, щоденників, мемуарів, матеріалів преси та статистично-описових документів, їхню верифікацію шляхом зіставлення з іншими свідченнями й контекстуальний аналіз. Аналіз епістолярних і наративних джерел доповнено елементами історичної герменевтики та семіотичного підходу.

Герменевтичний інструментарій дає змогу інтерпретувати підтексти, закладені у сталих словесних формулах, стилі звертань і підписів, а також у згадках про жести, ритуали й церемоніальні практики, що супроводжували

¹⁴⁵ Яковенко Н. Вступ до історії. Київ: Критика, 2007. С. 238.

комунікацію¹⁴⁶; це особливо важливо для реконструкції неформальних відносин у системі патронату, де значна частина взаємодії мала символічний, а не прямий характер. Герменевтичне прочитання поєднується із семіотичним аналізом, спрямованим на виявлення системи культурних значень через повсякденні практики та соціокультурний простір подільської шляхти, що нерідко перебувала в «орбіті магната»¹⁴⁷. У фокусі – моделі поведінки в ситуаціях особистого контакту при дворі, під час подорожей патрона, а також у публічній взаємодії на сеймиках, сеймах і трибуналах, де мова, одяг, ритуали й церемоніал виступали маркерами статусу, групової належності та залежності й могли сигналізувати прихильність до певних політичних орієнтацій, ціннісних установок або моделей станової самоідентифікації¹⁴⁸. Для уникнення нав'язування сучасних значень інтерпретація символічних кодів здійснюється з постійним дотриманням принципу історизму та шляхом зіставлення з іншими джерелами й науковою літературою, як історичною, так і філологічною.

Дієвим у роботі є також критично-дипломатичний метод, необхідний для коректного цитування джерел. Він передбачає застосування правил сучасної орфографії та пунктуації під час подання цитат з історичних документів із збереженням змістових і мовних особливостей оригіналу¹⁴⁹.

Проблемно-хронологічний метод у дисертації зумовлює структурну побудову роботи. Його застосування дозволяє розкрити основні складові наукової проблеми в логічній послідовності та взаємозв'язку, а також забезпечує поетапний аналіз основних аспектів дослідження в межах чітко окреслених хронологічних рамок. Типологічний метод спрямований на впорядкування та

¹⁴⁶ Całek A. Nowa teoria listu. Kraków: Biblioteka Jagiellońska – Księgarnia Akademicka. 2019. S. 96.

¹⁴⁷ Яковенко Н. Вступ до історії... С. 241.

¹⁴⁸ Stroynowski A. Polityczna rola Izabeli Czartoryskiej. Przegląd Zachodniopomorski. 2012. T. 27. Z. 2. S. 48; Butterwick J. R. Światło i płomień. Odrodzenie i zniszczenie Rzeczypospolitej (1733–1795). Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2022. S. 243–245; Kitowicz J. Pamiętniki, czyli historia polska / Oprac. P. Matuszewska, Z. Lewinówna. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1971. S. 328–329.

¹⁴⁹ В основному тексті здійснено авторський переклад українською мовою, оригінальні цитати польською та латиною подано у виносках. Під час цитування фрагментів текстів доби було дотримано засад, викладених у: Lepszy K. Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX w. Wrocław, 1953. 65 s. У методологічній праці зі змістом листів було корисним дослідження А. Павловської див.: Pawłowska-Kościelniak A. Formuły werbalne polskiej etykiety językowej od połowy XVIII do lat sześćdziesiątych XIX wieku. Analiza socjolingwistyczna, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. Łódź, 2014. 234 s.; Sicińska K. Zakończenie listu w korespondencji z XVII i XVIII w. jako makroakt etykietałny. *Forum Lingwistyczne*. 2025. Nr. 13(1). S. 1–18.

узагальнення історичного матеріалу шляхом його класифікації за спільними ознаками¹⁵⁰. Він є незамінним інструментом для структурування значного за обсягом і різноманітного за змістом джерельного матеріалу та літератури, на яких ґрунтується дисертація.

Методологічною основою дисертації є міждисциплінарний підхід до аналізу патронально-клієнтальних відносин, сформований у працях істориків, соціологів і антропологів другої половини ХХ – початку ХХІ ст.¹⁵¹. У цьому контексті клієнтелізм розглядається не як периферійне чи девіантне явище політичного життя, а як засаднича складова соціального устрою, що за умов слабкості державних інституцій забезпечувала стабільність спільнот і функціонувала як один із головних каналів обміну ресурсами. Як зазначає Кароль Жойдзь, клієнтальні зв'язки були асиметричними, мали персональний характер, могли еволюціонувати й реалізовуватися одночасно в кількох сферах: управлінні маєтками, магнатському дворі, політиці, судочинстві та військовій справі¹⁵². Така багатовимірність інтересів і багатоплощинність відносин патрона з кожним клієнтом зумовлює необхідність вивчення різноманітних практик взаємодії через залучення комплексного методологічного інструментарію, що дозволить простежити функціонування клієнтарних мереж у конкретному історичному просторі – Подільському воєводстві в 1764–1793 рр.

Основним інструментом реконструкції кола клієнтів і співпрацівників *Familiae* є просопографічний метод, так звана «колективна біографія»¹⁵³. Він передбачає вивчення спільних базових характеристик групи історичних діячів («group of actors in history») через систематичне зіставлення їхніх життєписів і виокремлення спільних та відмінних рис¹⁵⁴. У межах цього дослідження залучено підходи й методи, притаманні просопографічному аналізу еліт. На відміну від «просопографії мас», що тяжіє до інструментарію соціальних наук,

¹⁵⁰ Запшкільняк Л. Вступ до методології історії. Львів: ЛОНМІО, 1996. С. 71.

¹⁵¹ Żojdź K. Wszyscy ludzie króla... S. 34–35. Більше див.: Eisenstadt S., Roniger L. Patron-Client Relations as a Model of Structuring Social Exchange. *Comparative Studies in Society and History*. 1980. Nr. 22(1). S. 49–50; Mączak A. Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie...

¹⁵² Żojdź K. Wszyscy ludzie króla... S. 43.

¹⁵³ Старовойтенко І. Просопографія: підходи до трактування змісту наукової дисципліни в історіографії.

Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. 2006. № 13. С. 7.

¹⁵⁴ Stone L. Prosopography. *Daedalus*. Vol. 100 (1). 1971. P. 46.

дослідження еліт зосереджується на генеалогіях, економічних інтересах і політичній активності нобілітету, надаючи спорідненості вирішального значення¹⁵⁵. Такий підхід радше наближається до *case studies*, ніж до статистичного аналізу великих масивів даних, тому важливим доповненням є мікроісторичний ракурс. Н. Яковенко означає подібний спосіб роботи з біографіями як історію «малих життєвих світів», де «кожна біографія є виявом неповторного – призмою, через яку переломлюються соціальні макропроцеси та миттєві тенденції й унікальний життєвий досвід індивіда...»¹⁵⁶. У межах цього дослідження мікроісторичний підхід дозволяє реконструювати конкретні епізоди з життя подільської шляхти та краще зрозуміти мотиви їхніх рішень – передусім «вибір» бути частиною групи «в орбіті» Чарторийських. Водночас для формулювання узагальнень, до яких природно тяжіє історичний текст, визначальною є саме просопографія, що дає змогу перейти від індивідуальних історій до характеристики цілого середовища.

На практиці просопографічний аналіз передбачає детальне «збирання» життєвих траєкторій учасників певної групи та їх подальшу систематизацію за уніфікованим набором запитань¹⁵⁷. У межах цього дослідження ключовими були: походження (що дає змогу простежити «спадковість» клієнтальних зв'язків); кар'єрні траєкторії (земські і гродські урядники, управителі, офіціалісти чи плєніпотенти на службі у Чарторийських); форми внутрішньої солідарності, простежувані через контакти всередині спільноти (систематичність листування, його змістове наповнення, а також зв'язки з іншими політичними середовищами); і, нарешті, політична залученість (участь у подільських сеймиках – активна або пасивна, а також у сеймах, трибуналах тощо). Оцінювання цих параметрів здійснювалося за показниками систематичності, повторюваності та закономірності дій. Водночас така реконструкція не була самоціллю. Вона слугувала засобом пояснення того, за яких умов у Подільському воєводстві другої половини XVIII ст. функціонувала група,

¹⁵⁵ Carney T. F. Prosopography: Payoffs and Pitfalls. *Phoenix*. 1973. № 27(2). P. 156.

¹⁵⁶ Яковенко Н. Вступ до історії... 249.

¹⁵⁷ Stone L. Prosopography... P. 46.

зосереджена навколо родини Чарторийських: які чинники забезпечували стійкість цих зв'язків, як вибудовувалася внутрішня ієрархія, які моделі поведінки (*habitus*) були типовими для її членів і як вони співвідносилися з нормами та уявленнями епохи¹⁵⁸.

Підходи до класифікації клієнтальної мережі. Однією з ключових проблем у дослідженнях клієнтелізму є стратифікація досліджуваного середовища, тобто спроба виокремити типи взаємин, а також внутрішні рівні прив'язаності й залежності. Такий поділ оточення магната дає змогу точніше визначити місце клієнта в межах групи.

В історіографії сформувалося кілька підходів до цього питання. Частина дослідників виходить із критерію ступеня залежності від патрона та ролі, яку особа відіграє в угрупованні. Цей підхід застосовував Войцех Тигельський у дослідженні угруповання великого коронного канцлера Яна Замойського, виокремивши групи з повною, обмеженою та мінімальною «диспозиційністю» щодо патрона¹⁵⁹.

Інший спосіб опису клієнтального середовища, що спирається на критерій «наближеності» до патрона (умовна модель концентричних кіл), представлено у праці Марії Чеппе. Дослідниця, аналізуючи оточення надвірного коронного маршалка Єжи А. Мнішка, виокремила найближче коло лідера, яке означила як «штаб» (родина, довірені особи, радники), далі – ширше коло лоялістів, до якого входили й тимчасові союзники, а на периферії – групи діячів із середовища локальної шляхти¹⁶⁰. Водночас, запропоновані критерії поділу мають інтуїтивний характер, адже в багатьох випадках складно однозначно визначити реальний зміст зв'язку, практичну «корисність» і рівень лояльності прихильників, так само як і мотивацію, що спонукала їх до співпраці з патроном¹⁶¹. Подібну класифікацію застосовує і В. Михайловський, з тією різницею, що за основу поділу він бере не політичну фракцію, а окрему родину – панів із Бучача. Автор виокремлює вузьке та широке кола (концентрична

¹⁵⁸ Яковенко Н. Вступ до історії... С. 249.

¹⁵⁹ Tygielski W. Stronnictwo, które nie mogło przetrwać... S. 207–231.

¹⁶⁰ Czeppe M. Kamaryla Pana z Dukli... S. 60–112.

¹⁶¹ Czeppe M. Kamaryla Pana z Dukli... S. 92.

модель): перше умовно називає «радою» – терміном, що часто фігурує в документах XIV–XV ст. До цього кола він зараховує членів родини, а також городських і міських урядників, духовенство та писарів¹⁶². Натомість до широкого кола В. Михайловський відносить орендарів і адміністраторів маєтків, яких у межах усталеної термінології називає «слугами»¹⁶³.

У монографії, присвяченій двору Криштофа Радзивілла, Уршуля Августиняк зосереджується на характері відносин, їх тривалості та мотиваціях обох сторін, що дозволяє охопити «нерівну дружбу» у надзвичайно широкому спектрі¹⁶⁴. Водночас, такий формалізований спосіб до класифікації взаємин, що за своєю природою мають неофіційний характер, можливий лише за наявності специфічної джерельної бази¹⁶⁵.

Як і у випадку панів з Бучача, праці над клієнтелою Криштофа Радзивіла, Василя-Костянтина Острозького чи Олицьких ординантів¹⁶⁶ зосереджені навколо двору патрона, а характер взаємодії визначають насамперед господарсько-майнові відносини. Це, своєю чергою, задає і типологію середовища: на «приятелів» (клієнтів) – тих, хто декларував незацікавленість у матеріальній винагороді, хоча зазвичай її отримував, – і «служебників»/«слуг», які мали регулярну платню¹⁶⁷. Політична співпраця в цій оптиці відступає на другий план. Для нашого дослідження така схема є лише частково придатною. По-перше, вона не дозволяє відтворити політичне клієнтарне коло угруповання *Familia*. По-друге, ми не вивчаємо магнатський двір як осередок повсякденного функціонування патронату, адже основні резиденції Чарторийських знаходилися поза межами Подільського воєводства. По-третє, джерела, збережені у

¹⁶² Михайловський В. Еластична спільнота... С. 152–153.

¹⁶³ Михайловський В. Еластична спільнота... С. 157.

¹⁶⁴ Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła... S. 111–121.

¹⁶⁵ У. Августиняк будує класифікацію на основі поділу, зафіксованого в заповіті К. Радзивілла, свідомо зберігаючи автентичну термінологію джерела.

¹⁶⁶ Мова про праці В. Михайловського, І. Тесленко й М. Стафійчук.

¹⁶⁷ На відміну від В. Михайловського, І. Тесленко й М. Стафійчук зараховують городських і міських урядників до грона слуг, оскільки представники цих груп отримували *solaria* зі магнатського або старостинського (але підконтрольного патрону) скарбу. Таку характеристику взаємних зобов'язань між патроном і слугою вперше застосовує У. Августиняк, посиляючись на заповіт К. Радзивіла. Див.: Тесленко І. Клієнтела князя Василя-Костянтина Острозького...; Стафійчук М. В. Олицька ординація у 1586–1629 роках: фундація, структура, механізм функціонування: дис. ...док. філософ. за спеціальністю 032 «Історія та археологія» / Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ, 2025. С. 111–115; Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła... S. 111.

родинному архіві Чарторийських, нерівномірно висвітлюють персональний склад подільської клієнтели і, окрім відносно структурованого середовища управителів та наглядачів маєтків, рідко фіксують інші групи. Нарешті, фрагментарність матеріалів і відсутність виявлених нами свідчень про надання посесій (оренду чи заставу) істотно обмежують застосування цієї типології в нашій роботі.

Зофія Зелінська, досліджуючи угруповання Чарторийських у першій половині XVIII ст., запропонувала класифікацію за рівнем політичної свідомості. Вона поділила угруповання на три групи: тих, хто формував ідеологічні засади і повністю поділяв програму князів; тих, кому ця програма була чужою і хто пов'язувався з Чарторийськими переважно з огляду на економічні чи політичні вигоди; а також тих, хто розумів сенс реформ лише частково, проте, попри це, становив коло цінних співпрацівників¹⁶⁸. У цій моделі вирішальними є не формальний статус (уряд) чи походження, а реальна участь у політичному процесі.

Інший підхід пропонує Катажина Курась у дослідженні клієнтели Августа Чарторийського, спираючись на критерій політичної активності¹⁶⁹. Дослідниця розрізняє активну та пасивну (політично) клієнтелу, а також виокремлює коло співпрацівників (родину патрона, політичних приятелів і закордонних контрагентів). Політично активну клієнтелу вона додатково поділяє на лідерів, діячів та інформаторів, тоді як пасивна група складається з адміністраторів, слуг і дрібної шляхти постає як ситуативно мобілізована підтримка, сформована через обіцянки й фінансові стимули. Однак, політично орієнтовані моделі класифікації З. Зелінської й К.Курась не є цілком релевантними для реалій окремої провінції.

Більш оптимальною для вивчення клієнтарних мереж на локальному рівні є типологія Моніки Юсипович, яка виокремлює провідних діячів угруповання (родичів і свояків Забеллів); прихильників – земських урядників, залучених до політичної співпраці із угрупованням; економічно залежних «слуг» і політичних

¹⁶⁸ Zielińska Z. Walka „Familii”... S. 342.

¹⁶⁹ Kuras K. Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego... S. 72.

приятелів – родини зі власною політичною лінією, що епізодично вступали в союзи із Забеллами¹⁷⁰. Дослідниця свідомо не виокремлює групи «лідерів», пояснюючи це тим, що Забелли не були лідерами в повному значенні слова. Вони не формулювали власної загальнодержавної політичної програми, не розробляли самостійних стратегій і не виступали з програмними ініціативами на сеймах, а радше поширювали, захищали й реалізовували чужі політичні проєкти. У цьому сенсі, в межах усталеної класифікації, вони самі радше належали до категорії діячів, ніж повноцінних лідерів угруповання.

Вибір моделі для Подільського воєводства. Згадані вище підходи дали змогу виробити власну систему класифікації подільської клієнтелі Чарторийських у другій половині XVIII ст. Провінційний характер цієї мережі ускладнює пряме застосування моделей, розроблених для загальнодержавних угруповань. Патрона. Водночас слід наголосити, що належність до кола *Familiae* вмонтовувала клієнтів у ширші політичні процеси Речі Посполитої, на відміну від угруповань, які діяли переважно на локальному рівні, що демонструє, зокрема, приклад Забелл. Фрагментарність джерел, несталість політичних зв'язків, поєднання політичних, економічних і особистих мотивацій, а також специфіка Подільського воєводства зумовлюють потребу в адаптації методологічної рамки. Тому в цій роботі запропоновано власну модель класифікації, що поєднує елементи кількох підходів і враховує локальний контекст та характер наявних матеріалів. Її основу становить поєднання двох критеріїв: рівня політичної активності (активна / пасивна) та системності співпраці (стала / ситуативна, тимчасова), доповнених чинником наближеності до патрона.

Першу групу становлять лідери – члени князівської родини Чарторийських і їхнє найближче оточення, пов'язане з двором. Вони не належали до подільської шляхти, однак мали повноваження (обов'язок) опікуватися політичним життям воєводства, передусім діяльністю подільського сеймику. Їх вирізняла

¹⁷⁰ Jusupović M. Prowincjonalna elita litewska w XVIII wieku: działalność polityczna rodziny Zabiełłów w latach 1733–1795. Warszawa: Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, & Polskie Towarzystwo Historyczne, 2014. 488 s.

безпосередня наближеність до князя, участь у керуванні угрупованням, а також – за означенням З. Зелінської – високий рівень політичної свідомості: саме вони формували ідеологічні засади та повністю поділяли програму князів.

Усі наступні групи формуються виключно з подільської шляхти.

Другу групу становлять діячі – політично активна й стала частина подільської клієнтели. До неї належать шляхтичі, які регулярно брали участь у сеймовій та сеймиковій діяльності: посли на сейми, депутати на Трибунал, а також плєніпотенти у подільських справах і подільські комісари – постійні посередники між князівським двором та місцевим середовищем, відповідальні за правові й господарські питання та фактичне управління угрупованням «у терені».

Третю групу становить політично пасивна, але стала клієнтела, до якої належать адміністратори маєтків, гродські (старостинські) та міські урядники. Їх вирізняла тривала й системна залежність від патрона, пов'язана з виконанням управлінських і службових функцій. У певному сенсі цю групу можна зіставити зі «слугами», однак у роботі свідомо уникаємо автоматичного ототожнення матеріальної винагороди зі статусом слуги¹⁷¹.

Четверту групу утворює політично пасивна та ситуативна (тимчасова) клієнтела – дрібна шляхта й шляхетська голота, мобілізована до співпраці переважно через одноразові винагороди, обіцянки або інші стимули. Її залучення мало короткотривалий і кон'юктурний характер і не передбачало сталих зобов'язань чи довготривалої лояльності.

Окремо виділено категорію політичних приятелів¹⁷² – представників подільської шляхти (сенатори, земські і гродські урядники), які провадили власну політичну діяльність і лише епізодично вступали в союзи з Чарторийськими. Такі зв'язки доцільно трактувати як форму ситуативної активної співпраці, а не як елемент власне клієнтельної структури.

¹⁷¹ Запропонована класифікація свідомо відходить від критерію матеріальної залежності як визначальної ознаки статусу «слуги», у тому змістовому наповненні, яке йому окреслила література предмету з середини XVII ст. Регулярні виплати зі скарбу Чарторийських отримували як адміністратори й урядники, так і лідери угруповання чи його керівники в регіоні, що унеможливило механічне ототожнення платні зі «службовим» становищем.

¹⁷² Термін «співпрацівники» також збережено для означення тимчасових приятелів з числа магнатів і шляхти з-поза Подільського воєводства.

Отже, застосовані підходи дають змогу інтерпретувати патронально-клієнтальні зв'язки як органічний механізм функціонування влади у Подільському воєводстві другої половини XVIII ст. Поєднання критичного аналізу джерел із просопографічним і системним підходами забезпечує підґрунтя для реконструкції подільської клієнтели Чарторийських та подальшого вивчення інструментів їхнього впливу в регіоні.

Отже, історіографія проблеми є достатньо репрезентативною й охоплює праці з історії Подільського воєводства, роду Чарторийських, парламентаризму та клієнтелізму в Речі Посполитій XVIII ст., однак регіональний вимір функціонування подільської клієнтели *Familiae* досі не був предметом окремого комплексного дослідження. Джерельна база роботи є різноманітною та репрезентативною: вона включає рукописні й друковані актові матеріали, кореспонденцію, обліково-господарську документацію, періодичну пресу, публіцистику та мемуаристику, що уможливлює всебічну реконструкцію механізмів патронату і клієнтельних зв'язків. Методологічно дослідження спирається на принципи історизму, системності, об'єктивності й всебічності, а також поєднує просопографічний, порівняльно-історичний, критичний, проблемно-хронологічний і типологічний методи. Це створює належне підґрунтя для подальшого аналізу структури, складу та практик функціонування клієнтельної мережі Чарторийських у Подільському воєводстві другої половини XVIII ст.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО СТАНОВИЩА ПОДІЛЬСЬКОГО ВОЄВОДСТВА У XVIII СТ.

2.1. Територія воєводства у ранньомодерний час

Подільське воєводство сформувалося як окрема адміністративно-територіальна одиниця Польського Королівства у 1434 році. Ця подія відбулася після інкорпорації Західного Поділля до складу Корони та офіційного запровадження тут польського права й адміністративно-судового устрою¹⁷³. Це рішення стало логічним продовженням політики Владислава II Ягайла та його наступників, спрямованої на уніфікацію управління новоприєднаних територій із коронними землями¹⁷⁴. Ключову роль у процесі інтеграції відіграла місцева шляхта, зацікавлена у здобутті прав і свобод, аналогічних тим, якими користувалася еліта етнічно польських воєводств. Зокрема, вона прагнула до зрівняння з польською шляхтою щодо податків і військової служби, а також до імплементації коронного адміністративно-судового устрою на свої землі¹⁷⁵. Адміністративним центром від часу створення Подільського воєводства і до кінця XVIII ст. був Кам'янець¹⁷⁶.

Подільське воєводство на заході межувало з Руським, на півночі – з Волинським і частково з Київським, а на сході – з Брацлавським воєводством. Південний кордон пролягав уздовж Дністра – єдиного стабільного природного рубежу, який відділяв воєводство від Молдавського князівства, васально залежного від Османської імперії. Однак, внаслідок Кючук-Кайнарджійського мирного договору (1774–1775 рр.), частина Молдавського князівства була

¹⁷³ Kurtyka J. Podole w czasach jagiellońskich... S. 133. Акт про введення права не зберігся, однак відомо, що він був оголошений під час коронації Владислава III (25 липня 1434 р.), на основі постанови померлого 1 червня 1434 р. Владислава Ягайла.

¹⁷⁴ Janusz Kurtyka Podole pomiędzy Polską i Litwą... S. 43–44.

¹⁷⁵ Михайловський В. Еластична спільнота... С. 280.

¹⁷⁶ Król-Mazur R. Miasto trzech nacji... S. 11.

передана під управління Австрії та увійшла до складу новоутвореної провінції Буковина. Ця територіальна зміна призвела до того, що на південному заході Подільське воєводство стало частково суміжним із володіннями Австрійської монархії¹⁷⁷.

Кордони Подільського воєводства від часу його формування й до другої половини XVIII ст. загалом залишалися незмінними, хоч й не обходилося без локальних пограничних конфліктів між шляхтою, унаслідок яких межа могла коригуватися відповідно до володінь окремих посесорів¹⁷⁸. Документи чи карти, у яких фіксувалися межі воєводства, укладалися у зв'язку з необхідністю встановлення кордонів із сусідніми державами, або на замовлення правителів. Перший документ, у якому чітко окреслено кордони Подільського воєводства з Волинським, Київським і Брацлавським було складено під час розмежування володінь Польського Королівства та Великого князівства Литовського у 1546 р¹⁷⁹.

Згідно «Попису» північний кордон із Волинню проходив по вододілу Південного Бугу та річок басейну Прип'яті¹⁸⁰. Лінія межі з Київським воєводством здебільшого пролягала Чорним шляхом на схід до могили Гончарихи (що на захід від Сміли), звідки різко повертала на південь у напрямку сіл Великий Митник і Малий Митник. Східна межа з Брацлавським воєводством йшла суходолом, перетинаючи річки Снивода, Південний Буг, Згар, Рівець, Вільшанку, після чого по руслу Мурафи тягнулася на південь аж до її впадіння в Дністер¹⁸¹. Генеральна карта України 1648 р Гійома Левассера де Боплана загалом збігалася із зазначеними вище межами 1546 р.¹⁸²

¹⁷⁷ Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України... С. 8.

¹⁷⁸ Більше на цю тему див. Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa A. Spory graniczne polsko-litewskie w XV–XVII w. Wiadomości Studium Historii Prawa Litewskiego Uniwersytetu Stefana Batorego. Wilno: Drukarnia artystyczna „Grafika”, 1938. S. 103–164. Крикун М. Границы Подольского воеводства в XV–XVIII вв. *Подільське воєводство у XV–XVIII століттях: Статті і матеріали*. Львів, 2011. С. 78–79.

¹⁷⁹ Крикун М. Границы Подольского воеводства в XV–XVIII вв.... С. 44–45.

¹⁸⁰ Крикун М. Кордони й повітовий поділ Волинського воєводства в XVI–XVIII ст. Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях: Статті і матеріали / Український католицький університет. Гуманітарний факультет. Львів, 2012. С. 14–15; Михайловський В. Еластична спільнота... С. XII.

¹⁸¹ Крикун М. Границы Подольского воеводства в XV–XVIII вв... С. 51–54.

¹⁸² Крикун М. Кордони й повітовий поділ Волинського воєводства в XVI–XVIII ст... С. 14–15. Хоча руанське видання генеральної карти містить численні пропуски та неточності у зображенні частин ліній кордону, наприклад, між Подільським та Брацлавським воєводствами взагалі немає меж. Sossa R. Polityczne i

Західний кордон Подільського воєводства до 1680 р. не був документально визначений, імовірно через відсутність практичної потреби у чіткій межі між Руським і Подільським воєводствами, що входили до складу Корони. Лише після турецького завоювання Поділля 1672 р. постала необхідність офіційної демаркації. В 1680 р. польські та османські комісари провели розмежування, встановивши точну лінію кордону¹⁸³. Західна межа пролягала по річці Стрипа (притоці Дністра), а нижче Бучача повертала на схід, до Збруча. За умовами угоди з Портою, Чортків разом із навколишніми селами Тереховлянського повіту Руського воєводства було передано Османській імперії та включено до складу Подільського еялету¹⁸⁴. Далі від Чорткова кордон піднімався вгору по Збручу й вище Тарноруди знову відхилявся на схід¹⁸⁵. За Карловицьким трактатом 1699 р. Поділля було повернуто до складу Речі Посполитої, і його територіальні межі залишалися незмінними до 1772 р.¹⁸⁶

Після першого поділу Речі Посполитої південно-західна частина Подільського воєводства, розташована між Стрипою та Збручем, відійшла до Австрійської монархії. Хоча попередні домовленості між державами-учасниками поділу передбачали передачу Австрії Руського та Белзького воєводств, фактично вона приєднала також Червоногородський повіт, розділивши Подільське воєводство по Збручу¹⁸⁷. Територіальні зміни були юридично закріплені трактатом, укладеним між Річчю Посполитою та Австрією у вересні 1773 р.¹⁸⁸ і підтверджені Варшавською конвенцією 9 лютого 1776 р.¹⁸⁹ На початок правління Станіслава Августа Понятовського Подільське

administracyjne granice ziem ukraińskich w pracach Guillaume'a Beauplana. *Z Dziejów Kartografii*. Т. 24. 2022. S. 349.

¹⁸³ Крикун М. Кордони й повітовий поділ Волинського воєводства в XVI–XVIII ст.... С. 15.

¹⁸⁴ Крикун М. Матеріали розмежувань Речі Посполитої з Турецькою імперією на українських землях 1680 і 1703 рр. *Проблеми слов'янознавства*. 1992. №42. С. 7.

¹⁸⁵ Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України... С. 21

¹⁸⁶ Крикун М. Розмежування володінь Речі Посполитої та Османської імперії 1703 року. *Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII ст.: статті і матеріали*. Львів: УКУ, 2012. С. 284.

¹⁸⁷ Крикун М. Границі Подольського воєводства в XV–XVIII вв.... С. 79.

¹⁸⁸ *Volumina legum*. Т. 8. Petersburg, 1860. S. 16–17. Документ визначав необхідність проведення кордону на основі «давніх розмежувань» та передбачав призначення комісарів для створення детальної карти прикордонної смуги з метою остаточного встановлення її лінії.

¹⁸⁹ Крикун М. Матеріали розмежувань Речі Посполитої з сусідніми державами на українських землях у 70–80-х роках XVIII століття. *Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII ст.: статті і матеріали*. Львів: УКУ, 2012. С. 457.

воєводство охоплювало близько 18 882 км²; з них 2 655 км² (територія Червоногородського повіту) було інкорпоровано до володінь Габсбургів унаслідок першого поділу Речі Посполитої¹⁹⁰. Після другого поділу 1793 р. воєводство припинило існування, а його територія, разом із більшістю земель Правобережної України, була включена до складу Російської імперії¹⁹¹.

До осені 1791 р. Подільське воєводство формально поділялося на три повіти: Червоногородський, Кам'янецький і Летичівський¹⁹². У джерелах XVIII ст. Кам'янецький повіт нерідко фігурує як «Кам'янецька земля»¹⁹³. Летичівський повіт остаточно сформувався після створення в 1766 р. окремого земського суду згідно з постановою Варшавського сейму¹⁹⁴. В свою чергу, Червоногородський повіт був оформлений рішенням Гродненського сейму 1726 р.¹⁹⁵. Він не мав власного гроду і перебував під юрисдикцією Кам'янецького, однак надання йому титулярних земських урядів (хорунжого, стольника, підчашого, підстоля, чашника, ловчого, мечника та скарбника) засвідчило його окремий адміністративний статус¹⁹⁶.

Зміни в адміністративно-територіальному устрої Подільського воєводства, як і всієї Речі Посполитої відбувалися в період реформ Чотирирічного сейму. 3 травня 1791 р. була ухвалена конституція, що передбачала скасування гродських і земських судів та запровадження зем'янських – повітових судових органів, які мали замінити обидві інституції, у

¹⁹⁰ Крикун М. Кількість і структура поселень Подільського воєводства в першій половині XVII ст... С. 171. За А. Яблоновським площа Подільського воєводства була 19 152 км²; з них Червоногородський повіт 2 655 км², Кам'янецький – 6143 км², на Летичівський – 10 354 км². Jabłonowski A. Ziemie ruskie... S. 12.

¹⁹¹ Крикун М. Границы Подольского воеводства в XV–XVIII вв... С. 81.

¹⁹² Більше про формування адміністративно-повітового устрою Подільського воєводства див. Михайловський В. Історія. Мова. Географія: топоніми середньовічного Поділля. Київ: Темпора, 2021. С. 87–111; Крикун М. Витоки повітового устрою Подільського воєводства. *Подільське воєводство у XV–XVIII століттях: Статті і матеріали*. Львів, 2011. С. 83–105. Крикун М. Повітовий устрій Подільського воєводства в XV–XVI ст.... С. 106–140.

¹⁹³ Крикун М. Повітовий поділ Подільського воєводства в останній чверті XVI – XVIII століття. *Подільське воєводство у XV–XVIII століттях: Статті і матеріали*. Львів, 2011. С. 145–146.

¹⁹⁴ Volumina legum. T. 7. Petersburg, 1860. S. 212.

¹⁹⁵ Volumina legum. T. 6. Petersburg, 1860. S. 230.

¹⁹⁶ Крикун М. Повітовий поділ Подільського воєводства... С. 145–146.

тому числі й на Поділлі¹⁹⁷. Це означало перехід Подільського воєводства до поділу на два зем'янських судових повіти: Кам'янецький і Летичівський¹⁹⁸.

2 листопада 1791 р. сейм ухвалив конституцію «Rozkład województw, ziem, i powiatów» (Розкладка воєводств, земель і повітів), згідно з якою в Подільському воєводстві передбачалося утворення чотирьох адміністративно-територіальних одиниць: Кам'янецької землі, Червоногородського, Летичівського та Ровського повітів¹⁹⁹. Територіальну структуру нових повітів конституція визначала за католицькими парафіями, які належали до їх складу (назви подано за центрами парафій)²⁰⁰. Назва четвертого повіту – Ровський – походила від однойменного повіту, що існував у XV–XVI ст. і була своєрідною даниною шляхетській традиції²⁰¹. У тій же «Розкладці» зазначалося, що шляхетські сеймики мають скликатися в кожному повіті, а не як це було раніше (з середини XV ст.) у Кам'янці²⁰². Сеймик Кам'янецької землі мав проходити в Дунаївцях, Червоногородського повіту в Городку, Летичівського в Летичеві, а Ровського в Барі. Ймовірно, саме ці міста одночасно ставали й повітовими адміністративними осередками²⁰³.

Втім, реформа проіснувала недовго – Торговицька конфедерація в другій половині 1792 р. скасувала адміністративно-територіальні зміни, повернувши попередній поділ, котрий зберігався до ліквідації Подільського воєводства у 1793 р.²⁰⁴.

Поділля уявне і реальне. Назва «Поділля» у різні історичні періоди функціонувала в географічному, політичному та адміністративному

¹⁹⁷ Volumina legum. T. 9. Kraków, 1889. S. 224.

¹⁹⁸ Крикун М. Повітовий поділ Подільського воєводства... С. 150.

¹⁹⁹ Volumina legum. T. 9. Kraków, 1889. S. 329–330. Кам'янецький повіт (у його кордонах від 1772 р.) був поділений на Кам'янецьку землю та Червоногородський повіт, а Летичівський повіт – на Летичівський і Ровський повіти.

²⁰⁰ Крикун М. Повітовий поділ Подільського воєводства... С. 150.

²⁰¹ Михайловський В. Історія. Мова. Географія... С. 107. Ровський повіт (districtus Row) вперше згадується в документі для Одровонжів у 1462 р. Форма запису фонетично передає назву повіту, похідну від м. Ров (Бар після 1537 р.). Остання згадка про повіт погодить з документа 1502 р.

²⁰² Михайловський В., Вінниченко О., Тесленко І., Кулаковський П. «Прикладом своїх предків...». Історія парламентаризму на українських землях у 1386–1648 роках: Польське королівство та Річ Посполита / За ред. Віталія Михайловського; Студії зісторії парламентаризму на українських землях у XIV–XX ст. Том I. Київ: Темпора, 2018. С. 62.

²⁰³ Крикун М. Повітовий поділ Подільського воєводства... С. 153.

²⁰⁴ Крикун М. Крикун М. Кордони й повітовий поділ Волинського воєводства... С. 21–22.

значеннях²⁰⁵. Її етимологію пов'язують із характером ландшафту – великою кількістю долин і балок, якими порізана лівобережна частина басейну Дністра. Відтак «Поділля» означає «край долин» або «країну долин»²⁰⁶.

Літопис «Повість про Поділля» 1430-х рр. зафіксував уявлення про цей регіон як територію, чия історія нібито розпочалася з приходом литовських князів Коріатовичів (Гедиміновичів). Водночас дослідження В. Михайловського свідчать, що гідроніми й топоніми краю вказують на потужний татарський вплив, а сам регіон формувався уздовж ключових степових маршрутів *via tartarica*²⁰⁷. Простір від Кам'янця на заході до Черкас на сході, від Росії на півночі до нижнього Дністра й Південного Бугу на півдні є результатом понад столітнього перебування Поділля у сфері татарської влади та контактів²⁰⁸. Утім, упродовж XVIII ст. цей історичний зв'язок із степовим прикордонням помітно слабшав, що зумовлювалося поступовим занепадом політичної й військової ролі Кримського ханату, його подальшою ліквідацією, а також посиленням російської експансії в регіоні.

Як зазначає Н. Яковенко, Поділля одним із перших серед українських регіонів виокремилася як смислова географічна одиниця (зокрема, завдяки збереженням литовським літописам), образ якої протягом XV–XVIII ст. зазнав кількох трансформацій. Початково воно сприймалося радше «ззовні»: зумовлена пізньосередньовічними текстами та картами символізація простору, де всю малозаселену смугу між Дністром і Дніпром позначали як «Поділля», сформувала уявлення, які згодом задали параметри й сприйняття простору реального²⁰⁹. У XVI–XVII ст. цей образ змінився: уявлення про край формувалися вже зсередини, зокрема шляхтою та духовенством (як католицьким, так і православним), що активно освоювали та заселяли

²⁰⁵ Дашкевич Я. Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Упоряд.: А. Гречило та ін.; НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Г. Грушевського, Львівське відділення. Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2011. С.511–512.

²⁰⁶ Дашкевич Я. Майстерня історика... С.505–506.

²⁰⁷ Михайловський В. Історія. Мова. Географія... С. 34.

²⁰⁸ Михайловський В. М. Формування території історичного Поділля у другій половині XIV ст. *Український історичний журнал*. 2017. № 3. С. 81.

²⁰⁹ Яковенко Н. Дзеркала ідентичності: дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII ст. Київ: Laurus, 2012. С. 48.

територію. Важливим чинником стала політична фрагментація – поділ Поділля 1434 р. на Західну (Подільське воєводство) та Східну (Брацлавське воєводство) частини, який до 1569 р. виробив два відмінні ментальні образи регіону. Навіть після інкорпорації Брацлавщини до складу Корони ця межа не зникла й надалі визначала просторову самоідентифікацію²¹⁰.

Тривале співіснування цих «двох Поділь» – західного і східного – спричинило поступову зміну смислової географії краю. Простір в межиріччі Дністра і Дніпра, точніше між східним кордоном Подільського воєводства та лінією володінь Російської імперії, дедалі частіше окреслювали як «український», тоді як поняття «Поділля» звузилося до території однойменного воєводства²¹¹. Паралельно термін «Україна», який первісно означав порубіжжя або віддалену окраїну, втратив описовість і набув статусу власної назви регіону²¹². Попри нечіткість кордонів українського простору в ранньомодерний час, у XVIII ст. вже простежується відносно стабільне відмежування «Поділля» (Подільське воєводство) від «України» (Наддніпрянина – Київщина, Чернігівщина та Брацлавщина)²¹³. Ба-більше, «Україна» у цей період функціонувала у сприйнятті шляхти, як окрема культурно-територіальна одиниця, що засвідчує неодноразове застосування терміну в актових джерелах²¹⁴. Саме тому у цьому дослідженні обидва терміни вживаємо у значенні властивому XVIII ст.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. розпочався ширший процес переосмислення прикордонних територій Речі Посполитої, що заклав підґрунтя для формування іншого важливого поняття – «Кресів». У середньовіччі цим терміном позначали насамперед лінію (*kresa/kreska*) прикордонної оборони – смугу сторожових постів у степу, що простягалася від Дністра до Дніпра. Згодом, у XVI–XVII ст., значення терміна розширилося: «Кресами» почали

²¹⁰ Михайловський В. Історія. Мова. Географія... С. 77.

²¹¹ Яковенко Н. Дзеркала ідентичності... С. 50.

²¹² Sicińska K. *Polszczyzna południowokresowa XVII i XVIII wieku (na podstawie epistolografii)*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2012. S. 18.

²¹³ Яковенко Н. Дзеркала ідентичності... С. 50.

²¹⁴ Borek P. *Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiątkach. Bohaterowie, fortece, tradycja. Biblioteka Tradycji Literackich*. 2001. Nr. VII. S. 12.

називати території прикордонної взаємодії, які часто сприймалися у негативному контексті – як небезпечні, недостатньо захищені та мало знані²¹⁵. Вже після поділу Речі Посполитої термін дістав нове семантичне наповнення. «Креси» перестали означати географічну лінію й стали назвою цілого простору на східних теренах, до якого відносили Подільське, Брацлавське, Волинське та Київські воєводства. На відміну від «України», яка поступово перетворювалася на внутрішній маркер самоідентифікації спільнот, «Креси» були радше зовнішнім означенням – терміном, що сформувався «згори», передусім у романтичній літературі кінця XVIII–XIX ст., а згодом був підхоплений істориками як позначення східних периферій Речі Посполитої²¹⁶.

Отже, протягом ранньомодерної доби кордони Подільського воєводства відзначалися відносною стабільністю, проте у 1772 році внаслідок Першого поділу Речі Посполитої його західна частина (Червоногородський повіт) відійшла до Австрійської імперії. До 1791 року Поділля зберігало поділ на Кам'янецький, Летичівського та Червоногородський повіти, а спроба модернізувати його адміністративний устрій під час реформ Чотирирічного сейму була перервана втручанням Торговицької конфедерації. Остаточне припинення існування воєводства у 1793 році та його інкорпорація Російською імперією ознаменували початок нового – імперського етапу історії краю.

2.2. Соціальна структура населення воєводства

Протягом XVIII ст. населення Подільського воєводства зазнавало помітних кількісних і структурних змін, зумовлених як наслідками війн, епідемій і поділів Речі Посполитої, так і тривалими процесами відновлення та заселення краю. За Карловицьким договором 1699 р. Подільське воєводство було повернене Речі Посполитій після двадцяти семи років османського

²¹⁵ Sicińska K. *Polszczyzna południowokresowa XVII i XVIII wieku...* S. 19.

²¹⁶ Руда О. Поширення українсько-польських історичних міфологем у польській історіографії кінця XIX – першої третини XX ст. *Wiekі Stare i Nowe*. 2012. Nr. (4) 9. S. S. 124.

панування. Край поставав демографічно знекровленим, спустошеним війнами та масовим відходом населення²¹⁷. Сучасник подій початку XVIII ст. Шимон Єжи Церенович²¹⁸, пленіпотент Адама Сенявського, а згодом Августа Чарторийського, так описував знищення у Меджибожі на Поділлі: «З тих-то причин, що війни довго тримали мужів (*bella diu tenere viros*), ціле воєводство Подільське (не кажучи про Брацлавське) дикою майже Анчарихою було, коли зем'ян вигнали, підданство частиною вирізано, а частиною Ясиром численним і частим у неволю позабирано, через це: поле, занедбане господарем, давало мало (*Nedlectus domino pouca ferebat ager*). Сам Меджибіж цілком пустий зяв, бур'яном зарослий, і тільки під Замком у Пригородку мала кількість міщан....»²¹⁹.

Уже на початку XVIII ст. розпочався новий етап колонізації, що тривав упродовж кількох десятиліть. За ухвалою Варшавського сейму 1699 р. піддані-подоляни, які під час турецького панування переселилися до інших воєводств Речі Посполитої, підлягали поверненню своїм власникам незалежно від тривалості перебування на новому місці (*non obstante praescriptione*)²²⁰. Водночас переселенців приваблювали широко практиковані подільською шляхтою та магнатами слободи – поселення або їхні частини, мешканцям яких надавалися кількарічні звільнення від повинностей після оселення, що створювало умови для облаштування власного господарства²²¹.

²¹⁷ Крикун М. Переселення в Подільське воєводство у першій половині XVIII ст. *Подільське воєводство у XV–XVIII століттях: Статті і матеріали*. Львів, 2011. С. 399.

²¹⁸ Про нього див.: Крикун М. Шимон Єжи Церенович і його книга «Płac prawnych prąs». *До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*. Т. 2. Київ – Львів, 2004. С. 377–406.

²¹⁹ ЛННБУ ім. В. Стефаника. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 3268. Т. 1. Арк. 31. Див. оригінал: «Z tych tedy przyczyn, że *bella diu tenere viros*, całe Województwo Podolskie (nie mówiąc o Braclawskim) dzika prawie Anczarychą było, gdy ziemian wygnano, poddaństwo cięściami wycięto, a częścią Jassyrem licznym y częstym w niewolę pozabierano; przeto: *Nedlectus domino pouca ferebat ager*. Sam Międzybóż zgoła pusty hiabat, burzanem zarosły, y tylko pod Zamkiem w Przygodku mała kwota mieszczan...». У тексті джерела згадується місцевість Анчариха (Anczarycha) для означення спустошеної, дикої й майже безлюдної території. Семантично цей топонім близький до згадуваної в інших джерелах Гончарихи або могили Гончарихи – яру, розташованого на Чорному шляху на перетині Подільського, Волинського, Київського та Брацлавського воєводств (докладніше див.: Грушевський М. Твори: у 50 т.: Т. 5. / Редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. Львів: Видавництво «Світ», 2003. С. 147–149). Термін *jassyr* – тюркського походження; означає полон або рабство, до якого захоплювали населення під час татарських набігів. Латинське слово *hiabat* у цьому контексті слід розуміти як «зяяло порожнечою», «стояло спустілим».

²²⁰ *Volumina legume*. Т. 6. Petersburg, 1860. S. 35.

²²¹ Lukowski J. *Liberty's Folly: The Polish-Lithuanian Commonwealth in the Eighteenth Century, 1697–1795*. London; New York: Routledge, 1991. P. 47. Зі статті С. Борисевича дізнаємося, що початково слободи надавалися на 10–12 років; у середині XVIII ст. цей термін скоротився до 3–5 років, а наприкінці століття, коли слобідська

Заселення Поділля відбувалося інтенсивно, проте нерівномірно й значною мірою залежало від політики окремих землевласників. Так, за спостереженнями М. Крикуна, порівняно з багатьма подільськими маєтностями, Меджибізька волость упродовж перших двох десятиліть XVIII ст. залюднювалася значно швидше. Важливу роль у цьому відіграла політика її власника великого коронного гетьмана і краківського каштеляна Адама Миколая Сенявського, який оберігав свої володіння від постоїв військ²²². Шимон Єжи Церенович згадував, що до Меджибізької волості «немов до сховища сходилися люди з найвіддаленіших поселень, що потерпали від контрибуцій та проходів чужинців, і дідиці поверталися до своїх маєтків»²²³. Водночас, у листах губернатора Меджибізької волості Жана Десьє (Jean Dessieur) до А. Сенявського неодноразово згадуються втечі підданих, спричинені зростанням повинностей, які, за словами офіціаліста, перевищували рівень обтяжень у багатьох інших подільських маєтках. Піддані тікали насамперед до Хмільницького, Проскурівського, Барського та Летичівського староств, де було проголошено тривалі слободи. До втеч селян підбурювали емісари з маєтків сусідніх волостей, що свідчить про гостру конкуренцію за людність у регіоні²²⁴.

Переселення на Поділля мали переважно стихійний характер, однак поряд із ними існував і організований напрям міграції, ініційований магнатами. Власники здійснювали планове переселення цілих громад до своїх подільських володінь: у такий спосіб Замойські заселили Городоцьке староство, Конєцпольські – Шаргородське, Потоцькі – маєтності в околицях Мурафи, а

колонізація мала поодинокий характер, – до одного року або не застосовувався. Див: Борисевич С. О. Поміщицьке землеволодіння і землекористування на Поділлі (1793–1830 рр.). *Український історичний журнал*. 1992. № 3. С. 85. Однак дослідження фільваркового господарства Жевуських у Подільському воєводстві свідчить, насправді слободи надавалися на термін 1-3, й значно рідше – на 5 років, що теж спростовує тези Маркіної про 4-6-річні слободи. Див: Макарова Л. В. Повинності залежного селянства Подільського воєводства... С. 492.

²²² Крикун М. Колонізація Подільського воєводства в першій половині XVIII ст. *Подільське воєводство у XV–XVIII століттях: Статті і матеріали*. Львів, 2011. С. 423.

²²³ ЛННБУ ім. В. Стефаника. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 3268. Т. 1. Арк. 32. Див. оригінал: «do Osady motivo były, gdy iako ad Asylum z Dóbr nayodlegleyszych kontrybucyom y Przechodom Exoticorum exponowanych, tu się ludzie udawali y dziedziczni ad propria wracali się». У тексті зустрічаються латинські вирази, які ми трактуємо наступним чином: *ad asylum* – (лат.) «як до притулку, сховища»; *exoticorum* – (лат.) «чужинців», тут: іноземних військ або ворожих сил; *ad propria* – (лат.) «до свого», тобто до своїх маєтків чи домівок.

²²⁴ Крикун М. Колонізація Подільського воєводства... С. 427.

Сенявські – розлогий Меджибізький ключ, що згодом перейшов у спадок Чарторийським²²⁵. Як згадував Ш. Церенович, Адам Сенявський «наказав наново заселювати свої містечка й села колоністами й сам із Олешниць, ба навіть зі Львова чимало людей, забезпечивши їх харчами, відряджав, яких нащадки знаходяться [на Поділлі – авт.] й до сьогодні»²²⁶. На місцях колонізацією займалися осадчі, призначені адміністрацією волості. Їх могли обирати як серед шляхти чи дідичів, так і серед прибулих²²⁷.

Найчастіше переселення на Поділля мали стихійний характер і відбувалися у формі селянських утеч. Про їхній масштаб знаходимо згадки у спогадах сучасників: «багато тисяч селян пішло від Вісли, а особливо від Перемишля і Сянока, так що майже цілі села залишалися пустками у Підгір'ї»²²⁸. Дійсно, основними регіонами походження переселенців були Руське та Белзьке воєводства, а також Волинь; менш інтенсивними були міграції з Мазовії та Сілезії – густозаселених територій Корони. Поодинокі згадки стосуються вихідців із Київщини, Брацлавщини, Московії та Молдавії²²⁹. Домінуючим елементом серед переселенців залишалася руська людність, однак поступово зростала й частка католицького (польського) населення²³⁰.

Колонізаційні процеси на Поділлі охоплювали різні соціальні групи – від шляхти та відносно заможних верств населення до сільської й міської бідноти²³¹. Поділля, яке приваблювало втікачів, водночас ставало притулком

²²⁵ Serczyk W. Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim... S. 24.

²²⁶ ЛННБУ ім. В. Стефаника. Ф. 5, оп. 1, спр. 3268. Т. 1. Арк. 32. Див. оригінал: «...Pan nade wszystko Miasteczka y Wsie swoje novis asadać colonis, y sam z Oleszyc, ba y ze Lwowa niemalo ludzi, opatrując vialibus, ordynował, których progenies do dzisia y znayduie się». У тексті зустрічаються латинські та старопольські вирази: *novis colonis* – (лат.) нові колоністи, поселенці; *vialibus* – (лат.) буквально означає «дорожній харч» або «продукти для подорожі» (у контексті: забезпечуючи провіантом на дорогу); *ordynował* – (ст.-пол.) наказував, відряджав, направляв; *progenies* – (лат.) нащадки, потомство. Той факт, що автор джерела, Шимон Єжи Церенович, складав цей текст у 50-х роках XVIII ст., і згадує про потомство, свідчить про успішність цієї колонізаційної політики.

²²⁷ Крикун М. Колонізація Подільського воєводства... С. 428

²²⁸ Otwinowski F. Pamiętniki do panowania Augusta II napisane przez niewiomego autora (podobno Erazma Orwinowskiego). Wydane z rękopisu przez Edwarda Raczyńskiego. Poznań, 1838. S. 14. Див. оригінал: «...wiele tysięcy poszło chłopów od Wisły, a osobliwie od Przemyśla i Sanoka, że prawie całe wsi pustkami pozostawały w Podgórzu».

²²⁹ Крикун М. Переселення в Подільське воєводство... С. 418.

²³⁰ Крикун М. Переселення в Подільське воєводство... С. 413. Більше про кількість католицького населення в Подільському воєводстві див: Szczepaniak J. Katolicy na Podolu od końca XVIII do połowy XIX stulecia (przegląd dotychczasowych badań i nowe dane statystyczne). *Textus et Studia*. 2016. Nr. 4 (8). S. 63–106.

²³¹ Крикун М. Колонізація Подільського воєводства... С. 423. М. Крикун, проаналізувавши інвентарні описи, звернув увагу на майнову диференціацію слобідського населення. Так, у слободах Летичівського староства за інвентарем 1707 р. на одну родину припадало в середньому по три одиниці робочої худоби. Водночас у

для різного роду маргінальних груп – злочинців, осіб сумнівної репутації, а також жінок, чия поведінка не відповідала усталеним уявленням громади²³². Для цих спільнот, як і для селянства, Поділля було не лише простором економічних можливостей і потенційного збагачення. Не менш важливим чинником міграційних рухів ставало прагнення «свободи» – передусім звільнення від панської влади та традиційних повинностей²³³. Причини утеч на Поділля на підставі свідчень селян у судових процесах проаналізував Томаш Вішліч. Дослідник зауважив, що вислів «піти/утекти на Поділля» функціонував майже як фразеологізм, який означав розрив із попереднім життям і переселення на землі, які перебували поза досяжністю будь-якої локальної влади чи соціального контролю²³⁴. Поговірки «пішов на Поділля» і «пішов на слободу» були поширені в Галичині і на Волині ще в другій половині XIX ст.²³⁵ Показово, що у свідченнях селян, які говорили про свої плани «утечі на Поділля» або про повернення звідти, майже ніколи не з'являлися конкретні географічні орієнтири – назви поселень, річок чи інших об'єктів, які дозволяли б однозначно трактувати Поділля як чітко окреслений регіон. У такій перспективі Поділля постає не стільки конкретною територією, обмеженою кордонами Подільського воєводства, скільки уявною можливістю, пов'язаною з надією на реалізацію особистих прагнень²³⁶.

Втечі селян становили серйозну проблему для шляхти, яка використовувала суди як інструмент повернення підданих або отримання матеріального відшкодування. У зв'язку з цим сейм 1699 р. заборонив шляхті Подільського воєводства поселяти у власних маєтках вихідців з інших земель Речі Посполитої, що прибували «на слободи». Постановою передбачалося, що кожен шляхтич, у маєтках якого буде виявлено таких утікачів, зобов'язаний у судовому порядку видати їх попереднім власникам під загрозою сплати

Меджибізькій волості переважав бідніший елемент: із 118 родин, які оселилися тут за пів року й менше до укладення інвентаря 1717 р., сімдесят узагалі не мали робочої худоби.

²³² Tomasz W. Ucieczki chłopów „na Podole” w XVIII w. w perspektywie dokumentów wiejskich. *Res Historica*. 2024. Nr 57. S. 969.

²³³ Serczyk W. Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim... S. 23.

²³⁴ Tomasz W. Ucieczki chłopów „na Podole”... S. 961–962.

²³⁵ Крикун М. Переселення в Подільське воєводство... С. 400.

²³⁶ Tomasz W. Ucieczki chłopów „na Podole”... S. 957–972.

штрафу²³⁷. Судові конфлікти виникали не лише через підданих, а й через земельні межі²³⁸. «Шляхта поверталася до маєтностей своїх предків, але, не знаючи меж своїх володінь, вела між собою великі суперечки та сварки, оселяючись у тих пустках», – зазначав сучасник²³⁹.

Освоєння теренів Подільського воєводства, спустошених війнами та тривалою османською окупацією, відбувалося за активної участі шляхти з різних регіонів Речі Посполитої, чимало тут осіло і представників іноземних шляхетських родів²⁴⁰. Саме у XVIII ст. джерела вперше фіксують появу на Поділлі низки шляхетських родів, зокрема Аксамитовські гербу Гриф, Качковські гербу Свинка, Марковські гербу Боньча, Орловські гербу Любич, Залеські гербу Любич, Морські гербу Топур²⁴¹, а також багато інших дрібніших шляхетських сімей, які приводили із собою численну челядь, слуг та залежних селян.

Частина прибулої шляхти з часом ставала заможними землевласниками, що демонструє приклад родини Ліпінських. У 1738 р. Антоній Ліпінський, продавши свої спадкові маєтки на Мазовії за 50 800 злотих, розпочав послідовне інвестування коштів у земельні володіння на Поділлі. Він придбав маєток Масівці в Летичівському повіті, Лисоводи²⁴² у Кам'янецькому повіті, утримував у заставній оренді від Потоцьких маєтність Савинці тощо²⁴³. Поряд із нарощуванням земельних володінь представники «нової» шляхти акумулювали й значний політичний капітал, обіймаючи гродські та земські

²³⁷ Крикун М. Переселення в Подільське воєводство... С.400

²³⁸ Показовою є справа між ординатами Замойськими та волинським стольником Міхалом Гієронімом Чацьким за Проскурівське староство Летичівського повіту, у якій коронний трибунал підтримав Замойських. ЛННБУ ім. В. Стефаника. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 3268. Т. 1. Арк. 286–287. Крикун М. Переселення в Подільське воєводство... С.409.

²³⁹ Otwinowski F. Pamiętniki do panowania Augusta II... S. 14. Див. оригінал: «Szlachta wracała się do swoich antecessorów dóbr, ale niewiedząc granie dóbr swoich wielkie prawowania i kłótnie wiedli z sobą osiadając w owych pustyniach».

²⁴⁰ Більше див.: Вінниченко О. Боснійські шляхтичі та доведення ними шляхетства на сеймику Подільського воєводства 1738 р. (До питання про замкненість шляхетського стану в Речі Посполитій). *Генеалогічні записки*. Львів, 2014. Вип. XII (нової серії VI). С. 49–64.

²⁴¹ Більше див. Pułaski K. Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy. Monografie i wzmianki. T. 1. Brody: Nakładem Księgarni Feliksa Westa, 1911. S. 1–2, 126–130, 143–147; Pułaski K. Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy. Monografie i wzmianki. T. 2. Warszawa, 2004. S. 285–286.

²⁴² Сучасна назва с. Лисоводи у Городоцькій міській територіальній громаді Хмельницького району Хмельницької області.

²⁴³ Pułaski K. Lipiński herbu Brodzicz i herbu Gozdawa: monografia historyczno-genealogiczna. Wiedeń, 1922. S. 13.

уряди Подільського воєводства²⁴⁴. Дрібна шляхта здебільшого поповнювала лави фільваркових офіціалістів, чиншових осадників або осідала в містах. До останніх років існування Речі Посполитої вона зберігала повний обсяг шляхетських привілеїв, однак після поділів, в умовах інкорпорації Поділля до Російської імперії, значна її частина через неможливість підтвердження походження була зарахована царською адміністрацією до селянського або міщанського стану²⁴⁵.

До середини XVIII ст. колонізація Подільського воєводства була загалом завершена²⁴⁶, однак друга половина століття характеризувалася значними коливаннями в кількості населення, зумовленими передусім масовими епідеміями та тривалою присутністю російських військових гарнізонів. Вже у березні 1764 р. на територію Речі Посполитої були введені російські війська, офіційно – на прохання конвокаційного сейму для охорони порядку під час елекції, фактично ж – для підтримки кандидатури Станіслава Августа Понятовського, ставленика політичної групи *Familia*²⁴⁷. Відтоді вони залишалися в межах Подільського воєводства майже безперервно до кінця століття, беручи участь у бойових діях проти Барської конфедерації, а згодом використовуючи територію Поділля як плацдарм у війні проти Османської імперії²⁴⁸. Наслідком постійного пересування військ стали розбої, реквізиції та масове спустошення сіл²⁴⁹. Однак ще більш згубним виявилось поширення

²⁴⁴ Показовим прикладом є Леонард Марцін Свейковський, який послідовно займав сенаторські уряди подільського каштеляна, а з 1790 р. – подільського воєводи. Urzëdniczy podolscy... s. 150.; Pułaski K. Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy. Monografie i wzmianki. T. 2... S. 247–252. Більше про власність Л. М. Свейковського в Подільському воєводстві та його політичну кар'єру див. Rolnik D. Leonarda Marcina Świeykowskiego (1721–1793) ostatniego wojewody podolskiego życie codzienne i polityczne oraz myśli o Rzeczypospolitej. Katowice, 2016. 756 s.

²⁴⁵ Kolberg O. Podole. Dzieła wszystkie. T. 47. Z rękopisów i druków zebrała i opracowała Danuta Pawlakowa. Poznań 1994. 230 s.

²⁴⁶ Крикун М. Колонізація Подільського воєводства... С. 446.

²⁴⁷ Król-Mazur R. Miasto trzech nacji... S. 126. Російські війська перебували на території воєводства і в першій половині XVIII ст., тоді як подільська шляхта в маніфестах декларувала нейтралітет щодо їхніх дій. Див.: AGAD. Archiwum Warszawskie Radziwiłłów. Sygn. 2573. S. 1.

²⁴⁸ Koponczyński W. Konfederacja Barska. T. I. Poznań: Zysk i S-ka, 2017. S. 261–262, 275.

²⁴⁹ Показовим є випадок міщанина з Городка Кам'янецького повіту, який утік до Тарноруди разом із дружиною, що, “przestraszona od Moskalów [...] ani gadała, ani jadła, ale całe noce krzyczała i uciekać chciała”. Див.: ЛННБУ ім. В. Стефаника. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 4507. Арк. 34. (повідомлення від 23 квітня 1768 р.).

заразних хвороб (чуми, віспи, дизентерії та грипу), які, на переконання шляхти та місцевого населення, були принесені солдатами²⁵⁰.

Найнебезпечніший спалах чуми, традиційно датований 1769–1771 рр., охопив значні терени Поділля та Волині²⁵¹. Уже восени 1769 р. варшавська преса інформувала про масову смертність у російському війську: «Хвороби великі панують у московському таборі... Хто б навіть не знав дороги, то, за могилами закопаних трупів уздовж шляху, заблудитися не може»²⁵². Моровиця (морове повітря, чума) швидко поширилася серед цивільного населення. На з'їздах шляхти Подільського воєводства неодноразово порушували питання про втрати від чуми. У люді конгресу в Жванчику 5 березня 1771 р. шляхта навіть ухвалила винагородити кам'янецького палестранта (правника) Шмяровського за «дбайливе ведення актів в часі морової зарази»²⁵³. Також надавалися допомога духовенству та збіднілій шляхті, що постраждали від епідемії²⁵⁴. Під час епідемії в Кам'янці було запроваджено карантин: магістрат і суди зупинили роботу, школи було закрито, мешканці масово залишали домівки, а майно тих, кого підозрювали у зараженні, спалювали²⁵⁵. Паралельно впроваджувалися й ширші запобіжні заходи: до уражених територій скеровували лікарів, а також практикували створення карантинних кордонів із Росією та Туреччиною або окремими регіонами, де спалахували хвороби²⁵⁶. Найпростішим засобом вважали вигнання хворих до лісу або на, так звані, пустки²⁵⁷. Застосовувалися й превентивні обмеження: так, для стримування чуми в Могилеві Щенський Потоцький запровадив правило, за яким «подорожні з-за кордону, що

²⁵⁰ Król-Mazur R. Miasto trzech nacji... S. 380–390.

²⁵¹ Kucharski A. Epidemie i choroby w doniesieniach polskiej prasy rękopiśmiennej z drugiej połowy XVIII w. *Wiek Oświecenia*. 2021. Nr. 37. S. 15.

²⁵² AGAD. Zbiór z Muzeum Narodowego (ZMN). Rkp. 1229. K. 2; 3 Кам'янця-Подільського, 28 жовтня 1769 р. Див. оригінал: «Choroby wielkie panują w obozie moskiewskim... Choćby kto nie wiedział drogi, to zakopanych trupów mogiłami przy drodze zbłądzić nie może».

²⁵³ ЛННБУ ім. В. Стефаника. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 3665. Арк. 57. Див. оригінал: «za troskliwość około aktów w czasie morowej zarazy zł. 108».

²⁵⁴ Kucharski A. Epidemie i choroby w doniesieniach polskiej prasy... S. 14–15. На конгресі в Солобківцях було вирішено: „Dozór nad magazynem Kamienieckim z powodu śmierci na zarazę dotychczasowego dozorczy, oddają Michałowi Powłowskiemu lub delegatowi grodzkiemu Kamienieckiemu, polecając aby część zboża rozdał ubogim Konwentom a resztę sprzedał». Див.: ЛННБУ ім. В. Стефаника. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 3665. Арк. 69–74.

²⁵⁵ Król-Mazur R. Miasto trzech nacji... S. 252, 387.

²⁵⁶ Srogosz T. Problemy sanitarno-zdrowotne w działalności administracji Rzeczypospolitej w okresie stanisławowskim, Łódź, 1993. S. 81–98

²⁵⁷ Kucharski A. Epidemie i choroby w doniesieniach polskiej prasy... S.14.

прямували до Польщі, мусили відбувати карантин»²⁵⁸. Опіку над хворими часто брало на себе духовенство. У архіві Потоцьких збереглися численні рецепти «ліків від зарази», укладені, ймовірно, єзуїтами у 1771 р.²⁵⁹ Водночас у газетах найбільші надії покладали на «лютю зиму», що мала стати найдієвішим засобом проти «повітря»²⁶⁰.

Попри всі зусилля, епідемію вдалося подолати лише навесні 1771 р., (хоча поодинокі випадки заражень були зафіксовані в околицях Кам'янця і в 1772 р.²⁶¹) її демографічні та економічні наслідки були катастрофічними²⁶². Рената Круль-Мазур припускає, що у Кам'янці та околицях могло загинути до 30 тисяч людей²⁶³, а відповідно до обрахунків Владислава Серчика у 1770 р. в самому тільки Меджибожі загинуло 4306 мешканців (близько 80% населення), а в усьому ключі – майже 6500 осіб (понад 60%).²⁶⁴

Окрім високої смертності від хвороб, на скорочення населення воєводства істотно впливали масові втечі підданих до безпечніших місць. Шляхта скаржилася на з'їзді в Солобківцях 3 липня 1771 р., що «війна між Росією і Туреччиною дуже виснажує Край, уже й так моровою заразою знищений, і спустошує настільки, що багато підданих до сусідньої Молдавії втікають»²⁶⁵. Подібне засвідчував і фельдмаршал Петро Рум'янцев у реляції до Катерини II (28 вересня 1773 р.), згадуючи «мужиків, які від усякої тяготи й утисків мають тепер собі сховище – нову область Австрійську, куди й переселяються численно»²⁶⁶. Щоб стримати втечі селян, шляхта відправляла посольство до командувача російської армії П. Рум'янцева з проханням наказати хотинському

²⁵⁸ ВК. Rkp. 1328. К. 100.; 3 Варшави 28 грудня 1785 р. Див. оригінал: «podróżni z zagranicy do Polski idący kwarantannę wysiadywać muszą».

²⁵⁹ ЦДІАК України. Ф. 49. Оп. 3. Спр. 3. Арк. 53–55.

²⁶⁰ ВК. Rkp. 1328. К. 96r. – 96v.; 3 Варшави 14 грудня 1785 р. Див. оригінал: «tęgiej zimy, która najmocniejszym na powietrze bywa lekarstwem».

²⁶¹ ВК. Rkp. 2109. К. 124r.; 3 Варшави 10 вересня 1772. У газеті згадується про морове повітря поблизу міста.

²⁶² Kucharski A. Epidemie i choroby w doniesieniach polskiej prasy... S. 19.

²⁶³ Król-Mazur R. Miasto trzech nacji... S. 385.

²⁶⁴ Serczyk W. Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim... S. 68.

²⁶⁵ ЛІННБУ ім. В. Стефаніка. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 3665. Арк. 73. Див. оригінал: «Ponieważ wojna między Rosją i Turcją bardzo wyczerpuje Kraj, już i tak morową zarazą zniszczony, pustoszy, tak że wielu poddanych do sąsiedniej Mołdawii ucieka».

²⁶⁶ Пётр Александрович Румянцев. Документы: Том 2. 1768–1775. Москва: Военное издательство, 1953. С. 687. Див. оригінал: «...мужиков, которые от всякой тяготи и притеснения имеют теперь себе убежище – новою область Австрийскую, куда и переселяются многолюдн».

коменданту видавати втікачів; намагалася також переконати обозного коронного, регіментара коронних військ, київського каштеляна Юзефа Стемпковського у потребі розміщення польських гарнізонів над Дністром; зверталася до Августа та Міхала Чарторийських, аби ті донесли королю про небезпечні наслідки таких відходів, – однак безрезультатно²⁶⁷.

Відсутність загальнодержавних переписів населення та фрагментарний характер люстрацій до середини 1770-х років суттєво ускладнює дослідження динаміки чисельності населення Подільського воєводства і не дає змоги точно визначити масштаби втрат, спричинених епідеміями, воєнними діями та втечами підданих²⁶⁸. Джерелами, що дають можливість простежити зміну кількості сільських господарств – а отже, опосередковано й чисельності населення – у третій чверті XVIII ст., є інвентарні описи ключів і староств, котрі укладалися шляхтою та магнатами передусім для власних потреб і часто не мали систематичного характеру. Спробу підрахунку кількості сільських господарств на основі інвентарів маєтків Чарторийських у Меджибізькому, Миколаївському, Зіньківському ключах та Летичівському старостві здійснив В. Серчик. Попри те, що джерела охоплюють лише частину воєводства, ці дані дозволяють принаймні частково окреслити загальні демографічні тенденції регіону. Отже, зростання кількості господарств тривало до 1765 р., після чого протягом наступного десятиліття їх число скоротилося приблизно на 20%. Лише наприкінці 1770-х років простежується певне пожвавлення, яке В. Серчик

²⁶⁷ ЛННБУ ім. В. Стефаника. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 3665. Арк 79–81. Про це дізнаємося з ухвали з'їзду шляхти в Кам'янці від травня 1772 р.: «Ponieważ wychodźstwo poddanych za Dniester do Moldawii nie ustaje, przez co Kraj pustoszeje a obywatele na niebezpieczeństwo są narazeni, polecają przezesowi aby ten zniósł się listownie z Ks. Wojewodą ziem ruskich i z Ks. Kanclerem Koronnym jako ministrem, i poprosił ich, by ci przedstawili Królowi nieboespieszeństwo wychodźstwa dla województwa i całego Kraju. Poliecają ruwnież uprosić Stempkowskiego, oboźnego Korennego, Regimentarz Wojsk Koronnych z partyą swoją w Ukrainie stojącego, aby nad Dniestr przysłał dla pilnowania podjazd».

²⁶⁸ М. Крикун зазначає, що люстрації Подільського воєводства, необхідні для обрахування подимного з населення, проводилися у 1710 р., 1717–1719 рр. та 1754 р., причому дослідник спирався переважно на дані, збережені в ухилах сеймиків. Водночас самих люстрацій або повних подимних реєстрів цих років досі не виявлено. У 1764 р. Варшавський конвокаційний сейм скасував збирання подимного податку, що фактично звільнило шляхту від обов'язку здійснювати ревізію подільських маєтностей. Подимного не сплачували аж до 1775 р., коли сейм ухвалив запровадження нового («генерального») подимного. Див.: Крикун М. Подимні реєстри Правобережної України першої і початку другої половини XVIII століття... С. 336.

пов'язує з новою колонізаційною хвилею²⁶⁹. Вона, однак, мала інший характер, ніж колонізація першої половини XVIII ст.: замість масового переселення, спрямованого на відновлення втрат, відбувалося радше часткове доповнення людських ресурсів. На користь цього свідчать поодинокі згадки в інвентарях про новоприбулих підданих, кількість яких істотно менша порівняно з документами попередніх десятиліть²⁷⁰. Це дозволяє припустити, що йшлося не стільки про організовану колонізацію, скільки про природні міграційні рухи. Задля відбудови господарства і приваблення нових поселенців магнати частково звільняли селян від повинностей, поновлювали слободи та сприяли заселенню спорожнєлих хат²⁷¹. Варто також урахувати природний приріст населення та особливості селянської родини на Поділлі у другій половині XVIII ст. Згідно з дослідженнями М. Шолтиска, на «руських землях» середній вік одруження був нижчим, ніж у західних воєводствах Речі Посполитої, що могло сприяти вищій шлюбній і, відповідно, репродуктивній активності²⁷². Таким чином, демографічне відновлення Поділля в останній третині XVIII ст. було результатом поєднання природного приросту населення, міграційного руху і окремих заходів власників маєтків, спрямованих на ліквідацію наслідків подій 1768–1770 рр.

Певні уявлення про чисельність населення Подільського воєводства маємо лише з останньої чверті XVIII ст. Збережені подимні реєстри 1775 р. дають змогу встановити орієнтовну кількість мешканців краю (крім шляхти,

²⁶⁹ Згідно з підрахунками В. Серчика, у 1755 р. в зазначених ключах налічувалося 4043 господарства, у 1765 р. – 4263, у 1770 р. – 3737, у 1775 р. – 3403, а в 1780 р. – 3520. Більше див.: Serczyk W. *Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim...* S. 38–39.

²⁷⁰ Serczyk W. *Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim...* S. 44–45.

²⁷¹ Овсінський Ю. В. «Слобідська» політика магнатів Жевуських у їх маєтках у Подільському воєводстві Речі Посполитої (10 – 80-ті рр. XVIII ст.). *Гуржіївські історичні читання: Зб. наук. пр.* 2009. № 3. С. 50.

²⁷² Водночас розрахунки автора мають вибірковий характер і спираються не на матеріали всього воєводства, а на дані окремих парафій, при цьому автор помилково відносить Монастирську парафію до Поділля. На Поділлі середній вік вступу до шлюбу чоловіків становив 22,8 року; у Руському воєводстві – 24,8 року (римокатолики) та 24,1 року (греко-католики), тоді як у Великопольщі – близько 29 років. Паралельні тенденції простежуються й для жінок: у більшості досліджених регіонів їхній вік одруження не перевищував 24 років і найчастіше коливався в межах 20–22 років, однак на подільських і руських теренах він був помітно нижчим – 18,7–19 років. Ще нижчі показники фіксуються в Литві (19,8 року для чоловіків і 16,8 – для жінок). Показово, що навіть після шлюбу для східних регіонів було типовим проживання в батьківському домі, переважно чоловіка: жінки на Поділлі залишали батьківську оселю приблизно у 20 років, тоді як чоловіки у східних воєводствах і Литві – близько 29 років. Для Поділля цей показник був несподівано нижчим (24,7 року), однак усе ще істотно вищим, ніж у Великопольщі (близько 20 років) див.: Szołtysek M. *Rethinking East-Central Europe...* S. 284–285, 408, 456.

духовенства та військових). Вони фіксували число «димів» (господарств, що підлягали оподаткуванню) у королівських, церковних і шляхетських маєтках, однак не містили демографічних характеристик, оскільки їхнім завданням було визначення одиниць оподаткування, а не підрахунок населення²⁷³. Перший реєстр димів і людності в Речі Посполитій було проведено за ухвалою сейму 22 червня 1789 р. з ініціативи секретаря Великого князівства Литовського Фридерика Юзефа Мошинського²⁷⁴. З нього були виключені привілейовані стани – шляхта й духовенство. Податково-військова мета реєстру, відсутність досвіду його укладачів, а також небажання власників маєтків подавати точні дані через страх збільшення податків чи військових тягарів призвели до істотних викривлень та прогалин у даних (у низці випадків до списків не потрапили цілі міста й села або окремі їх частини)²⁷⁵. Через виявлену неповноту реєстру 1789 р. сейм 22 квітня 1790 р. ухвалив провести його «доповнення». Конституція вимагала, щоб повітові й воєводські цивільно-військові комісії виділили люстраторів, які впродовж двох місяців повинні були особисто обійти всі поселення, укласти реєстри всіх без винятку димів (у двох примірниках) та передати їх до відповідної повітової цивільно-військової комісії порядку, і скарбової комісії. На підставі цих тарифів мали визначатися загальна кількість димів та податкові зобов'язання. Окремо наголошувалося, що шляхта, яка проживає у містах і містечках державної, духовної або приватної юрисдикції, підлягає люстрації нарівні з міщанами (за винятком тих родин, які володіли відповідним поселенням)²⁷⁶. Таким чином, саме матеріали люстрацій 1790 р. дають найповнішу картину демографічного стану Речі Посполитої в останніх роках її існування.

На підставі подимних реєстрів можна здійснити орієнтовний підрахунок чисельності населення Подільського воєводства (додаток 1). У таблиці подано кількість димів у шляхетських, державних та духовних маєтках, обчислену М.

²⁷³ Перковський А. Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. *Історичні джерела та їх використання*. 1969. Вип. 4. С. 196.

²⁷⁴ Volumina legum. T. 9. Kraków, 1989. S. 101.

²⁷⁵ Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej... S. 52–53.

²⁷⁶ Крикун М. Реєстри димів Правобережної України останньої чверті XVIII століття... С. 438–439.

Крикуном із урахуванням можливих похибок²⁷⁷. Для визначення приблизної чисельності населення необхідно встановити середню кількість осіб, що припадала на одне господарство. За підрахунками Ц. Кукло у XVIII ст. селянське господарство в Речі Посполитій у середньому налічувало близько шести осіб²⁷⁸. На південно-східних теренах Речі Посполитої цей показник, імовірно, був вищим через поширеність великих родин. Аналіз парафіяльних списків Житомирського повіту за 1791 р., здійснений М. Крикуном, дозволив визначити середній показник у 6,5–7 осіб на домогосподарство²⁷⁹. З досліджень М. Шолтиска відомо, що середній розмір домогосподарства на Поділлі (6,2) був нижчим, ніж у західних воєводствах країни чи в Литві (відповідно 7,12 і 7,66). З урахуванням мешканців, не пов'язаних родинними зв'язками (квартирантів, слуг), автор наводить показник 6,53 особи на одне господарство. Саме цей коефіцієнт можна вважати найбільш наближеним для реконструкції демографічної ситуації Подільського воєводства²⁸⁰. Опираючись на дані *додатку 1* можемо припустити, що населення Подільського воєводства наприкінці XVIII ст. могло перевищувати 600 тис. осіб. Варто також звернути увагу на порівняння сумарної кількості димів, зафіксованої у реєстрах 1775, 1789 та 1790 рр.: між першим і останнім спостерігаємо приріст більш як на 20 % (у середньому близько 1,5 % щороку). М. Крикун пояснює таку динаміку насамперед тим, що реєстр 1790 р. був значно повнішим і точніше відображав реальну картину, ніж попередні описи²⁸¹. Водночас на зростання вплинуло й поступове відновлення господарств після епідемій, воєнних спустошень та міграційних рухів, які визначали демографічну ситуацію попередніх десятиліть.

До кінця XVIII ст. Подільське воєводство залишалося одним із найбільш густозаселених регіонів Речі Посполитої. За умови, що його площа у 1772 р. становила близько 16 227 км², а чисельність населення – орієнтовно 652,1 тис. осіб, густота населення могла досягати приблизно 40,2 особи на км², тобто

²⁷⁷ Там само. С. 452.

²⁷⁸ Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej... S. 214.

²⁷⁹ Крикун М. Г. Населення домогосподарств у Житомирському повіті... С. 556.

²⁸⁰ Szoltysek M. Rethinking East-Central Europe... S. 600.

²⁸¹ Крикун М. Реєстри димів Правобережної України останньої чверті XVIII століття... С. 451–452.

більш ніж удвічі перевищувала середній показник по державі (17 осіб/км²)²⁸². Високою густотою заселення вирізнялися також Руське та Белзьке воєводства, тоді як Київське та Брацлавське мали значно нижчі показники, зазвичай до 20 осіб на км²²⁸³.

Соціальну структуру населення Подільського воєводства частково можна простежити за подимними реєстрами, проте найповнішим джерелом є ревізські сказки – акти обліку податного населення Російської імперії²⁸⁴. Російська влада, за прикладом пруської та австрійської, прагнула отримати максимально точну інформацію про демографічний потенціал щойно приєднаних територій. Саме тому ревізії мали систематичний і всеохопний характер. Зокрема, статистичні дані п'ятої ревізії 1795 року містили соціально-професійні, етнічні та релігійні характеристики мешканців. Облік охопив усі верстви населення обох статей, хоча чоловіче населення було враховано повніше, ніж жіноче²⁸⁵. До перепису внесли не лише шляхту, селян, челядь, купців, міщан і ремісників, а й представників різних етносів: росіян, євреїв, караїмів, ромів та татар. Окремо було обліковано лікарів, учителів, духовенство різних обрядів, а також вразливі верстви – убогих і сиріт²⁸⁶.

Найчисельнішим станом було селянство, частка якого в Подільській губернії²⁸⁷ становила 83,59 % від загальної кількості населення (додаток 2)²⁸⁸.

²⁸² Для обрахунку кількості населення використано дані з таблиці, де чисельність мешканців уже визначена з урахуванням попередньо закладених похибок (включно з панськими та приходськими димами). Ц. Кукло також здійснив підрахунок густоти населення Подільського воєводства, використавши показники реєстру 1790 р. без корекції на похибки (95 720 димів), коефіцієнт 6 осіб на одне господарство (574,3 тис. жителів) та площу воєводства за обчисленнями А. Яблоновського – 16 497 км². За цих параметрів густота населення становила 34,8 особи на км². Дослідник визначає густоту регіону в межах 30–40 осіб на км². Див: Kuklo C. *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej...* S. 214–219.

²⁸³ Kuklo C. *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej...* S. 217; Szoltysek M. *Rethinking East-Central Europe...* S. 217.

²⁸⁴ Перковський А. Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України... С. 196.

²⁸⁵ Крикун М. Г. Соціальна структура населення Правобережної України наприкінці XVIII століття (за п'ятою ревізією) / Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII ст.: статті і матеріали. Львів: УКУ, 2012. С. 580–588. С. 582.

²⁸⁶ Kuklo C. *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*. Warszawa, 2009. S. 65.

²⁸⁷ Після другого поділу Речі Посполитої на приєднаних до Російської імперії землях було проведено адміністративно-територіальну реформу: Подільське воєводство замінили намісництвом, а згодом – губернією. Див.: Крикун М. Границі Подільського воєводства в XV–XVIII вв.... С. 82–83.

²⁸⁸ Дані щодо станової приналежності населення Правобережжя та Подільського воєводства наведено в Таблиці 2. Розрахунки виконано автором на основі відомостей про осіб чоловічої статі, зібраних М. Крикуном (Крикун М. Г. Соціальна структура населення Правобережної України... С. 580–588). Усі відсоткові показники, що наводяться автором далі в тексті без спеціальних посилань, обраховані зі статистичних матеріалів зазначеної таблиці.

До нього зараховували не лише власне селян, а й міських християн, які не належали до шляхти, духовенства, купецтва чи міщанства²⁸⁹. Загалом у Речі Посполитій перед її поділами, згідно з підрахунками Ц. Кукло, селянство становило 75 % із тенденцією до зростання кількості безземельних селян. Дещо вищий показник на Поділлі свідчить про нижчий рівень урбанізації та повільніші темпи капіталізації регіону²⁹⁰. Селянство поділялося на залежних (83,07 %) та «вільних» (0,52 %). До групи «вільних» входили також російські старообрядці (пилипони), найбільше зосереджені саме на Поділлі – тут мешкало 91,25 % їхньої загальної чисельності на Правобережній Україні. Старообрядці проживали як у державних, так і в приватних маєтках на договірних умовах, виконуючи повинності з орендованої землі²⁹¹. Залежні селяни, своєю чергу, поділялися на державних та приватновласницьких. Державних селян було порівняно небагато (5,40 %), в той час, як кріпосне селянство становило 77,67 % усього населення Подільської губернії, або 92,92 % від загальної чисельності селянського стану. Переважною більшістю з них (76,58 %) володіла шляхта, рештою – церква (0,99 %) та міські магістрати (0,10 %).

За результатами п'ятої ревізії другим за чисельністю станом у Подільській губернії було дворянство (шляхта), яке становило 8,88 % населення. Соціальна структура цього стану була неоднорідною. Помісна шляхта, що володіла маєтками на правах власності (вотчинни) або тримала їх у посесії (оренді чи заставі), становила лише 0,81 % від загальної кількості мешканців. Варто зауважити, що на Поділлі концентрація цієї групи була вищою, ніж в інших губерніях на Правобережній Україні: тут було зосереджено 42,38 % усієї помісної шляхти регіону. Для порівняння: у другій половині XVIII ст. у Речі Посполитій частка заможної шляхти загалом становила

²⁸⁹ Крикун М. Г. Соціальна структура населення Правобережної України... С. 582.

²⁹⁰ Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej... S. 221.

²⁹¹ У першій половині XVIII ст. шляхта активно залучала пилипонів до колонізації малозаселених маєтків Поділля. Проте перехід до інтенсивного фільваркового господарства спричинив конфлікт: старообрядці відмовлялися від панщини, а російські війська під час рейдів затримували їх і примусово повертали в імперію, що робило їхнє подальше утримання економічно недоцільним для землевласників. Попри це, згідно з даними п'ятої ревізії, на Правобережжі було зафіксовано майже дві тисячі чоловіків цієї групи. Див: Крикун М. Переселення в Подільське воєводство... С. 414.

приблизно 17–18 %²⁹². Нижчий показник цієї групи на східних кресах був закономірним явищем, зумовленим специфікою структури землеволодіння (див. розділ 2.3). Домінування великих магнатських латифундій призводило до концентрації основних земельних ресурсів у руках обмеженого кола родів²⁹³. Це спричиняло глибоку соціальну диференціацію шляхетського стану, що виявлялося у численності безземельних та малоземельних верств за критично малої питомої ваги середньої та заможної шляхти. Таким чином, непомісна шляхта становила 8,07 % населення, що в десять разів перевищувало чисельність землевласницької. У функціонально-майновому вимірі безземельне шляхетство поділялося на дві категорії: чиншову, яка орендувала землю в помісних власників за грошовий оброк (чинш) та службову, представники якої забезпечували своє існування виконанням адміністративних, господарських або службових функцій у поміщицьких маєтках «в usługі»²⁹⁴.

У матеріалах ревізії духовенство Подільської губернії було представлене трьома віровизнаннями – православним, греко-католицьким (уніатським) та римо-католицьким. До ревізійних списків вносили як біле, так і чорне духовенство, яке загалом становило 0,99 % населення губернії. Водночас слід зауважити, що в період Речі Посполитої більшість руського населення Подільського воєводства належала саме до Унійної Церкви²⁹⁵. Лише після приєднання краю до Російської імперії розпочався процес переходу населення Правобережжя від уніатства до православ'я, який далеко не всюди мав добровільний характер²⁹⁶.

Міщани, до яких зараховували християнських ремісників і торгівців та все єврейське населення міст, містечок і сіл, становили лише 5,65 % населення. Згідно перепису, у містах Подільської губернії кількість євреїв майже удвічі

²⁹² Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej... 221.

²⁹³ Serczyk W. Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim... S. 19–21.

²⁹⁴ Крикун М. Соціальна структура населення Правобережної України... С. 585.

²⁹⁵ Унійна церква на Поділлі була поділена на два церковні округи – Кам'янецький генеральний і Барський крилос. На території Кам'янецького крилосу наприкінці XVIII ст. діяли 403 парафії та 4 василіянські монастирі. Барський крилос, виокремлений у 1747 р., у 1782–1784 рр. налічував 395 унійних церков. Більше про унійну церкву на Поділлі див: Сkochиляс І. Організаційна структура Унійної церкви на Поділлі... С. 278.

²⁹⁶ Szczepaniak J. Katolicy na Podolu od końca XVIII do połowy XIX stulecia... S. 87.

перевищувала чисельність християнських міщан²⁹⁷. До верхівки міського стану належали купці-християни та купці-євреї – середні й великі торговці, поділені наприкінці XVIII ст. на Правобережжі на три гільдії²⁹⁸. На Поділлі вони становили лише 0,20 % всього населення і 3,34 % населення міст. Водночас саме в Подільській губернії була зосереджена найбільша частка купців – 49,33 % усіх представників цього стану на Правобережжі. Така концентрація пояснюється, зокрема, вигідним географічним розташуванням краю та орієнтацією подільських міст на торгівлю із сусідніми державами – Австрійською монархією та Османською імперією (див. розділ 2.3).

Представлене вище радше продукт статистичної історичної умовності, ніж наукової точності. Але навіть якби ці дані були цілком точні, реальна картина все одно вимагала б їх коригування в низці аспектів. Єжи Луковський звертає увагу, що поділ населення під час переписів кінця XVIII ст. стосувався станів (*stany*), а не груп, класифікованих за економічними критеріями. Через це «селянське» населення Польщі виглядало б істотно більшим. На думку автора, до нього мало б належати щонайменше половина шляхти, адже серед неї більшість володіла невеликою кількістю землі або не володіла нею зовсім і була змушена обробляти те, що мала, власною працею. Так само воно охопило б близько двох третин міщан, оскільки більшість міст були малими й за характером переважно аграрними. Навіть євреї в цьому контексті «жили на землі й обробляли ґрунт». За приблизними підрахунками, до «селян», якщо розуміти це слово як аграрне населення, що значною мірою або повністю залежить у своєму прожитку від безпосередньої праці на землі, могло належати близько 90 % населення.²⁹⁹

Етнічна структура південно-східних земель від XVI до кінця XVIII ст. залишалася різноманітною. Село та місто істотно різнилися за складом населення: польські шляхетські двори були лише невеликими осередками серед руського селянства, тоді як міста мали поліетнічний характер (руська, польська,

²⁹⁷ Перковський А.Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст.... С. 199.

²⁹⁸ Крикун М. Соціальна структура населення Правобережної України... С. 587.

²⁹⁹ Lukowski J. The Peasantry of Poland-Lithuania on the Eve of the French Revolution. *History of European Ideas*. 1990. № 12 (3). S. 377.

єврейська, вірменська громади, купці молдавського й турецького походження, а також російські військові)³⁰⁰.

За підрахунками В. Романцова, русини наприкінці XVIII ст. становили 85,1 % населення Поділля³⁰¹. Як зазначалося вище, переважна їхня частина належала до селянства. Водночас у науковій літературі прийнято вважати, що шляхта була повністю полонізованою. У цьому питанні не варто впадати в крайнощі, адже, як зазначає Н. Яковенко, на таке трактування істориками шляхетського стану вплинуло кілька факторів. По-перше, мовно-культурна полонізація Правобережної України протягом XVIII – початку XIX ст. призвела до того, що частину руських родин на підставі співзвучності прізвищ чи їхньої полонізованої вимови почали ототожнювати зі шляхтою польського походження. По-друге, обмеженість джерел дещо викривила наше сприйняття шляхти як майже виключно польського елемента. Це зумовлено тим, що доступні матеріали переважно висвітлюють заможну шляхту (яка становила меншість), тоді як дрібна шляхта, яка часто була «тутешньою», залишається практично не ідентифікованою³⁰².

Однак процеси полонізації все ж відбувалися й розпочалися ще після інкорпорації Подільського воєводства до складу Корони. Спочатку вони охопили найзаможніші роди, а згодом – середню та дрібну шляхту. На збільшення частки польського населення в регіоні (як шляхти, так і селян) вплинули Люблінська унія та колонізаційні процеси першої половини XVIII ст.³⁰³. Полонізація відбувалася насамперед через мовну асиміляцію, зумовлену політичними чинниками: участь у сеймі та трибуналі вимагала володіння

³⁰⁰ Sicińska K. *Polszczyzna południowokresowa XVII i XVIII wieku...* S. 19. Більше про демографію і етнічну структуру населення міст див.: Kuklo C. *Struktury demograficzne i etniczne miast prywatnych w Koronie w XVI–XVIII wieku. Uwagi wstępne. Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych.* 2016. T. 77. S. 319–356. У фондах Свейковських зберігається рукопис Списку населення Кам'янця 1795 р., здійснений поіменно (включаючи жінок та дітей) див.: ВК. Rkp. 01202. 88 k.; Kędelski M. *Spis ludności Kamieńca Podolskiego z 1795 roku. Genealogia.* 2000. T. 12. S. 103–225

³⁰¹ Романцов В. *Український етнос: на одвічних землях та за їхніми межами (XVIII–XX століття).* Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. С. 42. Докладніше про етнічні групи у Кам'янці у пізньосередньовічний період див.: Kyrk F. *Miasto trzech nacji. Ze studiów nad późnośredniowiecznym Kamieńcem Podolskim. Roczniki Humanistyczne Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.* T. XLVIII. Z. 2. *Cursus mille annorum. Prace ofiarowane Profesorowi Eugeniuszowi Wiśniewskiemu.* Lublin, 2000. S. 205–221.

³⁰² Яковенко Н. *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст...* С. 268–269.

³⁰³ Крикун М. *Переселення в Подільське воєводство...* С. 413.

мовою коронного діловодства. Важливу роль відіграло також поширення мережі єзуїтських колегіумів, де навчалися діти руської шляхти³⁰⁴. До середини XVII ст. руська шляхта загалом залишалася двомовною, тоді як наприкінці XVIII ст. двомовність зберігала приблизно третина її представників³⁰⁵. Проте зміна мови не завжди означала трансформацію ідентичності. Самоідентифікація в ранньомодерну добу була передусім локально-становою: вона пов'язувалася з конкретним повітом, землею чи воєводством, належністю до Корони або Литви, а також із привілейованим статусом (шляхта) та релігією³⁰⁶. Глибша полонізація наставала тоді, коли мовні зміни супроводжувалися переходом із православ'я (або уніатства) на латинський обряд, а також політичним і культурним ототожненням із простором Речі Посполитої. Наприкінці XVIII ст., перед загрозою втрати державності, відбулася консолідація шляхти навколо ідей патріотизму та політичної самоідентифікації³⁰⁷. Формуванню спільної ідентичності сприяло й поширення ідей сарматизму, зокрема тих, що зароджувалися в інтелектуальному середовищі Пулав, резиденції Адама та Ізабелли Чарторийських³⁰⁸.

Отже, демографічний розвиток Поділля у XVIII ст. був нелінійним. Перша половина століття позначилася інтенсивною колонізацією спустошених після османського панування земель; натомість друга принесла нові виклики: численні епідемії та руйнівні марші російських військ, що стримували темпи збільшення кількості мешканців регіону. Попри це, Подільське воєводство залишалося одним із найбільш густозаселених регіонів держави. Соціальна структура населення, реконструйована на підставі п'ятої ревізії, демонструє перевагу селянського стану, більшість якого перебувала у приватному володінні шляхти. Шляхта, попри свою значну чисельність, була глибоко диференційована: невелика кількість помісних власників контрастувала з

³⁰⁴ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / 3-тє вид., перероб. та розшир.; Український науковий інститут Гарвардського університету; Інститут Критики. Київ: Критика, 2006. С. 232–233.

³⁰⁵ Sicińska K. *Polszczyzna południowokresowa XVII i XVIII wieku...* S. 19.

³⁰⁶ Chynczewska-Hennel T. *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i Kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w.* Warszawa, 1985. S. 41.

³⁰⁷ Grześkowiak-Krwawicz A. *Dyskurs polityczny w Rzeczypospolitej Obojga Narodów.* Toruń, 2018. S. 19–23.

³⁰⁸ Більше див: Aleksandrowicz A. *Różne drogi do wolności...*

масою чиншової та службової шляхти. Окрім того, частка міщанства була низькою, що значною мірою зумовлювалося слабкою урбанізацією та соціально-економічною специфікою краю. У воєводстві домінуючою етнічною спільнотою були русини, водночас серед шляхти була значна частина поляків (або полонізованих родів), а міста мали поліетнічний характер.

Загалом у Подільському воєводстві у XVIII ст. простежуються процеси, типові для південно-східних земель Речі Посполитої, хоча вони мали й локальні особливості, зумовлені географічним розташуванням та прикордонним характером регіону.

2.3. Стан господарства та економіки воєводства

У другій половині XVIII ст. Річ Посполита залишалася переважно аграрною державою, господарська модель якої ґрунтувалася на функціонуванні фільваркової системи. Найвиразніше ця модель проявлялася в південно-східних воєводствах, де економічний ландшафт визначали розлогі магнатські латифундії³⁰⁹. Для регіону було характерним домінування шляхетського землеволодіння – понад 75 % усіх поселень, тоді як частка церковних маєтностей становила близько 2 % (додаток 3). У володінні держави (короля) станом на 1775 р. перебувало лише 11 міст і 219 сіл (20 %), однак переважну частину цих маєтків фактично контролювали магнати³¹⁰.

Приватне землеволодіння. У ході повторного заселення Подільського воєводства від початку XVIII ст. було сформовано низку магнатських латифундій, зосереджених в руках кількох впливових родин³¹¹. До них можемо

³⁰⁹ Брославський В. Форми землеволодіння та землекористування Речі Посполитої на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2012. Вип. 1. С. 4.

³¹⁰ За даними люстрації 1765 р., у Червоногородському та Кам'янецькому повітах із 116,5 населених пунктів, що входили до складу королівщин, аж 86, тобто 71,67 %, перебували у володінні магнатів. Див.: Serczyk W. *Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim...* S. 28.

³¹¹ Магнатські латифундії – це великі земельні маєтки, що належали певній особі, родині або церкві. Вони виникали завдяки поєднанню оренди державних земель, вилучення маєтків у дрібних землевласників за борги, викупу, а також королівських «пожалувань». Lukowski J. *Liberty's Folly...* P. 26.

віднести Чарторийських, котрі мали у приватному володінні на Поділлі 121 село і 6 міст, не враховуючи тримання двох староств і двох ключів на межі з Руським воєводством³¹². Потоцькі також володіли значними маєтками в регіоні. Найбільшим їхнім володінням у Подільському воєводстві був Могилівський ключ, розташований у південно-східній його частині. Згідно з господарськими книгами прибутків і витрат за 1786–1787 рр., цей ключ приніс Станіславу Щенсному Потоцькому 147 979 зл. 32 гр. річного доходу³¹³. Для порівняння, найбільші подільські маєтки Чарторийських у Меджибізькому ключі в ті самі роки приносили 216 239 зл. 11 гр.³¹⁴. Окрім згаданих родин у Подільському воєводстві значні маєтності належали й іншим магнатам: Любомирські, Жевуські, Оссолінські, Тарли та іншим³¹⁵.

Для управління великими комплексами маєтків їх об'єднували у ключі або навіть у ширші комісаріати, якими керували управителі (див. розділ 3.2). Управителі та офіціалісти здебільшого походили з середньої або дрібної шляхти, що розглядала службу³¹⁶ в магнатських господарствах як спосіб нагромадження капіталу та поступового формування власних «фортун»³¹⁷. Вона охоплювала як орендне, так і заставне володіння, відкриваючи шляхтичам можливість отримувати прибутки з цих земель³¹⁸. Це в перспективі дозволяло їм створювати власні земельні комплекси, які з часом могли переростати у значні володіння³¹⁹. Поряд із цим функціонувало й традиційне дідачне землеволодіння, що передавалося у спадок без зміни правового статусу³²⁰.

³¹² Kuras K. Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego... S. 46.

³¹³ ЦДІАК України. Ф. 49. Оп. 3. Спр. 17. Арк. 98 зв.

³¹⁴ ВС. Rkp. 7677. S. 17.

³¹⁵ Serczyk W. Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim... S. 19.

³¹⁶ Тут важливо не плутати цю категорію зі службовою шляхтою (в службі), яка була безземельною і, на відміну від офіціалістів, не обіймала урядів у магнатських адміністраціях. Її утримання забезпечувалося солярією та ординарією (див. підрозділ 4.2).

³¹⁷ Брославський В. Форми землеволодіння та землекористування... С. 4.

³¹⁸ Орендна посесія – тимчасове володіння маєтком на правах оренди. Заставна посесія – тимчасове володіння маєтком, що був отриманий в плату за борги. Більше див.: Маркіна В. Магнатское поместье Правобережной Украины... С. 67.

³¹⁹ Прикладом успішної розбудови власного маєтку на Поділлі та Брацлавщині є діяльність останнього подільського воєводи Леонарда Марціна Свейковського. Див.: D. Rolnik Leonarda Marcina Świeykowskiego (1721–1793) ostatniego wojewody podolskiego... S. 101–148.

³²⁰ Борисевич С. О. Поміщицьке землеволодіння і землекористування на Поділлі... С. 85.

Окрему групу становила чиншова (безземельна) шляхта, що мешкала в магнатських маєтках, орендуючи невеликі ділянки землі та обробляючи їх власними силами, за що сплачувала власникові грошову ренту (чинш)³²¹. У другій половині XVIII ст. її чисельність на Правобережній Україні була вищою, ніж в інших землях Корони. За підрахунками Олексія Вінниченка, здійсненими на підставі інвентарів маєтків Жевуських за 1740–1770 рр., загальний обсяг чиншу, який сплачувала шляхта в їхніх подільських і волинських володіннях, мав тенденцію до зростання³²². Це свідчить, що заохочення магнатами переселення чиншової шляхти та заможних селян здатних платити «аренду» у готівці було елементом цілеспрямованої господарської стратегії, спрямованої на підвищення прибутковості маєтків³²³. Отже, у другій половині XVIII ст. магнатські латифундії та пов'язані з ними форми землекористування відігравали ключову роль в економіці Подільського воєводства.

Церковні маєтки. Основними шляхами набуття земельної власності духовенством були надання королівських привілеїв, купівля маєтків, пожертви шляхти (заповіти), а також застава, до якої вдавалася шляхта, позичаючи кошти у духовних інституцій (у разі неможливості повернення боргу майно переходило у власність церкви)³²⁴. Частка церковного землеволодіння у Подільському воєводстві наприкінці XVIII ст. була однією з найнижчих у Речі Посполитій і становила близько 2 % (одне місто та 28 сіл), для порівняння, у Краківському і Сandomірському воєводствах – близько 25 %³²⁵. Низька залученість католицького духовенства до локування нових поселень або розширення власних маєтків шляхом купівлі земель була характерною рисою регіону ще з пізнього середньовіччя. Це пояснюється як відносною слабкістю церковних структур у Подільському воєводстві, так і «небезпечним

³²¹ Вінниченко О. Чиншова шляхта на Поділлі і Південній Волині у 1740–1770-х роках. І. Кількість і персональний склад (На документальних матеріалах з маєтків Жевуських). *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 2006. Т. ССІІ: Праці Історично-філософської секції. С. 499.

³²² Вінниченко О. Чиншова шляхта на Поділлі і Південній Волині... С. 501.

³²³ Lukowski J. The Peasantry of Poland-Lithuania... S. 379.

³²⁴ Борисевич С. О. Поміщицьке землеволодіння і землекористування на Поділлі... С. 90.

³²⁵ Serczyk W. Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim... S. 28.

сусідством» – постійними знищеннями маєтків внаслідок татарських набігів³²⁶. Після турецької анексії (1672–1699) маєтки Кам'янецького єпископства потребували не лише юридичної реституції, а й економічної відбудови та швидкого заселення³²⁷. У XVIII ст. внаслідок колонізаційних процесів кількість парафій, а з ними й поселень зростала; активно засновувалися церкви й монастирі як латинського, так і грецького обрядів³²⁸. Проте, негативні тенденції другої половини XVIII ст. (в тім згадані нами епідемії і втечі селян) призвели до істотного скорочення доходів із церковних маєтків. За цих умов кам'янецькі єпископи дедалі частіше зверталися до альтернативних джерел утримання: прибутків від соляних жуп у Руському воєводстві, посесій маєтків у Малопольщі, а також кумуляції різних бенефіцій – комендаторських абатств, прелатур і каноній у кафедрах інших дієцезій, або ж утримання за рахунок магнатського меценатства³²⁹. Так важливу роль у забезпеченні функціонування церковних інституцій на теренах Подільського воєводства відігравали саме магнати, які активно фундували костели й церкви у власних маєтках та утримували їх власним коштом³³⁰.

Зменшенню впливу церкви та скороченню церковного землеволодіння сприяли ліквідація ордену єзуїтів і конфіскація його маєтків після 1773 р., які були передані у розпорядження Комісії національної освіти та частково розпродані шляхті³³¹. Власники поєзуїтських маєтків були зобов'язані відраховувати частину доходів на користь Комісії, а контроль над її діяльністю у Подільському, Брацлавському, Київському та Волинському воєводстві здійснював Адам Казимир Чарторийський³³². На відміну від церковного

³²⁶ Mucha J. Organizacja diecezji kamienieckiej do 1795 roku... S. 85.

³²⁷ У першій половині XVIII століття кам'янецьке католицьке єпископство мало три міста (Чарнокозинці, Черче, Зінківці) та 12 сіл: Устьє, Гермаківка, Грошова, Шустовце, Хропотова, Демківці, Іваня, Негиня (Нігін), Нівра (Невра Велика), Ніверка (Невра Мала), Залісся та Стефанівка, засновані поселенцями з Мазовії. Див: Trajdos T. Sumariusz dokumentów i akt majątkowych... S. 271.

³²⁸ Про організаційну структуру, в тім кількість парафій Унійної церкви у Подільському воєводстві див.: Скориляс І. Організаційна структура Унійної церкви на Поділлі... S. 282.

³²⁹ Trajdos T. Sumariusz dokumentów i akt majątkowych... S. 271.

³³⁰ Кривошея І. І. Еволюція взаємин магнатів Потоцьких... С. 14.

³³¹ Борисевич С. О. Поміщицьке землеволодіння і землекористування на Поділлі... С. 90. Більше про діяльність єзуїтів у Подільському воєводстві див.: Pelczar R. Jezuici w Kamieńcu Podolskim... S. 198.

³³² Raporty generalnych wizytatorów z lat 1774–1782 / Wyd. Teodor Wierzbowski; Zeszyt 25. Warszawa: Z zapomogi Kasy im. dr Józefa Mianowskiego, 1907. 94 s.; Kula E. Wizytacja Adama Kazimierza Czartoryskiego... S. 165.

землеволодіння, державне відігравало важливу роль у структурі земельної власності, оскільки саме воно стало однією з ключових основ економічного збагачення магнатерії.

Староства. Окрім приватних і церковних володінь, у Речі Посполитій існував інший тип власності – королівщини, тобто землі королівського домену, які охоплювали як великі комплекси маєтків (староства), що включали міста, села і фільварки, так і дрібні одиниці на кшталт війтівств, солтиств, ланів, корчем, млинів чи гут³³³. Староства поділялися на гродські й негродські, які відрізнялися передусім компетенціями у сфері судівництва (про гродські суди див. розділ 4.3). На території Подільського воєводства з середини XV ст. існувало Генеральне подільське староство³³⁴, до складу якого у XVIII ст. входили Летичівське й Кам'янецьке гродські староства³³⁵.

Королівщини були так званим «хлібом добре заслужених» (*panis bene merentium*) або «хлібом синівським» (*panis filiorum*)³³⁶, а право розпоряджатися ними, зокрема передавати шляхті у довготермінову заставу, належало монархові³³⁷. Така система винагород створювала умови для масштабних зловживань, і навіть після реформ 1560-х років шляхта зберегла можливість фактичного привласнення королівщин. За правління саксонської династії Веттинів найпоширенішою формою їх держання стало безоплатне доживоття (*dożywocie nieodpłatne*). Теоретично після смерті старости маєток мав би повертатися під безпосереднє розпорядження короля, однак у XVIII ст. цього фактично не відбувалося. Посесори зазвичай домагалися для своїх дружин

³³³ Zielińska T. Magnateria polska epoki saskiej. Funkcje urzędów i królewskich w procesie przeobrażeń warstwy społecznej. Warszawa–Wrocław 1977. S. 86.

³³⁴ Генеральне подільське староство було утворене 29 вересня 1442 р. привілеєм польського короля Владислава III, наданим Теодорику з Бучача, відповідно до якого кам'янецьке староство отримало статус генерального (лат. *Capitaneatus Podoliae generalis*). Див.: Kurtyka J. Nadanie starostwa podolskiego Teodorykowi z Buczacza z r. 1442 (z dziejów królewskich na Podolu w XV i XVI wieku). *Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis*. 2004. Folia 21: Studia Historica III. Kraków, S. 69–102.

³³⁵ У 1581 р. Варшавський сейм прийняв постанову про утворення гродського суду (в тексті документа – «гроду») в містечку Летичеві, з тим, що очолювати його доручалося генеральному подільському (кам'янецькому) старості. Це означало поділ воєводства на два рівнозначних гродських повіти – Кам'янецький і Летичівський. У такому гродськоповітовому складі воєводство перебувало до кінця XVIII ст.

³³⁶ Крикун М. Повітовий поділ Подільського воєводства... С. 142

³³⁷ Zbigniew G. Urzędy i godności w dawnej Polsce. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1983. S. 199.

³³⁸ Danowska E. Chleb dobrze zasłużonym. Lustracja starostwa mościskiego z 1627 r. *Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie*. 2017. Nr. LXII. S. 21.

«права співволодіння» (*ius communicativum*), або «поступалися» своїм правом на староство дітям за королівською згодою³³⁸. Прикладом може слугувати передання Подільського генерального староства від Августа Чарторийського сину Адаму Казимиру в 1762 р.³³⁹ Це уможливлювало збереження королівщин у межах однієї родини протягом кількох поколінь, що, своєю чергою, сприяло зміцненню позицій родини у воєводстві та формуванню сталої співпраці з місцевою шляхтою.

Як зазначає Т. Зелінська, доживоття було суттєво вигіднішим для шляхти, оскільки «передбачало необмежене в часі користування королівщиною, звільнене від будь-яких повинностей на користь скарбу, за винятком сплати кварти»³⁴⁰. Кварта становила чверть чистого доходу³⁴¹, однак через те, що ревізія маєтків королівського домену проводилася дуже рідко (у XVII ст. люстрації королівщин Подільського воєводства відбулися лише у 1613, 1629 і 1665 рр., а наступна – аж у 1765 р.³⁴²), на практиці посесори сплачували до скарбниці значно менше. Тривала відсутність люстрацій майже протягом століття призводила до того, що податки залишалися фіксованими, тоді як вартість грошей постійно падала³⁴³. За підрахунками А. Фальньовської-Градовської, у XVIII ст. реальна вартість кварт становила лише 2–3% фактичних доходів³⁴⁴. Це означало, що до державного скарбу надходила лише

³³⁸ У Речі Посполитій жінки не мали права отримувати королівщини, але *ius communicativum* давало жінці право у разі смерті чоловіка самостійно володіти королівщиною, а навіть передавати староства наступному чоловікові (за винятком привілеїв на городів та прикордонні староства). Таким чином, наприклад, королівщини гетьмана Станіслава Денгофа перейшли після його смерті через його вдову, Марію Зофію з Сенявських, до її другого чоловіка – Августа А. Чарторийського. Zielińska T. *Magnateria polska epoki saskiej*... S. 79.

³³⁹ Frączak T. *Biografia literacka*... S. 131.

³⁴⁰ Zielińska T. *Magnateria polska epoki saskiej*... S. 86.

³⁴¹ Спочатку кварта становила $\frac{1}{4}$ прибутку староства і призначалася на утримання кварцяного війська, у 1567 р. її зменшили до $\frac{1}{5}$. Близько $\frac{3}{5}$ доходів мали належати королю, а решта залишалася старості. На практиці ж шляхта уникала сплати податків з королівщин. Див. більше: Zielińska T. *Magnateria polska epoki saskiej*... S. 90; Falniowska-Gradowska A. *Królewszczyzny i starostowie w dawnej Rzeczypospolitej*. Wrocław – Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1984. S. 27.

³⁴² Михайловський В. М. Подільське генеральне староство. *Енциклопедія історії України: Т. 8. Па – Прик* / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2011. С. 305. URL: http://www.history.org.ua/?termin=podilske_generalne_starostvo

³⁴³ Lukowski J. *Liberty's Folly*... P. 28.

³⁴⁴ Falniowska-Gradowska A. *Królewszczyzny i starostowie w dawnej Rzeczypospolitej*... S. 38. Уявлення про знецінення польського золотого та зростання інфляції дає його співвідношення до дуката (червоний злотий): у першій половині XVII ст. один дукат дорівнював 4–6 зл., а в наступному столітті вже 16–18 зл.

мінімальна частина потенційних прибутків, які сучасники оцінювали приблизно у 12 млн польських злотих³⁴⁵.

Посесори королівщин східних земель Речі Посполитої, зокрема й Подільського воєводства, перебували у ще вигіднішому становищі, оскільки від середини XVII ст. і до кінця правління Августа III вони були звільнені від сплати податків як «регіони, спустошені війнами»³⁴⁶. Поєднання такої практики держання королівщин із загальним низьким рівнем оподаткування (адже шляхта здебільшого не сплачувала податків) призвело до того, що державний скарб опинився у критичному стані: у середині XVIII ст. його річні доходи становили лише близько 8,5 млн злотих³⁴⁷. Саме тому шляхта наполегливо домогалася проведення нової люстрації – це питання порушували на сеймах 1736, 1746 і 1748 рр. Натомість магнати, у чиїх руках зосереджувалися найприбутковіші королівщини, робили все можливе, щоб її уникнути³⁴⁸.

Реформу державного скарбу, встановлення нових мит і податків, у тому числі й з королівщин, вдалося ухвалити лише на контрольованому прихильниками *Familiae* конвокаційному сеймі 1764 р.³⁴⁹ Тоді було запроваджено так звану «справедливу квартиру» (*kwarta sprawiedliwa*) – податок у розмірі $\frac{1}{4}$ чистого доходу від оренди староств. Для його точного визначення сейм постановив провести люстрацію королівщин, що мала спиратися на інвентарі за три попередні роки, складені посесорами, щоб запобігти

³⁴⁵ Korzon T. Wewnętrzne dzieje Polski za panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego. Badania ze stanowiska historycznego i ekonomicznego. T. III. Kraków – Warszawa 1897. S. 113. Більше про причини див. Pałucki W. Drogi i bezdroża skarbowości polskiej w XVI i pierwszej połowie XVII wieku. Wrocław: Instytut Historii PAN, Ossolineum 1974. S. 202–231.

³⁴⁶ Zielińska T. Magnateria polska epoki saskiej... S. 90.

³⁴⁷ Woźnicki M. Reformy cel i podatków w Rzeczypospolitej w latach 1764–1766. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio F – Historia*. 2014. Nr. 69. S. 153–154. DOI: <https://doi.org/10.17951/f.2014.69.151>. Відповідно до розрахунків автора статті у XVIII ст. доходи Франції становили близько 335–379 млн ліврів, тобто приблизно 500–570 млн злотих польських; доходи Австрії – 24 млн гульденів (приблизно 96 млн злотих), а доходи Росії – 19,4 млн рублів, тобто близько 120 млн злотих. Водночас слід зауважити, що доходи Речі Посполитої були абсолютно неспівмірними як податковим можливостям населення, так і економічному потенціалу держави. Податкове навантаження на одного мешканця становило лише 0,8–1 зл, тоді як у Пруссії та Габсбурзькій монархії – країнах зі схожою структурою державних доходів (частково з податків, частково з королівського домену) – цей показник становив відповідно 6 і 12 зл на людину.

³⁴⁸ Люстрації королівщин українських земель XVI–XVIII ст.: матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; уклад. Р. Майборода. Київ, 1999. С. 41; Люстрація Подільського воєводства знаходиться у: AGAD. ASK. Dział LXVI. Sygn. 10. 106 s.

³⁴⁹ Woźnicki M. Reformy cel i podatków w Rzeczypospolitej... S. 159.

приховуванню справжніх прибутків³⁵⁰. У Подільському воєводстві сейм призначив окремих урядників, відповідальних за її проведення: у Кам'янецькому та Червоногородському повітах це були подільський підскарбій Ксаверій Качковський і Францішек Приборовський, а в Летичівському повіті – летичівський підстолий Себастьян Гавронський та летичівський коморник Валеріян Беловський³⁵¹.

З люстрації 1765 р. відомо, що зі староств Кам'янецького та Червоногородського повітів було зібрано 85 327 зл. 18 гр³⁵². справедливої кварти, а у Летичівському повіті – 130 688 зл. 5 гр³⁵³. У результаті проведених реформ загальна сума кварти у Речі Посполитій зросла майже у десять разів³⁵⁴. З сумаріушу 1770 р. дізнаємося, що найбільш прибутковими королівщинами в Подільському воєводстві були Барське староство, яке перебувало у володінні Любомирських, а згодом Понятовських, і включало 3 міста та 44 села (33 082 зл. 28 гр. кварти), Хмільницьке староство Оссолінських (24 050 зл. 6 гр.) та Летичівське староство Чарторійських (21 068 зл. 7 гр.), – усі вони були розташовані в Летичівському повіті³⁵⁵. Чарторійські також володіли Кам'янецьким староством (6 034 зл. 1 гр.) і державою Вишнівчик (2 437 зл. 19 гр.), що разом робило їх державцями одного з найбільших комплексів державних маєтків у Речі Посполитій³⁵⁶. Значні прибутки зі староств отримували також Чоснковські, тримаючи Уланівський ключ та Потоцькі, у володінні яких було Смотрицьке староство. У Червоногородському повіті провідну роль відігравали родини Тарлів та Жевуських³⁵⁷. Отже, характерною

³⁵⁰ Falniowska-Gradowska A. Królewszczyny i starostowie w dawnej Rzeczypospolitej... S. 54–55.

³⁵¹ Volumina legum. T.7. Petersburg, 1860. S. 23.

³⁵² AGAD. ASK. Dział LXVI. Sygn. 11. S. 15. Lustracja Starostw Dzierżawy y wszelkich królewskich w Woiewodztwie podolskim Ziemi Kamienieckiej y Powiecie Czerwonogrodzkim.

³⁵³ AGAD. ASK. Dział LXVI. Sygn. 12. S. 122. lustracja Starostw y Królewskich w Wojewodztwie Podolskim a Powiecie Latyczowskim (...) oraz z teyże lustracyi Kwarta Ustanowiona.

³⁵⁴ Zielińska T. Magnateria polska epoki saskiej... S. 91. Усі доходи зі староств було зведено до окремого сумаріушу, який, однак, не містив відомостей про посесорів, див.: AGAD. APP. Sygn. 85. 147 s. Про квартиру з Подільського воєводства у 1765 р. див.: S. 106–108.

³⁵⁵ BK. Rkp. 915. K. 46–48.

³⁵⁶ BK. Rkp. 915. K. 43. Подільські староства Чарторійських приносили річного доходу близько 120 тис. зл. Про доходи зі староств дивись інвентарі Кам'янецького та Летичівського староств у: AGAD. ASK. Dział LXVI. Sygn. 103. K. 4 II. K. 83. Про доходи з держави Вишнівчик див.: AGAD. APŁ. Sygn. 99/01. K. 115. Sumariusze rachunków klucza satanowskiego, tarnorudzkiego, dóbr wiszniowieckich i starostwa kamienieckiego.

³⁵⁷ Serczyk W. Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim... S. 19.

рисою королівщин у Подільському воєводстві було домінування великих староств, як на розміри воєводства, що об'єднували значну кількість поселень (понад десять) і завдяки цьому акумулювали суттєві фінансові ресурси³⁵⁸.

Посесори королівщин у Подільському воєводстві отримували зі староств значно більші прибутки, ніж шляхта й магнати центральних і північно-західних регіонів Корони (Великопольща, Мазовія). Сумаріуш квартаи показує, що королівщини на руських землях зосереджували понад половину (близько 58 %) усіх доходів від квартаи у Польському Королівстві, причому найбільший внесок забезпечувало Руське воєводство – майже 600 тис. злотих, або близько 27 % загальної суми. Подільське воєводство посідало друге місце за прибутковістю королівщин – близько 10 %, тоді як Волинське й Брацлавське воєводства давали помітно менші прибутки (див. додаток 4 та 4.1).

Через перший поділ Речі Посполитої королівський скарб втратив дохід від найбільш прибуткових староств країни (зокрема, Самбірське староство). Для компенсації втрат Сейм 1773–1775 рр. ухвалив новий податок у розмірі півтори квартаи в Короні та дві в Литві, що отримав назву «подвійна кварта»³⁵⁹. Окрім того, Сейм розпочав емфітевтичну реформу королівщин, яка полягала у зміні умов набуття та тримання староств: монарха позбавили права одноосібно розпоряджатися ними та надавати їх як «хлібом заслужених» (*panis bene merentium*)³⁶⁰. Відтепер вакантні староства після смерті посесора передавалися через публічні торги (ліцитацію) тому представнику шляхти, який пропонував найвищу ціну. Маєтки надавалися у володіння на термін 50 років на правах емфітевзису – довгострокової оренди, за умовами якої орендар був зобов'язаний суворо дотримуватися термінів виплати чиншу (на Богоявлення та Св. Яна, 19 січня та 24 червня відповідно), не міг записувати борги на королівщини чи ділити маєток³⁶¹. Єдиний виняток було зроблено для ґродових староств,

³⁵⁸ Zielińska T. Magnateria polska epoki saskiej.... S.125–126.

³⁵⁹ Falniowska-Gradowska A. Królewsczyzny i starostowie w dawnej Rzeczypospolitej... S. 56.

³⁶⁰ Volumina legum. T. 8. Petersburg 1859. S. 90–93. Датальний розбір сеймової конституції див.: Wiśniewska-Józwiak D. Dzierżawa Wieczysta I Emfiteuza W Polskim Prawie Przedrozbiorowym. *Przegląd Nauk Historycznych*. 2014. Nr. 13 (2). S. 137.

³⁶¹ Wejnert A. O starostwach w Polsce do końca XVIII wieku z dołączeniem wykazu ich miejscowości. Warszawa, 1877. S. 96–97. Шляхта, яка протягом поколінь утримувала староства, не бажала втрачати цей привілей, тому

оскільки для володіння ними було необхідне знання законів з огляду на роботу гродських судів (див. більше розділ 4.3).

Найбільші зміни в триманні королівщин запровадив Чотирирічний сейм, який мав на меті використати прибуток з державних земель для збільшення війська до 100 тисяч. Ключовим кроком стала «вічна офіра» (10% із шляхетських маєтків і 20% із духовних), підвищення кварти з королівських маєтностей та проведення нової люстрації в Короні й Литві³⁶². Однак очікуваного від реформ доходу досягти не вдалося, а дефіцит коштів актуалізував у сеймі нову дискусію про статус державних земель. Сейм розділився на 2 табори: посольська ізба (нижня палата сейму, репрезентована переважно середньозаможною шляхтою) активно полемізувала над ідеями Станіслава Сташиця про «вічну оренду королівщин» та Міхала Осовського, який висловлювався за їхній продаж, тоді як сенат був категорично проти таких змін³⁶³. Від імені магнатерії цю опозиційну думку відстоював Адам Казимир Чарторийський, котрий на Великому сеймі 26 січня 1789 р. запевняв слухачів: «Я не є *orator pro domo* [промовцем, який виступає задля власної вигоди – авт.], бо маю її найменше, однак розумію, що було б несправедливістю надмірно обтяжувати маєтки такого типу [королівщини – авт.]»³⁶⁴. Він хотів, щоб маєтки оподатковувалися в однаковому розмірі, незалежно від права власності та

активно домогалася перетворення королівщин на приватну власність, аби не стати жертвою емфітевтичної реформи. У XVIII ст. Барське староство *de iure* вважалося королівщиною і відповідно підлягало сплаті кварти. Водночас воно перебувало у спадковому володінні Любомирських і переходило у спадщину по прямій та боковій лінії, однак не на підставі дідових прав, а завдяки спеціальним королівським дозволам і наданням. Внаслідок довгого судового процесу, сеймова конституція 1775 р. визнала Барське староство «вільним, земським, дідовим володінням», поставивши тим самим остаточну крапку в його існуванні як королівщини. Щоправда, до 1789 р., коли цей маєтковий комплекс остаточно розпався, він формально й надалі називався староством, див.: М. Грушевський. Барское староство... С. 352.

³⁶² Люстрація 1789 р. була проведена на інших засадах, ніж 1765 р.: із прибутків не відраховували витрат, а інтрату з рілнничої продукції мали обчислювати на підставі оціночних цін, встановлених люстраційними комісіями (по три особи на воєводство). Окрім того збільшувався розмір кварти: довічні посесори мали сплачувати 2 кварти, експектанти – 2,5, а ті, хто тримав маєтності за емфітевтичним чиншем, – 3,5 кварти. Див.: Falniowska-Gradowska A. Królewsczyzny i starostowie w dawnej Rzeczypospolitej... S. 59–60. Більше про офіру див.: Крикун М. Офірний реєстр Брацлавського воєводства 1789р. *Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII ст.: статті і матеріали*. Львів: УКУ, 2012. С.471–472.

³⁶³ Falniowska-Gradowska A. Królewsczyzny i starostowie w dawnej Rzeczypospolitej... S. 61. Більше про боротьбу політичних угруповань щодо реформи королівщин на Чотирирічному сеймі див.: Stroynowski A. Metody walki parlamentarnej w toku dyskusji nad reformą królewsczyzny na Sejmie Czteroletnim. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica*. 1981. Nr. (10). S. 35–48.

³⁶⁴ Цитата за: Gonera M. Exempla i sentencie w mowach sejmowych Adama Kazimierza Czartoryskiego. *Pamiętnik Literacki*. 2024. T. CXV. Z. 3. S. 129.

способу успадкування. «Тягар податків, – говорив він, – розумію так, що кожен громадянин повинен нести його однаково. Землевласник, володар королівщин, священнослужитель – такий самий громадянин, так само утримувач власності, що йому належить...»³⁶⁵. Однак сейм усе ж ухвалив здійснити продаж королівщин на публічних торгах, а всі кошти з них спрямовувати виключно на утримання війська³⁶⁶. Втілити реформу не вдалося через дії Торговицької конфедерації.

Селяни і фільварок. З початку XVIII ст. у Подільському воєводстві відбувався процес відбудови магнатського господарства, у якому панівною формою господарювання та основною виробничою одиницею був фільварок (з його провідними галузями – зерновим господарством і тваринництвом)³⁶⁷. За функціональним призначенням існували вузько- та широкопрофільні фільварки, спеціалізація і структура яких залежали від розміру маєтку, його географічного положення і, звісно, бажань та спроможностей власника³⁶⁸. Упродовж ранньомодерної доби центральне місце у фільварковій економіці посідало вирощування зернових. Підрахунки посівів у подільських маєтках Чарторийських, здійснені В. Серчиком, засвідчують, що у 1750–1760-х рр. домінував овес (близько 30%), який переважно використовували як корм для худоби. В останній чверті XVIII ст його місце посіло жито³⁶⁹. Водночас зростала частка пшениці (близько 10%), яку сіяли насамперед на продаж з огляду на її вищу ринкову ціну³⁷⁰. Важливими культурами залишалися також

³⁶⁵ Цитата за: Frączak T. Biografia literacka... S. 415.

³⁶⁶ Ухвала зрівняла придбані у держави маєтності із земськими маєтками та вмістила докладні приписи, що унормовували спосіб продажу. Особливу увагу автори закону приділили забезпеченню становища селян у королівщинах, які фактично ставали «вільними». Falniowska-Gradowska A. Królewsczyzny i starostowie w dawnej Rzeczypospolitej... S. 61; Konczacki Z. A. Economic and social thought in Poland during the period between the partitions (1772–1795). *The Polish Review*. 1994. Vol. 39. No. 2. P. 180.

³⁶⁷ Овсінський Ю. Фільваркове господарство Речі Посполитої XVIII ст. в оцінці польської історіографії. *Проблеми слов'янознавства*. 2005. Вип. 55. С. 29.

³⁶⁸ Про те, що початково на Поділлі вони були здебільшого вузькопрофільними й закладалися задля вирощування зернових, що підтверджують дослідження Ю. Овсінського про фільваркову систему в маєтках М. Жевуського. Див.: Овсінський Ю. В. Подільський фільварок у 20–80-х рр. XVIII ст.: основні типи та структура (на прикладі маєтків Жевуських). *Український селянин*. 2008. С. 206.

³⁶⁹ Єдиними винятками були Кам'янецький і Могилівський маєтки: і в одному, і в другому найбільший відсоток у засівах займав овес, що пояснюється постоем російських гарнізонів у Кам'янці та в моголівському порту, які стерегли турецько-російський кордон. Див.: Serczyk W. Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim... S. 96–97.

³⁷⁰ Lukowski J. Liberty's Folly... S. 31.

ячмінь (близько 22%) і гречка (близько 18%). Порівняно високий уділ гречки пов'язуємо з розвитком пропінаційного промислу, для потреб якого спрямовували значну частину її врожаю, через що її називали «українським збіжжям»³⁷¹. Окрім зернових, на фільварках вирощували також горох, просо, мак, коноплі та городину, однак у значно менших обсягах³⁷².

Серед основних видів господарської діяльності було тваринництво. На Поділлі розводили коней, волів, корів та биків, овець, птицю тощо. Тварин у господарстві утримували з цілю забезпечення робочої (тяглової) сили, продовольства (м'яса, молока, яєць), шкіри, соломи і натуральних добрив. Найважливіше місце займало тут розведення коней та волів для тяглових робіт і на продаж³⁷³. Водночас повинності, пов'язані з утриманням тягла, фактично ставали однією з провідних форм феодалної ренти, що відбивалося і в поділі селянських господарств на «піші» та «тяглові»³⁷⁴.

Промислове виробництво було тісно пов'язане з діяльністю фільварку й значною мірою від нього залежало. Тому насамперед розвивалися ті види промислів, які мали гарантований приплив сировини з тих самих маєтків і водночас давали змогу збувати значну частину продукції в їхніх межах, зокрема гуральництво та броварництво. Паралельно функціонували промисли, необхідні для потреб фільваркового господарства, як-от млинарство, деревообробка, виробництво поташу, селітри чи цегли, а також скляні гути й рудні³⁷⁵. Специфічною рисою цих виробництв було те, що їх ініціювали магнати у фільварках, широко використовуючи працю підданих у межах повинностей (панщини)³⁷⁶. Найбільше селян залучали до ткацького ремесла: вони мали постачати до двору пряжу (мотки), з якої ткачі виготовляли лляне й конопляне

³⁷¹ Serczyk W. Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim... S. 96–97.

³⁷² Гелей С., Левицька-Ревуцька О. Фільваркове господарство у Східній Галичині наприкінці XVIII – на початку XIX століття. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Гуманітарні науки*. Львів: Вид-во ЛТЕУ, 2019. Вип. 16. С. 10.

³⁷³ Serczyk W. Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim... S. 98.

³⁷⁴ Włodarski A. Wzrost i stagnacja gospodarki chłopskiej. Przypadek starostwa Chmielnickiego w XVIII w. *Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych*. 2019. Tom LXXX. S. 153.

³⁷⁵ Serczyk W. Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim... S. 113.

³⁷⁶ Lukowski J. The Peasantry of Poland-Lithuania... S. 379–80.

полотно та сукно з овечої вовни на продаж³⁷⁷. Значно слабше були розвинені інші галузі. У Летичеві діяла скляна гута, закладена Яном Тарлом, а згодом новий подільський староста А. А. Чарторийський розширив тамтешнє виробництво, збільшивши асортимент і обсяги для потреб своїх подільських маєтків (резиденцій, будівель господарської адміністрації, корчем, шпиталів і церков). Він організував і виробництво попелу та поташу, які часто спрямовували на продаж: їх вивозили підводами, а далі річковим шляхом через порти в Сеняві та Ярославі (на Сяні) та Віслою до Гданська, а в останній чверті XVIII ст. переважно для внутрішніх потреб³⁷⁸. Однак на Поділлі так і не вдалося розвинути мануфактури, подібні до тих, що з'являлися в сусідніх Волинському та Брацлавському воєводствах, де поряд із підданими працювали вільнонаймані робітники. Так, Потоцькі в Тульчині відкрили фабрику «ординарних сукон», а в Махнівці – панчішну, екіпажну та крохмальну фабрики; Чарторийські в Корці – фабрику фаянсу, а Плятери в Немирові – фабрику полотна тощо³⁷⁹.

Динаміка розвитку фільварку в другій половині XVIII ст. була нерівномірною. Якщо 1740–1760-ті роки позначилися активною розбудовою фільваркової системи, зростанням кількості фільварків і зміцненням їхніх виробничих можливостей, то подальші десятиліття, під впливом епідемій і воєн, принесли господарський спад³⁸⁰. Так, в інвентарі Кам'янецького староства 1770–1771 рр. зазначено, що фільварок у Ласківцях фактично припинив існування: «усе війська російські попсували й спалили..., лише церква лишилася, а піддані, де могли, там тинялися; ... люди лише навесні 1770 року почали стягуватися..., інші сиділи по ямах»³⁸¹. Про небезпеки та масштаби спустошення на Поділлі писали й у Рукописній газеті від 28 жовтня 1769 р.,

³⁷⁷ Serczyk W. Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim... S. 123-124.

³⁷⁸ Nowak J. S. Hutnictwo szklane w dobrach podolskich rodów Sieniawskich, Czartoryskich i Tarłów. Michunki Lasowe, Stare Sioło, Berezówka, Latyczów (1721–1782). *Rozprawy Muzeum Narodowego w Krakowie. Seria nowa*. 2012. T. V. S. 115.

³⁷⁹ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України... С. 477.

³⁸⁰ Овсінський Ю. Фільваркове господарство Речі Посполитої... С. 30.

³⁸¹ BC. Sygn. 7872. S. 21. Див. оригінал: «...wszystko wojska rosyjskie zdezelowali i spalili [...], tylko cerkiew została i poddaństwo, gdzie mogło, tam się tułało, aż za feldmarszałka Golicyna w roku 1770 dopiero się ludzie na wiosnę ściągać zaczęli [...], drudzy po jamach siedzieli...».

підкреслюючи загальний страх перед російськими загонами та втечі населення від реквізицій: «Москва по Поділля волочиться, одні платять, другі видають, а треті крадуть, села пусті без людей, худоба здихає, на зиму мало хто де сів, повертається тут деяке хлопство, але не матимуть чим жити»³⁸². Додатковим тягарем стало й зобов'язання підданих Корони забезпечувати російську армію провіантом³⁸³. У листах до Катерини II П. Румянцев неодноразово згадував про шкоду, завдану місцевим жителям: «...польські місця, що лежать поблизу Дністра, усі виснажені, особливо через насильство й грабіжництво, на осуд, легкими нашими військами»³⁸⁴. Руйнування й скорочення кількості господарств спричинили втрату робочої сили, що безпосередньо позначилося на функціонуванні фільваркової економіки. Аналізуючи господарство подільських магнатських фільварків, Владислав Серчик звернув увагу на різке скорочення засівів зернових після 1770 р.³⁸⁵ Подібний регрес торкнувся й розведенню тяглової худоби. У Кам'янецькому старостві, за інвентарями 1763 і 1789 рр., кількість коней зменшилася з 467 (приблизно 1 кінь на господарство) до 354 (0,6 коня на господарство). Поголів'я великої рогатої худоби на одне господарство скоротилося з 1,5 до 1,12³⁸⁶. Втрати селянськими господарствами «тяглогового» поголів'я спричинили у 70-х роках процес їх обезземелення й розшарування в селянському середовищі³⁸⁷. Шляхтич, натомість, був зацікавлений у наявності тяглової сили у селян. В інструкції адміністраторам подільських маєтків Чарторийських рекомендувалося зобов'язувати підданого,

³⁸² AGAD. ZMN. Rkp.. 1229. S. 2. 3 Кам'янець-Подільського, 28 жовтня 1769 р. Див. оригінал: «Moskwa się po Podolu włóczy, jedni płacą, drudzy wydzierają, a trzeci kradną, wsie puste bez ludzi, bydło zdycha, na zimę mało kto, gdzie siał, powraca się tu gdzie niektóre chłopstwo, ale nie będą mieli czym żyć...»; Kucharski A. Epidemie i choroby w doniesieniach polskiej prasy... S. 16.

³⁸³ Питання постачання продовольства російському війську неодноразово порушувалося на з'їздах подільської шляхти. Див.: ЛННБУ ім. В. Стефаника. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 3665. Арк. 61–62, 85–86. Про необхідність збору фуражу для російського війська читаємо також в ухвалях сеймиків Белзького воєводства, див.: Akta Sejmikowe województwa bełskiego: Lata 1696–1772 (1792). Vol. Staropolski Parlamentaryzm. Staropolski Parlamentaryzm. Poland: Księgarnia Akademicka Publishing / Red. Zwierzykowski Michał, Robert Kołodziej. Kraków, 2021 DOI: <https://doi.org/10.12797/9788381386302>.

³⁸⁴ Аби виправити цю ситуацію Румянцев заборонив забирати в жителів залишки сіна і вівса, наказав видавати квитанції із зазначенням ваги продовольства і ціни на неї, аби серед офіцерів, відповідальних за наповнення магазинів з фуражем, не поширювалася корупція. Див.: Пётр Александрович Румянцев. Документы: Том 2... С. 158. Див. оригінал: «...польские близ лежащие по Днестру места все истощены, паче чрез насилие и грабительство к предосуждению легкими нашими войсками».

³⁸⁵ Serczyk W. Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim... S. 68.

³⁸⁶ AGAD. ASK. Dział LVI. Sygn. 103. K. 4 II. S. 19, 59–76.

³⁸⁷ Макарова Л. В. Повинності залежного селянства Подільського воєводства... С. 490.

який має корів, але позбавлений робочої худоби, продати частину поголів'я задля купівлі тяглової сили, «аби мав так панові, як і собі чим працювати»³⁸⁸. Подібні заходи демонструють не лише глибоку залежність селянина, за якого фактично вирішували, в який спосіб розпоряджатися власним майном, а й намагання землевласників забезпечити максимальний «зиск» через ефективнішу експлуатацію наявних засобів виробництва.

Незважаючи на політичну нестабільність, скорочення господарств та зuboжіння населення, фільварки Подільського воєводства й надалі приносили магнатам істотні прибутки, які продовжували зростати. Чому так відбувалося? На прикладі Кам'янецького староства спробуємо проаналізувати основні тенденції. З *додатку 5* відомо, що сумарний дохід староства зріс із 26 246 зл. 24 гр. у 1764 р. до 39 377 зл. 22 1/2 гр. у 1789 р., тобто більш ніж на 50%. При цьому найбільше зростання зафіксоване у передмістях Карвасари та Підзамче – у 2,5 рази. У всіх інших селах також спостерігається приріст, особливо помітний у Голоскові та Малинівцях. Винятком може слугувати лише с. Ласківці (див. додаток 5.2), але як уже згадувалося нами вище, Ласківці були зруйновані російським військом. Дохід, який приносили маєтки, можна поділити на дві групи: прибутки від продажу фільваркової продукції та «внутрішні» надходження від підданих і шляхти. До останніх належали прибутки з оренди, чиншу, рогового (сплати за одиницю худоби в господарстві), панщини, доходи з пасік тощо – саме вони були домінуючою часткою доходу. Натомість такі статті, як плата за сіль, вівців, мотки, виконання повинностей на ткацькому верстаті, користування ставками, ремонт доріг і мостів, траплялися рідше і становили незначну частку загальних надходжень. Окремо збиралися й натуральні повинності на панський двір – кури, яйця, молочні продукти тощо³⁸⁹.

Основним джерелом прибутку магнатського маєтку була оренда. У найми віддавали млини, винниці, котли, ставки й лани, однак найбільші доходи

³⁸⁸ Цит. за: Baszanowski J. Handel wołami w Polsce... S. 79.

³⁸⁹ AGAD. ASK. Dział LVI. Sygn. 103. S. 64–83.

забезпечувала так звана пропінація – монополія шляхти на виготовлення та продаж хмільних і горілчаних напоїв, тобто право утримувати гуральні, броварні, корчми й шинки та активно здавати їх в оренду³⁹⁰. Попри те, що пропінація підривала селянське господарство, сприяла масовому алкоголізму та високій смертності навіть серед дітей, магнати продовжували її практикувати через значні прибутки³⁹¹. У маєтках Жевуських пропінаційним звичаєм «піддані на весілля, хрестини, похорони, празники й інші оказії трунків зі сторони брати не повинні під штрафом», а шинкарям дозволялося «накидати трунки на громаду»³⁹².

Протягом другої половини XVIII ст. мережа шинків у Кам'янецькому старостві помітно розширилася: з 8 у 1764 р. до 12 у 1789 р. До кінця століття шинки діяли майже в усіх передмістях і селах староства (винятком залишалися лише Кіптинці); навіть у Слобідці Малинівській, що у 1789 р. налічувала всього 15 халуп, функціонувала корчма³⁹³. Не випадково В. Серчик зауважував, що на Поділлі, окрім «горілчаних грошей», важко було знайти мануфактури, які стабільно приносили прибуток³⁹⁴. Згідно з даними таблиці у додатку 6, у 1764 р. орендні надходження становили 17 350 злотих (близько 66% загального доходу), тоді як у 1789 р. – 24 107 злотих 21 грош (61%). Формальне зниження частки «горілчаних грошей» (із 66% до 61%) не заперечує ані зростання прибутків від пропінації, ані посилення зловживань у цій сфері: у грошовому вимірі орендні доходи зросли майже на 40%. Радше це свідчить про збільшення надходжень з інших статей – передусім чиншу (з 1452 зл. у 1763 р. до 2988 зл. у 1789 р.) та панщини в другій половині XVIII ст., що простежується також у Хмільницькому старостві³⁹⁵. Наведені показники підтверджують думку, що в

³⁹⁰ Баттервік Р. Світло і пломінь. Річ Посполита, 1733–1795. Львів: Локальна історія. 2025. С. 101.

³⁹¹ Зерно, перероблене на алкоголь, могло давати щонайменше утричі вищу ціну, ніж сире збіжжя; прибутки перевищували витрати виробництва й роздрібного продажу більш ніж на 100%. Lukowski J. The Peasantry of Poland-Lithuania... S. 380.

³⁹² Цит. за: Макарова Л. В. Повинності залежного селянства Подільського воєводства... С. 491. У 1760-х роках в Новокосятинівському ключі для «потрійного тяглого» господарства була встановлена щорічна норма у 5, «двотяглого» – 3, «однотяглого» – 1 гарнець, «пішого» – 6 кварт горілки. Див.: Овсінський Ю. Книги розпоряджень Міхала Жевуського... С. 67.

³⁹³ AGAD. ASK. Dział LVI. Sygn. 103. S. 83.

³⁹⁴ Serczyk W. Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim... S. 125.

³⁹⁵ Włodarski A. Wzrost i stagnacja gospodarki chłopskiej... С. 173.

руських воєводствах Речі Посполитої пропінанія була поширенішою, ніж у західних регіонах держави, а доходи від неї могли становити понад половину прибутків³⁹⁶. Однією з причин цього була орієнтація господарства на внутрішній ринок, адже після 1772 р. торгівля в регіоні зазнала суттєвих змін.

Другою за дохідністю статтею в інвентарі Кам'янецького староства була панщина. Встановлення панщини в магнатських латифундіях Речі Посполитої прямо залежало від волі власника. Маркіна вважає, що в Подільському воєводстві перехід до закріпачення селян відбувався у три етапи: 1) домінування чиншу й данини; 2) співіснування грошової та відробіткової ренти; 3) переважання відробіткової ренти³⁹⁷. Втім, приклади другої половини XVIII ст. свідчать, що така типологія не завжди точно відображає реальні процеси. Можемо погодитися, що розмір відробіткової ренти зростав: у XVII ст. два–три дні відробітку на тиждень сприймалися селянами як «справедливий», «звичаєвий» тягар, накладений паном; однак упродовж XVIII ст. ця «справедлива» норма нерідко перетворювалася на чотири дні на тиждень³⁹⁸. Водночас обсяг панщини визначали параметри селянського господарства – насамперед його розмір і кількість тяглової худоби. Так, у 1780-х роках «тяглові» господарства Новоколястинівського ключа мали відбувати «2 літні й 1 зимовий день панщини на тиждень», а також 12 «літніх днів» і 12 шарварків щорічно; натомість «піші» – протягом року відбували 1 день панщини на тиждень, 10 «літніх днів» і 12 шарварків. Загалом на «тяглове» господарство припадало близько 130 відробіткових днів на рік (з них панщини – 106), тоді як на «піше» – 74 (панщини – 52).³⁹⁹

Для другої половини XVIII ст. більш поширеною стає практика відкупництва. Заможні селяни наймали на працю бідніших для відробітку панщини у фільварку, або ж безпосередньо сплачували до панського скарбу грошовий еквівалент відробітків (що давало маєткові змогу залучати сезонних, а інколи й постійних найманих робітників). Готівкою також можна було

³⁹⁶ Баттервік Р. Світло і племін... С. 101.

³⁹⁷ Маркіна В. А. Магнатское поместье Правобережной Украины... С. 57, 230.

³⁹⁸ Lukowski J. Liberty's Folly... Р. 42.

³⁹⁹ Овсінський Ю. Книги розпоряджень Міхала Жевуського... С. 68.

«відкупитися» від інших повинностей, зокрема від натуральних зборів (наприклад, здачі вівса, курей чи яєць)⁴⁰⁰. Окрім того, власники запроваджували нові грошові податки – десятини. Так, подільський генеральний староста, прагнучи збільшити прибутки від бджільництва, 1770 р. установив бджолину десятину («*Za Dziesięciny Pszczelnej Pni*»)⁴⁰¹. Зміни були наслідком зростання потреби магнатів і шляхти у готівці: вони заохочували селян до продажу продукції на місцевих ринках, а потім «повертали» цю готівку до скарбу через податки, пропінację та відкупи від повинностей⁴⁰². У підсумку це стимулювало розвиток товарно-грошових відносин і глибше залучало селянство до грошової економіки, хоча повного переходу до грошової ренти зазвичай не відбувалося, попри активне обговорення в інтелектуальних колах ідей звільнення селян від кріпацтва⁴⁰³. Отже, зростання прибутків магнатських латифундій у Подільському воєводстві в другій половині XVIII ст. можна пов'язати з екстенсивними методами господарювання та посиленням експлуатації селянства – насамперед із неконтрольованою пропінacją та загальним зростанням повинностей. Річард Батервік, порівнюючи Річ Посполиту із сусідніми монархіями, водночас зауважує, що панщина тут була відносно помірною, а шляхта не вдавалася до рекрутчини. Таку обережність він пояснює прагненням уникнути селянських бунтів і масових утеч підданих⁴⁰⁴.

Протягом XVIII ст. спостерігалось помітне загострення селянського питання, що виявлялося у масових втечах, скаргах та радикальних формах протесту. Останні охоплювали збройні виступи (відомі як «хапання за дрючки»), пограбування та підпали шляхетських маєтків, що з часом набували

⁴⁰⁰ AGAD. ASK. Dział LVI. Sygn. 103. K. 4 II, K. 81–83.

⁴⁰¹ Serczyk W. Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim... S. 109.

⁴⁰² Важливо уточнити, що до такої практики вдавалися власники середніх і великих комплексів, а не дрібних маєтків на кілька сіл. Оскільки для останніх це створювало додаткову конкуренцію. Див.: Lukowski J. Liberty's Folly... P. 43.

⁴⁰³ Певний соціальний експеримент здійснив Анджей Замойський, провівши «рентну реформу» у власних маєтностях. Між 1760 і 1779 роками він перевів селян чотирьох маєтків на грошову ренту: у Бжуні (Плоцьке воєводство), у Клоді (південне Мазовше), у Берестечку (Волинь) та в Янові – у межах родинної ординації. Однак реформа зійшла нанівець: селяни не могли стабільно сплачувати ренту в умовах обмежених ринкових можливостей, тому панщину довелося поступово відновлювати. Див. більше: Orłowski R. Oczynszowanie włościan w dobrach Andrzeja Zamojskiego. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio H. Oeconomia* 1967. Vol. 1, 7. S. 119–140.

⁴⁰⁴ Батервік Р. Світло і племін... С. 101–104.

ознак соціального бандитизму⁴⁰⁵. Перші згадки про появу гайдамаків на Поділлі датуються серединою 1730-х рр.; вони зафіксовані у тогочасних скаргах шляхти в кам'янецьких гродських книгах та в пресі⁴⁰⁶. Водночас Коліївщина 1768 року, основні події якої відбувалися на Брацлавщині та Київщині, безпосередньо не охопила територію Подільського воєводства⁴⁰⁷. Повідомлення про діяльність окремих агітаторів серед місцевого селянства з'являлися лише епізодично, зокрема й після 1768 року⁴⁰⁸. Після придушення повстання до Кам'янця за наказом Францішка Ксаверія Браницького доправляли полонених учасників руху. Загалом у місті було страчено 120 осіб, а в Могилеві та Шаргороді загинуло ще по кілька десятків повстанців. Значну кількість людей було покарано різками та засуджено до тяжких робіт при Кам'янецькій фортеці⁴⁰⁹.

Селянські повстання стали для шляхти чітким сигналом про необхідність реформ щодо емансипації селянства, дискусії навколо яких тривали протягом усього XVIII ст. Одним із перших цю проблему порушив краківський каштелян Станіслав Понятовський, батько майбутнього короля та один із засновників *Familiae*, котрий у своєму програмному творі «Лист шляхтича до приятеля з іншого воєводства» (*List ziemianina do pewnego przyjaciela z inszego wojewodztwa*) побіжно згадував про надмірну експлуатацію селян⁴¹⁰. Більш сміливі пропозиції щодо зміни становища селянства висловив король Речі Посполитої Станіслав Лещинський у політичному памфлеті «Вільний голос, що забезпечує свободу» (*Głos wolny wolność ubezpieczający*)⁴¹¹. Він доводив, що

⁴⁰⁵ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України... С. 481–482.

⁴⁰⁶ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів / Упоряд. І Л. Бутич, М. І. Бутич, О. А. Купчинський, Л. А. Проценко, В. Д. Чунтулова. Київ, 1970. С. 54–55, 119–120; М. Грушевський. Барское староство..., С. 340.

⁴⁰⁷ Serczyk W. Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim... S. 25.

⁴⁰⁸ Król-Mazur R. Miasto trzech nacji... S. 116–117.

⁴⁰⁹ Serczyk W. Koliszczyna. Kraków, 1968. S. 130.

⁴¹⁰ Biblioteka Narodowa. Sygn. Stare Druki (SD) XVIII.2.2380. Poniatowski Stanisław. List ziemianina do pewnego przyjaciela z inszego wojewodztwa. [1744]; Lukowski J. The Peasantry of Poland-Lithuania... P. 387. «Лист шляхтича...» був політичним маніфестом «Фамілії» напередодні сейму 1744 року, зосередженим на реформі політичного устрою (зокрема скасуванні *liberum veto*) та питанні збільшення війська. Див.: Bieniarzówna J. Projekty reform magnackich w połowie XVIII wieku (nowe dążenia ekonomiczne). *Przegląd Historyczny*. 1951. T. 42. S. 314–317).

⁴¹¹ Leszczyński S. Głos wolny wolność ubezpieczający / Wyd.: Turowski K. J. Kraków, 1858. 180 s. Станіслав Лещинський двічі, у 1704–1711 та 1733–1734 рр., здобував польську корону, однак в обох випадках унаслідок внутрішньої боротьби за польський престол був змушений зректися влади й виїхати до Франції, див.: Dworzaczek W. Leszczyński Rafał h. Wieniawa. *Polski Słownik Biograficzny*. WrocławWarszawaKraków, 1972. T. 17. S. 139141.

скасування особистої залежності підданих сприятиме зростанню добробуту польського села, а відтак – і всієї країни. С. Лещинський також відстоював необхідність обмеження свавілля панів щодо своїх підданих⁴¹². Поширенню ідей Просвітництва та егалітаризму в Речі Посполитій сприяла діяльність Станіслава Конарського, чия теза про природну рівність людей стала фундаментом для нової політичної культури. У праці «Розмови про те, як ошчасливити власну вітчизну» С. Конарський обґрунтував необхідність звільнення селян, поєднуючи етичний принцип справедливості з прагматичною потребою економічного відродження країни та подолання занепаду шляхетських господарств⁴¹³. Ідеї Конарського мали значний вплив, оскільки їх активно дискутували в заснованому ним «Collegium Nobilium», а також у піярських та єзуїтських колегіях. Завдяки цьому реформаторські цінності опанувало нове покоління шляхти, готове до трансформації суспільного устрою⁴¹⁴.

Правління Станіслава Августа Понятовського стало періодом найбільш інтенсивних спроб реформування державного устрою Речі Посполитої. Вже на Конвокаційному сеймі 16 травня 1764 року один із лідерів *Familiae* Анджей Замойський у своїй промові підкреслював, що землеробство занепадає через поневолення селян⁴¹⁵. Ідея природної рівності людей, що активно дискутувалася у західноєвропейських інтелектуальних колах, знайшла своє відображення на шпальтах політичного часопису «Monitor» (1765–1785), одним з редакторів якого був Адам Казимир Чарторийський⁴¹⁶. Видання послідовно засуджувало зловживання кріпацтвом і наголошувало на економічних перевагах переведення селянських господарств на грошовий чинш. Проте в

⁴¹² Tyburski W. Sprawiedliwość i równość w interpretacji liderów polskiej myśli oświeceniowej. *Ruch Filozoficzny*. 2024. Nr. 79 (2). S. S. 15.

⁴¹³ Tyburski W. Sprawiedliwość i równość w interpretacji liderów... S. 17.

⁴¹⁴ Lukowski J. The Peasantry of Poland-Lithuania... P. 388. Про освітні реформи С. Конарського див.: Шеретюк Р., Стоколос Н. Станіслав Конарський як видатний реформатор сфери освіти та виховання Речі Посполитої (середина – друга половина XVIII ст.). *Емінак*. 2018. № 1(2). С. 18. Варто відзначити, що у зазначеній праці некоректно вказано членів Комісії народної освіти, зокрема, сплутано Адама Казимира Чарторийського з його сином Адамом Єжи і вказано помилково його уряд «генерал земель Подольських», замість подільського генерального старости.

⁴¹⁵ Lukowski J. The Peasantry of Poland-Lithuania... P. 388.

⁴¹⁶ Frączak T. Biografia literacka... S. 187–196.

середині XVIII ст. такі ідеї залишалися занадто радикальними для більшості польської шляхти, яка не була готова до системних аграрних змін.

Новий імпульс дискусіям надали селянські повстання та діяльність лідерів Барської конфедерації, які намагалися привернути увагу французьких мислителів до «польського питання»⁴¹⁷. У відповідь на запит конфедератів Жан-Жак Руссо у 1770 році написав трактат, у якому висвітлював соціальну несправедливість у Речі Посполитій: «Польська нація складається з трьох станів: шляхти, яка є всім; міщан, які є нічим, і селян, які є менш ніж ніщо»⁴¹⁸. Однак, у своїх «Міркуваннях» Руссо, хоч і закликав до особистої та політичної свободи для селян, вважав за необхідне впроваджувати ці зміни повільно і поступово, що слугувало виправданням для прихильників кріпацтва аж до середини XIX ст.⁴¹⁹.

У 1770-х роках у Речі Посполитій набув популярності фізіократизм – економічна теорія, згідно з якою головним джерелом національного багатства є сільське господарство. Завдяки створенню Комісії національної освіти (1773) – першого в Європі міністерства освіти – фізіократизм став основою нової моральної філософії, яку викладали у світських навчальних закладах країни⁴²⁰. Фізіократичні погляди Станіслава Сташиця були представлені у праці «Зауваги про життя Яна Замойського» (*Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego*), у якій автор наголошував, що право власності селян на плоди своєї праці є головним стимулом виробництва та запорукою мобільності населення⁴²¹. Він також розвивав ідею залучення селян до війська, яка раніше вже порушувалася у філософській драмі Дюбуа де Жансінї (*Dubois de Jancigny*) «Казимир Великий» (*Casimir le Grand*)⁴²². Ідеї Просвітництва та фізіократії суттєво

⁴¹⁷ У 1770 році граф Вельгорський, посланець Барської конфедерації, звернувся до Жан Жака Руссо та абата Габрієля Баннота де Маблі за порадами щодо реформування інституцій Речі Посполитої. Див.: Parent A. The Pen and the Scythe: The Peasant Question in the 18th-Century Polish-Lithuanian Commonwealth in the Writings of Contemporary French Litterateurs. *Lithuanian Historical Studies*. 2023. Volume 27. Issue 1. P. 13.

⁴¹⁸ Rousseau J.-J. *Considérations sur le gouvernement de la Pologne et sur sa réformation projetée. Oeuvres Complètes*. Vol. 3. Paris: Gallimard, 1964. P. 972. (Див. також: Lukowski J. The peasantry of Poland-Lithuania... P. 377).

⁴¹⁹ Баттервік Р. Світло і племін... С. 154–155; Parent A. The Pen and the Scythe... P. 14.

⁴²⁰ Konczacki Z. A. Economic and Social Thought in Poland... P. 170.

⁴²¹ Lukowski J. The peasantry of Poland-Lithuania... P. 388.

⁴²² «Річ Посполита тримає це військо для жарту та розваги, і ці жарти надто дорогі; якщо ж для оборони країни – це військо надто мізерне». Задля збільшення чисельності армії автор пропонував звільнити селян за

вплинули і на духовенство. Католицький священник Міхал Карпович закликав до повного переосмислення правового статусу селянства. Спираючись на концепцію природного права, він вимагав надання селянам повноправного громадянства та забезпечення їх якісною освітою. У 1770-х роках його проповіді про несумісність кріпацтва з християнськими цінностями часто викликали невдоволення серед знаті. Цю лінію підтримав віленський єпископ Ігнацій Массальський, який у 1776 році закликав священників своєї дієцезії активно порушувати питання кріпосного права у проповідях, апелюючи до християнського сумління власників маєтків⁴²³.

Системне розв'язання селянського питання розпочалося з ухвалення Конституції 3 травня 1791 року, яка у IV статті взяла селян королівщин під юридичну опіку держави та заохотила заміну відробіткових повинностей договірними угодами. Найвищою точкою реформаторського руху став Поланецький універсал Тадеуша Костюшка 1794 року, що гарантував селянам особисту свободу, скасування панщини та захист наділів від свавілля власників за умови підтримки повстання⁴²⁴. Попри поразку виступу та остаточні поділи країни, синтез фізіократичних доктрин й ідей Просвітництва незворотно змінив суспільний світогляд, заклавши підвалини для формування моделі повноправного громадянства для селянського стану.

Міста і торгівля. Упродовж XVII–XVIII ст. Річ Посполита переживала період глибокої стагнації міських осередків як центрів економіки та торгівлі. Попри значну кількість міських поселень (понад 2000), держава залишалася слабо урбанізованою. Більшість міст не могла повноцінно забезпечити традиційний спектр міських функцій – промислових, торговельних,

умови відбування ними служби у пішій міліції. Див.: Staszic S. Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego / Red. S. Czarnowski. Kraków: Krakowska Spółka Wydawnicza, 1926. S. 169. Антикріпосницька п'єса французького філософа Дюбуа де Жансінї, запрошеного викладати в Кадетському корпусі, мала патріотичний характер. У ній автор наголошував на важливості розширення війська шляхом залучення вмотивованого селянства: «Шанована нація селян швидко стає нацією солдатів». Цит. за: Parent A. The Pen and the Scythe... P. 10. Пізніше ці ідеї будуть частково втілені в закликах Т. Костюшка, див.: Lukowski J. The peasantry of Poland-Lithuania... P. 390.

⁴²³ Parent A. The Pen and the Scythe... P. 19–20.

⁴²⁴ Konczacki Z. A. Economic and Social Thought in Poland... P. 178; Lukowski J. The peasantry of Poland-Lithuania... P. 390.

адміністративних, правових чи культурно-рекреаційних⁴²⁵. Натомість майже дві третини міщан займалися сільськогосподарською працею; особливо поширеною ця практика була у містечках (малих містах)⁴²⁶.

Особливо виразно ці процеси простежуються на прикладі Подільського воєводства. Згідно з дослідженнями Ц. Кукльо, порівняно з початком XVII ст., у регіоні спостерігалася негативна динаміка: кількість міст скоротилася з 69 до 56 станом на 1775 рік (спад на 19%)⁴²⁷. Подібний регрес був характерний також для Малопольщі, Великопольщі, чи ближчим до Подільського воєводства Київщини та Брацлавщини. Головним чинником гальмування міського розвитку стали руйнівні наслідки воєн: козацьких повстань, турецької окупації та Північної війни. Показовим прикладом є Кам'янець, який після повернення до складу Речі Посполитої так і не зміг відновити статус потужного торговельно-економічного центру, що був притаманний йому на початку XVII ст.⁴²⁸ Водночас Волинське воєводство, яке значною мірою уникло масштабних спустошень, демонструвало протилежну тенденцію: кількість міст там зростає з 68 на початку XVII ст. до 110 в останній чверті XVIII ст. (ріст на 60%)⁴²⁹. Соціально-демографічна ситуація XVIII ст. свідчить, що частка міського населення Речі Посполитої не перевищувала 16%, тоді як у XVI ст. цей показник сягав понад 20%⁴³⁰.

За формою власності серед міських осередків Подільського воєводства переважали приватні міста – 44 осередки (78,6%), тоді як державних було 11 (19,6%), і лише один перебував у власності церкви (див. додаток 3). Ще вищою частка приватних міст (понад 90%) була у Брацлавському та Волинському воєводствах⁴³¹. Королівські міста більшою мірою відчували утиски старостинської адміністрації, яка ігнорувала самоврядування, активно

⁴²⁵ Lukowski J. Liberty's Folly... P. 62.

⁴²⁶ Є. Міхальський вважає, що процес «аграризації» міст розпочався у XVII ст. Див.: Michalski J. Miasta polskie w XVIII wieku... S. 50.

⁴²⁷ Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej... S. 228.

⁴²⁸ Dziubiński A. Na szlakach Orientu... S. 237.

⁴²⁹ Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej... S. 228.

⁴³⁰ Lukowski J. Liberty's Folly... P. 63.

⁴³¹ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України... С. 476.

втручалася в міське судочинство та обкладала міщан надмірними податками⁴³². Паралельно спостерігався внутрішній занепад самоврядування. На думку Н. Яковенко, інститут магдебурського права ставав анахронізмом, що виявлялося у падінні авторитету виборної влади, її корумпованості, хабарництва та фінансових зловживаннях⁴³³. Окремою проблемою була політична пасивність міщанства та його обмежений доступ до державного життя: до 1791 року міста загалом не мали права на активне представництво в сеймі⁴³⁴. Ці проблеми стали об'єктом гострої критики на шпальтах часопису «Монітор». А. К. Чарторийський, апелюючи до успішного досвіду співпраці міщан і шляхти в Англії та Франції, прагнув: «раз і назавжди звільнити від несправедливої зневаги цей середній між шляхтою та підданством стан, корисність якого і для нас, і для королівства ми маємо визнавати»⁴³⁵. На практиці «Монітор» вимагав лише допуску міщан до посад у митних коморах, судах, жупах (соляних копальнях) та поштмейстерствах. Однак навіть такі пропозиції викликали опір шляхти, не кажучи вже про ініціативи короля дозволити міщанам набувати право посесії земськими маєтками⁴³⁶.

Важливим кроком у реформуванні міст стало створення Станіславом Августом Понятовським спеціальних комісій «доброго порядку» (*Boni Ordinis*). Перша така інституція з'явилася у 1765 році у Варшаві, а вже у 1768 році цей досвід було поширено на всі королівські міста держави⁴³⁷. Діяльність цих інституцій спрямовувалася на комплексну реорганізацію господарства, зокрема перегляд застарілих привілеїв, аудит магістратських доходів, регулювання

⁴³² Заяць А. Роль власників і старост у міському житті Волині XVI – першої половини XVII ст. *Історико-географічні дослідження в Україні*. 2019. Чис. 14. С. 43.

⁴³³ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України... С. 476–477

⁴³⁴ Лише обмежена кількість міст мала почесний статус, що давав право делегувати послів на сейм: Краків (із 1492 р.), Вільно (із 1568 р.), Познань (із 1581 р.), Варшава та Львів (із 1588 р.), а також Кам'янець-Подільський (із 1670 р.). Однак через упереджене ставлення шляхти до міщанських послів фактично це право регулярно реалізовували лише Краків, Вільно та Львів. Представники цих міст не мали права брати участь у дискусіях, які не стосувалися безпосередньо міських справ. Вони опікувалися виключно інтересами власних громад, а не потребами міського стану загалом, що зводило їхню роль до неформального лобіювання. Законодавче рішення 1768 року, яке офіційно обмежило склад сейму лише королем, сенаторами та шляхтою, юридично закріпило фактичне позбавлення «благородних» міст залишків їхніх політичних прав. Див.: Lukowski J. *Liberty's Folly*... P. 68–69.

⁴³⁵ Цит. за: Michalski J. *Problematyka reform miejskiej*... S. 85.

⁴³⁶ Michalski J. *Problematyka reform miejskiej*... S. 86.

⁴³⁷ *Volumina legum*. T. 7. Petersburg, 1860. S. 351–353.

оподаткування, пропінації, благоустрою та правового статусу єврейських громад. Комісії формувалися з представників місцевої шляхти, тоді як самі міщани до прийняття рішень практично не залучалися. На думку історика Є. Міхальського, такий підхід зумовлював спротив міщанства, оскільки шляхта часто намагалася врегулювати відносини між містом і старостинською адміністрацією на користь останньої, прагнучи обмежити автономію магістратів та діяльність юридик⁴³⁸. Водночас, згідно висновків Р. Круль-Мазур, у Кам'янці-Подільському міщанство самостійно ініціювало запровадження комісії для подолання кризи управління, викликаного тривалим дуалізмом польсько-руської та вірменської юрисдикцій, проте амбітна ідея об'єднати ці юрисдикції в єдину структуру так і залишилася нереалізованою, зокрема через події 1768–1772 рр⁴³⁹. Рескрипти щодо функціонування комісій на Поділлі видавалися у 1773 та 1784 роках, на підставі яких було впроваджено низку реформаторських ухвал. Комісари, водночас, володіли широкими повноваженнями, що поєднували законодавчу владу для модернізації міських прав, судові прерогативи у вирішенні спорів між міщанами та магістратом, а також виконавче право реалізовувати власні декрети, оскарження яких допускалося лише в асесорських судах⁴⁴⁰.

Наступні спроби «оздоровлення» міст були здійснені під час Чотирирічного сейму: 24 листопада 1789 р. було створено Цивільно-військові комісії доброго порядку, які мали стати першим щаблем адміністративної влади після воєводств і повітів⁴⁴¹. Окрім урегулювання цивільно-військових відносин, включно із судовими справами, на ці комісії покладалися завдання зі збору статистичних даних, ремонту доріг і мостів, опіки над школами, шпиталями та притулками⁴⁴². Найважливішою новацією було поширення діяльності цих

⁴³⁸ Michalski J. Miasta polskie w XVIII wieku... S. 58.

⁴³⁹ Król-Mazur R. Miasto trzech nacji... S. 487.

⁴⁴⁰ Комісія Boni Ordinis мала 12 напрямів роботи в Кам'янці: нагляд над міською касою, захист міста від пожеж, контроль над крамницями і ятками на ринку, нагляд над пекарським цехом, контроль торгівлі та оподаткування перекупників, санітарний контроль – боротьба з поширенням хвороб, відносини міста й гарнізону, боротьба з пияцтвом, облік безпритульних і старців, наявність старшого над десятниками, облік місць торгівлі на скелі за Польською брамою. Дивю: Król-Mazur R. Miasto trzech nacji... S. 488–514.

⁴⁴¹ Volumina legum. T. 9. Kraków, 1889. S. 146–156.

⁴⁴² Баттервік Р. Світло і племін... С. 291–292.

комісій на всі міста Речі Посполитої, а не лише на королівські, як це передбачалося у випадку комісій «*Boni Ordinis*». Проте функції комісарів, як і раніше, мала виконувати лише шляхта⁴⁴³. Остаточне врегулювання міського питання під час роботи Великого сейму відбулося у квітні-червні 1791 р. з ухваленням конституцій, що надавали королівським містам статус вільних⁴⁴⁴.

Найважливіші положення цієї реформи передбачали підпорядкування світських і духовних юридик юрисдикції міських магістратів, що дозволило створити єдиний міський організм. Згідно з новими постановами, у найбільших містах Речі Посполитої створювалися апеляційні суди, а на міщан поширювався принцип «*neminem captivabimus nisi iure victum*», що гарантував особисту недоторканність без судового вироку (подібне положення для шляхти існувало у Польському королівстві з 1432 року)⁴⁴⁵. Реформа також надала міщанам право набувати земельні маєтності, обирати трьох комісарів до цивільно-військових порядкових комісій, здобувати офіцерські чини у війську, а також обіймати державні та деякі духовні посади⁴⁴⁶. Важливим кроком стало повне виведення міст з-під юрисдикції гродських судів та надання виборчого права всім власникам посесій у місті, за винятком єврейського населення. Водночас шляхті офіційно дозволялося займатися ремеслом і торгівлею, набувати міське громадянство та обіймати посади в органах міського магістрату без втрати шляхетської гідності⁴⁴⁷. Міхал Чацький вважав, що добре сталося, що міщан допустили до влади, але погано, що їх аж так широко хотіли вводити до шляхетського стану. На його думку, це загрожувало самому існуванню шляхти, а також несло із собою небезпеку «правління мотлоху». Втім, ідея зближення обох станів, здається, здобувала дедалі ширше схвалення в шляхетському суспільстві. Запроваджені сеймом зміни проіснували у вільних містах лише кілька місяців, тож важко говорити про їх ефективність. Хоча, реформи Великого сейму в міських питаннях були часткові й компромісні, вони стали

⁴⁴³ У 1792 р. обов'язки комісій перебрала на себе Торговицька конфедерація, див.: Król-Mazur R. Miasto trzech nacji... S. 515.

⁴⁴⁴ Volumina legume. T. 9. Kraków, 1889. S. 215–219.

⁴⁴⁵ Konczacki Z. A. Economic and Social Thought in Poland... P. 178.

⁴⁴⁶ Michalski J. Miasta polskie w XVIII wieku... S. 63.

⁴⁴⁷ Król-Mazur R. Miasto trzech nacji... S. 546–547.

результатом блискучої співпраці прогресивних суспільних сил: короля, частини шляхти та міщан.

Реформи міського устрою XVIII ст. відбувалися у тісному взаємозв'язку з дискусіями щодо економічного відродження, де головним завданням вбачалося перетворення міщанства на заможний «третій стан» шляхом відмови від сільськогосподарських занять та пропінації на користь промислової діяльності за зразком передових європейських країн⁴⁴⁸. Провідну роль у цьому процесі мали відіграти мануфактури, створення яких активно пропагувалося на сторінках часопису «Монітор», де закликали засновувати текстильні та суконні підприємства над річками у руських воєводствах, переробляти льон, коноплі й тютюн, щоб не продавати сировину за безцінь, а також розвивати чинбарство, лимарство, воскове виробництво, залізообробні майстерні та скляні гути. Для Поділля й України пропонували розвивати бавовняні виробництва та запроваджувати шовківництво⁴⁴⁹. Проте, закладання мануфактур на практиці ставало справою тих, хто міг дозволити собі значні фінансові вкладення й мав доступ до дешевої робочої сили. Панські мануфактури поволі витісняли відповідні галузі міського ремесла, підриваючи консервативну цехову систему⁴⁵⁰. Питання скасування цехових монополій і реформування середньовічної цехової організації постало вже на початку правління Станіслава Августа. Водночас, як зауважує Є. Міхальський, розвиток продуктивних сил у Речі Посполитій був ще далеким від рівня, який дозволив би цілком відмовитися від цехів, проте ліквідація монополістичних обмежень, закріплена ухвалою Великого сейму, стала чітким сигналом формування елементів капіталістичного укладу⁴⁵¹.

У ранньомодерний період міста Поділля вирізнялися вираженим поліетнічним характером, де польська, руська, вірменська та єврейська громади

⁴⁴⁸ Michalski J. Pomysły uaktywnienia gospodarki polskiej... S. 90.

⁴⁴⁹ Michalski J. Pomysły uaktywnienia gospodarki polskiej... S. 91.

⁴⁵⁰ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України... С. 477. Згідно з дослідженням А. Б. Задорожняка, наприкінці XVIII століття в Кам'янці налічувалося 12 цехів, а в Меджибожі та Сатанові – по 6, див.: Задорожнюк А. Б. Цехове законодавство міст і містечок Поділля кінця XVIII - першої половини XIX ст. згідно з правовими нормами магдебурзького права. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. 2005. Т. 14. С. 389.

⁴⁵¹ Michalski J. Zagadnienie polityki antycechowej... S. 49.

співіснували в межах окремих правових і судових систем⁴⁵². Протягом XVIII ст. відбулося поступове згладжування конфліктів між поляками та русинами завдяки церковній унії, яка дозволила руському населенню позбутися дискримінаційних обмежень і формально отримати доступ до міського самоврядування⁴⁵³. Проте роль русинів у міському житті лишалася специфічною, оскільки громада переважно займалася аграрною діяльністю. У XVIII ст. вірменська присутність на Поділлі пережила новий розквіт завдяки колонізації приватних магнатських міст, таких як Могилів (у середині XVIII ст. вірмени становили майже половину населення міста), Сатанів, Чортків тощо⁴⁵⁴. Відбулося повернення вірмен і до Кам'янця, де було підтверджено їхні давні королівські привілеї на самоврядування⁴⁵⁵. Господарська діяльність вірмен у цей період зосереджувалася насамперед на традиційному шевському ремеслі та торгівлі зі Сходом⁴⁵⁶. Водночас у цій сфері вони дедалі виразніше відчували конкуренцію з боку єврейської громади, яка протягом XVIII ст. значною мірою перебрала під контроль торговельні мережі й кредитні операції.

У XVIII ст. кількість єврейського населення в Речі Посполитій стрімко зростала, сягнувши наприкінці сторіччя приблизно 750 тисяч осіб⁴⁵⁷. Частка євреїв збільшувалася і на Поділлі, де магнати активно заохочували їх до розвитку міського ремесла і торгівлі. Більша частина єврейського населення проживала в містах, хоча були й ті, хто оселявся в селах і навіть працював на землі. Проте, за даними Ц. Кукльо, близько 80 % «сільських» євреїв

⁴⁵² Від часу локації міста у 1374 році серед мешканців переважали поляки, русини та вірмени, які утворювали три окремі міські громади, кожна з яких мала власне самоврядування. У XVIII столітті функціонували лише дві юрисдикції: польсько-руська (їхнє об'єднання відбулося у 1670 році) та вірменська. Król-Mazur R. Miasto trzech pań... S. 13.

⁴⁵³ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України... С. 477.

⁴⁵⁴ Дашкевич Я. Розселення вірменів на Україні в XI–XVIII ст. *Український історико-географічний збірник*. 1971. Вип. 1. С. 168.

⁴⁵⁵ Król-Mazur R. Miasto trzech pań... S. 66. Копії підтверджених Станіславом Августом Понятовським привілеїв див. у: ЛННБУ ім. В. Стефаника. Ф. 141. Оп. 1. Спр. 2250. Zbiór przywilejów m. Kamieńca 1374–XIX w. Арк. 27.

⁴⁵⁶ Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej... S. 221.

⁴⁵⁷ Lukowski J. Liberty's Folly... P. 77. Додатковому зростанню єврейського населення у Речі Посполитій, сприяли заборони обмеженнями проживання юдеїв у Російській імперії за Петра I, а згодом за Анни Іоанівни, Єлизавети Петрівни та Катерини II. Див.: Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України... С. 478.

спеціалізувалися на оренді та шинкарстві⁴⁵⁸. Єврейським купцям вдалося зосередити у своїх руках три чверті вивозу всіх товарів у регіоні. Серед ремісників традиційно заможними були майстри-золотарі, тоді як шевці, кравці, кушніри, ковалі та шклярі мали скромніші статки, ніж їхні колеги-християни⁴⁵⁹. Вважається, що саме у XVIII столітті в єврейській спільноті різкіше, ніж до того, почала проявлятися майнова диференціація. Глибока соціальна нерівність та розшарування всередині кагалів стали ґрунтом для релігійних рухів, що відкидали складний інтелектуалізм талмудизму на користь емоційного та доступного кожному релігійного служіння. Саме на Поділлі, у Меджибожі, зародився хасидизм, який швидко поширився серед найбідніших верств населення⁴⁶⁰.

У другій половині XVIII ст. торговельна кон'юнктура Подільського воєводства зазнала глибоких трансформацій, зумовлених як змінами на геополітичній карті Центрально-Східної Європи, так і внутрішніми соціально-економічними процесами. Протягом ранньомодерної доби головним експортним товаром з Поділля залишалося збіжжя⁴⁶¹. Ще у 40–70-х рр. XVIII ст. прибутки від продажу зерна через Гданськ становили 72% від загального доходу родини Жевуських⁴⁶². Однак «золота доба» зернового експорту давно минула, залишившись радше частиною шляхетського міфу про Річ Посполиту як «житницю Європи»⁴⁶³. Після Першого поділу Речі Посполитої (1772 р.), Пруссією було запроваджено високі мита на польські товари, що призвело до різкого скорочення зовнішньої торгівлі через Балтійське море і

⁴⁵⁸ Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej... S. 222. Така економічна роль посередників між шляхтою та селянством часто ставала джерелом соціальної напруги, що призвело до єврейських погромів під час повстання Коліївщини 1768 р. Lukowski J. Liberty's Folly... P. 82.

⁴⁵⁹ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України... С. 478.

⁴⁶⁰ Баттервік Р. Світло і племін... С. 107.

⁴⁶¹ Більше про торгівлю волами див.: Baszanowski J. Handel wołami w Polsce... S. 105.

⁴⁶² Овсінський Ю. Продукція подільських фільварків на галицькому ринку в 40-70-х роках XVIII ст. (за матеріалами маєтків Міхала Жевуського). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2019. С. 274.

⁴⁶³ Якщо на зламі XVI–XVII ст. експорт становив у середньому 150–180 тис. тонн щороку, то під впливом шведських воєн 1650-х рр., Великої Північної війни, козацьких повстань і війн з Туреччиною на початку XVIII ст. Польща експортувала менш як 7 тис. тонн зерна. Упродовж XVIII ст. спостерігалось лише часткове відновлення: напередодні Першого поділу Речі Посполитої експорт досяг піку в 86 тис. тонн, що ледве становило половину показників попередніх століть, див.: Lukowski J. Liberty's Folly... P. 31.

нерентабельності експорту зернових⁴⁶⁴. Подібні зміни відбувалися і у торгівлі волами. Нові кордони з Австрією (від 1772 р.) утворили своєрідний клин між Великопольщею та руськими воєводствами, що призвело до зміни торговельних шляхів: замість транзитного Львова дедалі більшого значення набували прикордонні Броди (знаходились у власності Потоцьких), які отримавши у 1779 р. привілей вільної торгівлі (за зразком Кракова чи Трієста), перетворилися на потужний торговельний хаб⁴⁶⁵. У цьому контексті впродовж XVIII ст. на Поділлі зросло значення Сатанова, розташованого на шляху між Кам'янцем і Бродами: близько 40% його мешканців займалися торгівлею та ремеслом, а сам осередок привертав увагу вірменських і грецьких купців⁴⁶⁶.

Перші роки після поділу стали для Подільського воєводства часом вимушеної переорієнтації на внутрішні ринки. Це супроводжувалося посиленням пропінації, що дозволяло землевласникам переробляти надлишки зерна на алкоголь безпосередньо в маєтках⁴⁶⁷. Водночас поміщики заохочували селян продавати збіжжя на ярмарках у Галичині, адже ціни на Поділлі були значно нижчими, ніж в Австрійській імперії. У результаті зерно з подільських маєтків масово вивозили до Львова, Дрогобича та Чорткова⁴⁶⁸. Крім того, збільшувалась кількість ярмарків і торгів у містах Подільського воєводства: Кам'янці, Летичеві, Могилеві, Лянцкороні, Макові, Шатаві, Дунаївцях, Китайгороді, Жванці та Барі⁴⁶⁹. До кінця століття ярмарки відбувалися в 30 містах і містечках, що становило майже половину міських поселень краю⁴⁷⁰. Особливу роль у товаризації магнатського господарства відіграли поставки продовольства для армії. Під час російсько-турецьких воєн (1768–

⁴⁶⁴ Торговельний трактат із Пруссією було укладено 18 березня 1775 р., однак протягом останньої чверті XVIII ст. Пруссія самовільно підвищувала митні платежі, запроваджувала заборони на імпорту товарів і вдавалася до цілого ряду інших зловживань, див.: Baszanowski J. Handel wołami w Polsce... S. 40; Guldon Z. Związki handlowe dóbr magnackich... S. 157–158.

⁴⁶⁵ Baszanowski J. Handel wołami w Polsce... S. 41.

⁴⁶⁶ Król-Mazur R. Miasto trzech nacji... S. 307.

⁴⁶⁷ Serczyk W. Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim... S. 155.

⁴⁶⁸ Балабушевич Т. А. Східна Галичина в економічних зв'язках Центрально-Східної Європи наприкінці XVIII ст. *Наукові записки НАУКМА. Історичні науки*. 2014. Т. 156. С. С. 74.

⁴⁶⁹ Król-Mazur R. Miasto trzech nacji... S. 306.

⁴⁷⁰ Павлова О.М. Товарна форма організації суспільного виробництва в умовах розвитку національної економіки України (другої половини XVII – кінця XVIII ст.): монографія. Луцьк: Видавництво «Терен», 2019. С. 315–316.

1774 та 1787–1791 рр.) Російська імперія потребувала величезних запасів провіанту та фуражу для своїх військ, які дислокувалися або проходили територією України та Поділля. Поява багатотисячної армії відкрила перед подільськими поміщиками широкі можливості для швидкого збагачення⁴⁷¹. Шляхта брала активну участь у постачанні хліба та фуражу, навіть створюючи спеціальні комісії для організації цих процесів і пильно стежачи за тим, щоб кошти за провіант надходили вчасно: «...також доручаємо йому [Яну Комарницькому – авт.], аби він якнайшвидше нагадав російському урядові про належну сатисфакцію за доставлений провіант, а отримані гроші негайно роздав зем'янам»⁴⁷². Водночас у джерелах фіксуються й численні зловживання: комендант Юзеф де Вітте у рапортах повідомляв про випадки насильницького вилучення провіанту російськими військовими у місцевого населення⁴⁷³. Крім того, присутність російських військ дестабілізувала торгівлю в регіоні, що відбувалося не лише під час воєн, а й у мирні періоди. Зокрема, у березні 1778 року росіяни встановили санітарний кордон і карантин у Довжку (біля Кам'янця), офіційно посиляючись на загрозу епідемії, хоча справжньою метою було обмеження економічних зв'язків із турецькими володіннями⁴⁷⁴. До тимчасового «закриття» кордону під приводом воєнних ризиків або епідемічних загроз вдавалися й коменданти Кам'янецької фортеці, зокрема Ян де Вітте, чиї заходи міщани трактували як свавільні та шкідливі для ринку⁴⁷⁵.

Повсякденне життя мешканців Кам'янця та прилеглих поселень (Жванця, Бакоти) супроводжувалося постійними конфліктами з комендантами фортеці та військовим гарнізоном⁴⁷⁶. Кам'янецькі в'їтівські й лавничі суди були переповнені справами про стягнення боргів, грабунки, побиття та пошкодження солдатами міщанських посесій. У 1773 р. рада сорока мужів ініціювала заведення «Книги кривд» для фіксації завданих збитків, а 1776 р. оприлюднено

⁴⁷¹ Маркина В. А. Магнатское поместье Правобережной Украины... С. 226.

⁴⁷² ЛННБУ ім. В. Стефаника. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 3665. Арк. 85-86. Див. оригінал: «...polecamy mu również, aby się upomniał jak najprędzej u rządu Rosyjskiego o satysfakcję za dostarczony prowiant i otrzymane pieniądze natychmiast ziemianom pooddawał».

⁴⁷³ Król-Mazur R. Miasto trzech nacji... S. 528.

⁴⁷⁴ Filipczak W. Sejm 1778. Warszawa: Wydawnictwo Semper, 2000. S. 22–23.

⁴⁷⁵ Dziubiński A. Na szlakach Orientu... S. 270.

⁴⁷⁶ Rolle A.J. Pamiętnik delegatów kamienieckich. Sylwetki historyczne. Ser. VIII. Kraków, 1892. S. 25.

маніфест, у якому наголошувалося, що дії гарнізону фактично нівелюють королівські привілеї міста⁴⁷⁷. Лише наприкінці 1780-х рр. діяльність цивільно-військових комісій та ухвали Великого сейму заклали підвалини системного врегулювання питань квартирування війська й захисту прав міщан⁴⁷⁸. Військові створювали також недобросовісну економічну конкуренцію, займаючись ремеслом і шинкарством без сплати міських податків, а кам'янецькі цехи були змушені продавати товари за нав'язаними, заниженими цінами⁴⁷⁹. На міську громаду покладался обов'язок виконання військових повинностей, що відбувалося шляхом залучення міщан до ремонтних і фортифікаційних робіт, купівлі зброї, пороху тощо⁴⁸⁰. Економічне становище міщан додатково підривало засилля «поганих грошей»: виплата жалування солдатам низькопробною монетою («берлінками» та «орлівками»), яка не мала повноцінного обігу в Речі Посполитій, спричиняла інфляцію та «вимивання» золота з місцевого ринку⁴⁸¹. Через це купці дедалі частіше уникали кам'янецьких ярмарків. У XVIII ст. Кам'янець поступово втрачав значення провідного торговельного осередку⁴⁸². У супліці до Радомської скарбової комісії 1765 р. кам'янецькі міщани скаржилися, що ярмарки, запроваджені в місті генеральним подільським старостою у 1703 р., фактично не функціонували, тоді як у сусідніх містечках (Макові, Оринині, Шатаві, Дунаївцях, Жванці) торги відбувалися щонеділі й призвели до «занепаду

⁴⁷⁷ Król-Mazur R. Miasto trzech nacji... S. 154–159.

⁴⁷⁸ Michalski, J. Miasta polskie w XVIII wieku... S. 63.

⁴⁷⁹ Król-Mazur R. Miasto trzech nacji... S. 154.

⁴⁸⁰ Близняк М. Рента міщан Волині у XVIII столітті. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2024. Вип. 35. С. 29.

⁴⁸¹ У жовтні 1788 р. ситуація загострилася через судовий процес щодо фальшування турецьких левів, до якого були причетні офіцери гарнізону (зокрема шляхтич Чульський та шамбелян М. Трембінський) та окремі міщани, див.: Król-Mazur R. Miasto trzech nacji... S. 154–157.

⁴⁸² Причини втрати Кам'янцем колишнього торговельного значення Є. Мотилевич вбачає у наслідках тривалої османської окупації, внутрішніх конфліктах у системі самоврядування, а також у постійних суперечках між етнічними групами та гарнізоном фортеці. Свої висновки дослідник ґрунтує на аналізі реєстрів кам'янецької митниці 1760-х років, які фіксують суттєве скорочення товарообігу в цьому регіоні, див.: Motylewicz J. Wymiana towarowa w rejonie środkowego biegu Dniestru... S. 270. Натомість Р. Круль-Мазур, дискутуючи з цим твердженням, наводить аргументи на користь того, що торгівля залишалася успішною. Дослідниця апелює до фактів стабільного обміну товарами, які не належали до предметів першої потреби: дорогих тканин, екзотичних фруктів та декоративних виробів (килимів, меблів тощо). Наявність попиту на предмети розкоші, на її думку, свідчить про збереження містом статусу важливого економічного осередку, див.: Król-Mazur R. Miasto trzech nacji... S. 317.

торгівлі у Кам'янці»⁴⁸³. Серед інших чинників міщани називали зміну торговельних трактів і втрату містом права складу на іноземні товари. Намагаючись поживити внутрішню торгівлю, 3 травня 1783 р. король підтвердив давні привілеї Кам'янця на організацію ярмарків, дозволивши проводити також нові, які однак почали діяти лише з 1786 р.⁴⁸⁴.

Прикордонне розташування Подільського воєводства сприяло розвитку т. зв. орієнтальної торгівлі з Османською імперією та Молдавським князівством. Уздовж Дністра, поблизу кордону, діяла мережа митних комор у Заліщиках, Городенці, Кам'янці-Подільському, Жванці, Ушиці та Могилеві; її доповнювали північніші пункти в Барі й Китайгороді⁴⁸⁵. Після першого поділу Речі Посполитої та розміщення російських і коронних частин у Жванці та Кам'янці дедалі більшого значення набував Могилів, який поєднував південно-східні й західні торговельні тракти, забезпечуючи обіг між Волощиною, Молдавією та Кримом, українськими землями Речі Посполитої й ринками Російської імперії⁴⁸⁶. Зростанню ролі Могилева сприяли також власники міста – Потоцькі, створюючи купцям сприятливі умови для проживання та ведення справ, однак не менш важливим був поліетнічний склад населення. У другій половині XVIII ст. тут, поруч із русинами й поляками, мешкали вірмени, греки, євреї та волохи, що підтримували широкі торговельні зв'язки зі Сходом і Півднем; завдяки цьому моголівські ярмарки належали до найбільших у середній Наддністрянщині⁴⁸⁷.

⁴⁸³ Dziubiński A. Na szlakach Orientu... S. 246. Щоб уникнути подібних ситуацій, сейм 1767–1768 рр. заборонив засновувати нові міста на приватних грунтах поблизу вже існуючих, прагнучи захистити королівські міські осередки від конкуренції, див.: Michalski J. Miasta polskie w XVIII wieku... S. 55.

⁴⁸⁴ Ярмарки мали проходити на св. Іоана (чотиритижневий), на св. Іоана Хрестителя (тижневий), на день після Різдва Пресвятої Богородиці (двотижневий) та на день після свята Стрітіння (чотиритижневий), див.: ЛННБУ ім. В. Стефаника. Ф. 141. Оп. 1. Спр. 2250. Zbiór przywilejów m. Kamieńca 1374-XIX w. Арк. 27. Król-Mazur R. Miasto trzech nacji... S. 318.

⁴⁸⁵ Motylewicz J. Kupcy z krajów imperium tureckiego... S. 377.

⁴⁸⁶ Той факт, що межі австрійського поділу сягнули річки Збруч, підвищив господарське значення Поділля для Речі Посполитої, яке межувало з Туреччиною, див.: Dziubiński A. Na szlakach Orientu... S. 258. У XVIII ст. посилювалися контакти з Росією: один торговельний шлях пролягав через Ізяслав, Полонне та Київ, інший через Могилів, Бар, Хмільник, Вінницю, Білу Церкву та Київ, див. більше: Król-Mazur R. Miasto trzech nacji... S. 311–312.

⁴⁸⁷ На початку другої половини XVIII ст. у місті мешкали, зокрема, 73 грецькі родини, 20 вірменських і 170 єврейських, а серед купців зустрічаються турки, перські вірмени, македонці, «кримчаки» тощо, див.: Motylewicz J. Kupcy z krajów imperium tureckiego... S. 379.

Торгівлю Речі Посполитої з Османською імперією у XVIII ст. регулював Карловицький трактат; зокрема його восьма стаття визначала правила купецького руху та встановлення мит. Попри це, місцева османська адміністрація в Молдавському князівстві часто зловживала митними поборами, а спроби польських послів у Стамбулі вплинути на ситуацію здебільшого не давали результатів⁴⁸⁸. Хоча за правління Станіслава Августа Понятовського обсяги контактів із Портою зменшилися порівняно з попередніми століттями, торгівля тривала. За реєстрами кам'янецької митної комори найпоширенішими товарами з Балкан та азійських провінцій Османської імперії були екзотичні фрукти (цитрусові, інжир, фініки), горіхи й прянощі, а також кава, тютюн, рис і кукурудза, яку називали «турецькою пшеницею». Близько 40% імпорту становили турецькі тканини (тафта або «китайка», муслін, турецький атлас, ангорська вовна тощо) та предмети побуту й інтер'єру (порцеляна, килими, декоративні завіси)⁴⁸⁹. На південні ринки з Речі Посполитої вивозили переважно сукно, волів і коней (кінні ярмарки відбувалися, зокрема, у Шатаві), а до Криму постачали також папір, хутро, збіжжя, скло (переважно німецьке, угорське й венеційське, з кінця XVIII ст. теж польське), голландське полотно, дзеркала й французьку галантерею⁴⁹⁰. Ключову роль в орієнтальній торгівлі відігравали вірмени й турецькі купці, а найбільшу конкуренцію їм становили євреї, які, згідно з реєстрами митних комор, були найактивнішими в торговельному обміні (57% у Кам'янці, 37% у Жванці, 45% у Заліщиках і Городенці, 72% у Барі та 30% у Могилеві), тоді як польська й руська громади були залучені до торгівлі меншою мірою⁴⁹¹.

Пишучи про польсько-турецькі взаємини кінця XVIII ст., варто відзначити зміну в сприйнятті Османської імперії: у свідомості багатьох

⁴⁸⁸ Dziubiński A. Na szlakach Orientu... S. 246.

⁴⁸⁹ Motylewicz J. Wymiana towarowa w rejonie środkowego biegu Dniestru... S. 262–263; Król-Mazur R. Miasto trzech nacji... S. 314.

⁴⁹⁰ Król-Mazur R. Miasto trzech nacji... S. 306; Dziubiński A. Na szlakach Orientu... S. 254–255. Баланс зовнішньої торгівлі був для Речі Посполитої від'ємним. У 1760–1780-х рр. магнати майже не намагалися змінити ситуацію: прибутків вистачало задяки посиленню експлуатації селян, однак кошти з держави «вивозилися» за кордон на мандрівки, купівлю екзотичних товарів, предметів розкоші та на побутові й господарські речі, які не виготовлялися в Речі Посполитій, але були потрібні в маєтковому господарстві. Lukowski J. Liberty's Folly... P. 31.

⁴⁹¹ Motylewicz J. Kupcy z krajów imperium tureckiego... S. 377–378.

мешканців Поділля «ворог християнства» дедалі частіше поставав потенційним союзником у протидії Росії. Символічним і безпрецедентним було те, що в 1769 р. взятий росіянами в облогу Хотин обороняли барські конфедерати. У прикордонних містах побутові та торговельні контакти були настільки інтенсивними, що, згідно свідчень Юзефа Мікоші, жванецькі євреї, вірмени та русини майже всі володіли турецькою мовою⁴⁹². Що й не дивно, адже з листа генерала Яна де Вітте (1778), дізнаємося, що у самому Жванці «турків по кількасот щодня на ярмарку для закупівлі різних харчів буває»⁴⁹³. Окрім тісних контактів місцевих міщан із сусідами за Дністром, налагоджувалися й особисті дружні відносини між комендантами Кам'янця та Хотина, про що свідчать їхнє листування й часті взаємні візити під час урочистостей і святкувань⁴⁹⁴.

У хотинського паші гостював також подільський генеральний староста Адам Казимир Чарторийський з родиною та численною свитою⁴⁹⁵. Адам Єжи Чарторийський згадував: «Місцевий паша з великою люб'язністю й розкішню приймав мого батька як генерала подільських земель»⁴⁹⁶. Адютант князя Юліан Немцевич додавав, що «паша прийняв нас, оточений своїм двором [...] Подали каву, люльки, кожен отримав по хустці із золотими краями»⁴⁹⁷. Популярний вислів «коханий сусід турчин», попри іронічний відтінок, відбивав цю хвилю взаємної прихильності, чого не можна сказати про відносини з молдавськими правителями. Останні, прагнучи власної вигоди з польсько-турецької торгівлі, часто запроваджували високі мита та забороняли османським купцям відвідувати ярмарки в Кам'янці, Могилеві чи Жванці (зокрема у 1785 р.)⁴⁹⁸. Особливо гостро постала проблема заборони молдавським князем Константином Моруці (Konstantyn Moruzi) ввезення польської горілки у 1778 і

⁴⁹² Dziubiński A. Na szlakach Orientu... S. 258.

⁴⁹³ Listy Jana de Witte, generała majora wojsk koronnych, pułkownika artylerii koronnej, komendanta forticy kamienieckiej, kawalera orderu Św. Stanisława. (1777–1779) / Red. Stanisław Krzyżanowski. Kraków, 1868. S. 151.

⁴⁹⁴ Dziubiński A. Na szlakach Orientu... S. 259.

⁴⁹⁵ Гайсенюк М. Подорожі Чарторийських 1780 і 1782 рр. на Волинь, Галичину й Поділля у спогадах сучасників. Київські історичні студії. 2025. № 2 (21). С. 81.

⁴⁹⁶ Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego i korespondencya jego z cesarzem Aleksandrem I. T. 1 / Słowo wstępne Lubomira Gadona; przedmowa Karola Demazade. Kraków, 1904. S. 23.

⁴⁹⁷ Niemcewicz J. U. Pamiętniki czasów moich... S. 80–81.

⁴⁹⁸ Król-Mazur R. Miasto trzech nacji... S. 304; Dziubiński A. Na szlakach Orientu... S. 260.

1782 рр.⁴⁹⁹ У відповідь лунали пропозиції формально обмежити експорт зерна з Корони як засіб тиску на молдавського правителя⁵⁰⁰. Однак такі кроки суперечили господарським інтересам шляхти з Поділля та України, адже у врожайні роки (1779 і 1782 рр.) ціни на зерно були дуже низькими, що додатково загострювало проблему збуту⁵⁰¹.

Станіслав Август був змушений особисто втрутитися й домогатися через Стамбул видання султанського фермана (указу) для відновлення давнього прикордонного обміну. Король також закликав летицького підкоморія К. Ліпінського написати листа до молдавського господаря від імені подільської шляхти, щоб підсилити вимогу усунути торговельні заборони⁵⁰². Однак уже в червні 1782 р. Константина Моруці на престолі змінив Александр Маврокордат I (Aleksander Mavrocordat I). У листах до Антонія Августина Деболі монарх висловлював сподівання, що ця зміна сприятиме врегулюванню питання експорту алкоголю, однак очікуваного поліпшення так і не відбулося, а Річ Посполита протягом наступного десятиліття безуспішно намагалася протидіяти цим обмеженням⁵⁰³.

⁴⁹⁹ Michalski J. *Dyplomacja polska w latach 1764–1795. Historia dyplomacji polskiej*. T. II (1572–1795) / Red. Z. Wójcik. Warszawa 1982. S. 597.

⁵⁰⁰ Filipczak W. *Polsko-mołdawski konflikt handlowy w latach 1780–1785 a polityka wewnętrzna Stanisława Augusta Poniatowskiego. Władza i polityka w czasach nowożytnych: dyplomacja i sprawy wewnętrzne*. Łódź : Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2020. S. 129.

⁵⁰¹ Rolnik D. *Leonarda Marcina Świeykowskiego (1721–1793) ostatniego wojewody podolskiego...* S. 330–331. Летицький підкоморій Казимир Ліпінський у листі до короля також наголошував на прибутковості продажу алкоголю за південний кордон : «Хто має ліси та достаток збіжжя, той лише переробляючи їх на горілку, міг би отримувати з них зиск у Молдавії». Див. оригінал: «Kto ma lasy i dostatek zboża, ten tylko one na gorzalki wyplacając, zysk z onych odnosiłby w Moldawii». Цит. за Pułaski K. *Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy. Monografie i wzmiarki*. T. 2... S. 111.

⁵⁰² Тут варто додати важливе спостереження В. Філіпчика щодо використання «нетипових каналів комунікації» у відносинах із Молдавським князівством. Для реалізації дипломатичних зносин залучалися послуги не лише неофіційних представників Речі Посполитої у Стамбулі (А. Дзедушицького, К. Піхельштейна), контакти подільського генерального старости чи коменданта Кам'янецької фортеці, що було традиційним для попередніх десятиліть. Натомість варшавський двір почав активно залучати представників місцевої подільської та брацлавської шляхти (підкоморія К. Ліпінського та каштеляна М. Грохольського) – лідерів прокоролівського політичного угруповання в цих воєводствах. Король їм настільки довіряв, що доручав місії на межі офіційної дипломатії, надаючи чіткі інструкції та навіть готові формуляри листів, які слід було надсилати молдавському господарю, див.: Filipczak W. *Polsko-mołdawski konflikt handlowy...* S. 141. Лист короля до летицького підкоморія був опублікований у: Pułaski K. *Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy. Monografie i wzmiarki*. T. 2... S. 111.

⁵⁰³ Filipczak W. *Polsko-mołdawski konflikt handlowy...* S. 134–141. Лист Станіслава Августа до А. Деболі [франц.] опублікований у: *Korespondencja polityczna Stanisława Augusta: Augustyn Deboli: 1782* / Oprac. E. Zielińska, A. Danilczyk. Warszawa: Instytut Historii PAN. 2017. S. 168–169. З листа К. Ліпінського до короля, відомо, що летицький підкоморій повторно звертався від імені подільської шляхти до нового молдавського правителя, див.: BC. Rkp. 671. S. 329. К. Ліпінський до Станіслава Понятовського, 9 серпня 1782.

Конфлікти на південному прикордонні та, особливо, обтяжливі прусські мита в Гданську спонукали Річ Посполиту до пошуку альтернативних торговельних маршрутів. Розвиваючи чорноморський вектор торгівлі, Варшава мала обирати між російськими портами (Херсон, меншою мірою Миколаїв) та османськими (Аккерман та Очаків). Дипломатична місія Кароля Боскампа-Лясопольського, секретаря Департаменту закордонних справ Постійної Ради, до Стамбула 1776 р. мала не лише відновити дипломатичні відносини з Портою, а й забезпечити підтримку польських торговельних інтересів, зокрема постачання дешевшого зерна для турецьких прикордонних фортець (Очакова й Бендер)⁵⁰⁴. Однак опір Росії призвів до відкликання посла й провалу переговорів. Крім того, російські загони вздовж Дністра фактично блокували вільний сплав сільськогосподарської продукції з Поділля та України⁵⁰⁵. Порта також не виявляла зацікавленості в активізації торгівлі: навіть поодинокі успішні ініціативи, як-от доставка збіжжя Дністром до Аккермана та Стамбула подільським шляхтичем В. Дзедушицьким у 1785 р., наштовхувалися на спротив османської адміністрації в Бендерах⁵⁰⁶. Стамбул не поспішав надавати дозволи на дністровський сплав, оскільки турецька влада звинувачувала Варшаву в надмірній залежності від Петербурга, вбачаючи в польських товарах «російський інтерес»⁵⁰⁷.

Позиція Російської імперії у цій справі була прагматичною: оскільки до того часу саме російські війська були основним споживачем збіжжя з південно-східних воєводств Корони, поява альтернативної можливості продажу зерна

⁵⁰⁴ Mądzik M. Z dziejów polskiego handlu na pobrzeżu Morza Czarnego... S. 209; Michalski J. Dyplomacja polska w latach 1764–1795... S. 595–597, 609–610; Filipczak W. Sejm 1778 roku... S. 20–23.

⁵⁰⁵ Dziubiński A. Na szlakach Orientu... S. 270. Із повідомлень преси відомо, що в період російсько-турецької війни подільська шляхта все ж розглядала можливість сплаву зерна Дністром до нових московських поселень, при цьому волоський господар обіцяв випросити в Порти гарантії безпеки для такої торгівлі, див.: ВК. Sygn. 1333. Gazeta pisana. Z Warszawy dnia 4 Octobra [4 X] 1779. S. 77–76.

⁵⁰⁶ Хоча тривалий час судноплавство Дністром вважали неможливим через пороги, висока вартість сухопутного транспортування спонукала шляхту шукати можливостей водного сполучення. За правління Станіслава Августа неодноразово висувалися проекти створення каналів і розширення річкових долин, див.: Michalski J. Pomysły uaktywnienia gospodarki polskiej w pierwszej połowie panowania Stanisława Augusta... S. 97. У 1780-х рр. розпочали укладання гідрографічних карт Дністра; дослідження русла засвідчили, що нижче Ямполья річка є повністю судноплавною, що підтвердили спроби подільської шляхти організувати сплав товарів до чорноморських портів у 1780 та 1785 рр. див.: Mądzik M. Z dziejów polskiego handlu na pobrzeżu Morza Czarnego... S. 218–219.

⁵⁰⁷ Dziubiński A. Na szlakach Orientu... S. 270.

суттєво підняла б його ціну. Окрім того, перешкоджаючи польській торгівлі з Туреччиною, Петербург намагався монополізувати ринки на Чорному морі, спрямувавши всі товарні потоки через підконтрольні йому порти, передусім Херсон⁵⁰⁸. Перспективи чорноморської торгівлі цікавили також Францію. Її посланець П'єр Ларош, який оцінював можливості французько-російського економічного обміну через Херсон, у листопаді 1781 р. зустрівся зі Станіславом Августом Понятовським у Кам'янці й схиляв короля до участі Речі Посполитої в херсонській торгівлі, як головного постачальника збіжжя⁵⁰⁹. У 1782 р. Росія надала право безмитного ввезення польських товарів до Херсона, а вже в березні 1783 р. на з'їзді у Вінниці чисельна група магнатів і заможної шляхти сформулювала «Акт асоціації Чорноморської компанії» (відомої також як «Польська торговельна компанія»), метою якої було розбудова власного флоту в російських портах і створення інфраструктури для розбудови морської торгівлі⁵¹⁰. Магнати й шляхта прикордонних воєводств виявляли великий інтерес до цього напрямку, про що писала серпнева преса 1784 р.: «Від Вінниці аж до Богополя тепер говорять лише про торгівлю та промисел, це ніби передчуття щасливої революції для українського землеробства й торгівлі. Справжні патріоти докладають усіх зусиль, щоб її прискорити, але попри всю цю ревність, обачність і поєднання різних засобів, досі немає навіть сліду регулярної торгівлі України з Херсоном, а спроби, здійснені деякими приватними особами, раз дуже щасливі, а іншим разом вкрай відразливі, придушили будь-яке бажання до дальшого промислу»⁵¹¹.

⁵⁰⁸ 1774 р. переможна війна Росії з Туреччиною закріпила Кючук-Кайнарджійським миром можливість виходу до Чорного моря на відтинку між гирлами Дніпра й Південного Бугу, а також право на вільний прохід російських торговельних суден через Босфор і Дарданелли до Середземного моря. Mądzik M. *Z dziejów polskiego handlu na pobrzeżu Morza Czarnego...* S. 207.

⁵⁰⁹ AGAD. Zbiór Popielów. Sygn. 210. K. 81v. Лист Станіслава Августа Понятовського до Адама Чечішовського? (Adama Cieciszowskiego), писаря великого коронного. З Кам'янця, 15 листопада 1781 р. Mądzik M. *Powstanie i pierwsze lata działalności Kompanii Czarnomorskiej...* S. 78.

⁵¹⁰ Dziubiński A. *Na szlakach Orientu...* S. 271; Mądzik M. *Powstanie i pierwsze lata działalności Kompanii Czarnomorskiej...* S. 85–86. Того ж року в Херсоні розпочала роботу польська дипломатична місія на чолі з Антонієм Заблоцьким, див. більше: Ciesielski T. *Antoniego Zabłockiego relacja o pobycie Katarzyny II i Józefa II w Chersoniu i na Krymie w roku 1787. Verba volant, scripta manent. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Zbigniewowi Anusikowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin* / M. Karkocha, P. Robak (red.), Łódź: WUŁ, 2022. S. 175–223.

⁵¹¹ Див. оригінал: «Od Winnicy aż do Bohpola, mówią teraz tylko o handlu, i przemyśle; iest to niby przeczuwanie szczęśliwej rewolucyi, dla rolnictwa, i handlu Ukraińskiego. Prawdziwi patryoci czynią wszystkie usiłowania, aby ją

Втім, прагнення розвивати чорноморську торгівлю не зникало, просто шляхта воліла робити це безпечніше, через турецькі порти. У сеймиковій інструкції Подільського воєводства для послів на сейм у Гродні (1784 р.) наголошувалося: «Найважливіший інтерес усього краю, а особливо нашого Подільського воєводства, вимагає відкриття торгівлі з сусідньою турецькою країною, щоб збувати продукти нашого краю та дешевше отримувати іноземні товари, які з Англії, Франції й майже з усього світу Чорним морем надходять до турецьких портів»⁵¹². У документі також пропонували укласти з Портою торговельний трактат за зразком угод, які підписаних нею з Віденем і Петербургом (із 3%-м митом)⁵¹³. Натомість магнати, для яких ризик втрати вантажу був менш критичним, продовжували спрямовувати збіжжя до російських портів⁵¹⁴. Додатковим стимулом став указ Катерини II від 18 листопада 1784 р., що дозволяв полякам здійснювати «вільну торгівлю» в чорноморських портах⁵¹⁵. Уже 1785 р. розпочала діяльність Чорноморська компанія на чолі з банкіром та інвестором Протом Потоцьким: польські кораблі здійснили перші рейси Чорним морем до Александрії та Марселя, принісши акціонерам значні прибутки⁵¹⁶. У 1786 р. до херсонського порту зайшло вже 136 суден, однак цю активність перервала російсько-турецька війна, що спалахнула в лютому 1787 р.: бойові дії у Волощині та на Чорному морі фактично

przyspieszyć, ale mimo wszystkie tey gorliwości, przezorności, i sposobów razem złączonych, nie masz jeszcze ani nawet śladu handlu regularnego Ukrainy do Chersonu, a próby uczynione od niektórych osób prywatnych, raz bardzo szczęśliwe, drugi raz bardzo odstręczające, potłumiły wszelką chęć do dalszego przemysłu». Pamiętnik Historyczno-Polityczny Przypadków, Ustaw, Osób, Miejsc i Pism wiek nasz szczególnie interesujących. R. 1784 T. 3 (Sierpień). S. 736–737. URL: <https://dbc.wroc.pl/dlibra/publication/5165/edition/4959/content>

⁵¹² ЦДІАК України. Ф. 49. Оп. 2. Спр. 1557. Арк. 2. Див. оригінал: «Interes całego kraju, ale w szczególności naszego województwa podolskiego najistotniejszy, wyciąga otworzenie handlu z krajem sąsiedzkim, tureckim, dla spieniężenia produktów naszych krajowych, a tańszego dostawania towarów zagranicznych, które z Anglii, Francji i całego prawie świata Morzem Czarnym do portów tureckich przychodzą. Będą więc starać się Jaśnie Wielmożni Posłowie nasi, aby Poseł do Porty od Najjaśniejszego Króla Pana Naszego Miłościwego i Rzeczypospolitej Polskiej był wysłany z mocą negocjowania traktatu handlowego na wzór tych traktatów, które Dwory Wiedeński i Petersburski świeżo zawarli z Portą...».

⁵¹³ Serczyk W. Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim... S. 129; Filipczak W. Polsko-mołdawski konflikt handlowy... S. 138.

⁵¹⁴ У 1785 р. Чарторийські з Гранівського маєтку відправили до Херсона транспорт із пшеницею на 167 підводах (близько 835 корців), що становило близько половини загальної кількості пшениці, проданої з цього маєтку за вказаний рік, див.: Маркина В. Магнатское поместье Правобережной Украины... С. 224.

⁵¹⁵ Полное собрание законов Российской Империи: Том 22. 1784–1788. Санктпетербург: Государственная типография, 1830. С. 243–246.

⁵¹⁶ Відомо про 6 суден: «Польща», «Україна», «Поділля», «Св. Петро», «Св. Михайло» і «Ямпіль», див.: Dziubiński A. Na szlakach Orientu... S. 275.

паралізували міжнародну торгівлю в регіоні на кілька років. Унаслідок цього чорноморський напрям не вдалося відновити до кінця існування Речі Посполитої.

Отже, економічний розвиток Подільського воєводства у другій половині XVIII ст. визначався пануванням фільваркової моделі та домінуванням великих магнатських латифундій. Попри загальний господарський спад, спричинений війнами й епідеміями, прибутковість маєтків зростала завдяки посиленню експлуатації селянства, розвитку пропінації та залученню населення до грошових відносин. Водночас міста Подільського воєводства залишалися економічно слабкими осередками, значною мірою залежними від приватних власників і старостинської адміністрації, що обмежувало розвиток ремесла й міської економіки. Торгівля, традиційно орієнтована на експорт зерна та худоби, у другій половині XVIII ст. зазнала істотних трансформацій через зміну міжнародної кон'юнктури, нові митні бар'єри та воєнну присутність у регіоні. Це спричинило переорієнтацію господарства на внутрішній ринок, зростання ролі чорноморської торгівлі. Реформаторські дискусії другої половини XVIII ст., зосереджені довкола селянського питання, міського устрою та державних фінансів, засвідчують намагання еліт осмислити кризу традиційної соціально-економічної моделі та знайти шляхи її трансформації в умовах загального занепаду Речі Посполитої.

Висновок: XVIII століття стало для Подільського воєводства періодом інтенсивної господарської відбудови та колонізації після десятиліть турецького панування. Нова хвиля заселення регіону, що спиралася на слобідську систему, виявилася успішною: вже впродовж перших десятиліть воєводство перетворилося на один із найгустонаселеніших регіонів Речі Посполитої. Колонізаційні процеси у поєднанні з прикордонним географічним розташуванням Поділля істотно вплинули на етносоціальну структуру населення. Водночас прикордонне розташування регіону виявилось й чинником дестабілізації: Перший поділ Речі Посполитої, що вперше за час існування Подільського воєводства призвів до радикального перекроювання його меж,

зумовив глибокі територіальні й адміністративні трансформації, внаслідок яких Червоногородський повіт опинився у складі Австрійської імперії.

У другій половині XVIII ст. господарство Подільського воєводства залишалося переважно аграрним і ґрунтувалося на домінуванні великих магнатських латифундій та фільваркової системи. Попри війни, епідемії й демографічні втрати, магнатські маєтки зберігали й навіть нарощували прибутковість завдяки посиленню експлуатації селянства та розвитку «внутрішніх» джерел доходу, насамперед пропінації й оренд. Зміни торговельної кон'юнктури після 1772 р. спричинили переорієнтацію на внутрішні ринки та пошук альтернативних зовнішніх шляхів збуту, однак не призвели до структурної модернізації економіки. У підсумку саме економічна потуга магнатських маєтків створювала матеріальну основу їхнього політичного впливу в регіоні та визначала соціально-економічні умови функціонування Поділля напередодні падіння Речі Посполитої.

РОЗДІЛ 3

МЕХАНІЗМИ ПОЛІТИЧНОГО ВПЛИВУ КНЯЗІВ ЧАРТОРИЙСЬКИХ У ПОДІЛЬСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ

3.1. Політичне утвердження родини Чарторийських у Подільському воєводстві

Чарторийські належали до старого литовського роду, який своїм князівським титулом і гербом «Погоня» завдячував походженню від великого князя Гедиміна⁵¹⁷. Родинними маєтностями були Чорторийськ, Клевань і Жуків на Волині⁵¹⁸. До середини XVI ст. Чарторийські (у той час вони ще писалися Чорторийськими) зберігали православне віросповідання; у джерелах ранньомодерної доби їх часто ототожнювали з «русинами», причому це означення мало передусім конфесійний, а не етнічний характер⁵¹⁹. Упродовж XVI – на початку XVII ст, прагнучи посилити свої позиції в Короні, представники роду перейшли на католицизм⁵²⁰. З плином часу зростало значення роду та його політичний вплив: протягом XVII ст. Чарторийські обіймали високі земські, у тому числі сенаторські, уряди у Волинському,

⁵¹⁷ Походження Чорторийських зафіксоване у «Родоводі князів Литовських» де записано, що «Василь, син Костянтина Ольгердовича Чорторийського, залишив синів князів Івана, Олександра і Михайла Чарторийських» (цит. за: Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Біла Церква, 2006. С. 633). У 1442 році для трьох братів – Івана, Олександра та Михайла Васильовичів Чарторийських було надано привілей короля Владислава III Ягеллончика, що підтверджував їхнє князівське походження та право на використання герба «Погоня» як родового знака. Див: Rogulski J. Czy badania pamięci rodziny mogą rozświetlić mroki genealogii?... S. 70; Gonera M. Siedemnastowieczna wiedza o Czartoryskich *Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць*. Миколаїв: Видавництво ЧДУ ім. Петра Могили, 2015. Вип. 14. С. 14.

⁵¹⁸ Kuras K. Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego... S. 15. Вже на початку XVII ст. місто й замок Чорторийськ перестали бути маєтком князів, оскільки Юрій (Єжи) Михайлович Чарторийський продав їх мінському воєводі Янові Пацові за 400 тис. зл. Див: Frączyk T. Adam Kazimierz Czartoryski... S. 23.

⁵¹⁹ Багато питань, пов'язаних із ранньою історією цього роду, й досі залишаються предметом дискусій і викликають жваві наукові суперечки. Однією з таких проблем є походження князів Чарторийських, зокрема припущення, що Чарторийські не були Гедиміновичами й навіть не литовцями, а походили від руських Рюриковичів – подібно до Острозьких і Четвертинських. Ймовірно, на виникнення цієї теорії вплинув міф, сконструйований у XV столітті і підхоплений Яном Длугошем, який відносив представників Чарторийських до «русинів». За іншою версією, князь Костянтин, від якого походить рід Чарторийських, належав до родини Коріатовичів. Але обидві ці думки спростовують сучасні дослідження. Див.: Michalski A. O pochodzeniu i początkach kariery... S. 47–48.

⁵²⁰ Кривошея І. І. Князі Чарторийські в Україні: сторінки історії (до XVII ст.). *Інтродукція рослин*. 2000. № 2. С. 52; Krywoszeja I. Ród Czartoryskich na Ukrainie... S. 102.

Подільському та Київському воєводствах⁵²¹. Водночас їхнє майнове становище тривалий час залишалося відносно скромним, як на князівський статус, аж доки у 1693 р. дев'ятнадцятирічний Казимир Чарторийський не уклав вигідний шлюб з Ізабелою Морштин, донькою колишнього підскарбія великого коронного та знаного поета Яна Анджея Морштина та шотландки леді Кетрін Гордон⁵²². Оскільки Я. А. Морштин обіймав посаду королівського секретаря при дворі Людовика XIV, Ізабела провела юність у Парижі та Версалі, засвоївши культурні й політичні практики доби «Короля-Сонце»⁵²³. На думку К. Курас, завдяки спритності й підприємливості дружини, ненаділений політичним талантом Казимир, посідав високі державні уряди у Великому князівстві Литовському: підканцлера та віленського каштеляна⁵²⁴. Як слушно зауважив В. Банах, Казимир репрезентував у цьому союзі «лише титул і традицію», тоді як Ізабела принесла «значні статки, колігації та західноєвропейське бачення монархії»⁵²⁵.

Навколо цієї родини, точніше – довкола дітей Ізабели й Казимира (Міхала, Августа та Констанції), в останнє десятиліття правління Августа II розпочалося формування політичного угруповання *Familia*⁵²⁶. У 1720 р. найстарша донька Чарторийських Констанція⁵²⁷ взяла шлюб зі Станіславом Понятовським – відомим у Європі генералом і політичним діячем на шведській службі, який після смерті Карла XII повернувся до Речі Посполитої і посів помітне становище при саксонсько-польському дворі, користуючись довірою

⁵²¹ Frączyk T. Adam Kazimierz Czartoryski... S. 32–34.

⁵²² Sidorowicz S. Czartoryski Kazimierz. *Polski słownik biograficzny*. T. 4. Kraków, 1938. S. 283. Про походження Ізабели Морштин див.: Frączyk T. Adam Kazimierz Czartoryski... S. 37–41.

⁵²³ Zamoyski A. Izabela. *Opowieść o niezłomnej księżnej*... S. 13.

⁵²⁴ Kuras K. Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego... S. 15.

⁵²⁵ Banach W. Czartoryscy, czyli wieczna pogoń... S. 121. Попри зауваження Т. Фрончака щодо міри її безпосереднього впливу на реформаторську програму *Familia*, беззаперечним залишається факт її значних зусиль, спрямованих на освіту власних дітей (які навчалися у Франції та Англії), а також роль її варшавського салону як осередку інтелектуальної еліти та провідника французьких культурних впливів, див.: Frączyk T. Adam Kazimierz Czartoryski... S. 36.

⁵²⁶ Zielińska Z. Królewska familia – książęta Czartoryscy. *Pamiętniki Stanisława Augusta i ich bohaterowie* / Pod red. Anny Grześkowiak-Krwawicz. Warszawa: Ośrodek Badań nad Epoką Stanisławowską. Muzeum Łazienki Królewskie, 2015. S. 113.

⁵²⁷ Про Констанцію Понятовську див. більше: Link-Lenczowski A. Poniatowska z Czartoryskich Konstancja. *Polski słownik biograficzny*. T. 27. S. 409–411; Kuras K. Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego... S. 110. У спогадах А. Кітович називає К. Понятовську жінкою твердих засад, яку «через похмурий погляд і суворість звичай називали грозовою хмарою». Див.: Kitowicz J. *Pamiętniki do panowania Augusta III i Stanisława Augusta*. T. 1 / Wyd. A. Kaczurba. Lwów, 1882. S. 16.

Якуба Флеммінга й Августа II⁵²⁸. Як зазначав Вольтер, це був «чоловік надзвичайної вартості – людина, яка на кожному кроці свого життя й у кожній ситуації, коли інші здатні щонайбільше виявити тільки відвагу, завжди діяла швидко, добре й ефективно»⁵²⁹. Винятковий політичний хист, енергійність та тісні зв'язки з монаршим двором зробили його одним із чільних лідерів *Familia*⁵³⁰.

Старший з братів Чарторийських – Міхал Фридерик вважається головним архітектором ідеології *Familiae*⁵³¹. Послідовно обіймаючи посади віленського каштеляна (1722 р.), підканцлера (1724 р.) та канцлера Великого князівства Литовського (1752 р.), він зосередив у своїх руках потужні адміністративні важелі⁵³². Завдяки глибокій обізнаності з локальним середовищем литовської шляхти та впровадженню практик меценатства (зокрема через фінансування освіти молодих шляхтичів), Міхал забезпечив *Familiae* сталу підтримку на рівні сеймиків, трибуналів і сеймів⁵³³. Його молодший брат Август Александр, за характеристикою З. Зелінської, «...у дитинстві запальний, сформував себе як людину, яку загал сприймав як відлюдькуватого й гордого флегматика із залізною послідовністю в думках і діях. Позбавлений у контактах зі шляхтою безпосередності брата, він від 1731 р. фінансував політичні кроки родини своєю

⁵²⁸ Zielińska Z. Walka „Familii”... S. 12–13; С. Понятовський, походив з середньо заможної шляхти, був клієнтом Сапіг й прихильником Станіслава Лещинського в часи Північної війни, героєм, що після Полтави врятував розбиту шведську армію від цілковитого знищення, вивівши її до Туреччини. Від 1720 р. розпочав кар'єру в Речі Посполитій: у 1722 р. став підстоїєм литовським, невдовзі – підскарбієм великим литовським; 1724 р. – командувачем коронної пішої гвардії; 1725 р. – генерал-лейтенантом коронного війська та командувачем кінної гвардії; 1731 р. – мазовецьким воєводою (сенатором), а 1752 р. – краківським каштеляном. С. Понятовського, батька майбутнього короля, зазвичай розглядають як одного з лідерів *Familia* див.: Kosińska U. Stanisław Poniatowski niezwykły ojciec króla Stanisława Augusta Pamiętniki Stanisława Augusta i ich bohaterowie / Red. A. Grześkowiak-Krwawicz. Warszawa, 2015. S. 89–111; Михайловський В. Наші Кополі – Reges Nostri. Володарі та династії в історії України (1340-1795). Київ: Темпора, 2023. С. 341–342. Мемуарист М. Матушевич так його описував: «обличчям вродливий, статний, жвавий і дужий, тож як вродливого його цінували дами, а як сміливого й розумного чоловіки». Matuszewicz M. Dziennik życia mego. T. 1: 1714–1757 / Oprac. i wstęp B. Królikowski, komentarz Z. Zielińska. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1986. S. 72. Див. більше: Kantecki K. Stanisław Poniatowski. Kasztelan krakowski, ojciec Stanisława Augusta. Klinika Języka. 2021. 416 s.

⁵²⁹ Цит. дослівне за: Zamoyski A. Izabela. Opowieść o niezłomnej księżnej... S. 19.

⁵³⁰ Link-Lenczowski A. Poniatowski Stanisław. *Polski słownik biograficzny*. T. 27. S. 471.

⁵³¹ Kuras K. Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego... S. 109–110. Опис М. Чарторийського у спогадах короля С.А. Понятовського див.: Zielińska Z. Królewska familia – książęta Czartoryscy... S. 114–116.

⁵³² Zamoyski A. Izabela. Opowieść o niezłomnej księżnej... S. 18. Konopczyński W. Czartoryski Michał Fryderyk. *Polski słownik biograficzny*. T. 4. Kraków, 1938. S. 289; Dernałowicz M. Portret Familii. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy. 1990. S. 25.

⁵³³ Zielińska Z. Walka „Familii”... S. 12. Про діяльність М. Чарторийського на сеймиках див.: Macuk A. Udział magnatów w sejmikach litewskich za panowania Augusta III (1735–1763). *Wobec sejmików. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*. T. 2 / Pod red. Marty Kupczewskiej i Karola Łopateckiego. Białystok, 2024. S. 369–402.

величезною фортуною. І для нього реформа Речі Посполитої була життєвою метою»⁵³⁴. Саме матеріальні ресурси А. А. Чарторийського істотно посилили позиції *Familiae*, перетворивши її на одну з провідних політичних сил Речі Посполитої; у біографічній традиції князя нерідко означають як «творця могутності роду»⁵³⁵.

Август Александр Чарторийський (1697–1778) здобув домашню освіту під наглядом матері, а з 1715 р. перебував у *Grand Tour*, відвідуючи Францію, Італію та німецькі князівства⁵³⁶. У цей період він вступив до Мальтійського ордену госпітальєрів (йоаннітів) і пройшов стажування на флоті. Згодом отримав чин полковника австрійського війська, взявши участь у турецькій кампанії 1718 року⁵³⁷. Після повернення до Речі Посполитої Август Александр завдяки королівській протекції у червні 1729 р. був призначений полковником пішої коронної гвардії й отримав чин генерал-майора коронних військ⁵³⁸. Вирішальним у біографії князя став 1731 рік, коли він, випередивши численних польських та іноземних претендентів і перемігши у дуелі із Каролом Тарлом, одружився з Марією Зоф'єю з Сенявських (у першому шлюбі – Денгофф), єдиною спадкоємицею маєтностей великого коронного гетьмана Адама Миколая Сенявського та статків свого першого чоловіка коронного мечника Станіслава Денгоффа⁵³⁹. У липні 1731 р. Август Александр був відзначений

⁵³⁴ Zielińska Z. Walka „Familii”... S. 12.

⁵³⁵ Див. оригінал: «twórca potęgi rodu». Pezda J. “Godłem moim było i będzie zawsze... S. 29.

⁵³⁶ Kuras K. Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego... S. 16.

⁵³⁷ Kicińska U. „Starać się o to będę we wszystkim za dosyć uczynić woli Dobrodziejki”... S. 129. Август Александр як мальтійський кавалер представляв інтереси ордену у справі Острозької ординації. На думку К. Курась, тривале (близько десяти років) виконання цієї місії могло бути пов'язане з прагненням здобути статус пожиттєвого управителя або командора ординації й отримати відповідні прибутки, див.: Kuras K. Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego... S. 17. Остаточне питання Острозької ординації було розв'язано 1753 р.: «найбільший торт у Речі Посполитій» поділили між магнатськими родами. Хоча Чарторийські отримали відносно небагато, важливим результатом для них стало залучення нових співпрацівників і клієнтів, насамперед Любомирських на чолі із зятем Августи Чарторийського. Король разом із краківським каштеляном Є. А. Мнішком намагалися поставити під сумнів чинність розірвання ординації на сеймі; щоб цього не допустити, Чарторийські зірвали сейм 31 жовтня 1754 р. Остаточне поділ маєтностей було підтверджено на Конвокаційному сеймі 1764 р. цит. за: Banach W. Czartoryscy, czyli wieczna pogoń... S. 194–195.

⁵³⁸ Pezda J. “Godłem moim było i będzie zawsze... S. 29.

⁵³⁹ Одруження з Марією Зофією Денгофф набуло статусу справи державної ваги. Попри фінансову та політичну перевагу інших претендентів, успіх Чарторийського зумовили два ключові чинники: протекція монарха, який прагнув зберегти баланс сил між магнатськими родами шляхом недопущення надмірної концентрації капіталу в руках найвпливовіших домів (Радзивилів, Потоцьких, Браницьких, Тарлів), та особиста прихильність самої нареченої, див.: Popiołek B. Kobięcy świat w czasach Augusta II... S. 211, 263; Banach W. Czartoryscy, czyli wieczna pogoń... S. 143–148; Konopczyński W. Czartoryscy. Trzydzieści sześć życiorysów. Kraków 1938. S. 75–77.

орденом Білого Орла, а в листопаді, значною мірою завдяки впливу дружини, посів уряд руського воєводи⁵⁴⁰. Ця номінація стала вершиною і водночас фіналом його формальної кар'єри. Надалі князь не просувався в урядовій ієрархії, оскільки, за влучним зауваженням Т. Зелінської, він «ставив реальну владу вище за престижні титули»⁵⁴¹

У наступні десятиліття *Familia* послідовно прагнула посилити свій політичний вплив. Після смерті Августа II вона підтримала кандидатуру Станіслава Лещинського, однак унаслідок російського втручання трон посів Август III. С. Лещинський залишив країну, а Чарторийські були змушені визнати владу нового монарха⁵⁴². Саме в цих подіях, на думку З. Зелінської, слід шукати генезу російської орієнтації *Familiae*, яка раніше була опозиційною до Петербурга. Тоді як посол Г. К. Кайзерлінг мав намір організувати в Польщі проросійське угруповання, незалежне від саксонського двору й сформоване з провідних представників магнатерії, самі Чарторийські прагматично вважали, що співпраця з Росією має стати засобом відновлення їхніх позицій і реалізації власної політичної програми⁵⁴³. У 1743–1752 рр., коли створена Чарторийськими *Familia* відігравала роль придворної партії, відбувалася активізація її політичної діяльності (насамперед спроби реформ на сеймі 1744 р.), а Август Александр став провідною постаттю угруповання⁵⁴⁴.

Л. З. Дембіцький зауважив ще один аспект – зміни «головних гравців на політичній сцені Речі Посполитої: «На весіллі можна було б ламати гербові щити Сенявських і Денгоффів, адже ці історичні імена зникали, а їхні традиції та їхня величезна фортуна переходили до роду, який за давністю не поступався жодному, хоча дотепер у майновому сенсі посідав другорядне становище», див.: Dębicki L. Z. Puławy (1762–1830): monografia z życia towarzyskiego, politycznego i literackiego. Lwow: Księgarnia Gubrynowicza i Schmidta, 1887–1888: T. 1. 1887. S. 12. Про маєтки подружжя див. підрозділ 3.2. Про поєдинок з К.Тарлом див.: Kuras K. Pojedynek, który niczego nie rozstrzygał. Starcie Karola Tarły i Augusta Aleksandra Czartoryskiego o rękę Zofii Denhoffowej. URL: <https://wilanow-palac.pl/pasaz-wiedzy/pojedynek-ktorego-niczego-nie-rozstrzygal-starcie-karola-tarly-i-augusta-aleksandra-czartoryskiego-o-reke-zofii-denhoffowej>

⁵⁴⁰ Konopczyński W. Czartoryski Aleksander August. *Polski słownik biograficzny*. T. 4. Kraków, 1938. S. 272–275.

⁵⁴¹ Zielińska T. Poczec polskich rodów arystokratycznych. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1997. S. 69.

⁵⁴² Zamoyski A. Izabela. *Opowieść o niezłomnej księżnej...* S. 21; Frączyk T. Adam Kazimierz Czartoryski... S. 59–64.

⁵⁴³ Zielińska Z. Walka „Familii”.... S. 14. Підтвердженням такого «союзу» стало надання Августові Чарторийському у 1747 р. ордена Святого Андрія – найвищої відзнаки Російської імперії, див.: Kuras K. Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego... S. 30; Szwaciński T. Starania Czartoryskich O wciągnięcie Rosji W Sprawy Polskie W 1754 Roku (sprawa Rzekomej Gwarancji). *Kwartalnik Historyczny*. T. 127 (3). 2020. S. 507–540.

⁵⁴⁴ Kuras K. Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego... S. 22. Коротко про кризу управління в першій пол. XVIII ст. див.: Perłowski A. Between Liberty and Crisis. The Sejm of the Commonwealth during the Reign of the Wettin Dynasty on the Polish Throne in 1697–1763. *Przegląd Sejmowy*. 2021. Vol. 29. Nr. 6 (167). P. 271.

Паралельно Чарторійські зміцнювали позиції через шлюбні союзи з родами Любомирських, Сапіг, Флеммінгів і Огінських, а також завдяки отриманню низки староств⁵⁴⁵. У 1742–1750 рр. Август Александр утримував Варшавське гродове староство, яке згодом відступив сину міністра Алоїзу Фридеріку фон Брюлю, в обмін на генеральне подільське староство (20 серпня 1750 р.)⁵⁴⁶. Цей обмін князь вважав вигідним, адже, окрім економічного зиску, це давало можливість контролю над судочинством та нагляду за королівськими містами і торгівлею у півнно-східній частині країни, показово, що родина зберігала цей уряд до кінця XVIII ст. У серпні 1751 р. відбувся урочистий в'їзд Августа Александра до Кам'янецького та Летичівського староств; у поїзді його супроводжували дружина та син Адам Казимир, а вся подорож тривала понад три з половиною місяці (9 липня – 30 жовтня 1751 р.)⁵⁴⁷. До виконання старостинських функцій князь поставився відповідально, залучивши довірених плєніпотентів до діяльності гроду: судовими справами мав опікуватися Ян Юзеф Вітошинський, колишній львівський архівіст⁵⁴⁸. Водночас розгорнулася робота з систематизації маєткових, правових і господарських матеріалів. За розпорядженням князя плєніпотент і упорядник Меджибізького архіву, летичівський гродський субделегат Ш. Є. Церенович уклав «Збір правових пошуків»⁵⁴⁹ («Płac prawnych pręas»), у якому відображено правові підстави володіння маєтностями на Поділлі та Брацлавщині, зокрема й справи (суди, скарги, звіти), що стосувалися новоотриманих староств⁵⁵⁰.

Konopczyński W. Fatalny sejm 1744 r. *Od Sobieskiego do Kościuszki. Szkice, drobiazgi, fraszki historyczne*. Kraków, 1921.

⁵⁴⁵ Zamoyski A. Izabela. *Opowieść o niezłomnej księżnej...* S. 21; Frączyk T. Adam Kazimierz Czartoryski... S. 87. Лише Калуське староство приносило 25980 зл. кварти, див.: Zielińska T. *Magnateria polska epoki saskiej. Funkcje urzędów i królewsczyzn w procesie przeobrażeń warstwy społecznej*, Warszawa–Wrocław 1977, ss. 235. S. 128.

⁵⁴⁶ Konopczyński W. Czartoryski Aleksander August... S. 273.

⁵⁴⁷ Frączyk T. Adam Kazimierz Czartoryski... S. 87.

⁵⁴⁸ Frączyk T. Adam Kazimierz Czartoryski... S. 88; Syta K. Jan Józef Witoszyński – archiwista Sieniawskich i Czartoryskich z XVIII wieku: Przyczynek do dziejów archiwistyki prywatnej okresu staropolskiego. *Archiwista Polski*. 2002. № 2. S. 23.

⁵⁴⁹ Переклад за М. Крикуном: М. Крикун. Шимон Єжи Церенович і його книга «Płac prawnych pręas». *До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*. Т. 2. Київ – Львів, 2004. С. 452.

⁵⁵⁰ ЛННБУ ім. В. Стефаника. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 3268. Т. 1. 718 арк.; ЛННБУ ім. В. Стефаника. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 3268. Т. 2. 850 арк.; AGAD. Zbiór Branickich z Suchej (ZBS). Sygn. 310/392. 340 s.

Величезні маєтки й політичний вплив спонукали *Familiae* до боротьби за королівську владу. Від 1753 р. угруповання поступово переходило в опозицію до двору; кульмінацією цього процесу став 1762 р., коли Чарторийські підтримали російську політику в Курляндії, особливо болісну для Веттинів, і на сеймі відкрито атакували міністра Генріха фон Брюля⁵⁵¹. *Familia* прагнула перебрати контроль над державним управлінням ще за життя Августа III та започаткувати реформу політичної системи. Симптоматично, що саме в 1760–1763 рр. виходили чергові томи праці Станіслава Конарського «O skutecznym rad sposobie» («Про дієву методу проводження рад»), де обґрунтовувалася неспроможність принципу однастайності на сеймі⁵⁵²; тоді С. Конарський співпрацював із *Familiae*, яка таємно розробляла власну програму державного правління, орієнтовану на англійські і шведські парламентарні практики. Попри широку дискусію довкола *liberum veto*, реформаторський імпульс блокували конкуренція магнатських угруповань і слабкість двору, що підштовхнуло Чарторийських до ідеї конфедерації *vivente rege* Августа III (державного перевороту) з розрахунком на російську підтримку⁵⁵³. На зламі 1762–1763 рр. держава опинилася на межі внутрішнього конфлікту. Проти *Familia* консолідувалися «республіканці» (оточення Яна Клеменса Браницького, Францішка Салезія Потоцького та Кароля Радзивілла) і саксонський табір – так звана «камарилья Мнішка»⁵⁵⁴. Вони мали перевагу у збройному ресурсі, спираючись на коронне військо та приватні міліції. Август Чарторийський також мобілізував власні сили, котрі однак були слабшими у воєнному сенсі⁵⁵⁵. Саме тому основні надії покладали на військове втручання Російської імперії,

⁵⁵¹ Zielińska Z. Polska w okowach „systemu północnego”... S. 667.

⁵⁵² Баттервік Р. Світло і племіння... С. 87–88. Див. більше: Konopczyński W. Stanisław Konarski Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej. 2016. 496 s.

⁵⁵³ Michalski J. Plan Czartoryskich... S. 11; Zielińska Z. Polska w okowach „systemu północnego”... S. 32, 42.

⁵⁵⁴ Szwaciński T. Sejmiki poselskie przed konwokacją 1764 r. *Kwartalnik Historyczny*. 2006. R. CXIII. Nr 1. S. 21; Kuras K. Partie i faksje... S. 89. Більше див.: Czeppe M. Kamaryla Pana z Dukli... 300 s.

⁵⁵⁵ Szymborski G. Wykorzystanie i kontrola wojska jako przedmiot gry politycznej i obrad sejmu konwokacyjnego w dobie bezkrólewia 1764 roku. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica*. 2017. Nr 98. S. 57–58; Frączyk T. Adam Kazimierz Czartoryski... S. 137–138.

проте Катерина II у вирішальний момент відкликала обіцяне сприяння й порадила Чарторійським чекати періоду безкоролів'я⁵⁵⁶.

Очікування виявилось недовгим, 5 жовтня 1763 р. помер Август III⁵⁵⁷. Чарторійські взяли під контроль конвокаційний сейм, а також домоглися створення Коронної військової комісії, покликаної обмежити свободу дій великого коронного гетьмана⁵⁵⁸. 12 травня 1764 р. Август Александр був номінований генеральним регіментарем коронного війська, зосередив у своїх руках повноту військової влади та ініціював залучення російських військ для «охорони» майбутньої вільної елекції⁵⁵⁹. 23 червня того ж року його обрали маршалком генеральної конфедерації⁵⁶⁰. Ім'я руського воєводи неодноразово з'являлося серед потенційних претендентів на корону, однак з огляду на вік і рішучий опір опозиції Август Александр радше пов'язував можливість реалізації монархічних амбіцій із кандидатурою свого сина Адама, який, утім, сам не виявляв такого прагнення⁵⁶¹. Врешті-решт, у плани *Familiae* втрутилася Росія, висунувши кандидата, близького до Катерини II: королем став Станіслав Понятовський – син Констанції з Чарторійських і племінник Августа Александра⁵⁶².

Чарторійським вдалося провести низку реформ на сконфедерованому сеймі, однак ключові вимоги російської правительки – визнання імперії гарантом політичного устрою Речі Посполитої та розширення прав некатоликів

⁵⁵⁶ Zielińska Z. Studia z dziejów stosunków polsko-rosyjskich w XVIII wieku. Warszawa: Semper, 2001. S. 56.

⁵⁵⁷ Михайловський В. Наші Королі... С. 339.

⁵⁵⁸ Баттервік Р. Світло і племін... С. 126.

⁵⁵⁹ Stroynowski A. Między patriotyczną deklaracją a realizacją zobowiązań w świetle diariuszy sejmowych z XVIII w. *Między obowiązkami, przywilejami a prawem Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku: społeczeństwo w obronie państwa polsko-litewskiego*. Warszawa: Arx Regia, Ośrodek Wydawniczy Zamku Królewskiego w Warszawie-Muzeum, 2018. S. 249. Комендант Кам'янця полковник Міхал Кучинський та місцевий гарнізон, попри наполягання Августа Чарторійського, відмовилися підпорядкувати фортецю росіянам і залишилися вірними гетьманським наказам. Така лояльність до Вацлава Жевуського викликала різку реакцію регіментаря: 30 липня А. Чарторійський викликав увесь кам'янецький гарнізон до регіментарського суду, звинувативши його в тому, що той «зухвало й всупереч законам та повазі Речі Посполитої наважився протівитися владі Генерального регіментарства». Загалом настрої в Подільському воєводстві залишалися переважно прогетьманськими. Див.: Król–Mazur R. Miasto trzech nacji... S. 126.

⁵⁶⁰ BJ. St. Dr. 589900 III. Konfederacya Generalna Koronna Po doszłym Seymie Convocationis Zaczęta w Warszawie Dnia 23. Czerwca Roku Pańskiego 1764. Ręką J. O. Xcia Jmci Prymasa Korony Polskiej [...] Stwierdzona <https://polona.pl/item-view/bbe10f42-c275-4969-b291-46efea37c6b8?page=4>

⁵⁶¹ Kuras K. Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego... S. 26.

⁵⁶² Michalski J. Stanisław August Poniatowski (1732–1798). *Studia i szkice historyczne z XVIII i XIX wieku* / Red. Z. Zielińska. Kraków 2020. S. 723.

(дисидентів) – тоді реалізовані не були. Відмова надати інакодумцям політичну рівність, а також спроби короля й *Familia* ліквідувати *liberum veto* на сеймі 1766 р. спричинили безпрецедентне загострення відносин із Петербургом, що супроводжувалося прямими погрозами збройного втручання⁵⁶³. У відповідь російський посол Микола Рєпнін за підтримки консервативних еліт «саксонської доби», ворожих до нового монарха, організував шляхетські конфедерації в Радомі, Слущку та Торуні (1767), а згодом і так званий «Рєпнінський» сейм (1767–1768). В умовах тиску й терору, включно з викраденням опозиційних сенаторів і їхнім багаторічним ув'язненням у Росії, Річ Посполита була змушена прийняти всі вимоги Катерини II⁵⁶⁴. У відповідь у лютому 1768 р. в Барі на Поділлі консервативна шляхта стала на захист «золотих вольностей» і католицької віри – тобто виступила проти нав'язаного рівноправ'я іновірців, проти російського впливу, а також проти короля та його реформ⁵⁶⁵. Август Чарторийський, як і інші лідери *Familia*, намагався триматися осторонь цих подій і не піддався намовам російського посла виступити проти конфедератів. Водночас князеві Адамові, генеральному подільському старості, з тактичних міркувань дозволяли перед Рєпніним демонструвати лояльність до Росії, а перед Ессеном – удавати прихильника саксонської орієнтації⁵⁶⁶. Початок російсько-турецької війни (1768), до якої Барська конфедерація стала одним із чинників, створив міжнародний контекст, що зрештою привів до першого поділу Речі Посполитої (1772).

Ці події, а також смерть дружини (1771) і брата Міхала Фридерика – великого литовського канцлера (1775), на тлі непорозумінь зі Станіславом Августом та охолодження відносин із Петербургом, спричинили поступовий відхід Августа Александра Чарторийського від великої політики⁵⁶⁷. Водночас

⁵⁶³ Баттервік Р. Світло і племін... С. 138–139.

⁵⁶⁴ Михайловський В. Наші Королі... С. 359–361.

⁵⁶⁵ Dukwicz D. Prestiż jako ważny czynnik w polityce imperialnej Rosji Katarzyny II na przykładzie tzw. sprawy dysydenckiej w Rzeczypospolitej. *Metody i środki oddziaływania imperiów : ideologia i praktyka polityczna państwa rosyjskiego/sowieckiego/rosyjskiego w latach 1689–2022*. Warszawa: Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk, 2024. S. 161; див. більше: Даниляк П. Г. Барська конфедерація: хід подій та наслідки. *Український історичний журнал*. 2007. № 5. С. 134–145.

⁵⁶⁶ Konopczyński W. Konfederacja Barska... S. 216.

⁵⁶⁷ Pezda J. “Godłem moim było i będzie zawsze... S. 30.

він і надалі опікувався господарськими та судовими справами у своїх маєтностях, зокрема на Поділлі⁵⁶⁸. Руський воєвода помер у своїй резиденції 4 квітня 1782 р. Август Александр Чарторийський користувався винятковим авторитетом – настільки, що навіть російський посол Отто Магнус фон Штакельберг, далекий від симпатій до *Familiae*, після його смерті зауважив, що у Варшаві не залишилося нікого, перед ким «варто було б зняти капелюха»⁵⁶⁹.

Адам Казимир Чарторийський. Адам Казимир Чарторийський народився 1 грудня 1734 року в Гданську. Спершу він навчався під керівництвом французького дипломата Кастері, а згодом – колишнього єзуїта Моне, з яким у вересні 1752 року вирушив на подальші студії до Дрездена, Брюсселя та Риму, а згодом до Лондону⁵⁷⁰. Під час перебування в Англії він ознайомився з британським суспільно-політичним устроєм, новітніми інтелектуальними течіями та засадами англійського конституціоналізму, прагнучи використати цей досвід у реформах Речі Посполитої⁵⁷¹. Вже у 21-річному віці був залучений до дипломатичної діяльності, виконуючи посольську місію у Відні⁵⁷². Як писала Г. Ванічкувна, цього «наймилішого кавалера XVIII ст.», який володів майже всіма європейськими мовами, не кажучи вже про давні, охоче оточували не лише поляки, а й іноземці, відгукуючись про нього з щирим захопленням»⁵⁷³. Барон Генріх Карл фон Гейкінг згадував Адама Казимира Чарторийського як людину виняткової ерудиції, що вільно володіла кількома європейськими мовами, зокрема французькою, німецькою, італійською та англійською, а також давніми латиною й грецькою. Окрім того, князь цікавився арабською (або одним із її діалектів), перською і турецькою⁵⁷⁴. Загалом його мовні студії відображали

⁵⁶⁸ Про це свідчить обширне листування А. Чарторийського з плєніпотентом М. Джужбацьким та управителями подільських маєтків, збережене в Бібліотеці князів Чарторийських.: BC. Rkp. 5784; BC. Rkp. 7723.

⁵⁶⁹ Karpiński F. Pamiętniki. Poznań, 1884. S. 79; Zamoyski A. Izabela. Opowieść o niezłomnej księżnej... S. 76.

⁵⁷⁰ Banach W. Czartoryscy, czyli wieczna pogoń... S. 201.

⁵⁷¹ Dębicki L. Zygmunt. Puławy (1762–1830): monografia z życia towarzyskiego, politycznego i literackiego. T. 1. 1887. S. 18, 59.

⁵⁷² Frączyk T. Adam Kazimierz Czartoryski... S. 100–101.

⁵⁷³ Waniczkówna H. Czartoryski Adam Kazimierz... S. 251.

⁵⁷⁴ Kula E. Wizytacja Adama Kazimierza Czartoryskiego... S. 161–162. Про вивчення турецької мови свідчать рахунки з придворної каси: у 1752 р. для князя Адама прийнято на службу турка Яна Гакікого, див.: BC. Rkp. 6006. IV. T. 15. Kasa Przyboczna 1750–1753. S. 208.

сталий інтерес до культури й літератури Сходу, одним із ранніх імпульсів до якого, на думку Т. Фрончака, стала подорож на Поділля 1750 р.⁵⁷⁵

Після повернення на батьківщину Адам Казимир Чарторийський розпочав активну політичну діяльність. У 1758–1762 рр. він представляв Руське воєводство на чотирьох останніх сеймах саксонської доби, проте через тогочасні парламентські кризи не мав змоги повноцінно виявити себе в Посольській ізбі⁵⁷⁶. Його батько, Август Чарторийський, розглядаючи сина як претендента на польську корону, у 1759 році відрядив його до Санкт-Петербурга для здобуття політичної підтримки⁵⁷⁷. Хоча Адам не досяг такого впливу на майбутню імператрицю Катерину II, як його кузен Станіслав Понятовський, він зберіг високий статус при дворі. Свідченням цього стало нагородження Чарторийського орденом Святого Андрія Первозваного, яке здійснив імператор Петро III 1 червня 1762 року⁵⁷⁸.

Ще одним кроком до «корони», на думку Августа Александра, мав стати шлюб сина. У 1761 р. Адам Казимир одружився з Ізабелою – єдиною донькою великого литовського підскарбія Єжи Флемінга та спадкоємицею величезної фортуни⁵⁷⁹. Через близьку спорідненість сторін союз потребував папської згоди (диспенсації) (додаток 7)⁵⁸⁰. В основі союзу лежав виразно прагматичний розрахунок: прагнення Чарторийських запобігти розпорошенню маєтностей, тоді як особиста воля молодят не бралася до уваги⁵⁸¹. Август Чарторийський передав синові уряд генерального подільського старости, а 23 серпня 1762 р., під час роботи сеймику в Кам'янці, Адам Казимир здійснив урочистий в'їзд на староство⁵⁸². Цей демонстративний крок мав виразне пропагандистське

⁵⁷⁵ Frączyk T. Adam Kazimierz Czartoryski... S. 88.

⁵⁷⁶ Gónera M. Adam Kazimierz Czartoryski – marszałek i orator... S. 38.

⁵⁷⁷ Banach W. Czartoryscy, czyli wieczna pogoń... S. 202–203.

⁵⁷⁸ Zamoyski A. Izabela. Opowieść o niezłomnej księżnej... S. 27.

⁵⁷⁹ Kula E. Wizytacja Adama Kazimierza Czartoryskiego.... S. 162. Цей союз справді мав помітний резонанс: про нього повідомляла польська й закордонна преса, а на адресу молодят складали вітальні панегірики, див.: BN. St. Dr. XVIII.2.111. 14 k.; BN. St. Dr. XVIII.2.119. 8 k.; BN. St. Dr. XVIII.2.468. 2 k.

⁵⁸⁰ Pezda J. "Godłem moim było i będzie zawsze... S. 31.

⁵⁸¹ Zamoyski A. Izabela. Opowieść o niezłomnej księżnej... S. 24.

⁵⁸² Frączyk T. Adam Kazimierz Czartoryski... S. 130.

значення й отримав літературне відображення в обширному латиномовному панегірику, підготовленому та виданому кам'янецькими єзуїтами⁵⁸³.

Разом із *Familia* Адам Казимир Чарторийський працював над реалізацією програми реформ Речі Посполитої. Під час підготовки до конфедерації *vivente rege* він очолив формування й озброєння надвірного війська, призначеного для запланованого на літо 1763 р. державного перевороту. У Пулавах генеральний подільський староста організував вишкільний табір, забезпечивши його людьми та кіньми з родинних маєтностей у Сеняві, Ярославі та Олешцях⁵⁸⁴. Водночас у липні 1763 р. Адам Казимир анонімно розпочав видавати часопис «Monitor», у якому піддавав критиці сарматські уявлення, суспільні практики шляхетського середовища (втім *liberum veto*) та загалом спадщину «саксонської доби», прагнучи сформувати новий тип патріотичного громадянства в дусі європейського Просвітництва, у межах політичної програми *Familia*⁵⁸⁵.

Під час безкоролів'я Адам Казимир був обраний маршалком конвокаційного сейму, що зміцнило позиції угруповання Чарторийських⁵⁸⁶. Попри наполягання батька, він відкинув перспективу польської корони, а після елекції Станіслава Августа Понятовського зосередився на громадсько-просвітницькій діяльності: публікував дидактичні тексти й сатиричні брошури, замовляв переклади англійських і французьких п'єс, а також сам написав кілька комедій, які ставили як на публічній сцені, так і аматорськи – у школах і приватних домах⁵⁸⁷. У 1765 р. Адам Казимир Чарторийський очолив Кадетський Корпус (Лицарську школу), засновану королем для підготовки цивільних і військових кадрів. На цій посаді він запроваджував нові принципи

⁵⁸³ BJ. St. Dr. 586266 I. Celsissimus Princeps Adamus Dux In Klewan, Zukow &c. Czartoryski Dignus Magno Parente In Generali Regia Podoliae Praefectura Successor Filus: Sub Auspicatissimum Honoris Istius Aditum Oratione Panegyrica Salutatus a Collegio Camenecensi Societatis Iesu M DCC LX II.

⁵⁸⁴ Szymborski G. Wykorzystanie i kontrola wojska... S. 57–58.

⁵⁸⁵ Kula E. Wizytacja Adama Kazimierza Czartoryskiego... S. 162–163; Frączyk T. Adam Kazimierz Czartoryski... S. 187–196.

⁵⁸⁶ Zielińska Z. Polska w okowach „systemu północnego”... S. 127; Gónera M. Adam Kazimierz Czartoryski – marszałek i orator... S. 39.

⁵⁸⁷ Zamoyski A. Izabela. Opowieść o niezłomnej księżnej... S. 31. У 1770-х роках XVIII ст. він написав сім комедій: «Панна на виданні» (1771), «Гордовитий» (1773), «Гравець» (1774), «Близнюки» (1775), «Менший задум, ніж послуга» (1777), «Кава» (1779) та «Помаранчевий кочик» (неопублікована), див.: Dąbrowski R. Czartoryski Adam Kazimierz. *Słownik polskiej krytyki literackiej 1764–1918: hasła osobowe* / Red. Teresa Kostkiewiczowa, Grażyna Borkowska, Magdalena Rudkowska. Toruń, 2024. S. 310–15.

виховання, зорієнтовані на високі ідеали та особисту відповідальність, які виклав у «Кадетському катехизмі» та праці «Різні визначення у формі запитань і відповідей для корпусу кадетів»⁵⁸⁸. Окрім того, Адам Казимир очолив Литовський Гвардійський Піхотний полк, у якому запровадив зразковий порядок⁵⁸⁹. У 1773 році А. К. Чарторийський долучився до роботи Комісії національної освіти, очоливши найбільший за територією департамент, що охоплював Брацлавське, Київське, Волинське та Подільське воєводства. Як комісар, Чарторийський здійснював загальне керівництво та візитацію навчальних закладів, координував видання інструкцій і підручників, забезпечуючи ретельний нагляд за організацією нової освітньої мережі на українських землях⁵⁹⁰.

У розпал Барської конфедерації, у травні 1768 р., Адам та Ізабела Чарторийські вирушили у тривалу подорож Європою (Париж, Спа, Лондон)⁵⁹¹. Такі вояжі вимагали колосальних витрат. Зокрема, Л. Цешковський у своєму «Анекдотичному щоденнику з часів Станіслава Августа» занотував переказ про те, що в Лондоні князя нібито було затримано через борги, через що батько мусив терміново надіслати йому значну суму, додавши: «Сину мій любий, не поспішай так дуже втрачати маєток, ще матимеш досить часу після моєї смерті змарнувати фортуни, яку я для тебе зібрав»⁵⁹². Складно визначити точний обсяг витрат Адама Казимира Чарторийського під час подорожей, однак у Речі Посполитій він регулярно отримував зі скарбниці батька по 25 тис. зл. щокварталу⁵⁹³. У 1772 р. Ізабела успадкувала великі маєтки Є. Флеммінга і невдовзі після Першого поділу Речі Посполитої вирушила до Голландії, аби

⁵⁸⁸ Waniczkówna H. Czartoryski Adam Kazimierz... S. 250.

⁵⁸⁹ Zamoyski A. Izabela. Opowieść o niezłomnej księżnej... S. 31.

⁵⁹⁰ Kula E. Wizytacja Adama Kazimierza Czartoryskiego... S. 164–165; Raporty generalnych wizytatorów z lat 1774–1782... S. 43–47.

⁵⁹¹ Banach W. Czartoryscy, czyli wieczna pogoń... S. 241–242.

⁵⁹² Cieszkowski L. Pamiętnik anegdotyczny z czasów Stanisława Augusta: z rękopismu wydany. Poznań, 1867. S. 68. Див. оригінал: «Synu mój kochany, nie spiesz się tak bardzo z utratą majątku, będziesz miał dość wolnego czasu po śmierci mojej stracić fortunę, którą sam dla ciebie zrobiłem».

⁵⁹³ AGAD. APŁ. Sygn. 139/1. S. 72. Księgi percepty i ekspensy Augusta Aleksandra a następnie Adama ks. Czartoryskich.

продати частину цих володінь⁵⁹⁴. У листі до чоловіка вона наголошувала на потребі ощадливості: «Тепер, мій друже, треба думати лише про те, щоб сплатити наші борги та не робити нових. Ви могли б під приводом заворушень і подорожей скоротити свій двір і залишити лише тих, хто вам абсолютно необхідний. Що менше людей, то краще обслуговування. Коней і людей відіслати»⁵⁹⁵.

Тим часом у Варшаві розпочав роботу сконфедерований сейм, що мав затвердити результати Першого поділу. Лідери *Familia*, які традиційно уникали прямої конфронтації з Російською імперією, особливо тепер, під тиском побоювань щодо можливих репресій, намагалися зблизитися з Петербургом⁵⁹⁶. Однак ці зусилля виявилися марними. За наполяганням російського посла Отто Штакельберга віденський двір заборонив Августу Чарторийському брати участь у сеймі 1773–1775 років, мотивуючи це тим, що більша частина Руського воєводства відійшла до Габсбурзької монархії⁵⁹⁷. Водночас Катерина II конфіскувала його маєток Шклов, який приносив близько 300 тис. зл. річного доходу. З огляду на ці обставини Адам Казимир був змушений вирушити до Петербурга, щоб від імені батька скласти присягу на вірність імператриці⁵⁹⁸. Спостерігаючи за розчленуванням держави трьома сусідніми монархіями та дедалі сильнішою політичною домінацією Російської імперії, Адам Чарторийський розглядав можливість переїзду за кордон, натомість Ізабела категорично відкидала ідею еміграції⁵⁹⁹. У листі від 31 квітня 1772 року писала: «Ти питаєш, мій друже, чи погодилася б я все продати у Польщі та оселитися тут, чи у Франції, чи деінде. Скажу тобі щиро, що я про це думаю. Я вже казала тобі і повторюю, що чи то з уподобання, чи то зі звички, я міцно прив'язана до Польщі, і саме там я хотіла б жити, доки залишається бодай тінь такої

⁵⁹⁴ У подорож Ізабела вирушила разом із чоловіком, однак уже за три місяці Адам Казимир Чарторийський повернувся до Речі Посполитої. Banach W. Czartoryscy, czyli wieczna pogoń... S. 248.

⁵⁹⁵ BC. Rkp. 6030. III. Ізабела Чарторийська до Адама Казимира Чарторийського, 31.04.1772 р. S. 7v. Див. оригінал: «A présent mon ami, il faut seulement penser à payer nos dette et à n'en pas faire de nouvelles. Vous pourriez, sous prétexte des troubles et des voyages vous défaire de votre maison et ne garder que ceux qui vous sont absolument nécessaires. Moins a de monde et mieux on est servi. Konie i ludzie po odsyłac» [франц., пол.]

⁵⁹⁶ Michalski J. Rejtan i dylematy Polaków w dobie pierwszego rozbioru... S. 985.

⁵⁹⁷ Banach W. Czartoryscy, czyli wieczna pogoń... S. 249.

⁵⁹⁸ Zamoyski A. Izabela. Opowieść o niezłomnej księżnej... S. 51.

⁵⁹⁹ Zamoyski A. Izabela. Opowieść o niezłomnej księżnej... S. 54.

можливості [...] Ба більше, мій милий друже, ми все ще здатні зробити багато доброго у нас, тож чому не спробувати? Якщо не для країни загалом, то принаймні для самих людей. Це благословення мати змогу чинити так»⁶⁰⁰.

Чарторийські залишилися в Речі Посполитій, однак після Першого поділу значна частина їхніх маєтків опинилася під юрисдикцією Австрійської та Російської імперій, унаслідок чого родина набула статусу *sujets mixtes* (змішаних підданих)⁶⁰¹. У цих умовах вони дедалі більше орієнтувалися на Відень, чому сприяли й нові родинно-політичні зв'язки з Потоцькими, зокрема з проавстрійсько налаштованою Катажиною Коссаковською (уродженою Потоцькою)⁶⁰². У межах віденських планів розбудови в Речі Посполитій власного політичного табору Йосиф II від 1780 р. підтримував із Адамом Казимиром регулярне листування, а в лютому 1782 р. призначив командиром цісарської гвардії, сформованої з галицької шляхти⁶⁰³. У наступні роки Адам Чарторийський очолював т. зв. «галицьку партію», що об'єднувала опозиційну до короля шляхту, чиї маєтки були розташовані на теренах Габсбурзької монархії⁶⁰⁴.

В останній чверті XVIII ст. відбулися помітні зміни й у політичному середовищі Чарторийських. Після відходу від публічного життя «старих князів», сформувалася так звана Нова *Familia*. До неї належали Адам Казимир Чарторийський та маршалок надвірний коронний Станіслав Любомирський (зять князя Августа Александра). До оновленого угруповання увійшли також Ігнацій та Станіслав Костка Потоцькі й Северин Жевуський, пов'язані родинними зв'язками з доньками Любомирських (див. додаток 7)⁶⁰⁵. Вагому

⁶⁰⁰ BC. Rkp. 6030. III. Ізабела Чарторийська до Адама Казимира Чарторийського, 31.04.1772 р. S. 6v–7. Див. оригінал: «Vous me demandez, mon cher ami, s'il me serait agréable de tout vendre chez nous, et de nous établir ici, ou en France, ou partout ailleurs. Je vous dirai avec franchise ce que je pense là-dessus. Je vous l'ai dit et je le répète encore, que par inclination ou peut-être par habitude je tiens fortement à la Pologne, et que c'est toujours là que je choisirais de préférence de vivre, pour peu qu'il y ait l'ombre d'une possibilité. [...] De plus, mon tendre ami, on peut encore faire du bien chez vous, pourquoi vous y refuser. Si ce n'est en pays en general, c'est à beaucoup d'individus en particulier. C'est un bonheur que d'en avoir les moyens». [франц.]

⁶⁰¹ Баттервік Р. Світло і племін... С. 163.

⁶⁰² Michalski J. Rejtan i dylematy Polaków... S. 985.

⁶⁰³ Zamoyski A. Izabela. Opowieść o niezłomnej księżnej... S. 77.

⁶⁰⁴ Jusupović M. Działalność Adama Kazimierza Czartoryskiego... S. 44.

⁶⁰⁵ Zimerman M. Lubomirscy w XVIII wieku. Rodzina i sprawy gospodarcze. Warszawa, 2024. S. 71; Zielińska Z. Potocki Ignacy. *Polski słownik biograficzny*. T. 28. Wrocław, 1984–1985. S. 1.

роль у функціонуванні цього угруповання відігравали й жінки – сестра та дружина Адама Казимира. Про Ізабелу Любомірську, З. Зелінська писала, що вона діяла переважно «за лаштунками»⁶⁰⁶, тоді як Ізабела Чарторийська стала публічним символом Нової *Familia*, закріпивши за собою образ «матері-спартанки»⁶⁰⁷.

Паралельно з Новою *Familia* сформувалося угруповання великого гетьмана коронного Францішка Ксаверія Браницького, донедавна близького співпрацівника Станіслава Августа Понятовського⁶⁰⁸. Здобувши протекцію фаворита Катерини II Грігорія Потьомкіна, Браницький почав позиціонувати себе як оборонець «республіканських традицій»⁶⁰⁹. За підтримки військової клієнтели він, разом із Чарторийськими, намагався схилити російський двір до послаблення влади монарха й зміни курсу російської дипломатії на користь «перших родин» – вузької магнатської еліти⁶¹⁰. Мальконтенти звинувачували Постійну раду в узурпації повноважень сейму й нехтуванні «давніми правами». Між сесіями 1775 і 1776 років магнатська опозиція мобілізувала своїх клієнтів по всій Речі Посполитій і активно зверталася до «суду громадської думки», використовуючи листівки, памфлети та протести, які подавалися до місцевих гродських канцелярій⁶¹¹. Втім опозиційний табір залишався неоднорідним і не мав узгодженої програми дій⁶¹². Ймовірно, саме це дозволило Станіславу Августу, попри спротив магнатів, переконати О. Штакельберга підтримати на сконфедерованому сеймі 1776 р. реформи, що зміцнювали Постійну раду та

⁶⁰⁶ Zielińska Z. Polska w okowach „systemu północnego”... S. 33; Michalski J. Lubomirska z Czartoryskich Izabela (Elżbieta). *Polski słownik biograficzny*. T. 17. Wrocław, 1972. S. 626–627; Filipczak W. Kobiety a kulisy litewskiej polityki w czasach schyłku dominacji Antoniego Tyzenhauza i po jego upadku (1779–1786). *Rocznik Lituanistyczny*. 2024. Nr 10. S. 105.

⁶⁰⁷ Stroynowski A. Polityczna rola Izabeli Czartoryskiej... S. 47–50; Butterwick J. R. Światło i płomień... S. 243–245.

⁶⁰⁸ Більше див.: Michalski J. Początki opozycyjnej działalności Franciszka Ksawerego Branickiego. *Studia i szkice historyczne z XVIII i XIX wieku* / Red. Z. Zielińska. Kraków: Arcana, 2020. S. 458.

⁶⁰⁹ Glabisz G. P. Współpraca Stanisława Augusta z wielkopolskimi elitami politycznymi w dobie kampanii przedsejmowej 1776 r. *Wobec sejmików. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*. T.1 / Red. M. Kupczewska, K. Łopatecki. Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2024. S.133.

⁶¹⁰ Баттервік Р. Світло і племін. С. 176. Існувало переконання, що Браницький зближився з *Familia*, зокрема, через кохання, яке він плекав до Ізабелі Чарторийської, див.: Michalski J. Początki opozycyjnej działalności... S. 463.

⁶¹¹ Баттервік Р. Світло і племін. С. 177. Більше про публіцистику навколо сейму 1766 р. див. Michalski J. Publicystyka i parapublicystyka doby sejmu 1776 roku. *Studia i szkice historyczne z XVIII i XIX wieku* / Red. Z. Zielińska. Kraków: Arcana, 2020. S. 353–403.

⁶¹² Glabisz G. P. Współpraca Stanisława Augusta... S. 133.

відновлювали частину королівських прерогатив⁶¹³. Події навколо сейму 1776 р. та чутки про нібито прагнення Адама Казимира Чарторийського «відібрати» у кузена корону вплинули на взаємини між королем і генеральним подільським старостою, однак не зіпсували їх остаточно⁶¹⁴.

У квітні 1781 р. Адам Казимир вирушив до Гродна, де як маршалок мав головувати в Литовському трибуналі⁶¹⁵. У цей час він провадив активне листування зі Станіславом Августом; як зазначав Т. Фрончак: «між обома чоловіками панували теплі й делікатні взаємини, сповнені тактовності та взаємної приязної послужливості: усе, про що Чарторийський просив, чи для себе, чи для своїх колег, король виконував негайно»⁶¹⁶. Протягом наступних двох років його діяльність, як маршалка трибуналу здобула широке визнання, а сучасники з особливим схваленням згадували випадок, коли він виніс рішення навіть проти інтересів власної родини⁶¹⁷. Зокрема, варшавські газети від 1 жовтня 1781 р. повідомляли, що генеральний подільський староста: «дав доказ незаплямованої справедливості»: село, яке перебувало у володінні його батька, руського воєводи, він «присудив шляхтичеві, його законному дідичеві, й наказав зробити розрахунок за всі роки посесії»⁶¹⁸. Варшавою ширилися чутки, нібито активність генерального подільського старости була спрямована на здобуття підтримки литовської шляхти, оскільки: «князь задумував відокремити Велике князівство Литовське від Польської Корони й стати самостійним князем Литви»⁶¹⁹. Перші такі розмови, з'являлися в пресі вже у

⁶¹³ Найважливішим серед них було те, що монарх отримав контроль над коронною та литовською арміями, які відтоді підпорядковувались безпосередньо Військовому департаментові Постійної ради, див.: Баттервік Р. Світло і племін... С. 180.

⁶¹⁴ Michalski J. Rzekoma próba oderwania... S. 337–338; Michalski J. Konflikt między kuzynami... S. 517.

⁶¹⁵ Banach W. Czartoryscy, czyli wieczna pogoń... S. 265. Ще у січні того року варшавська преса повідомляла про можливу кандидатуру князя до складу Литовського трибуналу, див.: ВК. Rkp. 1329. З Варшави 22 січня 1781. S. 8–9.

⁶¹⁶ Frączyk T. Adam Kazimierz Czartoryski... S. 393.

⁶¹⁷ Zamoyski A. Izabela. Opowieść o niezłomnej księżnej... S. 76. Урочиста промова князя на закриття гродненської каденції Литовського трибуналу від 30 вересня 1781 р., див.: ВК. Sygn. 906. K. 19v–20v. 24 грудня 1781 р., у день іменин, Адам Казимир Чарторийський урочисто отримав опрацьований рукописний *Diariusz* гродненської каденції Литовського трибуналу, див.: AGAD. ZBS. Sygn. 131.155. 334 s. *Diariusz sądowy Trybunału Głównego* W. Ks. Lit. kadencji grodzieńskiej j.o. księciu Adamowi Czartoryskiemu, marszałkowi Trybunału Gł. W. Ks. Lit. w dzień uroczystych imienin od obowiązującego sługi F. C. R. S. Ofiarowany r. 1781 dnia 24 grudnia.

⁶¹⁸ ВК. Rkp. 1329. З Варшави 1 жовтня 1781. S. 72–73. Див. оригінал: «dał dowód nieskażonej sprawiedliwości [...] przysądził szlachcicowi prawemu jej dziedzicowi, y nakazał kalkulacyą przez wszystkie lata possessyi».

⁶¹⁹ Cieszkowski L. Pamiętnik anegdotyczny z czasów Stanisława Augusta... S. 73. Див. оригінал: «książę zamyślał oddzielić W. X. litewskie od korony polskiej i zostać udzielnym księciem Litwy...».

листопаді 1775 р⁶²⁰. Важко встановити, хто саме поширював ці плітки і наскільки вони відповідали дійсності. Реалістичнішим видається інше: після смерті дядька Міхала Фридерика князь намагався перебрати його політичні позиції в литовській провінції та заручитися прихильністю місцевої шляхти напередодні Гродненського сейму 1784 р., адже тоді литовська еліта значною мірою перебувала у сфері впливу Кароля Радзивілла «Пане Коханку» та регалістів на чолі з підканцлером литовським Йоахимом Хрептовичем⁶²¹. Частковий успіх цих зусиль засвідчило обрання Чарторийського послом на сейм 1782 р. від Віленського воєводства⁶²².

Наприкінці вересня 1782 року Станіслав Август провів зустрічі з лідерами Нової *Familiae*, намагаючись схилити їх до співпраці на майбутньому сеймі. Під час розмови з Адамом Казимиром Чарторийським 27 вересня монарх підкреслив, що сподівається не побачити його в лавах опозиції, оскільки вважав генерального подільського старосту найбільш схильним до компромісу⁶²³. Проте на самому сеймі мальконтенти зайняли жорстку позицію, звинувачуючи короля та Постійну раду в порушенні фундаментального права *petitum captivabimus* у справі єпископа Кастана Солтика⁶²⁴. Адам Казимир Чарторийський виголосив промову з різкою критикою Постійної ради та Військового департаменту. У результаті опозиція здобула часткову перемогу: діяльність Військового департаменту так і не була офіційно схвалена (заквітована), хоча внести радикальні зміни до функціонування самої Постійної ради опозиціонерам не вдалося⁶²⁵. Результати сейму остаточно засвідчили крах сподівань монарха на співпрацю генеральним подільським старостою.

⁶²⁰ Michalski J. Rzekoma próba oderwania.... S. 337–338.

⁶²¹ Filipczak W. Uwagi o sejmikach litewskich w czasach Rady Nieustającej na tle praktyki parlamentarnej powiatu kowieńskiego. Przegląd Nauk Historycznych. 2020. Nr 19 (2). S. 89; Jusupović M. Prowincjonalna elita litewska... S. 304–306. Попередньо королівським утрюпованням керував литовський підскарбій Антоній Тизенгауз.

⁶²² Jurgaitis R. Funkcjonowanie sejmiku wileńskiego w latach 1717–1795: między szlacheckim parlamentaryzmem a samorządem. *Praktyka życia publicznego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI–XVIII wieku* / Red. U. Augustyniak i A.B. Zakrzewski. Warszawa 2010. S. 46.

⁶²³ AGAD. Zbiór Popielów (ZP). Syg. 126. K. 209. Нотатка з розмови короля з А. К. Чарторийським від 27 вересня 1782 р.н

⁶²⁴ Filipczak W. Życie sejmikowe prowincji wielkopolskiej... S. 91–101.

⁶²⁵ Goner M. Aktywność parlamentarna i oratorska Adama Kazimierza Czartoryskiego... S. 62.

Цей період став для Адама Казимира часом важких втрат: у січні 1780 року від трагічно померла його 16-річна донька Тереза⁶²⁶, у липні 1781-го – маленька Габрієла⁶²⁷, а у квітні 1782 року пішов із життя його батько, Август Чарторийський⁶²⁸. Успадкувавши батьківські статки, князь розраховував отримати й уряд руського воєводи, проте Станіслав Август віддав його Щенсному Потоцькому⁶²⁹. Уже за кілька місяців король не підтримав пропозиції генерального подільського старости обміняти командування полком Литовської гвардії на маєток Жванець у Подільському воєводстві, що належав Лянцкоронському⁶³⁰. Зрештою Чарторийський придбав значні володіння в Австрії, «продавши» полк Литовської гвардії Яблоновському⁶³¹.

Остаточний політичний розрив між генеральним подільським старостою та королем став наслідком резонансної «афери Догрумової» 1785 року. В її основі лежали звинувачення у спробі отруєння князя, до якої нібито були причетні довірені особи монарха – камердинер Францішек Рикс і генерал Ян Комаржевський, що кидало тінь і на самого Станіслава Августа⁶³². Розгляд справи у маршалковському суді перетворився на інструмент відкритої політичної конфронтації, під час якої магнатська опозиція публічно звинувачувала монарха у плануванні замаху⁶³³. 18 березня 1785 р. суд ухвалив

⁶²⁶ Від вогню в каміні зайнялася її сукня, і за три дні дівчина померла від тяжких опіків, див.: Zamoyski A. Izabela. Opowieść o niezłomnej księżnej... S. 74; Czartoryski A. J. Pamiętniki i memoriały polityczne 1776–1809 / Oprac., wstęp i przypisy J. Skowronek. Warszawa 1986. S. 83.

⁶²⁷ Pezda J. “Godłem moim było i będzie zawsze... S. 32.

⁶²⁸ Banach W. Czartoryscy, czyli wieczna pogoń... S. 265.

⁶²⁹ Zamoyski A. Izabela. Opowieść o niezłomnej księżnej... S. 81.

⁶³⁰ BK. Rkp. 1330. S. 88–89. З Варшави, 11 жовтня 1783 р. На сеймі 1776 р., а згодом у 1784 р., було ухвалено закон, що стосувався продажу військових урядів. Згідно з ним особа могла звертатися до монарха по дозвіл на продаж займаного нею уряду після п’ятнадцяти років виконання відповідних функцій, див.: Volumina Legum. T. VIII. Petersburg, 1860. S. 11–12.

⁶³¹ BK. Rkp. 1330. S. 108–109. З Варшави, 27 грудня 1783 р.

⁶³² У січні 1785 року у Варшаві Марія Догрумова та англійський купець Вільям Тейлор влаштували пастку для королівського камердинера Францішка Рикса. Вони втягнули його у двозначну розмову, яку потай підслуховував Станіслав Костка Потоцький. Цю махінацію представили Потоцькому як беззаперечний доказ того, що Рикс та генерал Комаржевський планують убивство Адама Казимира Чарторийського. Рикса схопили та силоміць привезли до резиденції Ізабели Любомирської, де незаконно утримували, а згодом офіційно заарештували за вказівкою надвірного литовського маршалка Ігнація Потоцького. Коли справа дійшла до суду під головуванням великого коронного маршалка, звинувачення почало розсипатися. Оскільки проти самого Станіслава Костки Потоцького подали зустрічний позов за наклеп, він втратив статус безстороннього свідка. Див.: Баттервік Р. Світло і пломінь... С. 234. До підтримки Адама Казимира активно долучилася Ізабела Любомирська, див.: Michalski J. Lubomirska z Czartoryskich Izabela... S. 626–627; Danilczyk A. Afera Dogrumowej a konsolidacja opozycji antykrólewskiej w latach 1785–1786. *Kwartalnik Historyczny*. 2004. Nr. 111. Z. 4. S. 64.

⁶³³ Матеріали справи див.: BC. Rkp. 6009 II; BJ. St. Dr. 588894 I; BJ. St. Dr. 588895 I; BJ. St. Dr. 588895 I (a).

рішення на користь людей короля: Рикс і Комаржевський були повністю виправдані, натомість ініціаторку інтриги Марію Догрумову засудили до довічного ув'язнення та таврування, а її спільника В. Тейлора – до шестимісячного арешту⁶³⁴. Демонстративна відмова Адама Казимира з'явитися перед судом призвела до накладення на нього штрафу за неповагу до суду, після чого князь виїхав до Відня, позиціонуючи себе жертвою монаршого свавілля⁶³⁵. Кульмінацією протистояння стало позбавлення Чарторийського посольського мандата на сеймі 1786 року, здійснене прибічниками двору внаслідок роздвоєння сеймику Подільського воєводства⁶³⁶.

Чарторийські готувалися до сеймиків 1788 р. як до політичного «реваншу», використовуючи для консолідації шляхти ідеологічні та символічні інструменти. Для провінційної шляхти королівський двір залишався символом космополітизму, а також готовності миритися з поділами та російським впливом. Тому Пулави (резиденція Чарторийських) мали стати противагою «космополітичній» Варшаві, надаючи опозиції виразно «патріотичного» обличчя⁶³⁷. Цьому сприяло виникнення «освіченого сарматизму», формування нових взірців якого А. К. Чарторийський розпочав у виданих 1782 р. «Листах пана Досвідчинського», де піддав гострій критиці бездумне копіювання іноземних зразків та висміював сліпе наслідування французької моди й мовних манер⁶³⁸. У 1783 р. з'явилася «Ода до вусів» клієнта *Familia* Францішка Князьніна – просте, але надзвичайно дієве звернення до шляхетських

⁶³⁴ Waniczkówna H. Czartoryski Adam Kazimierz... S. 252–253; Rostworowski E. Sprawa aukcji wojska... S. 118–133; Danilczyk A. W kręgu afery Dogrumowej. Sejm 1786 roku. Warszawa, 2010. S. 96–101.

⁶³⁵ Використовуючи статус *sujet mixte*, Адам Чарторийський домігся дипломатичного заступництва віденського двору. Імператор Йосиф II надав розпорядження своєму повіреному у справах де Каше вручити польському міністерству офіційну ноту, згідно з якою генерал земель подільських переходив під безпосередню імператорську опіку. Однак аналіз рескриптів канцлера Кауніца свідчить про те, що у Відні скептично ставилися до версії про реальність замаху; відтак, надання протекції Чарторийському було виваженим політичним розрахунком. Див.: Danilczyk A. Afera Dogrumowej a konsolidacja... S. 56.

⁶³⁶ Jusupović M. Działalność Adama Kazimierza Czartoryskiego... S. 44; Stroynowski A. Cele i skutki rozdwojenia sejmiu podolskiego w 1786 roku. Wieki Stare i Nowe. 2019. Nr. 8(13). S. 99–110.

⁶³⁷ Stroynowski A. Wychowawcze cele oświeconego sarmatyzmu... S. 398.

⁶³⁸ BJ. St. Dr. 5543 I. Listy JMCI Pana Doswiadczynskiego: I. Względem wyprawienia Dzieci do cudzych kraioiw, II. O Edukacyi Corek, III. Względem sposobow prowadzenia młodzieży aplikującej się do Palestry, IV. Do Syna Przyjaciela swego donoszącego mu, że został obrany Deputatem. Твори, що виходили друком у 1778, 1781 і 1782 роках, Чарторийський присвятив відповідно: виїздам молоді з країни, освіті дочок, тим, хто вступав до адвокатури (палістри), а також депутатам. Це була спроба відтиснути короля на «космополітичні» позиції; див.: Butterwick R. Stanisław August Poniatowski – patriota oświecony i kosmopolityczny. *Wiek Oświecenia*. 1999. Nr. 15. S. 43.

уподобань. У творі йшлося про те, що вуса та польський стрій є не ознаками відсталості, а зовнішнім виявом патріотизму⁶³⁹. Це дозволило протиставити ідеал «освіченого Сармата», «одягнутій у перуку Варшаві» з її чужою модою й «зіпсованістю звичаїв». Саме тому мальконтенти вже на сеймі 1786 р. виступали в національному вбранні, яке згодом стало обов'язковим для членів патріотичного угруповання під час Чотирирічного сейму⁶⁴⁰. Найдієвішим символом пулавської програми стала опера Ф. Князьніна «Мати-спартанка» (муз. В. Лессля), за участю Ізабелі Чарторийської та її дітей у головних ролях⁶⁴¹. Сюжет твору мав чіткий політичний підтекст: опозиція демонструвала готовність об'єднати Польщу задля боротьби за свободу, тоді як монарх покірно погоджувався на російську гегемонію⁶⁴².

Оскільки в суспільстві посилювалися патріотичні настрої, мальконтентам вдалося здобути більшість у сеймі. У цьому контексті 7 жовтня 1788 року відбулося одностайне (за участю короля) сконфедерування сейму та ухвалення постанови про збільшення чисельності війська (ауксја wojska), а також рішення про ліквідацію Постійної Ради⁶⁴³. Адам Чарторийський зближувався зі Станіславом Августом у міру того, як у колишній опозиції визрівав розкол: між власне «патріотичною партією» (Ігнацій і Станіслав Потоцькі, Чарторийський, Малаховський), що дедалі більше орієнтувалася на Пруссію, та групою прибічників гетьмана Браницького й Щесного Потоцького, які натомість посилювали співпрацю з Петербургом⁶⁴⁴. Попри політичні розбіжності, А. Чарторийського зі Станіславом Августом єднала спільна візія ключових реформ: ліквідації *liberum veto*, запровадження спадковості престолу та реформування міщанського стану⁶⁴⁵. Ухвалення Конституції 3 травня стало перемогою патріотичних сил. Водночас Росія, прагнучи запобігти зміцненню

⁶³⁹ Stroynowski A. Wychowawcze cele oświeconego sarmatyzmu.. S. 395-405; Aleksandrowska E. Książnin Franciszek Bogoria Dionizy. *Polski słownik biograficzny*. T. 13. S. 124.

⁶⁴⁰ Stroynowski A. Opozycja sejmowa w dobie rządów Rady Nieustającej. Studium z dziejów kultury politycznej. Łódź, 2006. S. 195.

⁶⁴¹ Stroynowski A. Polityczna rola Izabeli Czartoryskiej... S. 45.

⁶⁴² Баттервік Р. Світло і племін... С. 232.

⁶⁴³ Michalski J. Stanisław August Poniatowski... S. 728.

⁶⁴⁴ Jusupović M. Działalność Adama Kazimierza Czartoryskiego... S. 47.

⁶⁴⁵ Див. більше: Zielińska Z. O sukcesji tronu w Polsce 1787–1790. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1991. 174 s.

Речі Посполитої, ініціювала створення Торговицької конфедерації. Її підтримали частина шляхти й магнатів, які вважали спадковість престолу «деспотизмом», а реформи – загрозою «золотій вольності» шляхетського стану⁶⁴⁶.

Російський посол Яків Булгаков схиляв генерального подільського старосту до Торговицької конфедерації, погрожуючи конфіскацією маєтків, однак Адам та Ізабела на це не пристали⁶⁴⁷. Більше того, Чарторийські підтримали колишнього вихованця Кадетського корпусу Тадеуша Костюшка⁶⁴⁸. Наслідки були тяжкими: «у 1794 році всі маєтки Адама Казимира Чарторийського в російських загарбаннях на Волині, у Литві та на Поділлі, що налічували 43 000 душ, було конфісковано», а князівські резиденції в Повонзках і Пулаві пограбовано та спалено російськими військами⁶⁴⁹. Задля збереження сімейного багатства Адам та Ізабела погодилися, аби сини – Адам Єжи та Костянтин Адам – вступили на службу до російської армії. 12 (24) травня 1795 року обидва прибули до Петербурга на вимогу імператриці⁶⁵⁰. У своєрідну «нагороду» за це приниження Катерина II указом від 20 серпня 1795 року зняла секвестр із подільських маєтків, а у вересні – з решти майна. Водночас уберегти Кам'янецьке та Летичівське староства не вдалося: їх передали Аркадію І. Моркову, довіреному дипломату імператриці Катерини II⁶⁵¹.

Отже, утвердження Чарторийських на Поділлі ґрунтувалося на концентрації земель і урядів, що забезпечило *Familia* ресурс для реформ, однак конкуренція магнатських таборів і залежність від Петербурга обмежували ці плани. Після Першого поділу *Familia* перейшла в опозицію до Постійної ради та короля, а Адам і Ізабела Чарторийські розвинули концепцію «освіченого сарматизму», спрямовану проти космополітизму й російської гегемонії та

⁶⁴⁶ Баттервік Р. Світло і племін... С. 262–388; Михайловський В. Наші Королі... С. 375.

⁶⁴⁷ Pezda J. "Godłem moim było i będzie zawsze... S. 34.

⁶⁴⁸ Frączyk T. Adam Kazimierz Czartoryski... S. 476.

⁶⁴⁹ Цит. за: Pezda J. "Godłem moim było i będzie zawsze... S. 34.

⁶⁵⁰ Zamoyski A. Izabela. Opowieść o niezłomnej księżnej... S. 135; Frączyk T. Adam Kazimierz Czartoryski... S. 482.

⁶⁵¹ Pezda J. Ludzie i pieniądze. Finanse w działalności Adama Jerzego Czartoryskiego i jego obozu na emigracji w latach 1831–1848. Kraków, 2003. S. 28–30.

зорієнтовану на провінційну шляхту. Кульмінацією реформаторських зусиль стало ухвалення Конституції 3 травня 1791 р., однак Торговицька конфедерація й російська інтервенція зруйнували здобутки Великого сейму. За свою «патріотичну» позицію Чарторийські заплатили репресіями 1794 р. – конфіскаціями маєтностей і втратою староств, а після Третього поділу були змушені піти на принизливий компроміс із російською владою.

3.2. Земельні володіння родини у Подільському воєводстві, як основа політичної діяльності

У XVIII ст. великі магнатські маєтки (в переважній більшості) функціонували як автономні територіальні одиниці, які нерідко називали «державами»⁶⁵². Формування подібних маєтково-фінансових структур було тісно пов'язане з ширшими процесами децентралізації влади в Речі Посполитій, зумовленими розвитком шляхетських привілеїв. У межах *monarchia mixta* концентрація маєтків і клієнели забезпечувала магнатам реальний політичний вплив поза формальними інституціями, що наочно продемонстрував приклад «держави в державі» коронного канцлера та великого коронного гетьмана Яна Замойського (1542–1605)⁶⁵³. Хоча Чарторийські не створили власної ординації, вони діяли за подібним принципом: вже з кінця XVII ст. послідовно нагромаджували капітал, зокрема через вигідні шлюбні союзи з Морштинами, Сенявськими, Флемінгами, Любомирськими тощо⁶⁵⁴.

Значні маєтності в Подільському воєводстві Чарторийські отримали внаслідок шлюбу руського воєводи Августа Александра Чарторийського з Марією Зоф'єю Денгофф, спадкоємицею роду Сенявських.⁶⁵⁵ Завдяки володінням дружини та ефективному управлінню, зокрема погашенню боргів і

⁶⁵² Kowalski M. Państwo magnackie w strukturach polityczno-administracyjnych Rzeczypospolitej Szlacheckiej na przykładzie Ordynacji Zamojskiej. *Przegląd Geograficzny*. 2009. Nr. 81 (2). S. 186; Lukowski J. Liberty's Folly... PP. 26–29.

⁶⁵³ Żojdź K. Wszyscy ludzie króla... S. 240–243.

⁶⁵⁴ Kuras K. Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego... S. 15.

⁶⁵⁵ Majewska-Maszkowska B. Mecenat artystyczny Izabelli... S. 97.

впровадженню впорядкованої адміністративної системи, князь Август Александр перетворив родові маєтки на велике магнатське латифундійне господарство, яке стало не лише джерелом родинного багатства, а й важливим чинником формування суспільної ролі Чарторійських та їхнього впливу на політичне життя Речі Посполитої⁶⁵⁶.

Оцінити статки родини можемо на підставі матеріалів ревізії маєтків 1778 року, проведеної у зв'язку з попереднім поділом майна між Ізабелою Любомирською та Адамом Казимиром. Оцінювання здійснювали за середнім показником трирічних чистих доходів (після відрахування всіх видатків і боргів). За результатами ревізії маєтності руського воєводи оцінили у 9 355 713 зл 5 гр 15 ден, тоді як маєток Марії Зоф'ї – у 45 006 297 зл 4 гр 4 ден⁶⁵⁷. Земельні володіння Чарторійських налічували понад 900 міст і сіл та приносили близько 3 млн злотих річного доходу⁶⁵⁸.

Згідно з описом родинного майна, вартість власне подільських маєтків Чарторійських становила 19 820 694 злотих, 93 гроші та 66 динарів, що складало майже третину всієї фортуни однієї з найзаможніших родин Речі Посполитої⁶⁵⁹. Серед подільських володінь найбільшу економічну цінність мав Меджибізький ключ, вартість якого оцінювалася більш ніж у п'ять мільйонів злотих – до нього належали 1 місто та 47 сіл⁶⁶⁰. Межибіж водночас виконував

⁶⁵⁶ Kuras K. Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego... S. 43–48. Заборгованість у 1731 р. сягала майже мільйона дукатів, див.: Kicińska U. „Starać się o to będą we wszystkim za dosyć uczynić woli Dobrodziejki”... S. 129.

⁶⁵⁷ AGAD. APP. Sygn. 358. S. 141–142; BC. Rkp. 6013 IV. T. 1. Kopia działu między Adamem Kazimierzem Czartoryskim generałem ziem podolskich i Izabellą [Elżbietą] z Czartoryskich Lubomirską marszałkową wielką koronną, s. 1–28; ibidem, Wyciąg szacunku działowego masy spadkowej, 1782 r., s. 29–34, 39–46. До цих сум не включали вартості палаців – як варшавських, так і розташованих у земельних володіннях. Окрім того, в подібних ревізіях вартість маєтків нерідко занижували. Majewska-Maszkowska B. Mecenat artystyczny Izabelli... S. 98. До прикладу, вартість маєтку Кароля Радзивілла «Пане Коханку», без урахування боргів можна оцінити приблизно у 50 млн зл. у цей час. Stroynowski A. Od Rybeńki do Panie Kochanku. Zmiana wizerunku magnata w XVIII wieku. *Honesta et turpitudine. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku* / Red. E. Dubas-Urwanowicz, M. Kupczewska, K. Łopatecki, J. Urwanowicz. Białystok, 2019. S. 486.

⁶⁵⁸ Konopczyński W. Czartoryscy... S. 68. Географічну розлогість володінь Чарторійських у XVIII ст. засвідчує вже їхній побіжний огляд. До них належали, окрім Клевана та Жукова на Волині, руські маєтності: Бережани, Ярослав, Сенява, Олешичі, Букачівці, Висоцьк; подільські: Гранів, Меджибіж, Стара Сенява; Кшешовице в Краківському воєводстві; Пулави в Люблінському; Міжирець на Підляшші; Вілянув на Мазовші; Воложин і Столпці в Литві (Білорусі). Крім того, до складу маєтку входили староства: калуське, любохенське, латовицьке, косьцежинське та зейдеконське, нечисленні королівщини, а також так звані поденгофські маєтності. Kuśniercz K. Sieniawa. Założenie rezydencjonalne Sieniawskich. *Rozwój przestrzenny w XVII oraz XVIII wieku*. Rzeszów, 1984. S. 35–43. Kuras K. Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego... S. 44.

⁶⁵⁹ AGAD. APP. Sygn. 358. S. 141–142.

⁶⁶⁰ AGAD. APP. Sygn. 358. S. 116–118.

функцію адміністративного центру Генерального комісаріату подільських і українських маєтків, до складу якого входили також Зіньківський, Миколаївський, Старосенявський, Сатанівський, Тарнорудський і Гранівський ключ⁶⁶¹. Останній, попри своє розташування в межах Брацлавського воєводства, був підпорядкований Меджибізькому комісаріату з огляду на безпосередню територіальну близькість та господарську доцільність⁶⁶². Маєтки, розташовані на території Подільського воєводства, переважно належали до дідичних володінь руської воєводи Марії Зоф'ї Чарторийської. Натомість окремі поселення – село Черепова, приєднане до Миколаївського ключа, а також Завадинці, Скіпче та Слобідка Скіпецька, що утворювали невеликий Завадинецький ключ, – входили до складу маєтностей князя Августа Чарторийського (див. додаток 8)⁶⁶³. У межах цієї адміністративної структури виокремлювалися також Летичівське староство та Кам'янецьке генеральне староства, що перебували у підпорядкуванні генерального подільського старости⁶⁶⁴. Окрім того у посіданні Августа Чарторийського знаходився Вишнівчик⁶⁶⁵.

На межі Руського та Подільського воєводств розташовувалися Гримайлівський і Товстецький ключі⁶⁶⁶. На відміну від інших подільських володінь, вони функціонували поза структурою генерального комісаріату та управлялися окремо, особливо після 1772 року, коли західна частина Подільського воєводства разом із Червоногородським повітом опинилася під юрисдикцією Габсбурзької монархії⁶⁶⁷. Маєтки, розташовані в цих ключах, залишилися власністю Чарторийських, які, подібно до інших магнатських родів, що володіли землями в Галичині та на Поділлі (зокрема Потоцьких і Жевуських), набули статусу «*sujets mixtes*» – тобто «змішаних підданих»⁶⁶⁸.

⁶⁶¹ ЛІННБУ ім. В. Стефаника. Ф. 141. Оп. 1. Спр. 1508. Арк. 1–7; Serczyk W. Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim... S. 20, 36.

⁶⁶² AGAD. APP. Sygn. 361. S. 24–25.

⁶⁶³ AGAD. APP. Sygn. 358. S. 53–54.

⁶⁶⁴ BC. Rkp. 7677. S. 15.

⁶⁶⁵ BK. Sygn. 915. S. 43.

⁶⁶⁶ Kuras K. Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego... S. 46.

⁶⁶⁷ Крикун М. Границы Подольского воєводства в XV–XVIII веках.... с. 79.

⁶⁶⁸ Баттервік Р. Світло і племін... С. 163.

Подальші зміни в структурі Генерального комісаріату відбулися у 1782 році, коли внаслідок поділу спадщини руського воєводи між його дітьми Сатанівський і Тарнорудський ключі були передані Ізабеллі Любомирській⁶⁶⁹. Відтоді управління цими маєтками здійснювалося незалежно від Меджибізького комісаріату. У 1778 році маєтки родини Чарторийських охоплювали близько 20% усіх приватних володінь, розташованих у межах Подільського воєводства. До їхнього складу входили 121 село та 6 міст⁶⁷⁰.

Організаційна структура магнатських маєтків Чарторийських на Поділлі, а також характер діяльності їхнього адміністративного апарату загалом не відрізнялися від моделей управління, поширених в інших регіонах Речі Посполитої⁶⁷¹. Август Чарторийський успадкував систему управління від Сенявських, головною рисою якої був повний контроль і сувора звітність за всіма напрямками господарської діяльності⁶⁷². Однак значна територіальна віддаленість подільських володінь від основних родових резиденцій – Сеняви, Пулаві та Варшави та зростання кількості маєтків вимагали певної децентралізації управління. На практиці це означало наділення урядників широкими виконавчими, обліковими та наглядовими повноваженнями, що забезпечували безперервне функціонування господарства у відсутність власників⁶⁷³.

Управителі маєтків Чарторийських, Потоцьких, Вишневецьких, Сангушків та інших магнатських родин зазвичай лише раз на рік приїжджали до своїх господарів у столицю, щоб відзвітувати про результати господарювання⁶⁷⁴. Упродовж решти часу власник здійснював контроль за

⁶⁶⁹ Majewska-Maszkowska B. Mecenat artystyczny Izabelli... S. 97. Інвентарі та рахункові книг Сатанівського та Тарнорудського ключів нині зберігаються в архіві родини Потоцьких з Ланьцута, див.: AGAD. APŁ. Sygn. 63/1–6; Sygn. 99/1–12; Sygn. 100/1–14.

⁶⁷⁰ Serczyk W. Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim... S. 19.

⁶⁷¹ Serczyk W. Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim... S. 30.

⁶⁷² Система управління, успадкована від Сенявських, мала ще одну характерну рису – майнову роздільність подружжя. У практичному вимірі це означало, що воєводина руська могла самостійно керувати своїми підданими та особисто призначати офіціалістів, відповідальних за окремі маєтки. ⁶⁷² Kicińska U. Powinności zarządcy majątku szlacheckiego... S. 117.

⁶⁷³ Овсінський Ю. Фільваркове господарство в Подільському воєводстві Речі Посполитої у XVIII ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 – всесвітня історія / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2004. С. 62.

⁶⁷⁴ Serczyk W. Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim... S. 31.

діяльністю урядників шляхом кореспонденції: йдеться про своєрідні респонси – листи, які фільваркові управителі надсилали власникові у відповідь на його ординанси (розпорядження). Ці листи зазвичай містили докладні письмові звіти про виконання доручень, результати робіт, а також пояснення причин можливих невдач⁶⁷⁵. Ординанси Августа Чарторийського до подільського комісара Віслоцького та генерального економа Івановського містять різного роду вказівки щодо ведення господарства, ремонтів і будівництва, регулювання «кордонів» посесій тощо. Деталізація розпоряджень свідчить про добре знання магнатом «маєткового простору», з його мостами, греблями, будівлями та іншими господарськими об'єктами. Водночас у цих розпорядженнях князь неодноразово наголошував на необхідності детального документування та регулярної звітності, як в середині комісаріату, так і йому особисто⁶⁷⁶.

Наприкінці 1770-х років, за свідченням Т. Фрончака, у маєтках родини «почастішали зловживання та випадки жорстокого поводження з підданими, а господарство, особливо фінанси, почали зазнавати серйозних втрат»⁶⁷⁷. Причини цього полягали насамперед у неспроможності старого воєводи на такому ж рівні контролювати господарчі справи, а генеральний подільський староста не проявляв інтересу до справ політичного та економічного управління, а отже адміністрація маєтків «спиралася лише на давніх приятелів і повірених»⁶⁷⁸. Сучасник Адама Казимира, Фрідріх Шульц, писав про нього: «... князь сам стану своїх маєтків не контролює [...] Він лише знає, що може щороку сплатити належні відсотки й утримувати дім, не роблячи нових боргів. Решту бачать тільки його управителі маєтків у селі, а банкіри у місті»⁶⁷⁹. Проте,

⁶⁷⁵ Кореспонденція з урядниками подільських маєтків є досить розпорошеною й фрагментарною; найбільший масив матеріалів припадає на першу половину XVIII ст. (період управління М. З. Сенявської та А. А. Чарторийського), див.: Kicińska U. „Starać się o to będzie we wszystkim za dosyć uczynić woli Dobrodziejki”... S. 131. Листи цього типу дозволяють реконструювати повсякденне функціонування фільварку та соціальні реалії його мешканців, див. більше: Gierowski J. A. Korespondencja urzędników latyfundiálních jako źródło do historii gospodarczej i społecznej. *Kraków–Małopolska w Europie środką. Studia ku czci profesora Jana M. Maleckiego w siedemdziesiątą rocznicę urodzin* / Red. K. Broński, J. Purchla, J. Szpak. Kraków, 1996. S. 93–98.

⁶⁷⁶ BC. Rkp. 7723. Komisarjat międzyboski dóbr podolskich Czartoryskich. [без нумерації], назва документу: Dyspozycję Jmciom Panom Wyśłodskiemu Komisarzowi, Iwanowskiemu Ekonomowi Dóbr Moich Podolskich i Ukraińskich Generalnym w uzyskiwanie D. 8 Marty 1776to, Anno w Warszawie dana.

⁶⁷⁷ Frączyk T. Adam Kazimierz Czartoryski... S. 386.

⁶⁷⁸ Frączyk T. Adam Kazimierz Czartoryski... S. 386.

⁶⁷⁹ Schultz F. *Podróże Inflantczyka z Rygi do Warszawy i po Polsce w latach 1791–1793*. Warszawa, 1956. S. 140.

з цим можна погодитися лише частково, оскільки вже у 1780 р. генеральний подільський староста здійснив кількамісячну подорож до руських воєводств, прагнучи особисто перевірити стан управління окремими ключами, які, мали перейти йому у спадок⁶⁸⁰. Після фактичного успадкування подільських володінь (1782 р.), князь здійснив наступну подорож, з метою впорядкувати адміністрацію, призначити лояльних урядників і посилити контроль над господарством. За спогадами Адама Єжи, подільський староста «відібрав управління маєтками у пана Івановського... і передав повноваження на землі подільські панові Бернатовичу, колишньому учневі кадетської школи»⁶⁸¹. Як зазначав Єжи Сорока, надалі князь регулярно – приблизно раз на два роки – відвідував володіння на Поділлі та в Галичині, здійснюючи візитації приватних маєтків і королівщин⁶⁸².

Адам Казімеж Чарторийський здійснював контроль за діяльністю управителів, запровадивши регулярні незалежні ревізії, під час яких детально перевіряли витрати, стан рахунків та ефективність адміністрації. Результати таких перевірок фіксували в документі «Uwagi Administracji Generalnej wynikłe z egzaminu Rachunków Dwoch rocznych Dóbr Podolskich» (Зауваги Генеральної адміністрації, що виникли внаслідок перевірки дворічних рахунків подільських маєтків). Зокрема, з цього документу дізнаємося про можливі зловживання з боку подільського комісара: «Витрата на *sufficiencję* (утримання – авт.) Ясновельможного Пана Комісара є значна і без жодного означення; цьому запобігаючи, чи не краще було б чітку постановити ординарію, оскільки багато є таких речей, узятих у комісарську потребу, які сам Скарб купує». Біля цього пункту Адам Чарторийський власноруч зазначив: «багато становить ця витрата, хочу мати собі донесення...»⁶⁸³. Усього в документі нараховувалося 17

⁶⁸⁰ AGAD. APP. Sygn. 361. S. 1–45. Тадеуш Фрончак звертає увагу й на глибші мотиви подорожі, пов'язані зі змінами у володіннях Чарторийських: після Першого поділу Речі Посполитої частина литовських маєтків опинилася в межах Російської імперії, і побоювання втрати контролю над ними спонукало Адама Казимира зосередити увагу на південно-східних воєводствах Корони, прагнучи зміцнити тут власну присутність і вплив, див.: Frączyk T. Adam Kazimierz Czartoryski... S. 386.

⁶⁸¹ Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego... S. 25.

⁶⁸² Soroka J. Pamiętnik Jerzego Soroki pазia... S. 191.

⁶⁸³ BC. Rkp. 7723. Komisariat międzyboski dóbr podolskich Czartoryskich. [без нумерації], назва документа: Uwagi Administracji Generalnej wynikłe z egzaminu Rachunków Dwoch rocznych Dóbr Podolskich... [1789–1790]. Див.

подібних зауваг, і майже біля кожного пункту простежуються ремарки князя, спрямовані на подальше врегулювання виявлених проблем.

Водночас масштаб маєткового комплексу та його територіальна розпорошеність робили неможливим повсякденний особистий нагляд власника за всіма ділянками господарства. Саме тому Чарторийські були змушені делегувати значну частину управлінських функцій, спираючись на розгалужену мережу довірених офіціалістів – урядників скарбу, які мали широкі адміністративні, господарські та судові повноваження.

Маєткова адміністрація. Вищим органом управління володіннями Чарторийських на Поділлі був Генеральний комісаріат подільських і українських маєтків. Його структура мала чітку ієрархію (див. додаток 9): генеральному комісару підпорядковувалися, з одного боку, урядники, відповідальні за господарське ведення маєтків (губернатори, підстарости, стайничі, лісничі тощо), а з іншого – скарбові службовці (писарі, рахмістри, касири, ревізори)⁶⁸⁴. Водночас управління князівськими стайнями у Подільському воєводстві здійснювалося централізовано й підлягало безпосередньо генеральному подільському старості⁶⁸⁵. Вплив генерального комісара на систему нагляду був обмеженим, адже він сам перебував під контролем ревізорів, однак саме комісар мав засвідчувати власним підписом усі інвентарі та фінансові документи⁶⁸⁶. Чисельність адміністрації залежала від потреб конкретного маєтку; за спостереженням В. Серчика, упродовж другої половини XVIII ст. вона загалом зростала⁶⁸⁷. Втім у кризові моменти, зокрема після поділів Речі Посполитої, власники були змушені переглядати витрати та скорочувати штат офіціалістів. Орієнтовну кількість управителів фіксує ревізія 1778 р., дані з якої подано в *додатку 10*; надалі в тексті ми звертатимемось до

оригінал: «Expens na sufficiencję Jm Pana Komisarza jest znaczna, i bez żadnego określenia, czemu zapobiegając, czy nielepiej by było pewną postanowić ordynaria, albowiem wiele jest rzeczy takich branych w potrzebę Komisarzską, które sam Sarb kupuje. || wiele wynosi ta expens chcę mieć sobie doniesienie...».

⁶⁸⁴ Kicińska U. Powinności zarządcy majątku szlacheckiego.... S. 117.

⁶⁸⁵ Kuras K. Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego... S. 58–59.

⁶⁸⁶ AGAD. ASK. Dział LVI. Sygn. 103. S. 80.

⁶⁸⁷ Serczyk W. Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim... S. 31.

цих показників. Отже, ця система поєднувала централізоване керівництво з чітким розмежуванням компетенцій та механізмами внутрішнього нагляду.

До основних обов'язків генерального комісара належали загальний нагляд за господарством, контроль за діяльністю нижчих урядників і управління фінансами: видача розпоряджень щодо різних виплат офіціалам, нагляд за збором податків, виписування квитів, підписанням контрактів, а також контроль за надходженням коштів до каси Генерального комісаріату та звітування перед власником⁶⁸⁸. За підписом комісара виділялися кошти на публічні потреби. Наприклад, Т. Бернатович затверджував видатки на проведення подільських сеймиків (зі скарбу Кам'янецького староства) і отримував додаткову винагороду за їх організацію⁶⁸⁹. Крім того, комісар розглядав апеляції від губернаторських судів, які вирішували справи селян і дрібної челяді у приватних володіннях магната та мав право видавати розпорядження, що регулювали повсякденне життя місцевого населення⁶⁹⁰. Він контролював і систематизував звітність, отримувану від управителів ключів, тим самим оцінював ефективність їхньої діяльності та міг впливати на кадрові рішення⁶⁹¹. Водночас генеральний комісар перебував у постійному контакті з магнатом, підтримуючи регулярне листування, у якому звітував про стан господарства, фінансові справи та поточні потреби маєтків⁶⁹².

Уряд генерального комісара подільських маєтків Чарторийських посідали смоленський стольник Віслоцький, пан Івановський (з 1776 р. виконував також обов'язки генерального економа⁶⁹³) та його наступник – вітебський стольник Томаш Бернатович⁶⁹⁴. Генерального комісара призначав особисто власник маєтків, тож цей уряд зазвичай обіймала людина, яка користувалася довірою князя, мала добру репутацію та належну освіту. Зі спогадів Адама Єжи

⁶⁸⁸ ЦДІАК України. Ф. 49. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 2; BC. Rkp. 7905. R. 1–8; BC. Rkp. 7677. S. 14; AGAD. APŁ. Sygn. 139/6/ S. 5.

⁶⁸⁹ BK. Sygn. 2185. S. 28–30.

⁶⁹⁰ Kuras K. Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego... S. 51.

⁶⁹¹ Овсінський Ю. Фільваркове господарство в Подільському воєводстві... С. 62.

⁶⁹² Kicińska U. Powinności zarządcy majątku szlacheckiego... S. 117.

⁶⁹³ BC. Rkp. 7723. Komisariat międzyboski dóbr podolskich Czartoryskich. [без нумерації], назва документу: Obowiązki Jm Panu N. Ekonomowi Generalnemu w zachowanie przy oddaniu tej funkcji podają się. [1776 р.].

⁶⁹⁴ BC. Rkp. 7663. S. 1; Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego... S. 25.

Чарторийського відомо, що Томаш Бернатович отримав нагляд за подільськими маєтками у 1782 р. Попередньо він був відправлений Адамом Казимиром Чарторийським за кордон для здобуття освіти необхідною для управління великим маєтком князя⁶⁹⁵. Це свідчить про прагнення Чарторийських до професійного управління маєтками та підготовки освічених урядників.

Символічним жестом пошанування осіб, які обіймали високі посади в системі управління маєтками, було надання їм земських урядів. У випадку з генеральними комісарами подільських маєтків ці уряди мали переважно номінальний характер, оскільки у другій половині XVIII ст. території, що згадувалися в їхній титулатурі, вже не належали Речі Посполитій⁶⁹⁶. Водночас сам факт збереження таких титулів підкреслював соціальний престиж і символічне значення служби в магнатській адміністрації.

Однією з ключових постатей у системі управління комісаріату був генеральний економ, який, згідно з інструкцією, мав «двічі на рік усі ключі, включно з фільварками, об'їхати й злюструвати, дотримуючись у всьому повної прозорості», а також «у всіх обставинах цього об'їзду звітувати й доповідати панові комісарові»⁶⁹⁷. До його обов'язків також належав контроль за діяльністю підлеглих економів і адміністраторів і нагляд за роботою провентових і пропінаційних писарів⁶⁹⁸. Окрім господарських завдань, він виконував також поліційні та судові функції, зокрема відповідав за розшук, повернення та покарання збіглих селян⁶⁹⁹. У деяких випадках генеральний економ міг одночасно бути головним рахмістром, як це спостерігаємо у діяльності пана Піянецького⁷⁰⁰. Показовим є також приклад генерального економа Дашкевича, який у 1778 році, під час люстрації маєтків Чарторийських, визначав вартість майна в рамках підготовки до попереднього поділу спадщини між Ізабелою

⁶⁹⁵ Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego... S. 25.

⁶⁹⁶ Czeppe M. „Tytułarne” urzędy ziemskie w czasach Augusta III. *Kwartalnik Historyczny*. R. CVI. 1999. S. 78.

⁶⁹⁷ Див. оригінал: «Dwa razy w roku wszystkie klucze, w tym folwarki, i ściśłą we wszystkich przezroczystością objechać i zlustrować. Obligowany Pan ekonom we wszystkich okolicznościach tej objazdzki referować się, donosić Panu komisarzowi obligowany będzie i powinien». BC. Rkp. 7723. Komisariat międzyboski dóbr podolskich Czartoryskich. [без нумерації], назва документу: Obowiązki Jm Panu N. Ekonomowi Generalnemu w zachowanie przy oddaniu tej funkcji podają się. [1776 p.].

⁶⁹⁸ Serczyk W. Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim... S. 32.

⁶⁹⁹ Овсінський Ю. Фільваркове господарство в Подільському воєводстві... С. 64–68.

⁷⁰⁰ BC. Rkp. 7677. S. 1–17.

Любомирською, уродженою Чарторийською, та Адамом Казимиром Чарторийським⁷⁰¹.

Губернатори (економи) управляли великими комплексами маєтків — ключами або староствами, до складу яких зазвичай входило й місто. До їх компетенцій належав нагляд за найприбутковішими галузями магнатського господарства, зокрема виробництвом, зберіганням і переробкою зерна, ремеслами, млинарством і шинкарством⁷⁰². У подільському комісаріаті загалом налічувалося сім ключів, управління якими на межі XVIII–XIX ст. здійснювали економи — Корозевський, Пьотровський, Марчинкевич та інші⁷⁰³. Ключ, яким керував економ, становив одночасно територіальну та облікову одиницю, на підставі якої здійснювалися, зокрема, оплата праці⁷⁰⁴. У період управління Адама Чарторийського уряд губернатора (віцерегента) Кам'янецького староства обіймав Гжегож Чайковський. До кола його повноважень належали, зокрема, нагляд за діяльністю митниць, організацією ярмарків, стягненням податків тощо. Так, у листі до плєніпотента Клембовського від 27 квітня 1786 р. А. Чарторийський доручав передати кошти віцерегентові Кам'янецького староства Гжегожу Чайковському на виготовлення нових таблиць для збору податків і мит, оскільки старі були пошкоджені часом і дощами, а також підготувати «інструкцію для забезпечення справедливості» щодо стягнення чопового з міщан Миколаєва⁷⁰⁵.

Підстарости (адміністратори) відповідали за управління фільварками. Вони підпорядковувалися економи і становили найнижчу ланку в ієрархії домініальної адміністрації. Основним їхнім завданням була організація та контроль виробництва у фільварках⁷⁰⁶. До обов'язків адміністраторів належали нагляд за польовими роботами — оранкою, сівбою, жнивами та звозенням урожаю, контроль за раціональним використанням ґрунтів, утриманням худоби,

⁷⁰¹ AGAD. APP. Sygn. 358. S. 116.

⁷⁰² Kuras K. Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego... S. 50.

⁷⁰³ ЛННБУ ім. В. Стефаника. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 4357. Арк. 36, 79, 103.

⁷⁰⁴ ВС. Rkp. 8228. 35 k.; ВС. Rkp. 7677. S. 1–17.

⁷⁰⁵ ЛННБ ВР. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 530. Лист Адама Казимира Чарторийського до Якуба Клембовського 27 IV 1786. Арк. 21.

⁷⁰⁶ Serczyk W. Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim... S. 33.

а також за технічним станом мостів, гребель, ставків і млинів⁷⁰⁷. Адміністраторам суворо заборонялося самостійно укласти контракти, видавати орендарям квити чи вимагати від них гроші; вони також не мали права розпоряджатися збіжжям без дозволу губернаторів чи писарів⁷⁰⁸. У 1778 році в подільських маєтках Чарторийських працював 41 адміністратор (див. додаток 10). Зазвичай один адміністратор керував одним фільварком, однак траплялися випадки, коли в менших господарствах його обов'язки виконував доглядач (*dozorca*)⁷⁰⁹. У Меджибізькому ключі 11 адміністраторів опікувалися 13 фільварками, що свідчить про гнучкість системи управління та різний масштаб господарських одиниць⁷¹⁰.

Попри зовні просту організацію, система управління була значно складнішою, ніж може здаватися. Окремі напрями господарства доручалися офіціалістам – комірникам, лісничим (11 осіб), ставничим (7), пасічникам, млинарям та підпорядкованій їм службі⁷¹¹. Вони здійснювали нагляд за різними ділянками латифундіального господарства, хоча точний обсяг їхніх повноважень не завжди можна визначити. Імовірно, ці службовці керували підданими селянами, зайнятими у відповідних галузях фільваркового виробництва. Їхнім основним завданням було підтримання пасік, ставків і лісів у належному стані, запобігання збиткам і розвиток спеціалізованих видів господарської діяльності з метою підвищення прибутковості⁷¹².

Офіціалісти, які служили в магнатських маєтках, здебільшого походили зі шляхетського середовища. Для представників середньозаможної шляхти така служба ставала можливістю увійти до близького оточення магната і, користуючись його протекцією, розпочати земську чи гродську кар'єру – як це спостерігаємо у випадку гродського писаря Міхала Дружбацького⁷¹³. Натомість дрібна шляхта розглядала службу в маєтках як спосіб забезпечити стабільне

⁷⁰⁷ Kicińska U. Powinności zarządcy majątku szlacheckiego... S. 118.

⁷⁰⁸ Овсінський Ю. Фільваркова адміністрація подільсько-волинських маєтків... С. 201–202.

⁷⁰⁹ Гелей, С. Д., Левицька-Ревуцька О. Є. Фільваркове господарство у Східній Галичині... С. 22.

⁷¹⁰ AGAD. APP. Sygn. 358. S. 116–128.; Serczyk W. Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim... S. 37.

⁷¹¹ Kuras K. Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego... S. 50.

⁷¹² Serczyk W. Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim... S. 37.

⁷¹³ Buczek K. Drużbacki Michał. *Polski słownik biograficzny*. T. 5. Kraków, 1939–1946. S. 403.

матеріальне становище та соціальний престиж. Дослідження Терези Зелінської показують, що у володіннях Радзивілів у Великому князівстві Литовському більшість офіціалістів не мала реальних шансів на отримання земських урядів – зокрема через велику кількість дрібної шляхти, залученої до адміністративної служби⁷¹⁴. Подібна ситуація, імовірно, мала місце й у подільських маєтках Чарторийських, хоча через неповноту та фрагментарність джерельної бази це припущення поки не можна підтвердити однозначно.

Окрім центральних урядників, окреме місце в структурі господарства посідали слуги та фільваркова челядь, яких умовно можна поділити на постійних і тимчасових працівників. До постійних належали парубки, наглядачі, що керували роботою підданих під час виконання панщини (*roganiasze*), пастухи, вівчарі, кухарі, броварі, горілчані майстри та інші, котрі отримували щорічну винагороду зі скарбу⁷¹⁵. Ця категорія службовців, як і тимчасові ремісники, походила переважно з місцевого плебсу, тобто із середовища селянства та міщанства, що забезпечувало маєтки необхідною робочою силою. У рахункових книгах комісаріату регулярно згадуються численні ремісники, залучені до виконання тимчасових робіт. Найчастіше ці фахівці залучалися до різного роду будівельних або ремонтних робіт у маєтках. Серед них – ковалі, малярі, столяри, вапнярі, гірники, копачі тощо⁷¹⁶.

Змішану систему підпорядкування та звітності в Подільському воєводстві мали доглядачі князівських стайнь. Керівництво подільськими стадами у 1780-х рр. здійснював генеральний конюший Александр Пашковський⁷¹⁷, якому допомагали підконюші Масловський та Анджей Чатовський⁷¹⁸. На відміну від більшості офіціалістів, Пашковський підпорядковувався також головному конюшому князя Єжи Сороці⁷¹⁹. Витрати на утримання стаєнь і виплати конюшим та стаєнним обліковувалися з комісарського скарбу окремо від інших

⁷¹⁴ Zielińska T. Oficjaliści w dobrach magnackich... S. 279–280.

⁷¹⁵ Miłński M. Zarząd dóbr Bogusława Radziwiłła... S. 230.

⁷¹⁶ ЛННБУ ім. В. Стефаника. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 4357. Арк. 18.

⁷¹⁷ BC. Rkp. 6042. List Adama Czart. do Paszkowskirgo, 1788. S. 17.

⁷¹⁸ BC. Rkp. 7677. Summaryusz generalny... w 1786 r. S. 1–17.

⁷¹⁹ Soroka J. Pamiętnik Jerzego Soroki pазia... S. 189.

службовців⁷²⁰. Потреби двору в цій сфері ретельно заносилися до спеціальних «Книг стад»⁷²¹. До обов'язків доглядачів стайнь належали догляд за тваринами⁷²², транспортування коней для потреб двору або на продаж⁷²³, закупівля нових порід коней і волів, а також контроль за їхнім утриманням і годівлею⁷²⁴. Облік діяльності стаєнь, виданого вівса та сіна, а також кількості лоша́т, кобил і жеребців у табунах комісаріату вів стаєнний писар Зелінський⁷²⁵.

Важливою ланкою в організації господарства була князівська пошта, котра не належала до управлінського апарату, але забезпечувала сталий обмін інформацією між урядниками. Наприкінці XVIII ст. до складу меджибізької пошти входили офіціалісти – писарі Ожеховський і Погурський, які вели облік листування, витрат і руху кореспонденції, а також челядь: поштарі, візники, конюші та ковалі. Пошта мала власних коней і транспорт, що утримувалися коштом комісарського скарбу. У 1800 році витрати на її утримання стягали 18016 злотих у сріблі і 500 у міді, з них 1240 злотих у сріблі та 200 у міді становили виплати для офіціалістів і челяді⁷²⁶. Ця служба відігравала важливу роль у забезпеченні ефективного управління розгалуженими маєтками Чарторийських.

Окрему категорію становили офіціалісти, відповідальні за облік і ведення архівної документації. До них належали провентові писарі, до обов'язків яких входило ведення рахункових книг, реєстрація прибутків від фільварків, оренд, торгівлі та промислового виробництва, а також контроль за надходженням коштів до скарбу⁷²⁷. У подільських маєтках Меджибізького комісаріату діяло щонайменше шість провентових писарів, хоча у видатках Миколаївського та Сатановського ключів згадок про їхню діяльність немає⁷²⁸. З інвентаря Кам'янецького староства 1789 р., відомо, що посаду провентового писаря в

⁷²⁰ BC. Rkp. 7677. S. 1–17.

⁷²¹ Kuras K. Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego... S. 58.

⁷²² ЛННБУ ім. В. Стефаника. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 4357. Арк. 33.

⁷²³ На витрати, пов'язані з поїздкою з волами до Ярослава у 1768 році, зі скарбу було видано 351 злотий і 22 гроші. BC. Rkp. 7663. S. 26.

⁷²⁴ На закупівлю волів (21) зі скарбу виділено 1079 зл. BC. Rkp. 7663. S. 29

⁷²⁵ BC. Rkp. 7677. S. 11.

⁷²⁶ ЛННБУ ім. В. Стефаника. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 4357. Арк. 4–5.

⁷²⁷ Serczyk W. Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim... S. 33.

⁷²⁸ AGAD. APP. Sygn. 358. S. 116–128.

Кам'янецькому старостві обіймав Кастан Юзеф Бжозовський⁷²⁹. Пропінаційні писарі опікувалися сферою виробництва й продажу алкогольних напоїв у гуральнях та броварнях. Вони контролювали роботу гуральняної челяді, стежили за витратою зерна й якістю виготовлених «трунків», а також вели облік прибутків від пропінації⁷³⁰. У документах їх часто називали «горілчаними писарями» або «писарями броварень»⁷³¹. Крім того, до скарбової служби входили писарі складів і окремих фабрик, які відповідали за облік запасів і рух товарів⁷³².

Однією з основних передумов ефективного управління такими розлогими земельними володіннями, безперечно, було копіювання та збереження документації, необхідної як для підтвердження правового стану рухомого й нерухомого майна, так і для обліку фінансово-господарських справ⁷³³. Упорядкування архівів у маєтках Чарторийських покладалося на «штатних» архівістів із числа довірених осіб князівської клієнтели, які водночас виконували функції плєніпотентів – представників власника в судових та адміністративних справах⁷³⁴. Серед них особливо вирізнявся Ян Юзеф Вітошинський, котрий в 30-х роках XVIII ст розпочав велику працю над упорядкуванням архівів Августа Чарторийського, за що 1754 року отримав титул «архівіста»⁷³⁵. Вагомий внесок у впорядкування архіву зробив також писар і архіваріус Міхал Дружбацький, котрий у 1752 та 1766 роках уклав детальні описи актових документів Меджибізького архіву⁷³⁶.

Фінансове управління у володіннях Чарторийських у 1780-х рр. здійснювали генеральний рахмістр подільських маєтностей Дашкевич, рахмістр Комар та касир Гадзевич⁷³⁷. Ці урядники відповідали за ведення фінансової документації, облік прибутків і витрат, а також контроль руху коштів у

⁷²⁹ AGAD. ASK. Dział LVI. Sygn. 103. S. 78.

⁷³⁰ Овсінський Ю. Фільваркове господарство в Подільському воєводстві... С. 64–68.

⁷³¹ ЛННБУ ім. В. Стефаника. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 4357. Арк. 103, 130.

⁷³² Zielińska T. Oficjaliści w dobrach magnackich.... S. 268.

⁷³³ Syta K. Jan Józef Witoszyński... S. 23.

⁷³⁴ Черкаська Н. О. Джерела з історії приватної архівістики у XVIII столітті (На прикладі архівів магнатерії Правобережної України). *Український археографічний щорічник*. 2012. 16. С. 22.

⁷³⁵ Syta K. Jan Józef Witoszyński... S. 35.

⁷³⁶ Buczek K. Drużbacki Michał. *Polski słownik biograficzny*. T. 5. Kraków, 1939–1946. S. 403.

⁷³⁷ AGAD. APP. Sygn. 358. S. 116.; BC. Rkp. 7677. S. 1–17.

господарстві⁷³⁸. Рахмістр Комар, окрім ведення звітності, брав участь в укладанні орендних контрактів, про що свідчить виплата йому 60 злотих на службову поїздку до Клевая⁷³⁹. Касир Гадзевич відповідав за транспортування коштів між маєтками та доставлення доходів з ключів до головної скарбниці при дворі Августа Чарторийського⁷⁴⁰.

Окрему групу становили урядники, що здійснювали контроль за станом господарства – люстратори та ревізори. До їхнього складу входив генеральний ревізор подільських маєтків Блумський⁷⁴¹. Точна кількість таких урядників невідома, однак їхня діяльність, імовірно, мала тимчасовий характер. До основних обов'язків люстраторів і ревізорів належали проведення інспекцій, перевірка рахункової документації, а також оцінка ефективності управління та стану господарства в окремих ключах. Відомо, що під час люстрації королівщин Подільського воєводства 1789 року ці функції виконували кам'янецький чашник Адам Тиравський та червоногородський чашник Северин Качковський⁷⁴². Важливу роль у контролі за судовими та правовими справами відігравала розгалужена мережа плєніпотентів, які мали постійні або тимчасові повноваження власника представляти його інтереси. Не всі повірені магната входили до складу офіціалістів – лише ті, хто діяв на підставі офіційних контрактів, виконував доручення згідно з письмовими інструкціями власника та отримував за це винагороду⁷⁴³. До їхніх обов'язків належали нагляд за судовими процесами, врегулювання майнових і земельних спорів, ведення юридичної документації та представництво інтересів у земських і гродських судах⁷⁴⁴. У Подільському воєводстві нагляд за правовими справами князівських маєтків здійснювали, зокрема, писар лєтичівського гроду Міхал Дружбацький та Ян Павел Луцевський⁷⁴⁵.

⁷³⁸ Kargol T. Między Sławutą a Tarnowem. Podróże współpracowników i administratorów dóbr wołyńskich i ukraińskich ks. Hieronima Sanguszki na przełomie XVIII i XIX wieku. *Galicja. Studia i materiały*. 2021. Nr. 7. S. 169.

⁷³⁹ BC. Rkp. 7677. S. 14.

⁷⁴⁰ AGAD. APŁ. Sygn. 139/6. S. 5.

⁷⁴¹ BC. Rkps. 7677. S. 1–17.

⁷⁴² AGAD. ASK. Dział LVI. Sygn. 103. S. 80.

⁷⁴³ Zielińska T. Oficjaliści w dobrach magnackich.... S. 269.

⁷⁴⁴ Serczyk W. Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim... S. 32.

⁷⁴⁵ BC. Rkp. 5784. S. 17–593; BC. Rkp. 7677. S. 11.

Отже, великі маєтки Чарторийських у Подільському воєводстві, здобуті завдяки шлюбу Августа Александра Чарторийського з Марією Зофією Денгофф із Сенявських, перебували в управлінні Генерального комісаріату подільських та українських маєтків і підпорядкованої йому розгалуженої адміністрації. У підсумку сформувалася рання «маєткова бюрократія» зі стандартизованою звітністю та регулярними ревізіями, а попри децентралізацію управління власник зберігав реальний контроль через особисті інспекції й постійну кореспонденцію з урядниками. Така модель дозволяла не лише ефективно вести господарство (погашати борги й нарощувати прибутки), а й водночас розбудовувати клієнельну мережу з представників подільської шляхти.

3.3. Клієнти та співпрацівники *Familiae* на Поділлі у 1764-1793 рр.

У часи правління Станіслава Августа Понятовського князі Чарторийські зуміли розбудувати на Поділлі розгалужену, багаторівневу мережу клієнтів, що охоплювала місцеву шляхту й духовенство, урядників, маєткову адміністрацію та військових. У 1760–1770-х рр. провідну роль у її функціонуванні відігравав Август Олександр Чарторийський. Однак після того, як Адам Казимир отримав уряд генерального подільського старости, він дедалі більшою мірою перебрав на себе опіку над господарськими, судовими та політичними справами регіону. Унаслідок цього межа між клієнелою батька й сина стала важко вловимою, про що свідчать як діяльність князівських повірених у Подільському воєводстві, так і їхнє листування зі шляхтою та урядниками, пов'язаними з *Familia*.

У цьому контексті «*Familia*» означає не все політичне угруповання Чарторийських, а лише середовище, згуртоване довкола руського воєводи та генерального подільського старости. Відтак поза межами аналізу залишаються інші кола, пов'язані з лідерами як «старої» *Familii* – Міхалом Фридериком Чарторийським і Станіславом Понятовським, – так і «нової» генерації,

репрезентованої Станіславом Любомирським, Ігнацієм Потоцьким, Северином Жевуським та ін.

Лідери та співпрацівники. Характеризуючи коло лідерів угруповання, складно однозначно «прив'язати» їх до Поділля. Втім, до цієї групи віднесемо членів родини та їхнє найближче оточення, які брали участь у формуванні й поширенні політичних програм і, нерідко завдяки власному авторитету та впливам, визначали напрям місцевої політики (на елекційних, посольських чи депутатських сеймиках, у судах або війську), залишаючись у той чи інший спосіб пов'язаними з Поділлям.

Ізабела Чарторийська, дружина генерального подільського старости, включилася в політичну діяльність після афери Догрумової (1785 р.). В історіографії її насамперед пов'язують із поширенням ідей «освіченого сарматизму», що становили ідеологічне підґрунтя програми «нової *Familiae*»⁷⁴⁶. Натомість значно менше вивченим залишається її вплив на конкретні політичні події.

З листа Онуфрія Морського дізнаємося, що вже під час подільського передсеймового сеймику 1786 р., який завершився роздвоєнням, княгиня намагалася схилити Орловських і Стажинських до зміни позиції⁷⁴⁷. Колишні клієнти Чарторийських, напередодні сеймику вони перейшли на бік регалістів і фактично стали співорганізаторами роздвоєння⁷⁴⁸. Прагнучи реваншу, *Familia* з особливим завзяттям готувалася до сеймиків 1788 р., і одну з ключових ролей у підготовці подільського зібрання взяла на себе Ізабела. Вона відрядила на подільський сеймик сина Адама Єжи і в листах детально наставляла щодо манер, поведінки та одягу, а також радила, як налагоджувати контакти й здобувати підтримку місцевої шляхти⁷⁴⁹. Окрім того, подільській старостині

⁷⁴⁶ Rostworowski E. Sprawa aukcji wojska... S. 125–127; Stroynowski A. Polityczna rola Izabeli Czartoryskiej... S. 47–50; Zamoyski A. Izabela. Opowieść o niezłomnej księżnej... S. 100–102.

⁷⁴⁷ ЦДІАК України. Ф. 49. Оп. 2. Спр. 2180. Арк. 20 зв. Лист О. Морського до С. Потоцького, 22 липня 1786 р. Див. також: Filipczak W. Kobiety a kulisy litewskiej polityki... S. 105.

⁷⁴⁸ Stroynowski A. Cele i skutki rozdwojenia sejmiku podolskiego... S. 105–106.

⁷⁴⁹ З листа І. Чарторийської до сина: «Насамперед струси з себе цю удавану «міну старця» [гримасу – авт.], яку ти часом приймаєш... Розмовляй з кожним, будь жвавим у виявах уваги. Усе, аж до вбрання твого, має тебе обходити. Оцей польський стрій, якщо його пошито невдало і носити абияк, то скажуть, що ти одягаєш його неохоче й лише задля мене. Дрібні це речі, але неодмінно треба на них зважати, а себе пересиливати. Коли

вдалося схилити до участі в сеймику кам'янецького каштеляна Леонарда Марціна Швейковського, що гарантувало патріотичному угрупованню вирішальний вплив на обрання маршалка⁷⁵⁰. Дипломатичний хист княгиня виявляла й у листуванні зі Щенським Потоцьким, чії відносини з *Familia* холонули на тлі його зближення з російським послом О. Штакельбергом⁷⁵¹. У одному з листів вона, вдаючись до виразної компліментарної риторики та апелюючи до «громадянської ревності» адресата, фактично закликала його не розривати попередніх зв'язків і зберегти співпрацю з пулавським середовищем⁷⁵².

До лідерів належав і Адам Єжи Чарторийський, для якого маршалкування на подільському сеймику 1788 р. стало політичним дебютом. Напередодні сеймику 17-річний князь провадив активну агітацію на Поділлі, у супроводі Казимира Жевуського відвідував маєтки місцевої шляхти та зустрічався зі С. Щ. Потоцьким, демонструючи прагнення Пулав до співпраці⁷⁵³. У звітах до короля кам'янецький підкоморій Юзеф Казимир Ліпінський зазначав, що князь «вів усі справи з найбільшою ввічливістю», намагаючись забезпечити прихильникам генерального подільського старости посольські мандати⁷⁵⁴. Сам Адам Єжи не міг бути обраним послом через юний вік, проте це не завадило йому напередодні Чотирирічного сейму спільно зі Сципіоном П'ятоллі розпочати роботу над проектом реформ державного устрою Речі Посполитої. Республіканські та антимонархічні ідеї Французької революції спонукали Чарторийського до формування власних, подекуди ідеалістичних візій щодо майбутнього устрою польської держави. Князь вважав, що патріотично налаштована аристократія має згуртувати й повести шляхту проти

будеш на Поділлі й розляжешся на канапі, мов старенький, та всі навколо стоятимуть, то скажуть, що ти пихатий, холодний і неввічливий. Навпаки, якщо будеш жвавим і говірким, якщо прийде до людей весело, добре вбраний, одного обіймеш (потиснеш), другому щось скажеш, тоді всіх прихилиш до себе», див.: *Listy księżny Izabelli z hr. Flemmingów Czartoryskiej...* S. 33–34.

⁷⁵⁰ BC. Rkp. 3186. S. 629. Лист І. Чарторийської до Л.М. Швейковського, 12 липня 1788 р.

⁷⁵¹ Цю тенденцію засвідчив і перебіг подільського сеймику 1788 р., під час якого Потоцький послідовно посилював позиції королівського табору, див.: Michalski J. Sejmiki poselskie 1788 roku (cz. II). *Przegląd Historyczny*. 1960. T. 51 (2). S. 335.

⁷⁵² ЦДІАК України. Ф. 49. Оп. 1. Спр. 371. Арк. 2-2 зв. Лист І. Чарторийської до Щ. Потоцького, 3 липня 1788 р. Див. оригінал: «

⁷⁵³ BC. Rkp. 723. S. 705. Лист А. Рожнецького до Станіслава Августа Понятовського, 16 серпня 1788 р.

⁷⁵⁴ Цит. за: Zaleski B. *Żywot Księcia Adama Jerzego Czartoryskiego*. T. 1. Poznań, 1881. S. 238.

королівського двору, а кермо влади в Речі Посполитій має перейти до магнатського «квартовірату»⁷⁵⁵.

Великий коронний маршалок Станіслав Любомірський, який від 1773 р. вийшов на чільні позиції в політичному угрупованні, на Поділлі мав відносно слабкі впливи (на відміну від Люблінського, Волинського та частково Брацлавського воєводств)⁷⁵⁶. Натомість, після успадкування Ізабелою Любомірською частини подільських маєтків батька, цей ресурс, як економічний, так і політичний, використовувався нею на підтримку свого «коханого брата» Адама Казимира⁷⁵⁷. Зокрема, коштом І. Любомірської шляхту з її сатанівських, гримайлівських і тарнорудських маєтків стягували на подільський сеймик 1788 р., аби посилити позиції угруповання Чарторійських⁷⁵⁸.

Значно більший вплив на Поділлі мав зять Любомірських – долиньський староста Северин Жевуський, одружений із їхньою наймолодшою донькою Констанцією⁷⁵⁹. Його політична діяльність у воєводстві розпочалась задовго до зближення з *Familia*. Ще в юному віці він став помітною фігурою подільського політичного життя: тричі обирався послом від Подільського воєводства на сейми (1762, 1764, 1767) і послідовно репрезентував гетьманський табір, виступаючи проти угруповання Чарторійських та курсу двору, значною мірою під впливом і політичним патронатом свого батька, польного коронного гетьмана Вацлава Жевуського⁷⁶⁰. У 1767 р. за наказом М. Рєпніна долиньського старосту разом із батьком заарештували й відправили на заслання до Калуги. Після повернення у 1773 р., попри заперечення О. Штакельберга, Станіслав Август у 1774 р. надав С. Жевуському уряд польного коронного гетьмана, сподіваючись, що це поліпшить їхні взаємини⁷⁶¹. Однак події 1782 р. показали

⁷⁵⁵ Баттервік Р. Світло і племін... С. 249.

⁷⁵⁶ Michalski J. Lubomirski Stanisaw. *Polski Słownik Biograficzny*. T. 18. S. 54–55.

⁷⁵⁷ Michalski J. Lubomirska z Czartoryskich Izabela (Elżbieta). *Polski Słownik Biograficzny*. T. 17. Wrocław, 1972. S. 626–627; Pezda J. “Godłem moim było i będzie zawsze... S. 30.

⁷⁵⁸ BC. Rkp. 723. S. 707–708. Лист А. Рожнецького до Станіслава Августа Понятовського, 16 серпня 1788 р.

⁷⁵⁹ Zimerman M. Lubomirscy w XVIII wieku... S. 226–227.

⁷⁶⁰ Zielińska Z. Republikanizm spod znaku buławy: publicystyka Seweryna Rzewuskiego z lat 1788–1790. Warszawa, 1988. S. 8–11.

⁷⁶¹ Zielińska Z. Rzewuski Seweryn herbu Krzywda. *Polski Słownik Biograficzny*. 1992. T. 34. S. 140.

протилежне: С. Жевуський приєднався до опозиції, долучившись до боротьби проти короля й Постійної ради у справі краківського єпископа Каєтана Солтика⁷⁶². Під час візиту у великого коронного гетьмана Ф. Браницького, він зобов'язався забезпечити бажаний для опозиції перебіг подільських і брацлавських сеймиків, насамперед шляхом обрання «потрібних» послів⁷⁶³. Уже в листопаді того ж року він уклав шлюб із Констанцією Любомирською й фактично увійшов до «нової Familii». Відтоді клієнтела Жевуських, переважно консервативна шляхта, зокрема колишні барські конфедерати, дедалі частіше підтримувала опозиційний табір. Важко оцінити роль польного коронного гетьмана на Поділлі в наступні роки, оскільки він загалом мало цікавився поточною політикою, і навіть скандал довкола «справи Догрумової» (1786) не спонукав його приїхати до Білої Церкви чи Пулав, де відбувалися наради опозиції⁷⁶⁴.

Натомість у 1787 р., на тлі зустрічі Станіслава Августа з Катериною II в Каневі, С. Жевуський разом із А. К. Чарторийським та Яном і Станіславом Косткою Потоцькими в паризькому салоні І. Любомирської обговорював плани реформ та детронізації монарха⁷⁶⁵. Після цієї зустрічі генеральний подільський староста висловлював сподівання, що С. Жевуський залишить свою «підгорецьку самотність» і «для добра краю» почне діяти публічно⁷⁶⁶. Про повагу до польного коронного гетьмана в пулавському середовищі свідчить і лист І. Чарторийської, яка радила синові налагодити з ним контакт: «Я впевнена, що ознаки довіри з твого боку зроблять йому приємність і започаткують між вами зв'язок, котрий буде для тебе корисним і почесним»⁷⁶⁷.

⁷⁶² Maksimowicz K. Seweryn Rzewuski w nowej familii: (lata 1779–1788). *Pamiętnik Literacki*. 1993. T. 84 (2). S. 135–166.

⁷⁶³ Відомо, що на сеймику в Кам'янці за дорученням гетьмана діяв його генерал-ад'ютант Вериха-Даровський, див.: Zielińska Z. *Republikanizm spod znaku buławy...* S. 22.

⁷⁶⁴ Maksimowicz K. *Seweryn Rzewuski w nowej familii...* S. 153, 158.

⁷⁶⁵ Majewska-Maszkowska B. *Mecenat artystyczny Izabelli...* S. 60, 64–65. Про зустріч монарха з Катериною II див.: Баттервік Р. *Світло і племін...* С. 29–34.

⁷⁶⁶ Zielińska Z. *Rzewuski Seweryn herbu Krzywda...* S. 142; Maksimowicz K. *Seweryn Rzewuski w nowej familii...* S. 162.

⁷⁶⁷ Цит. за: Maksimowicz K. *Seweryn Rzewuski w nowej familii...* S. 162.

У проєкті згаданого вище «квартовірату» Адам Єжи також відводив польному коронному гетьману окреме місце⁷⁶⁸.

Зрештою С. Жевуський справді активізувався напередодні Великого сейму: писав пропагандистські тексти, шукав підтримки в російського посла, а в червні 1788 р. в Пулавах радився про пошук союзників у Відні та Берліні⁷⁶⁹. Однак уже під час роботи сейму, зрозумівши, що шансів на відновлення «влади булав» практично немає, він удав хворого й залишив столицю, не приєднавшись до конфедерації⁷⁷⁰. У добу Чотирирічного сейму С. Жевуський із одного з лідерів «нової *Familii*» перетворився на її опонента: виступав проти спадковості трону та реформ Конституції 3 травня, зрештою ставши одним із провідників Торговицької конфедерації⁷⁷¹.

Серед клієнтів Чарторийського лише небагатьом відводилася роль лідерів – найближчих до князів осіб, які впливали на формування політичної лінії угруповання. Саме цей чинник відрізняв їх від діячів, створюючи помітний розрив між елітарним колом та широкою, політично пасивною клієнтелою. Лідерів також вирізняли більша самостійність у діях і престиж урядів, які вони обіймали⁷⁷².

До цього вузького кола передусім належав польний коронний обозний Ігнацій Вітославський, якого Т. Фрончик називав «alter ego» подільського генерального старости⁷⁷³. Він виконував обов'язки секретаря та плєніпотента князя і як його придворний постійно перебував при резиденції Чарторийських у

⁷⁶⁸ На чолі «кватовірату» мало стати четверо магнатів: окрім С. Жевуського згадувався також С. Щ. Потоцький і А. К. Чарторийський, прізвища четвертого не було подано. До цього грона планувалося долучити вісім інших магнатів, що мали утворити таємний Патріотичний Конгрес. Ціллю цього союзу було „об'єднання своїх угруповань з метою отримання переваги на сеймиках і забезпечення собі більшості на сеймі, аби діяти незалежно від двору і іноземних держав...». Див. більше: Баттервік Р. Світло і племін... С. 249; Zaleski B. *Żywot księcia Adama Jerzego Czartoryskiego...* S. 227–232.

⁷⁶⁹ Zielińska Z. *Republikanizm spod znaku buławy...* S. 36–39.

⁷⁷⁰ Maksimowicz K. *Seweryn Rzewuski w nowej rodzinie...* S. 166.

⁷⁷¹ Zielińska Z. *Rzewuski Seweryn herbu Krzywda...* S. 145–147.

⁷⁷² Kuras K. *Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego...* S. 102.

⁷⁷³ Frączyk T. *Adam Kazimierz Czartoryski...* S. 390. Про високу ступінь довіри свідчать характерні формули у їхньому листуванні, як от дозвіл відкривати листи, адресовані князю та пересилати їх далі: «gdybyś postrzegł że w mojej kopercie jest jeszcze list jeden a response do osoby drugiej piszący nie było osobnego to chciej rozpieczętować mój list wyjąć drugi, y przesłać do Puław z zaleceniem żeby wraz pchnęli do S.», див.: BC. Rkp. 3053. S. 61. Лист А.К. Чарторийського до І. Вітославського. Зупиняються також конфіденційні доручення з вимогою спалити записку після прочитання: «kartkę tą spali», див.: BC. Rkp. 3053. S. 67. Лист А.К. Чарторийського до І. Вітославського.

Варшаві й Пулавах⁷⁷⁴. Юліан Немцевич змальовував І. Вітославського як людину давньої польської грічності, веселу й гостинну, в домі якої «двері ніколи не зачинялися»⁷⁷⁵. Адам Казимир високо цінував його літературний хист: І. Вітославський належав до Літературного товариства, що регулярно збиралося в Блакитному палаці Чарторийських⁷⁷⁶. Водночас він відігравав помітну роль у політичних справах князя, підтримуючи зв'язки зі шляхтою, опікуючись перебігом подільських сеймиків і розбудовою місцевого угруповання⁷⁷⁷. Коронний обозний двічі здобував посольський мандат на кам'янецькому сеймику – у 1780 та 1788 рр.⁷⁷⁸.

Довіреном придворним Адама Казимира був Ян Бориславський, якого король згадував у листі до Антонія Тизенгауза перед посольським сеймиком 1773 р.: «Бориславський поїхав на подільський сеймик, посланий від князя Адама»⁷⁷⁹. Це вказує, що йому доручали підготовку сеймикової кампанії на місці, однак інших свідчень про його діяльність на Поділлі наразі виявити не вдалося.

Одним із лідерів угруповання Чарторийських у Подільському воєводстві був Юзеф Орловський, пов'язаний із генеральним подільським старостою через діяльність Кадетського корпусу⁷⁸⁰. Адам Казимир особисто клопотався про його освіту за кордоном, частково фінансуючи її власним коштом⁷⁸¹. Після повернення Ю. Орловський став генерал-ад'ютантом князя, оселився в Пулавах

⁷⁷⁴ Frączyk T. Adam Kazimierz Czartoryski... S. 216.

⁷⁷⁵ Niemcewicz J. U. Pamiętniki czasów moich. T. 1 / Oprac. J. Dihm. Warszawa, 1957. S. 89, 137.

⁷⁷⁶ Frączyk T. Adam Kazimierz Czartoryski... S. 220.

⁷⁷⁷ Про участь І. Вітославського в передсеймиковій кампанії 1788 р. див.: BC. Rkp. 723. S. 710–711. Лист А. Рожнецького до Станіслава Августа Понятовського, 16 серпня 1788 р. Про звернення до І. Вітославського по протекцію перед князем у справах урядів див.: BC. Rkp. 5984. S. 627–628. Лист І. Вітославського до NN від 2 квітня 1778 р.; йдеться про сприяння в отриманні уряду гродського писаря. BC. Rkp. 5766. S. 578. Лист П. Ф. Бореяка до М. Дружбацького від 30 червня 1782 р.; згадано розмову з коронним обозним про вакантний уряд подільського підкоморія, який зрештою отримав Ю. К. Ліпінський. Про надання цього уряду див.: Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku... S. 97.

⁷⁷⁸ AGAD. ZP. Sygn. 125. S. 315; Frączyk T. Adam Kazimierz Czartoryski... S. 390; Michalski J. Sejmiki poselskie 1788 roku (cz. II)... S. 337. І. Вітославський обирався послом від Подільського воєводства також у 1786 р., однак через роздвоєння сеймику його мандат зрештою не було затверджено, тож він не приступив до діяльності на сеймі, див.: AGAD. ZP. Sygn. 130. S. 161–164; Danilczyk A. W kręgu afery Dogrumowej... S. 37–40.

⁷⁷⁹ BC. Rkp. 715. S. 213. Лист Станіслава Августа Понятовського до А. Тизенгауза, 18.03.1773 р. Dukwicz D. Rosja wobec sejmów rozbiorowego warszawskiego (1772–1775). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Historii PAN, 2015. S. 173.

⁷⁸⁰ Koryn A. Orłowski Józef. *Polski Słownik Biograficzny*. T. 24. S. 227.

⁷⁸¹ Frączyk T. Adam Kazimierz Czartoryski... S. 299.

і надалі незмінно супроводжував його в подорожах⁷⁸². Завдяки підтримці А. К. Чарторийського 12 жовтня 1789 р. Юзеф Орловський отримав від короля уряд коменданта Кам'янецької фортеці та патент генерал-майора⁷⁸³. По-перше, воно гарантувало надійний військовий нагляд над розлогими подільськими маєтками, що набуло особливої ваги після остаточного припинення співпраці з генералом коронної артилерії С. Щ. Потоцьким. По-друге, статус Ю. Орловського як «довіреної людини» на цьому стратегічному форпості Речі Посполитої дозволяв лідерів *Familii* ефективніше здійснювати контроль над військовими, прикордонними та торговими справами, а також, своєю чергою, розбудовувати власну клієнтарну мережу у військовому середовищі. Як комендант Кам'янецької фортеці Юзеф Орловський поділяв політичні погляди *Familii* та активно підтримував реформи Чотирирічного сейму. Він став одним із засновників Товариства друзів урядової конституції «Fiat Lux», метою якого була підготовка законодавства та формування громадської думки⁷⁸⁴. Подібно до Чарторийських, Ю. Орловський відмовився приєднуватися до Торговицької конфедерації та активно готував Кам'янець до оборони від російських військ, спираючись на підтримку вірної ідеям Конституції місцевої шляхти (переважно клієнтів *Familii*), через що король був змушений неодноразово переконувати коменданта підкоритися наказу Військової комісії та здати фортецю, називаючи це «невідворотною необхідністю»⁷⁸⁵.

До співпрацівників *Familii* надіслав польний коронний писар Казимир Жевуський, який у 1788 році фактично керував сеймиковою кампанією в

⁷⁸² Ю. Немцевич, який разом із Ю. Орловським був включений до числа ад'ютантів при князеві, так описував їхній побут: «Ми мали платню по 8 червоних злотих на місяць, а крім того стіл, помешкання і фураж на двох коней, яких князь нам подарував», див.: Niemcewicz J. U. Pamiętniki czasów moich... S. 90–91. Про подорожі окремі свідчення залишив Є. Сорока; див.: Soroka J. Pamiętnik Jerzego Soroki... S. 191.

⁷⁸³ Чарторийський особисто лобював це призначення, звертаючись до монарха з листами із Седлиць, оскільки прагнув зміцнити позиції свого угруповання на Поділлі, див.: BC. Rkp. 724. S. 665. Лист А. К. Чарторийського до Станіслава Августа Понятовського. Король, задовольнивши це прохання, продемонстрував жест доброї волі не лише щодо Адама Казимира, а й щодо ширшого кола прихильників патріотичного табору. Після тривалої «політичної боротьби» між *Familią* та регалістами це стало «першим кроком до порозуміння»; див.: Frączyk T. Adam Kazimierz Czartoryski... S. 421. Незважаючи на те, що це рішення мало передусім політичний характер, король високо оцінював ефективність служби Ю. Орловського, див.: BC. Rkp. 729. S. 261. Лист Станіслава Августа Понятовського до Ю. Орловського, 18 травня 1790 р.

⁷⁸⁴ Król-Mazur R. Miasto trzech nacji... S. 550–551.

⁷⁸⁵ Król-Mazur R. Miasto trzech nacji... S. 574.

Подільському воєводстві⁷⁸⁶. Під час підготовки на Поділлі виникла суперечка між угрупованням Чарторийських та прихильниками королівського двору, які прагнули висунути власних кандидатів. К. Жевуський рішуче чинив опір цим планам, вважаючи, що цей регіон має залишатися доменом виключного впливу *Familii*⁷⁸⁷. Коли в опозиційному таборі стався розкол, польний коронний писар спочатку вагався між «гетьманською партією» Ф. К. Браницького та прихильниками Чарторийських, проте з часом дедалі виразніше пов'язав свою політичну діяльність саме з останніми⁷⁸⁸. Під час ухвалення Конституції 3 травня Казимир Жевуський вимагав від короля негайного складання присяги й наголошував, що кожен патріот готовий пролити кров за Вітчизну⁷⁸⁹.

До співпрацівників також можна віднести великого коронного гетьмана Францішека Ксаверія Браницького та руського воєводи Станіслава Щесного Потоцького. Однак, на відміну від К. Жевуського, ці магнати були лідерами власних потужних політичних угруповань і діяли передусім у приватних інтересах (детальніше про їхню діяльність на сеймиках див. розділ 3.4).

Подільська клієнтела. Клієнтела князів Чорторийських була неоднорідною та значною мірою кон'юктурною. Спроби класифікувати цю спільноту наштовхуються на низку викликів: «розтягнуту хронологію відносин», фрагментарність джерельної бази та неминучу суб'єктивність дослідницьких оцінок, адже у питанні визначення «рівня прив'язаності» автор часто змушений покладатися на інтуїтивні припущення. Попри це, спробуємо

⁷⁸⁶ Michalski J. Sejmiki poselskie 1788 roku. (cz. II)... S. 333. Ще у квітні 1788 року він брав участь у з'їзді опозиційних магнатів у Пулавах, де було узгоджено деталі сеймикової кампанії того року, див. більше:

⁷⁸⁷ BC. Rkp. 723. S. 705–719. Листи А. Рожнецького до Станіслава Августа Понятовського від 16 і 18 серпня 1788 р.

⁷⁸⁸ Окрім політичних розрахунків, дослідники пов'язують таку прихильність із тривалим особистим зв'язком Жевуського з Ізабелю Чарторийською, через що він був одним із найчастіших гостей у Пулавах.. див.: Kądziela Ł. Rzewuski Kazimierz h. Krzywda. *Polski Słownik Biograficzny*. T. 34. Wrocław-Warszawa-Kraków. 1992. S. 118; А. Замойський припускає, що народження 1780 р. Габрієла була донькою саме коронного писаря, а не А.К. Чарторийського, див.: Zamoyski A. Izabela. *Opowieść o niezłomnej księżnej*... S. 74.

⁷⁸⁹ *Czasy Stanisława Augusta Poniatowskiego przez jednego z posłów Wielkiego Sejmu napisane*. Poznań, 1867. S. 130–131. Див. оригінал: «...każden, kto kocha ojczyznę, nie tylko ją chętnie powtórzy, na jej obronę krew nawet przeleje». У лютому 1792 р. він разом із кам'янецьким підкоморієм К. Ліпінським та кам'янецьким каштеляном О. Морським домагався підтримки конституційних реформ на подільських сеймиках. Попри напружені настрої й спроби опонентів, зокрема А. Злотницького, зірвати зібрання, сеймик в Летичеві та Дунаївцях відбувся відповідно до планів патріотичного табору, продемонструвавши згуртованість місцевої шляхти перед зовнішньою загрозою, див.: Król-Mazur R. *Miasto trzech nacji*... S. 551.

дати оцінку мережі клієнтів *Familii* у Подільському воєводстві на підставі запропонованої нами структури.

До грона діячів (політично активної та сталої клієнтели) належали послы на сейми та депутати до трибуналу. Якщо лідери визначали загальну політичну лінію, то завданням діячів було втілювати її на практиці через роботу «в терені» передусім під час підготовки до сеймиків і в ході самих зібрань⁷⁹⁰.

Особливою активністю у представленні інтересів *Familii* на сеймиках вирізнявся кам'янецький підचाший Піус Францішек Борејко. Його промови на зібраннях були красномовними та часто різкими щодо опонентів. Через таку безкомпромісність Станіслав Август в інструкціях своїм прихильникам наголошував на необхідності за будь-яку ціну не допустити П. Ф. Борејка до сейму⁷⁹¹. Натомість А. К. Чорторийський усіяко заохочував підчасного до активної агітації серед подільської шляхти та підтримки лояльних кандидатів до обрання послом на сейм⁷⁹². П. Ф. Борејко й сам неодноразово здобував посольський мандат від Подільського воєводста (у 1766, 1776, 1778, 1782 і 1791 рр.), активно відстоюючи на сеймі інтереси свого патрона⁷⁹³.

Близьким клієнтом Чарторийських на Поділлі був Онуфрій Морський. Його навчання у Кадетському корпусі (1766–1768) значною мірою сприяло налагодженню тісних взаємен з Адамом Казимиром⁷⁹⁴. За спогадами Адама Єжи, під час поїздок до Меджибожа чи Кам'янця генеральний подільський староста зупинявся у Райківцях: «...у домі пана Онуфрія Морського, великого приятеля мого батька, одного з найвпливовіших громадян Поділля»⁷⁹⁵. Дідич Райковець був активним і в політичному житті: під час сеймику 1786 року О. Морський намагався переконати шляхту не чинити роздвоєння. Його й

⁷⁹⁰ Kuras K. Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego... S. 122.

⁷⁹¹ AGAD. ZP. Sygn. 112. S. 25.

⁷⁹² BC. Rkp. 5766. S. 397. Лист П. Ф. Борејка до NN, 29 липня 1784 р.

⁷⁹³ Waniczkówna H. Borejko Pius Franciszek. *Polski Słownik Biograficzny*. Т. 2. S. 325. Більше про його діяльність на сеймиках і сеймах див. розділ 3.4.

⁷⁹⁴ Zahorski A. Morski Onufry h. Topór. *Polski Słownik Biograficzny*. Т. 21. 1976. S. 787–788. З Пулавами був пов'язаний і його батько – львівський каштелян Антоні Морський (1765–1775), див.: Kuras K. Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego... S. 174, 290.

⁷⁹⁵ Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego... S. 22.

самого обрали послом, однак до участі в сесіях сейму не допустили (див. розділ 3.4).

Перед сеймиками 1788 р. О. Морський активно цікавився планами Адама Казимира щодо політичної кампанії в регіоні: «Я також хотів би бути вчасно поінформованим про Ваші погляди щодо майбутніх виборів депутата та послів від Поділля, щоб мати змогу ефективно посприяти цьому»⁷⁹⁶. Сеймик 1788 р. закінчився успіхом для опозиції і О. Морського обрали послом, однак проти його кандидатури тоді виступала Ізабелла Чарторийська⁷⁹⁷. Невідомо, що саме не задовольняло княгиню, але у згаданому вище листі бачимо намагання О. Морського запевнити Адама Казимира у своїй непорушній відданості: «Моя дружина, вирушаючи до Спа заради свого здоров'я, матиме честь передати Вам цей лист і запевнити Вас від мого імені у незмінності моєї непорушної прив'язаності та моєї відданості Вам і Вашому Дому»⁷⁹⁸. Він наполегливо просить про продовження комунікації, підкреслюючи свою емоційну зацікавленість у новинах із Пулав: «Я прошу Вас, мій Князю, дати мені знати про Ваші справи... я [не – авт.] мав їх уже давно, а Ви знаєте, як сильно я люблю їх отримувати»⁷⁹⁹. Для зближення з *Familia* О. Морський та його дружина Юлія також намагалися отримати прихильність сестри князя, Ізабелли Любомирської: «Я прошу Вас, мій Князю, дати моїй дружині лист до княгині маршалкової, яку вона сподівається зустріти у Спа або в Парижі, і якій вона ще не має честі бути представленою»⁸⁰⁰. Усі ці старання, як і абсолютна прихильність О. Морського під час сейму, де він активно підтримував реформи,

⁷⁹⁶ BC. Rkp. 5896. S. 503. Лист О. Морського до А.К. Чарторийського, 23 квітня 1788 р., див. оригінал: «Je souhaiterais aussi être informé à tems de vos vûes à l'égard de l'Election prochaine du Deputé et des Nonces de Podolie pour pouvoir y concourir efficacement». [франц.]

⁷⁹⁷ Michalski J. Sejmiki poselskie 1788 roku (cz. II)... S. 336.

⁷⁹⁸ BC. Rkp. 5896. S. 503. Лист О. Морського до А.К. Чарторийського, 23 квітня 1788 р., див. оригінал: «Ma femme allant à Spa pour sa santé aura l'honneur de Vous remettre cette lettre et de Vous assurer de ma part de la continuation de mon attachement inviolable et de mon dévouement envers Vous et Votre Maison. Je Vous prie Mon Prince de me donner de Vos nouvelles... j'en ay eu depuis longtemps, et Vous savez combien j'aime à en recevoir». [франц.] Ймовірно, перебування в оточенні короля у попередні роки на посаді шамбеляна могло вплинути на рівень довіри князя до О. Морського, див.: Zahorski A. Morski Onufry h. Topór... S. 788.

⁷⁹⁹ BC. Rkp. 5896. S. 503. Лист О. Морського до А.К. Чарторийського, 23 квітня 1788 р., див. оригінал: «Je Vous prie Mon Prince de me donner de Vos nouvelles... j'en ay eu depuis longtemps, et Vous savez combien j'aime à en recevoir». [франц.]

⁸⁰⁰ BC. Rkp. 5896. S. 505. Лист О. Морського до А.К. Чарторийського, 23 квітня 1788 р., див. оригінал: «Je Vous prie Mon prince de donner à ma femme une Lettre pour la Princesse Maréchale qu'elle se flatte de rencontrer à Spa ou à Paris, et dont elle n'a pas encore l'honneur d'être connue». [франц.]

не минули даремно: за сприяння Чарторийських у 1790 р. він отримав уряд подільського каштеляна⁸⁰¹.

Важливим чинником, що відрізняв активних політично діячів від решти клієнти, була їхня усвідомлена приналежність до групової спільноти, вони розуміли й поділяли цілі та політичну програму угруповання⁸⁰². Це насамперед простежується у виступах подільських шляхтичів на сеймах. Згадані клієнти неодноразово артикулювали позицію *Familii*. Наприклад, на сеймі 1782 р. з жорсткою критикою Постійної ради виступив Францішек Борецько⁸⁰³. Своєю чергою О. Морський, апелюючи до подільської інструкції, яка наказувала йому покласти край безкоролів'ям, нагадував про славу та могутність держави часів спадкової корони Ягеллонів, протиставляючи їм нещастя, що звалилися на країну за виборних королів⁸⁰⁴. І подібних прикладів можна навести значно більше.

Через слабше представлення у джерелах сеймикової активності частини діячів цю категорію клієнти Чарторийських найзручніше окреслювати за списками послів на сейми⁸⁰⁵. Відповідно, до цієї групи можна зарахувати (за хронологією обрання): летичівського підстоля Себастьяна Гавронського (1764, 1780)⁸⁰⁶, вишенського старосту Фелікса Антонія Лося (1766)⁸⁰⁷, воронцького старосту князя Александра Святополка-Четвертинського (1766)⁸⁰⁸, червоногородського стольника Казимира Виковського (1766)⁸⁰⁹, летичівського

⁸⁰¹ Zahorski A. Morski Onufry h. Topór... S. 788; Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku... S. 73.

⁸⁰² Zielińska Z. Walka „Familii”... S. 192.

⁸⁰³ BK. Rkp. 1015. S. 21–22. Głos IWІ Pana F. Piusa Boreyka Stolnika, Posła Podolskiego. 23.10.1782.

⁸⁰⁴ Zielińska Z. O sukcesji tronu w Polsce 1787–1790. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN. 1991. S. 124.

⁸⁰⁵ За такою логікою до політично активної клієнти можна було б зарахувати електорів Станіслава Августа Понятовського – послів від Подільського воєводства на елекційний сейм чи учасників Генеральної конфедерації 1764 р. Однак у цьому, з першого погляду, очевидному судженні досліднику легко потрапити в пастку узагальнення. Подільська шляхта, що підтримувала Чарторийських у період безкоролів'я, могла водночас належати до орбіти інших центрів впливу, зокрема Любомирських, Замойських, Огінських чи Понятовських. Та все ж такий підхід дає змогу бодай орієнтовно окреслити коло прихильників *Familii* на початку досліджуваного періоду. Див.: Volumina Legum. T. 7. S. 120.

⁸⁰⁶ Посол на конвокаційний сейм 1764 р., див.: Matuszewicz M. Dziennik życia mego. T. 2... S. 454; Szewalski T. Sejmiki poselskie przed konwokacją... S. 33–34. С. Гавронського було обрано послом від Подільського воєводства також на сейм 1780 р., див.: AGAD. ZP. Sygn. 125. S. 315.

⁸⁰⁷ Szczygielski W. Łoś Feliks Antonii. *Polski Słownik Biograficzny*. T. 18. Wrocław – Warszawa – Kraków, 1973. S. 429–431. Обіймав також уряд жидачівського підстоля. Список послів на сейм 1766 р. з Подільського воєводства, див.: AGAD. ZP. Sygn. 121. S. 36.

⁸⁰⁸ Nieć J. Czterwertyński-Światopełk Aleksander. *Polski Słownik Biograficzny*. T. 4. Kraków, 1938. S. 357–358.

⁸⁰⁹ Kosińska R. Sejmiki Poselskie 1766 Roku. *Kwartalnik Historyczny*. 2019. T. 125 (4). S. 894.

земського суддю Юзефа Домбського (1776)⁸¹⁰, мельницького хорунжого Юзефа Марковського⁸¹¹, летичівського підкоморія Казимира Юзефа Ліпінського (1776, 1780, 1782)⁸¹², подільського ловчого Адама Тиравського (1780)⁸¹³, кам'янецького гродського підстаросту Яна Орловського (1780, 1786, 1790)⁸¹⁴ та могильницького старосту Міхала Скшетуського (1780)⁸¹⁵, летичівського підчашого Домініка Каменецького (1782)⁸¹⁶, Марціна Даровського (1784)⁸¹⁷, галицького підкоморія Пйотра Хшановського (1786)⁸¹⁸, холмського ловчого Щенсного Новицького (1786)⁸¹⁹, ротмістра Юзефа Дембовського (1786)⁸²⁰ й опіногорського старосту Яна Красінського (1788)⁸²¹. Варто зазначити, що в «пулавських списках» до посольства фігурували також кандидати з кола співпрацівників *Familii*, особливо після 1776 р., коли угруповання почало діяти спільно з Ф. К. Браницьким та С. Щ. Потоцьким. Серед таких осіб бачимо, зокрема, Антонія Злотницького, Юзефа Зайончка, Юзефа Межеєвського та ін. (див. більше розділ 3.4.)

Цей перелік показує характерну для Речі Посполитої, зокрема й для Поділля, практику. У роботі місцевих сеймиків брали участь, інколи досить регулярно, сенатори та урядники з інших, не обов'язково сусідніх, воєводств і земель, що мали тут земську власність. Це було, передусім, пов'язано з політичною кон'юктурою, адже їхні виступи чи навіть присутність могли

⁸¹⁰ Список послів на сейм 1776 р. з Подільського воєводства див.: *Volumina Legum*. Т. 8. Petersburg, 1860. S. 528. У 1786 р. Ю. Домбський, як найвищий з присутніх урядник Подільського воєводства, відкривав (*zagajał*) сеймик у кафедральному костелі, див.: *Danilczyk A. W kręgu afery Dogrumowej...* S. 100.

⁸¹¹ Filipczak W. Walka o mandaty poselskie w prowincji małopolskiej przed sejmem 1778 roku. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica*. 1996. Т. 58. S. 121.

⁸¹² Перелік послів на сейм 1780 р. з Подільського воєводства див.: AGAD. ZP. Sygn. 125. S. 315; Michalski J. Lipiński Józef Kazimierz. *Polski Słownik Biograficzny*. Т. 17. S. 389.

⁸¹³ *Urzednicy podolscy XIV–XVIII wieku...* S. 77.

⁸¹⁴ Złomska M. Orłowski Józef h. Chomąto. *Polski Słownik Biograficzny*. Т. 24. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1979. S. 225–226.

⁸¹⁵ Pułaski K. Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy. Monografie i wzmianki. Т. 2... S. 102.

⁸¹⁶ Перелік послів на сейм 1782 р. з Подільського воєводства див.: AGAD. ZP. Sygn. 126. S. 184–184v. Про прихильність Д. Каменецького до угруповання Чарторийських свідчить його підпис під реманіфестом шляхти Подільського воєводства 1786 р., див.: BC. Rkp. 840. S. 459.

⁸¹⁷ Filipczak W. *Życie sejmikowe prowincji wielkopolskiej...* S. 124.

⁸¹⁸ AGAD. ZP. Sygn. 130. S. 161–164.

⁸¹⁹ Промова Щ. Новицького на захист легітимності подільського сеймику 1786 р., див.: BJ. St. Dr. 8957. Т. III (13).

⁸²⁰ Pachonński J. Z. Dembowski (vel Dębowski) Józef. *Polski Słownik Biograficzny*. Т. 5. S. 92–93.

⁸²¹ Michalski J. *Sejmiki poselskie 1788 roku (cz. II)...* S. 336.

вплинути на результати зібрання, або для них були більші шанси на обрання послом на сейм, депутатом тощо⁸²².

Вибір депутатів до Коронного трибуналу, що відбувався щороку на депутатських сеймиках, нерідко проходив не менш бурхливо, ніж обрання послів на сейм⁸²³. Водночас джерела, які висвітлюють перебіг депутатських сеймиків і підготовку до них, збереглися значно гірше, що ускладнює ідентифікацію обраних осіб з конкретним політичним угрупованням. Попри це, окремих діячів із цього середовища все ж можна виокремити⁸²⁴. До них належали летичівський стольник Францішек Марковський (1764)⁸²⁵, подільський хорунжий Антоній Богуш (1765)⁸²⁶, окінський староста Ян Кіцький (1766)⁸²⁷, подільський війський Ігнацій Дульський (1775)⁸²⁸, кам'янецький гродський писар Матеуш Коссецький (1784)⁸²⁹, вінницький мечник Вінцентій Гжимала (1778)⁸³⁰.

Більшість представників цієї групи обіймали земські (як функціональні, так і титулярні) або гродські уряди. Це симптоматично, адже політична активність та амбіції діячів безпосередньо сприяли їхньому кар'єрному просуванню в межах воєводства. Водночас відсутність серед них осіб, що

⁸²² Вінніченко О. Сеймики українських воєводств у 1569–1648 роках. «Прикладом своїх предків...». *Історія парламентаризму на українських землях у 1386–1648 роках: Польське королівство та Річ Посполита* / За ред. Віталія Михайловського; Студії зісторії парламентаризму на українських землях у XIV–XX ст. Том I. Київ: Темпора, 2018. С. 120.

⁸²³ У Подільському воєводстві депутатські сеймики відбувалися 15 липня; на них обирали двох світських і одного духовного депутата, а з 1766 р. – по одному світському та духовному депутату. Обрання депутатів не проводилося у 1769–1773 рр. через діяльність конфедерації, див.: *Volumina legum*. T. 7. S. 318; *Deputaci Trybunału Koronnego 1578–1794*. V: 1751–1794. Spis / Oprac. J. Ternes. Cz. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe. 2017. S. 202. Більше про депутатські сеймики див.: Вінніченко О. Сеймики українських воєводств... С. 154–159.

⁸²⁴ Списки депутатів див.: *Deputaci Trybunału Koronnego 1578–1794*. Spis. Cz. V: 1751–1794... Серед депутатів з Подільського воєводства до Коронного Трибуналу були також Йоахім Лось (1764), Домінік Каменецький (1778) і Антоній Злотницький (1779).

⁸²⁵ У королівських списках зазначений як прихильник опозиції (*Familii*), якого не можна допустити до сейму; див.: AGAD. ZP. Sygn. 112. S. 25.

⁸²⁶ Hejnosz W. Bogusz Antoni z Ziemblie. *Polski Słownik Biograficzny*. T.2. Kraków, 1936. S. 215. Кам'янецький каштелян у 178–1786 рр., див.: *Urzednicy podolscy XIV–XVIII wieku...* S. 72.

⁸²⁷ Як депутат з Подільського воєводства обраний маршалком Коронного Трибуналу, див.: Serczyk W. Kicki Jan h. Gozdawa. *Polski Słownik Biograficzny*. T. 12. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1966. S. 388. З кінця 1760-х рр. один з лідерів рєгалістів, див.: Filipczak W. *Życie sejmikowe prowincji wielkopolskiej...* S. 32.

⁸²⁸ У 1788 р. спільно з А.Є. Чарторийським і К.Жевуським здійснював підготовку до перед сеймового сеймику, див.: BC. Rkp. 723. S. 705. Лист А. Рожнецького до Станіслава Августа Понятовського, 16 серпня 1788 р.

⁸²⁹ Про прихильність М. Коссецького до угруповання Чарторийських свідчить його підпис під реманіфестом шляхти Подільського воєводства 1786 р., див.: BC. Rkp. 840. S. 459.

⁸³⁰ Manteufflowa M. Grzymała Wincenty. *Polski słownik biograficzny*. T. 9. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1960–1961. S. 118–119. В. Гжимала був летичівським підстаростою, а отже клієнтом А.К. Чарторийського. У 1790 р. був маршалком сеймику цивільно-військової комісії в лютому у Кам'янці, 13 лютого 1790 р., див.: Zielińska Z. *O sukcesji tronu w Polsce...*

посідали центральні, надвірні чи сенаторські уряди свідчить про те, що ці «крісла» були найчастіше прерогативою лідерів угруповання або їхніх політичних приятелів⁸³¹.

До кола діячів належали також пленіпотенти у подільських справах і подільських комісарів, які виступали посередниками між князівським двором та місцевою шляхтою. Вони зазвичай не відзначалися активною діяльністю на сеймиках чи сеймах, проте завдяки регулярному листуванню та ефективному управлінню «людським ресурсом» були ключовою ланкою в керуванні угрупованням на регіональному рівні.

Показовим прикладом такого посередника був Міхал Дружбацький, син кам'янецького скарбника Пйотра. Невдовзі після закінчення Львівського колегіуму єзуїтів (бл. 1748 р.) він вступив як пленіпотент на службу до князя А. А. Чарторийського. Початково М. Дружбацький здійснював ґрунтовне впорядкування Меджибізького архіву: зокрема, у 1752 та 1766 рр. склав детальні інвентарі справ маєтків Чарторийських.⁸³² У листі від 8 січня 1766 р. він звітував про доповнення відомостей за останні роки та передачу трьох книг сумаріїв до князівського архіву⁸³³. Набутий досвід роботи з документами дозволив М. Дружбацькому вже наприкінці 1750-х рр. здобути широку пленіпотенцію (повноваження) представляти інтереси руського воєводи у справах подільських маєтків у гродських і земських судах⁸³⁴. Окрім того, він системно відстежував процеси у Коронному трибуналі, спираючись на регулярні донесення з Любліна: у 1776–1782 рр. його інформатором був Ігнацій Чайковський⁸³⁵, а в 1782–1783 рр. – син Йоахім, які доповідали про перебіг

⁸³¹ Kuras K. Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego... S. 123.

⁸³² Buczek K. Drużbacki Michał h Lew. *Polski Słownik Biograficzny*. T. 5. Kraków, 1939. S. 403.

⁸³³ BC. Rkp. 5800. S. 371–374. Лист М. Дружбацького до А.А. Чарторийського, 8 січня 1766 р. Звітуючи про здійснену роботу, М. Дружбацький детально описує структуру складених ним реєстрів, зазначаючи, що в документах зафіксовано: «для кожного села межі, осада, кордони, костел, церкву, млин... , яке село у чиєму та в якому саме володінні [перебуває – авт.], заставлене чи орендоване, за яку суму і на яких умовах тримається...».

⁸³⁴ Buczek K. Drużbacki Michał h Lew... S. 403. Перепідтвердження пленіпотенції відбулося вже після смерті А. А. Чарторийського. Новий акт, укладений у Королівському суді у Варшаві 29 травня 1782 р., надавав М. Дружбацькому повноваження діяти в інтересах генерального подільського старости в судах і урядах. Документ прямо уповноважував його подавати позови, відповіді та заперечення, оскаржувати рішення й вносити апеляції, укладати угоди, а також користуватися реєстрами та актами князівських архівів, див.: AGAD. APŁ. Sygn. 174. S. 435–437.

⁸³⁵ BC. Rkp. 5786. S. 69–126. Листи І. Чайковського до М. Дружбацького.

справ князів та подільської шляхти⁸³⁶. М. Дружбацький не обмежувався захистом інтересів самих Чарторийських, а за дорученням князів опікувався майновими справи їхніх клієнтів, що зміцнювало його авторитет у середовищі середньої шляхти. Завдяки регулярним контактам із князівським двором він виступав для провінційної еліти своєрідним «містком» до патронату. Подільська шляхта зверталася до нього з проханням протекції перед князем, про що свідчить лист А. Моравського від 20 квітня 1786 р.: «До Його Милості Князя Генерала [А. К. Чарторийського – авт.] я не маю близького доступу. Ласкавий є до мене Ясновельможний Обозний [І. Вітославський – авт.], але не можу собі настільки лестити, щоб був я преферований над тими зверненнями за кимось іншим, що його дужче цікавлять. [...] не залишається мені з цієї сторони нічого іншого, як тільки до Вельможного Пана Добродія звернутися, аби мене в тому місці ласкавим своїм вшановувати зволив спомином»⁸³⁷. М. Дружбацький також опікувався приготуваннями до передсеймового сеймику 1780 р, за успішний результат якого, генеральний подільський староста висловлював щиру вдячність⁸³⁸.

Окрім М. Дружбацького, комунікацію з подільською клієнтелою здійснював також «секретар до подільських і руських справ» Вітошинський, відповідальний за князівську кореспонденцію⁸³⁹. Доступ до приватного листування князя забезпечував Вітошинському добру обізнаність у справах провінційної шляхти, тому саме до нього часто зверталися з проханнями про посередництво й клопотання щодо надання послуг або урядів. Це засвідчує, зокрема, його запевнення підтримати кандидатуру кам'янецького ловчого

⁸³⁶ BC. Rkp. 5800. S. 123–192. Листи Й. Дружбацького до М. Дружбацького. З листів відомо, що у 1782 р. Й. Дружбацький активно взаємодіяв з І. Чайковським.

⁸³⁷ BC. Rkp. 5896. S. 349–350. Лист А. Моравського до М. Дружбацького, 28 квітня 1786 р., див. оригінал: «Do JW. Xięcia Jmci Generała niemam bliskich wstępów. Łaskaw jest dla mnie JW. Obożny, ale niemogę sobie tyle pochlebiać żebym był preferowany nad mocniej go interesujące za kim innym udawania się. Chciałem być u JW Pana Stolnika Podolskiego, ale mnie Pan Pianowicz zapewnił że już miał wyjechać do Lublina; Niezostaje mi z tej strony iak tylko do JW. Pana Dobrodzieja obrócić by, ażeby mię w tamtym miejscu łaskawym swoim szczyć raczył spomnieniem».

⁸³⁸ BC. Rkp. 5783. S. 75. Лист А. К. Чарторийського до М. Дружбацького, 6 вересня 1780.

⁸³⁹ Soroka J. Pamiętnik Jerzego Soroki... S. 190.

Фелікса Гавронського на гродський уряд у 1778 році і передати прохання князеві⁸⁴⁰.

До цієї групи діячів віднесемо й генеральних комісарів подільських маєтків Чарторійських. Окрім постійної комунікації з маєтковою адміністрацією, вони дбали про мобілізацію шляхти до участі в граничних комісіях у справах «спірних ґрунтів»⁸⁴¹. На них покладалися й ключові практичні клопоти, пов'язані з організацією сеймиків: зведення шляхти до Кам'янця, її розселення та забезпечення всім необхідним, включно з бенкетами й розвагами⁸⁴². Врешті-решт, саме комісар, або ж за його безпосереднього відома, провадив фінансові розрахунки зі шляхтою та урядниками⁸⁴³.

Це свідчить, що навіть зовні аполітичні пленіпотенти виконували не менш важливу функцію розбудови «почуття спільноти», адже їхня щоденна посередницька праця, регулярна комунікація та лобіювання інтересів шляхти перед патроном зміцнювали внутрішню згуртованість клієнти й забезпечували угрупованню підтримку на місцях.

Отже, до кола діячів можна віднести близько 25 осіб із політично активної частини шляхти. Втім, після виключення урядників з інших воєводств та врахування контекстуальних факторів (зміна лояльності, віковий чинник, смерть) у воєводстві залишається до 10 осіб, здатних до системної діяльності. Дослідження К. Курась засвідчують, що подібна ситуація була характерною і для першої половини XVIII ст.: успіх угруповання на шляхетських форумах забезпечували нечисленні місцеві діячі та «агенти» (співпрацівники) ззовні. За

⁸⁴⁰ BC. Rkp. 5985. S. 479–480. Лист Вітошинського до М. Дружбацького, 8 серпня 1778 р., див. оригінал: «Czynić w każdym razie chętną usługę Przyjaciołom moim za naupierwszą mam powinność [...] aby Łowczemu Podolskiemu dane było Grodzkie, nie rozumiem aby z strony naszej trudniono [...] w upatrzonym czasie niezaniedbam tego przełożyc Xięciu». У листі не уточнено, про який саме уряд ідеться, однак уже 4 вересня 1778 р. Ф. Гавронський авансував на посаду лeticівського земського писаря. Водночас Вітошинський згадує «гродський» уряд, що змушує сумніватися у пов'язаності цих подій, див.: Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku... S. 172.

⁸⁴¹ BC. Rkp. 7723. Komisariat międzyboski dóbr podolskich Czartoryskich. [без нумерації], назва документу: «Dyspozycję JMciom Panom Wysłodskiemu Komisarzowi, Iwanowskiemu Ekonomowi Dóbr Moich Podolskich i Ukraińskich Generalnym w uzyskiwanie 8 Marta 1776, Anno w Warszawie dana».

⁸⁴² BK. Rkp. 2185. S. 30.

⁸⁴³ У квитках і розпорядженнях про видачу коштів урядникам та адміністраторам фігурує підпис комісара, див.: BC. Rkp. 7905. S. 2. Т. Бернатович також засвідчував підписом сумаріуш витрат на подільський сеймик 1790 р., див.: BK. Rkp. 2185. S. 30. Водночас нам не вдалося виявити документів, що підтверджували б видачу ним коштів шляхті за участь у сеймиках. Однак аналогічні документи з підписом комісара маєтків С. Щ. Потоцького дають підстави припускати, що така практика була звичною і в Генеральному комісаріаті Чарторійських, див.: ЦДІАК України. Ф. 49. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 26–27.

таких обставин, домінування на сеймиках було б неможливим без масовішої підтримки менш впливової шляхти – адміністраторів, слуг та зем'ян.

До політично пасивної, проте сталої клієнтели Чарторийських належали кам'янецькі та летичівські городські урядники. Джерела лише частково дозволяють відтворити середовище городської канцелярії, ієрархія урядів якої у другій половині XVIII ст. мала наступний вигляд: до вищих городських урядників зараховували підстарост (*vicescapitaneus, subcapitaneus*), городських суддів (*index castrensis*), і писарів, тоді як до нижчої ланки – віцесгерентів (*vices gerent*), регентів (*regent*), віцерегентів (*vice regent*), а також субделегатів⁸⁴⁴. На відміну від земських урядників, городські не виконували своїх функцій довічно. Тісно пов'язані зі старостами, вони могли бути в будь-який момент ними призначені, звільнені чи переведені, відповідно до старостинського розсуду⁸⁴⁵. Тому ця категорія клієнтів була цілковито залежною від волі патрона. Варто, однак, зауважити, що у 60–70-х роках XVIII ст. рішення про призначення городських урядників ухвалював Август Александр Чарторийський, а не безпосередньо генеральний подільський староста. Підтвердження цьому знаходимо у відповіді І. Вітославського на прохання про отримання уряду в городській канцелярії. Обозний коронний, цитуючи Адама Казимира, був змушений відмовити, зауваживши: «Що стосується змін у гроді, «у щирості серця запевняю йому», що доки живий Князь воєвода руський, то Князь генерал подільський робить усе те, що йому батько каже»⁸⁴⁶.

У структурі кам'янецької городської канцелярії особливе місце посідали підстарости – намісники генерального старости в гроді; у досліджуваній період

⁸⁴⁴ Цей перелік не є вичерпним, він сформований відповідно до категорій, які вдалося виявити в джерелах. На жаль, збереженість кам'янецьких, а особливо летичівських городських книг за цей час є незадовільною. Докладніше про обсяг компетенцій та характер згаданих урядів див.: Łosowski J. Kancelaria grodzka chełmska od XV do XVIII w. Studium o urzędzie, dokumentacji, jej formach i roli w życiu społeczeństwa staropolskiego. Lublin, 2004. S. 88–105, 119–132.

⁸⁴⁵ Для прикладу див.: Bondyra W. Urzędnicy grodzcy lubelscy w czasach saskich. Spisy. *Almanach Historyczny*. T. 23. 2021. S. 63.

⁸⁴⁶ BC. Rkp. 5984. S. 627–628. Лист І. Вітославського до NN, 2 квітня 1778 р., див. оригінал: «Co się tycze odmian w Grodzie: w szczerości serca wyrażam mu:| że dopóki to Xże JMć Woyewoda Ruski żyje, to Xże JMć Generał Podolski wszystko to czyni co mu Oyciec Każe». Виділений у листі фрагмент «w szczerości serca wyrażam mu» є цитатою з листа А.К. Чарторийського щодо цього призначення. Вона слугує показовою формою відмови, яка водночас містила запевнення у прихильному ставленні до клієнта.

цей уряд обіймали Миколай Стадницький⁸⁴⁷, Кастан Гриневецький⁸⁴⁸, Антоній Стажинський⁸⁴⁹, Ян Онуфрій Орловський⁸⁵⁰ та Ян Верига Даровський⁸⁵¹. Уряд городського писаря Кам'янці тримав Матеуш Костецький⁸⁵². Відтворити склад суддів кам'янецького гроду нам не вдалося, у джерелах трапляється лише поодинокі згадки про Ксаверія Качковського⁸⁵³. Обов'язки городських віцесгерентів (заступників суддів) виконували Ігнацій Аксамітовський⁸⁵⁴, Віктор Каменецький, Антоній Фальборг і Якуб Лавський⁸⁵⁵. Регентами були Реміян Длуський⁸⁵⁶ та Ян Базилій Комарницький⁸⁵⁷.

У летичівському гроді уряд підстарости у другій половині XVIII ст. обіймали Себастьян Гавронський⁸⁵⁸, Піус Францішек Борецький⁸⁵⁹ та Вінцентій Гжимала⁸⁶⁰. Летичівським городським писарем був М. Дружбацький⁸⁶¹, а суддею Я. Верига Даровський. Із реманіфесту відомо, що у 1786 р. уряд віцесгерентів обіймали Теодор Радзейовський, Юзеф Чайковський, Францішек Ліссовський

⁸⁴⁷ Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku... S. 56. М. Стадницький – підстароста кам. у 1762–1765 рр., пізніше кам. каштелян.

⁸⁴⁸ Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku... S. 39. К. Гриневецький – підстароста кам. (згадка 1765 р.), кам. каштелян (від 1768 р.).

⁸⁴⁹ Volumina legum. T. 7. S. 378. А. Стажинський згадується у 1768 р. як тимчасовий намісник А.К. Чарторийського у кам. гроді (*Surrogat in spatio*) на термін виїзду генерального подільського старости за кордон.

⁸⁵⁰ Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku... S. 157. Я. О. Орловський – лет. городський регент (згадка 1771 р.), підстароста кам. у 1773–1775 рр., лет. хорунжий (від 1782 р.), лет. підкоморій (від 1786 р.), народовий коронний ловчий (від 1789 р.).

⁸⁵¹ Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku... S. 197. Я. Верига Даровський – лет. городський суддя до 1774 р.; кам. підстароста у 1775 р.

⁸⁵² BC. Rkp. 840. S. 459. Підпис М. Костецького під Реманіфестом 1786 р., як кам. городського писаря.

⁸⁵³ Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku... S. 113. К. Качковський згадується як кам. городський суддя та пограничний суддя у 1764 р.

⁸⁵⁴ Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku... S. 181. І. Аксамітовський – кам. городський віцесгерент до 1774 р.

⁸⁵⁵ BC. Rkp. 840. S. 459. Біля прізвищ віцесгерентів у Реманіфесті зазначено скорочення V.G.K. і W.G.K.

⁸⁵⁶ Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku... S. 153. Р. Длуський – кам. городський регент, з 1765 р. – кам. війський

⁸⁵⁷ Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku... S. 157; BC. Rkp. 840. S. 459. Я. Б. Комарницький – кам. городський регент у 1779 р., від 1780 р. лет. чашник.

⁸⁵⁸ Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku... S. 192; Volumina legum. T. 7. S. 378; Pułaski K. Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy. Monografie i wzmianki. T.2... S. 58. С. Гавронський – підстароста лет. у 1768–1774 рр.

⁸⁵⁹ Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku... S. 192; BC. Rkp. 840. S. 459; Waniczówna H. Borejko Pius Franciszek. *Polski Słownik Biograficzny*. T. 2. S. 325. П. Ф. Борецький – лет. підстароста від 1782 р.; паралельно обіймав уряд кам. стольника (1776–1789 рр.); лет. підкоморій від 1789 р.

⁸⁶⁰ Manteufflowa M. Grzymała Wincenty... S. 118–119; Zielińska Z. O sukcesji tronu w Polsce... S. 86.

⁸⁶¹ Buczek K. Drużbacki Michał... S. 403. У Реманіфесті скорочення P.G.L. (*pisarz grodzki latyczowski*) трапляється також біля підпису Й. Дружбацького, сина Міхала. Втім, у цьому випадку воно могло означати «писаревич», тобто син писаря, див.: BC. Rkp. 840. S. 459.

та Ян Зураковський⁸⁶²; у тому ж документі згадується Тадеуш Дружбацький, який, імовірно, виконував функції субделегата⁸⁶³.

Особи, що обіймали найвищі гродські уряди, переважно походили із середньозаможної шляхти. Служба в гродських судах Подільського воєводства, пов'язана з вислугою перед генеральним подільським старостою, відкривала їм шлях до кар'єрного зростання. Більшість просувалася в земській ієрархії (нерідко поєднуючи уряди), а окремі, навіть, отримали сенаторські чи центральні уряди, як це сталося з Я. О. Орловським, М. Стадницьким і К. Гриневецьким. Вагома роль представників аналізованої групи проявлялася і в їхній активній публічній діяльності, а точніше – в обранні на важливі функції депутатів до Трибуналу, сеймових послів, а також сеймикових маршалків і асесорів⁸⁶⁴. Активність нижчих гродських урядників у публічному житті воєводства була незначною: поза участю в сеймиках, про що свідчать їхні підписи під реманіфестом, інших доказів їхньої діяльності на цьому полі немає.

Іншу гілку політично пасивної клієнели становили управителі та двірська служба, лояльні до князя з огляду на виконувані ними функції (див. розділ 3.2.). Хоч вони й не залучалися до політичної діяльності, їхній зв'язок із патроном мав сталий та інституційний характер⁸⁶⁵.

Найчисельнішою категорією є політично пасивна та тимчасова частина клієнтели. Її склад важко окреслити через кон'юнктурність і слабе відображення в джерелах. Частково ідентифікувати цю групу дозволяють матеріали роздвоєних сеймиків (у Кам'янці такий відбувся 1786 р.)⁸⁶⁶. Під реманіфестом на підтримку «катедрального сеймику» підписалося близько 750 осіб⁸⁶⁷. Водночас ці списки не можна вважати цілком надійними через повторювані підписи та дискусії щодо їхньої автентичності. Додатковою

⁸⁶² BC. Rkp. 840. S. 459–450. Я. Зураковський / Жураковський (нерозбірливо).

⁸⁶³ BC. Rkp. 840. S. 459. Поруч з іменем стоїть скорочення S. P., імовірно, повітовий субделегат (*subdelegat powiatowy*). Служба субделегата мала тимчасовий характер (зазвичай до року), його призначали судді або підстарости для розв'язання окремих процесуальних справ і розвантаження себе під час обтяжливих судових дій «у терені», див.: Bondyra W. *Urzednicy grodzcy lubelscy...* S. 65.

⁸⁶⁴ Bondyra W. *Urzednicy grodzcy lubelscy...* S. 65–66.

⁸⁶⁵ Kuras K. *Wspolpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego...* S. 126–127.

⁸⁶⁶ Stroynowski A. *Cele i skutki rozdwojenia sejmiku podolskiego...* S. 103.

⁸⁶⁷ BC. Rkp. 840. S. 457–462.

проблемою є виокремлення з цієї маси власне подільської шляхти, лояльної Чарторийським, адже на підтримку опозиції залучали дрібну шляхту з маєтків інших магнатів (Любомирських, Браницьких, Жевуських), а також із володінь поза Поділлям – інколи навіть «з-за кордону» (зокрема з австрійських маєтків родини після 1772 року)⁸⁶⁸. Формально участь у сеймику мала обмежуватися шляхтою відповідної землі чи воєводства, однак у другій половині XVIII ст. цю норму часто порушували. Тому в списках інколи спеціально фіксували приналежність до Поділля (*obywatel podolski*). Цей документ, утім, дозволяє зробити й інші висновки. Слабку підтримку земських урядників (у тексті зафіксовано лише 12 прізвищ), Чарторийські компенсували залученням великої кількості дрібної шляхти. Практику звезення на з'їзди зубожілої шляхти або «голоти» *Familia* застосовувала регулярно, а її чисельність унаслідок загострення боротьби між політичними угрупованнями на сеймиках у другій половині XVIII ст. зростала (див. розділ 3.4.). Часто таку шляхту мобілізували до участі цілими родинами⁸⁶⁹. Показово також, що значна частина учасників цих зборів замість підпису ставила лише хрестики, а отже, була неписьменною. Мотивацією шляхти брати участь у сеймиках часто була не лише економічна вигода, а й сам сеймик як подія. Коли магнат оплачував дорогу, постій і частування, участь у з'їзді ставала для багатьох своєрідною формою розваги⁸⁷⁰.

Отже, у більшості випадків залучення політично пасивних прибічників мало масовий і прагматичний характер, а зв'язки з патроном, що виникали в такий спосіб, залишалися крихкими та суто ситуативними⁸⁷¹.

Політичні приятелі. На завершення варто придивитися принаймні кільком прикладам осіб, які не були діячами політичного угруповання Чарторийських, однак упродовж коротшого чи довшого часу з нею співпрацювали⁸⁷². Передусім ідеться про вищих подільських урядників, чия

⁸⁶⁸ BC. Rkp. 728. S. 651. Лист Ю. К. Ліпінського до Станіслава Августа Понятовського, 20 липня 1786 р.

⁸⁶⁹ У документі найчастіше зустрічаються Радзейовські, Волковінські, Васютинські, Поповські, Камінські та ін., див.: BC. Rkp. 840. S. 457–462.

⁸⁷⁰ Rolnik D. Portret szlachty czasów stanisławowskich, epoki kryzysu, odrodzenia i upadku Rzeczypospolitej w pamiętnikach polskich. Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego. 2009. S. 218–219.

⁸⁷¹ Kuras K. Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego... S. 125–126.

⁸⁷² Jusupović M. Prowincjonalna elita... S. 167.

висока соціальна позиція та інституційні повноваження робили їх важливими, хоч і не завжди стабільними, союзниками *Familii*⁸⁷³.

До політичних приятелів можна віднести подільського воєводу Міхала Юзефа Жевуського (батька Казимира, див. вище)⁸⁷⁴. На відміну від більшості представників роду, він прихильно ставився до *Familii* й у період безкоролів'я, відступивши від колишніх симпатій до Веттинів, поступово схилявся до Чарторийських. Ще напередодні елекції 1764 р. воєвода зобов'язався підписати акт конфедерації, а під час виборів у вересні того ж року глосував за Станіслава Августа Понятовського⁸⁷⁵. Про подальшу співпрацю відомостей небагато, однак показово, що, подібно до *Familii*, М. Жевуський не долучився до Барської конфедерації, хоч Кароль Радзивілл і вимагав від нього підтримки. Ймовірно, його пасивність пояснювалося також станом здоров'я, у 1769 р. воєвода помер⁸⁷⁶.

Вакантний уряд подільського воєводи отримав інший приятель *Familii* – Ян Якуб Замойський. Як швагер короля (чоловік його сестри Людвіки), він значною мірою завдячував кар'єрним просуванням протекції дружини, однак особистої прихильності до монарха не виявляв⁸⁷⁷. Про це свідчать, зокрема, його таємні контакти з барськими конфедератами. За твердженням В. Конопчинського, Я. Замойського навіть розглядали як можливого маршалка конфедерації в Белзькому воєводстві⁸⁷⁸. У 1769 р. він дозволив військам під командуванням Казимира Пулавського перезимувати в Замойській фортеці, а навесні 1771 р. нібито планував передати її французьким загонам генерала

⁸⁷³ До найвищих сенаторських урядів належали подільський воєвода й каштелян (світські), а також кам'янецький єпископ (духовний), див.: Михайловський В. Сейм Польського Королівства та Речі Посполитої в XV – першій половині XVII ст. / «Прикладом своїх предків...» С. 65-66. Упродовж усього правління Станіслава Августа на кам'янецькій єпископській катедрі перебував Адам Станіслав Красінський, який загалом лишався опонентом *Familii* та звинувачував її в «державному перевороті» (1764 р.). Водночас від 1782 р. можна припускати, що, навіть не співпрацюючи безпосередньо з А. Красінським, Чарторийські принаймні уникали відкритої конфронтації. На це вказує зближення позицій у справі К. Солтика, а також у дискусіях довкола реформи сукцесії трону, див.: Szczygielski W. Kasiński Adam Stanisław h. Ślepowron. Polski Słownik Biograficzny. T. 25. Wrocław, 1970. S. 160-166.

⁸⁷⁴ Pułaski K. Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy. Monografie i wzmianki. T.1... S. 183.

⁸⁷⁵ Volumina Legum. T. 7. S. 120.

⁸⁷⁶ Palkij H. Rzewuski Michał Józef (Józef Michał) h. Krzywda. Polski Słownik Biograficzny. T. 34. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1992. S. 135.

⁸⁷⁷ Wiśniewska D. Dla dobra rodziny. Wokół działalności Ludwiki z Poniatowskich Zamoyskiej w latach 1751-1772. *Przegląd Historyczny*. T. 108 (4). 2017. S. 680.

⁸⁷⁸ Konopczyński W. Konfederacja Barska. T. I... S. 604.

Дюмур'є. Ані дружина, ані король тривалий час не підозрювали про таку «зраду», продовжуючи клопотати про інтереси воєводи перед російською стороною⁸⁷⁹. Саме тоді Людвіка випросила для нього, в обмін на декларовану лояльність і попередні заслуги, Подільське воєводство (16 січня 1770 р.)⁸⁸⁰.

Розчарування Станіслава Августа позицією швагра стало особливо помітним після 1772 р., коли подільський воєвода без опору відчинив браму Замостя австрійським військам, намагаючись уберегти власний маєток (ординацію). Унаслідок першого поділу Речі Посполитої більшість володінь ординації опинилася під австрійською владою, і як *sujets mixtes* Ян Якуб змушений був значну частину часу присвячувати впорядкуванню господарських справ у розділених кордоном маєтностях⁸⁸¹. На цьому тлі обов'язками подільського воєводи він фактично нехтував⁸⁸². Додатковим чинником відступу Я. Замойського від публічної активності стали політичний тиск з боку Постійної Ради та програні судові процеси з люблінськими міщанами⁸⁸³. Ці обставини змусили його поступитися люблінським генеральним староством своєму зятеві Вінцентію Потоцькому. Зрештою, у 1777 році Ян Якуб передав управління ординацією братові Анджею та остаточно відійшов від політичного життя⁸⁸⁴. Цей приклад демонструє іншу, ніж у випадку М. Жевуського, траєкторію взаємин із *Familia*: від початкової тісної співпраці (зокрема на конвокаційному сеймі) до поступового дистанціювання та політичної пасивності.

⁸⁷⁹ Wiśniewska D. Dla dobra rodziny. Wokół działalności Ludwika z Poniatowskich Zamoyskiej... S. 681.

⁸⁸⁰ Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku... S. 149.

⁸⁸¹ Orłowski R. Dzieje dóbr Ordynacji Zamojskiej do końca Rzeczypospolitej szlacheckiej. *Annales Universitatis Mariae Curie – Skłodowska*. T. 2 (8). 1968. S. 161.

⁸⁸² Хоча А. К. Чарторийський все ж звертався до Замойського в адміністративних питаннях, про що дізнаємося з кореспонденції князя з І. Вітославським: «...на Поділлі пан Ліпінський писав мені, що господарські сеймики не можуть бути проведені належним чином, бо іннотесценції [офіційні сповіщення – авт.] застрягли на пошті, а Привілей на ловство [коронне – авт.] не заоблатований [не внесений до актових книг – авт.]. Я Садовського послав до Замостя просити воєводу, аби на мої руки точно передав іннотесценцію, а [сам – авт.] наказав вийняти витяг Привілею», див.: ВС. Rkp. 3053. S. 61. Лист А.К. Чарторийського до І. Вітославського.

⁸⁸³ Люблінські міщани звинуватили Я. Замойського у зловживаннях при стягненні належних йому як люблінському гродському старості повинностей. Рішення про позбавлення Яна Якуба доходів від мита, гребельного, мостового та корцевого зборів, а також наказ виплатити компенсацію за вчинення згаданих зловживань у розмірі 15 000 зл. були видані Постійною Радою й, на думку Дороти Вішневської, могли мати політичний характер, див.: Wiśniewska D. Dla dobra rodziny. Wokół działalności Ludwika z Poniatowskich Zamoyskiej... S. 682.

⁸⁸⁴ Orłowski R. Dzieje dóbr Ordynacji Zamojskiej do końca Rzeczypospolitej szlacheckiej. *Annales Universitatis Mariae Curie – Skłodowska*. T. 2 (8). 1968. S. 162.

Показовою є також трансформація відносин *Familii* з Леонардом Марціном Швейковським, який розпочинав урядову кар'єру від брацлавського підсудка, а завершив як подільський воєвода, водночас пройшовши шлях від майже безземельного шляхтича до «пана Брацлавщини»⁸⁸⁵. Своє сходження Л. М. Швейковський розпочав близько 1743 р. у колі князів Станіслава та Юзефа Любомирських, зарекомендувавши себе як здібний правник та ефективний адміністратор їхніх маєтностей. Ймовірно, він виконував свої обов'язки сумлінно, за що як винагороду отримував право оренди; згодом за вигідними цінами він придбав у Любомирських і свої перші власні маєтки⁸⁸⁶. Саме завдяки протекції Любомирських він увійшов в орбіту *Familii*, що дало йому змогу у 1750–1760-х роках долучатися до господарських і судових справ Чорторийських та Понятовських⁸⁸⁷.

На шлях публічної служби Леонард Марцін ступив 1762 р., коли за підтримки Августа Чорторийського був обраний депутатом до Коронного трибуналу⁸⁸⁸. У 1764 р. він рішуче виступив за елекцію Станіслава Августа⁸⁸⁹. Підтримка *Familii* у цей період мала для нього не лише прагматичне економічне підґрунтя, а й ідеологічну основу, адже Л. М. Швейковський щиро прагнув «направити» Речі Посполитої та навіть власноруч готував проєкт реформи судочинства. Проте у часи Барської конфедерації, ймовірно, через розчарування позицією короля та очевидну домінацію Російської імперії, він дещо дистанціювався від політики⁸⁹⁰.

Новий етап кар'єри розпочався у 1772 році, коли за сприяння короля Л. М. Швейковський отримав уряд брацлавського земського судді⁸⁹¹. В цей період Леонард Марцін починає активно нарощувати оренди й посесії в

⁸⁸⁵ Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku... S. 73, 150, 236.

⁸⁸⁶ Pułaski K. Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy. Monografie i wzmiarki. T.2... S. 248–249.

⁸⁸⁷ Rolnik D. Świat niematerialny w życiu aspiranta do “stanu magnackiego”. O systemie wartości i charakterze ostatniego wojewody podolskiego Leonarda Marcina Świeykowski (1721–1793). *Honestas et turpitudine. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku* / Red. E. Dubas-Urwanowicz, M. Kupczewskiej, K. Łopateckiego, J. Urwanowicza. Białystok, 2019. S. 582.

⁸⁸⁸ Rolnik D. Kariera polityczna Leonarda Marcina Świeykowski... S. 184.

⁸⁸⁹ Volumina Legum. T. 7. S. 16, 32, 93.

⁸⁹⁰ Rolnik D. Świat niematerialny w życiu aspiranta do “stanu magnackiego”... S. 591.

⁸⁹¹ Pułaski K. Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy. Monografie i wzmiarki. T.2... S. 248.

маєтностях С. Щ. Потоцького, а союз із родиною Мосценських дозволив йому увійти до кола «тульчинського двору»⁸⁹². На думку Д. Рольніка, його взаємини зі Щенським Потоцьким на той час уже мали характер партнерства, а не простої клієнтарної залежності⁸⁹³. Водночас Л. М. Швейковський не розривав зв'язків із *Familia* і навіть за умов загострення політичної боротьби після сейму 1776 р. намагався втримувати баланс між ворогуючими таборами. Це яскраво ілюструє його лист до короля 1777 р., де він наголошував, що вже за попереднього панування «прилучився» до *Familii*: «[...] у часи для неї несприятливі, не з причини якогось дарунку чи якогось тримання маєтностей у державі «бо таких ласк я досі не знаю» а єдино з тієї причини й з тієї надії, що, служачи *Familii*, заслужуся перед Вашою Королівською Милістю»⁸⁹⁴. Політика балансування між ворогуючими угрупованнями принесла свої плоди: у 1782 р. Л. М. Швейковський став маршалком Коронного трибуналу, а згодом отримав свій перший сенаторський уряд – кам'янецьку каштелянію⁸⁹⁵. Його авторитет у південно-східних воєводствах був настільки високим, що навіть за нечастої участі в сеймиках його сприймали як людину, здатну «провести» потрібне рішення на місцевих елекціях⁸⁹⁶. Характерно, що 1786 р. А. К. Чорторийський звертався до кам'янецького каштеляна з проханням відкрити подільський сеймик, однак той відмовився, не бажаючи загострювати відносини з королем⁸⁹⁷. Натомість улітку 1788 р. на посольському сеймику в Кам'янці він, на прохання Ізабели Чорторийської, все ж з'явився, ймовірно, через «нижчий градус політичної напруги» на той момент⁸⁹⁸.

⁸⁹² Старша донька Л.М. Швейковського Бальбіна вийшла заміж за вінницького хорунжого і плєніпотента С. Щ. Потоцького – Адама Мосценського (1777 р.), а молодша Людвіка за його брата брацлавського підкоморія Ігнація Мосценського (1784 р.), див.: Rolnik D. Leonarda Marcina Świekowskiego.... S. 80–86, 136–137.

⁸⁹³ Rolnik D. Świat niematerialny w życiu aspiranta do “stanu magnackiego”... S. 584–585.

⁸⁹⁴ BC. Rkp. 682. S. 456. Лист Л. М. Швейковського до Станіслава Августа Понятовського, 15 листопада 1777 р., див. оригінал: «„[...] w czasach dla niej przeciwnych, nie z powodu jakowego datku, albo jakowych dóbr dzierżawienia /:bo takowych łask dotąd nie znam:/ ale z tego jedynie powodu, y w tej nadziei, że służąc J.O. Familii zasłużyć się miałem WKM».

⁸⁹⁵ Pułaski K. Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy. Monografie i wzmianki. T.2... S. 248.

⁸⁹⁶ Rolnik D. Kariera polityczna Leonarda Marcina Świekowskiego... S. 187.

⁸⁹⁷ BC. Rkp. 3186. S. 617. Лист А.К. Чорторийського до Л.М. Швейковського, 20 липня 1786 р.

⁸⁹⁸ BC. Rkp. 3186. S. 629. Лист І. Чорторийської до Л.М. Швейковського, 12 липня 1788 р.; Michalski J. Sejmiki poselskie 1788 roku (cz. II)... S. 336.

Під час Чотирирічного сейму шляхи Л. М. Швейковського з Чорторийськими та королем остаточно розійшлися. Каштелян сприймав Конституцію 3 травня як загрозу республіканському ладові й звинувачував монарха у прагненні до абсолютизму⁸⁹⁹. Попри це ще в листопаді 1790 р. він отримав уряд подільського воєводи, яким король намагався прив'язати його до двору, однак досягти стійкої лояльності не вдалося⁹⁰⁰. Випадок Леонарда Марціна Швейковського є класичним прикладом еволюції в межах клієнтарної системи: від залежного клієнта до політичного приятеля, чий кон'юктуралізм та вміння маневрувати між різними центрами сили забезпечили йому унікальне становище в структурі тогочасної політичної еліти.

Таким чином, клієнтела Чорторийських на Поділлі функціонувала як гнучка мережа зв'язків, заснована водночас на лояльності та власному інтересі, причому саме інтерес часто спонукав клієнтів до зміни політичного табору.

Тривалість клієнтарних зв'язків. Клієнтарні зв'язки як система неформальних взаємин залежності та протекції вирізнялися значною тривалістю та ґрунтувалися на взаємних зобов'язаннях, лояльності, а також регулярній матеріальній і політичній підтримці з боку патрона. Саме відданість і багаторічна служба відкривали шлях до кар'єрного просування, збільшення винагороди та забезпечували клієнтові опіку на схилі віку або підтримку його родини⁹⁰¹. Тому така «нерівна приязнь» могла тривати роками й навіть переходити між поколіннями, перетворюючись на своєрідний соціальний капітал⁹⁰². Втім, як і в будь-яких взаєминах, у цій системі траплялися розбіжності й конфлікти. Зміну патрона могли зумовлювати як особисті чинники (шлюби, майнові інтереси, пошук вигіднішої протекції) чи ідеологічні міркування (захист шляхетських привілеїв, католицької віри), так і політичні обставини (зміна розкладу сил усередині країни та в міжнародній політиці, перехід частини території під владу іншої держави, діяльність конфедерацій,

⁸⁹⁹ Rolnik D. Świat niematerialny w życiu aspiranta do "stanu magnackiego"... S. 591.

⁹⁰⁰ Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku... S. 150.

⁹⁰¹ Kuras K. Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego... S. 136.

⁹⁰² Augustyński, U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła... S. 102.

ворожа військова присутність, воєнні руйнування чи стихійні лиха)⁹⁰³. Проте складно однозначно інтерпретувати людські мотивації. Навіть ті причини, які частково піддаються раціональному поясненню, не обов'язково були вирішальними для самого учасника подій. Оцінка поведінки з перспективи дослідника, який володіє фрагментарними джерельними даними й репрезентує іншу систему цінностей, не лише ускладнює реконструкцію намірів, а й загрожує спрощеним, утилітарним тлумаченням, де честь, репутація й символічні зобов'язання відсуваються на другий план⁹⁰⁴.

У Речі Посполитій шляхетська вірність була нерозривно пов'язана з честю, а її порушення трактувалося як негідний учинок, що плямував репутацію клієнта. Саме тому шляхтич, який змінював патрона, нерідко апелював до цієї чесноти, намагаючись переконати нового покровителя у своїй майбутній непохитній лояльності. Подібний приклад бачимо в листі С. Гавронського до короля. Переходячи до регалістичного угруповання, він водночас щедро вихваляє Чарторийських: «Від юності моєї, чуйно спостерігаючи за кон'юктурою у країні, знайшов я лише один дім князів Чорторийських, у якому не мали притулку *prywata* [користолубство – авт.], облуда та помста. Бачив я цей дім завжди ревним до спільного блага, особливо щодо викорінення насильства та впровадження рівності й незалежності, і задля таких результатів він не шкодував власної фортуни. Бачив я цей Великий Дім переслідуваним, і не була таємницею для мене нависла загроза; з такого знання справ я вважав Вітчизну боржником цієї Родини, що заслужила на золоті колоси [пам'ятники – авт.]. Вік провів я у цьому переконанні, прив'язався до неї, шаную її, як належить дядькам Пануючого [монарха – авт.]; і за їхні особисті чесноти та заслуги не перестану говорити. Це окрема справа; а щодо того, щоб прислухатися; керуватися національними інтересами та справами Уряду – це, я знаю, належить мені як підданому перед моїм Королем, і від таких *taхut* [принципів – авт.] ані сили всього світу, ані найлютіші страхи

⁹⁰³ Popiołek B. Najniższy podnózek, sługa i więzień pański. Klientalne listy prośbne czasów saskich. *Krakowskie Studia Małopolskie*. 2011. T. 16. S. 152.

⁹⁰⁴ Żojdź K. *Wszyscy ludzie króla...* S. 41–43.

мене не відвернуть»⁹⁰⁵. Однак за цією риторичною конструкцією могла стояти інтимніша логіка вибору, цілком приземлений персональний інтерес шляхтича, що полягав в особистому збагаченні або розбудові кар'єри.

До прагматичних чинників зміни лояльності належало зближення клієнта з іншим магнатом на умовах отримання конкретних вигод, передусім у вигляді вигідних оренд та посесій, що чітко простежується у вже згаданому прикладі Л. М. Швейковського. Водночас у його ситуації мотивація до зміни патрона могла бути підкріплена родинними зв'язками з Мошинськими⁹⁰⁶. Шлюбні союзи виступали своєрідною «валютою» всередині клієнтели: матеріальні інтереси (маєтки, статус) тут тісно перепліталися зі ступенем наближеності до патрона. Матримоніальні стратегії дозволяли шляхті зміцнювати власні позиції, а магнатам – розширювати сфери впливу⁹⁰⁷. Для провінційної шляхти поширеною практикою було укладання шлюбів у межах клієнтели одного патрона; такі союзи магнат зазвичай заохочував, адже вони формували «почуття спільноти» та посилювали внутрішню корпоративну солідарність серед його прибічників. Прикладів подібних шлюбів у середовищі подільської шляхти є чимало: зокрема, Я. О. Орловський був одружений з Анною, донькою червоногородського хорунжого А. Стажинського;⁹⁰⁸ М. Дружбацький – з Анною з Чайковських⁹⁰⁹, а шлюб Юзефа Дембовського з вихованкою Ізабелли Чарторийської Констанцією Нарбутт був організований за безпосереднього сприяння княгині⁹¹⁰.

⁹⁰⁵ AGAD. ZP. Sygn. 114. K. 80–81. Лист С. Гавронського до Станіслава Августа Понятовського, 18 січня 1776 р., див. оригінал: «Od młodości moiej, czule zapatruiąc się na Koniektury krajowe, Znalazłem ieden tylko Dom Xiążąt Czartoryskich, w którym: nie miały przybytku prywata, obłuda, y zemsta. Widziałem ten Dom zawsze gorliwy o pospolitę Dobro, Osobliwie o wytępienie przemocy, a Wprowadzenie równości, niepodległości; y na takie skutki nieżałujący Własney fortuny. Widziałem ten Wielki Dom prześladowany, y nie tajna mi była wisząca nawałność; Z takiego Stanu wiadomości, sądziłem Oyczyznę za dłużną tej Familii zasłużoney na złote kolossy. Wiek pędziłem w tym przeświadczeniu, przywiązałem się do Niey, Szanuię Ią iako należy Wuiow Panuiącego; y za personalnymi Ich Cnotami, Zaslugami, nieprzestanę mówić; to Swoią Drogą Słuchać zaś; powodować się względem Krajowych Interessow y materyi Rządu, to wiem że odemnie poddanego należy moiemu Krolowi, y od takich maxym siły całego świata, y by nay srozsze postrachy mnie nieodciągną».

⁹⁰⁶ Rolnik D. Leonarda Marcina Świejkowskiego... S. 80–86, 136–137.

⁹⁰⁷ Popiołek B. Najniższy podnózek, sługa i więzień pański... S. 161

⁹⁰⁸ Pułaski K. Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy. Monografie i wzmianki. T.2... S. 146.

⁹⁰⁹ Buczek K. Drużbacki Michał h Lew. *Polski Słownik Biograficzny*. T. 5. Kraków, 1939. S. 403.

⁹¹⁰ Zamoyski A. Izabela. *Opowieść o niezłomnej księżnej*... S. 83, 104. Шлюб відбувся 29 грудня 1786 року в Пулавах. Попри наявність власних маєтків на Поділлі, на вимогу княгині подружжя майже весь час проводило при князівському дворі або в закордонних подорожах із родиною Чарторийських

У середовищі лідерів *Familii* шлюб був інструментом збагачення і засобом політичного розрахунку. Так, упродовж 1770–1780-х рр. до орбіти *Familii* через шлюби з доньками Станіслава та Ізабели Любомирських увійшли представники угруповань, які раніше перебували в опозиції до Чарторійських: брати Ігнацій, Станіслав-Костка та Ян Потоцькі, а також Северин Жевуський (див. додаток 7). Зближення з колишніми противниками стало можливим насамперед після смерті консервативно налаштованих батьків, які трималися старих конфліктних упереджень⁹¹¹. Іншим показовим прикладом є шлюб доньки Адама й Ізабели Чарторійських Марії з князем Людвіком Вюртемберзьким (1784), який розглядався як дипломатичний інструмент зближення з пруським двором в умовах погіршення відносин із Росією. Втім, цей союз виявився для Чарторійських надмірно обтяжливим: вони були змушені погашати значні борги зятя та його родини, а згодом зіткнулися з політичними наслідками його підтримки Торговицької конфедерації та поділів Речі Посполитої⁹¹².

Не менш важливим для клієнтели було й відчуття захищеності, яке мав гарантувати патрон (протектор). В умовах зовнішньої загрози шляхта передусім дбала про збереження маєтків, інколи ціною зміни лояльності⁹¹³. Чи не найскладнішим періодом для подільської шляхти стала доба Торговицької конфедерації. Шляхта Подільського воєводства, яка значною мірою завдяки активній агітації клієнтів Чарторійських (О. Морського, П. Ф. Бореяка, Ю. Орловського та ін.), була налаштована прихильно до реформ Чотирирічного сейму, поставилася до Торговиці переважно вороже⁹¹⁴. Вирішальним чинником були погроми, грабунки й насильство, пов'язані з діями російських військ. Як зауважував Ю. Орловський, попри ненависть до «москалів» багато хто не наважувався на відкритий спротив; інші зберігали нейтралітет, очікуючи

⁹¹¹ Коронний чашник і львівський Евстахій Потоцький помер у 1768 р., див.: Grosfeld B. Potocki Eustachy h. Pilawa. *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław – Warszawa – Kraków. 1983. T. 28. S. 804–807. Польний коронний гетьман Вацлав Жевуський (подільський воєвода у 1736–1762) помер 27 жовтня 1779 р., див: Zielińska Z. Rzewuski Wacław h. Krzywda. *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław – Warszawa – Kraków, 1992. T. 34. S. 169–180.

⁹¹² Zamoyski A. Izabela. *Opowieść o niezłomnej księżnej*... S. 87–95, 128–129.

⁹¹³ Popiołek B. *Najniższy podnózek, służa i więzień pański*... S. 158.

⁹¹⁴ Król-Mazur R. *Miasto trzech nacji*... S. 574–575.

переваги однієї зі сторін, а частина виїжджала за кордон⁹¹⁵. Відмовляючись співпрацювати з конфедератами, до Сеняв виїхали і Чарторийські⁹¹⁶. Після приєднання короля до Торговиці та посилення залякувань з боку конфедератів (особливо активним у цьому був А. Злотницький), частина жителів Подільського воєводства склала присягу конфедерації, зокрема і Ф. П. Борецько. Він відмовився від підтримки Чотирирічного сейму та Конституції 3 травня, щоб «як ворог вітчизни і пособник неволі *in capacitate honorum et minorum* [в силу своїх почесних звань та державних посад – авт.] не бути судимим у судах генеральної конфедерації»⁹¹⁷. Загроза секвестру маєтків з боку торговицьких конфедератів, на тлі конфіскацій власності опозиційних магнатів, зокрема Чарторийських, змушувала шляхту шукати протекції у впливових осіб, що стали на бік Торговиці, зокрема у С. Щ. Потоцького⁹¹⁸.

Водночас траплялися й випадки зміни патрона з менш драматичних причин, коли матеріальну вигоду ставили вище державних інтересів або особистої вірності. Показовим є приклад клієнта *Familii*, активного діяча Генеральної конфедерації Чарторийських 1764 р., червоногородського старости Казимира Рачинського⁹¹⁹. У 1776–1790 рр. він отримував від російського посла О. Штакельберга щорічну платню в розмірі 1500 зл. Як обґрунтування «корисності» К. Рачинського перед Катериною II посол, зокрема, посилався на його заслуги під час сеймикових кампаній 1773 р.⁹²⁰

У ширшій перспективі саме сеймикова діяльність була одним із найчутливіших індикаторів міцності й тривалості клієнтарних зв'язків, адже

⁹¹⁵ Rolnik D. Szlachta koronna wobec konfederacji targowickiej: (maj 1792 – styczeń 1793). Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego. 2000. S. 65, 68.

⁹¹⁶ Frączyk T. Adam Kazimierz Czartoryski... S. 479.

⁹¹⁷ Цит. за: Smoleński W. Konfederacja targowicka. Kraków, 1903. S. 278. Звістку про вчинок короля більша частина подільської шляхти сприйняла вкрай негативно: дехто відкрито називав монарха зрадником. Оказовим був публічний протест прихильників *Familii* – О. Морського, Стадницького та Гумецького, які демонстративно розтоптали адані їм королем ордени Святого Станіслава та Білого Орла, див.: Król-Mazur R. Miasto trzech nacji... S. 574.

⁹¹⁸ Rolnik D. O moralnych aspektach bogacenia się niektórych przedstawicieli szlachty i magnaterii polskiej w końcu XVIII wieku. *Etyczne parametry ekonomicznego pośrednictwa krajów V4 przed wstąpieniem do UE zbornik z międzynarodowej naukowej konferencji „Etyka w ekonomicznym pośrednictwie II”*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, Ekonomická fakulta. 2003. S. 174.

⁹¹⁹ Dygdała J. Raczynski Kazimierz. *Polski Słownik Biograficzny*. T. 29. Kraków, 1986. S. 644–653.

⁹²⁰ Dukwicz D. Sekretne wydatki rosyjskiej ambasady w Warszawie w latach 1772–1790. *Gospodarka, społeczeństwo, kultura w dziejach nowożytnych. Studia ofiarowane Pani Profesor Marii Boguckiej* / Red. A. Karpiński, E. Opaliński, T. Wiślicz. Warszawa, 2010. S. 457.

кон'юктуралізм клієнтів нерідко впливав із «міжпартійної» боротьби. У перші роки правління Станіслава Августа це особливо виразно проявлялося в суперництві двох провідних угруповань – Чарторійських і Потоцьких⁹²¹. Суперництво магнатських родин тягнулося ще з часів панування Веттинів, а їхня клієнтела мала досить сталі прив'язаності до своїх патронів⁹²². Тому будь-які зміни в цьому укладі зазвичай мали радше характер нормативних коливань, ніж справжньої перебудови. Однак на початку 1770-х рр. ситуація істотно змінилася: «Рєпніновський» сейм, Барська конфедерація та, зрештою, поділи Речі Посполитої підірвали репутацію придворного угруповання й послабили його позиції в регіоні. У 1773–1775 рр. Російська імперія майже повністю обмежила діяльність *Familii* в роботі сейму, тож Станіслав Август, який зазвичай спирався на клієнтелу та впливи своїх дядьків, опинився без належної підтримки⁹²³. Це, своєю чергою, підштовхнуло короля до формування власного політичного табору.

Конфлікт між Чарторійськими та королем спричинив розкол у середовищі клієнтів *Familii*, частина з яких перейшла на бік монарха. Угрупування, яке на той час очолювали Станіслав Любомирський та Адам Чарторійський, стало ядром так званої магнатської опозиції⁹²⁴. Вибудовуючи власне політичне угруповання, король керувався порадою, яку напередодні елекції дав йому Август Чарторійський: «магнатам не довіряти, а прихильників вербувати серед простої шляхти»⁹²⁵. Процес переходу клієнтів до королівського табору був тривалим. Навіть налагоджуючи відносини з монархом, багато хто з них і далі підтримував контакти з Чарторійськими, хоча ці зв'язки поступово слабшали. Відомо, що перші кроки із залучення прихильників Станіслав Август здійснював уже наприкінці 1760-х рр., однак активніша кампанія розгорнулася

⁹²¹ Kuras K. Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego... S. 7.

⁹²² Більше див.: Zielińska Z. Walka „Familii” o reformę Rzeczypospolitej... S. 208; Kuras K. Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego... S. 159–303.

⁹²³ Skowroński P. Zmagania o kształt osobowy Sejmu 1773–1775. *Kwartalnik Historyczny*. 2020. T. 127 (2). S. 251.

⁹²⁴ Michalski J. Konflikt między kuzynami... S. 515.

⁹²⁵ Баттервік Р. Світло і племін'я... С. 130.

напередодні сейму 1773 р.⁹²⁶. У цей час короля підтримав, зокрема, летичівський підкоморій Ю. К. Ліпінський, який згодом став лідером регалістів у Подільському воєводстві⁹²⁷.

Родина Ліпінських є промовистим прикладом «родинної» клієнтели: брат Казимира, кам'янецький земський писар Антоній Ліпінський, був вірним клієнтом Августа Чарторийського і ще 1779 р. засвідчував свою віддану службу руському воєводі⁹²⁸. Юзеф Казимир Ліпінський спочатку вибудовував власну політичну кар'єру під патронатом *Familii*. У 1757 р. він обійняв уряд кам'янецького гродського писаря, а отже був клієнтом на той час генерального подільського старости Августа Чарторийського⁹²⁹. Надалі Ю. К. Ліпінський послідовно просувався в ієрархії земських урядів: у 1759 р. став кам'янецьким мечником, у 1760 р. – летичівським підстолиєм, а в 1767 р. – летичівським підкоморієм⁹³⁰.

У 1769–1772 рр. він виконував функції маршалка господарських з'їздів подільської шляхти. В одній з ухвал кам'янецького з'їзду від травня 1772 р., спрямованій на запобігання втечам селян до Молдавії, Ю. К. Ліпінському як маршалкові доручалося: «...аби він листовно звернувся до Князя воєводи земель руських [А. А. Чарторийського – авт.] та до Князя канцлера коронного [А. Млодзейовського – авт.] як міністра і попросив їх, щоб вони представили Королеві небезпеку таких утеч для воєводства й усього краю»⁹³¹. Звернення Ю. К. Ліпінського до Августа Чарторийського з проханням донести справу до короля є промовистим свідченням одразу двох обставин: по-перше, відносної пасивності Станіслава Августа у веденні поточної державної політики, а по-

⁹²⁶ Srogosz T. Początki budowy stronnictwa królewskiego na Ukrainie przez Józefa Gabriela Stempkowskiego (koniec lat sześćdziesiątych – początek siedemdziesiątych XVIII w.). *Przegląd Nauk Historycznych*. 2006. T. 5(1). S. 179.

⁹²⁷ Filipczak W. Sejm 1778... S. 87.

⁹²⁸ BC. Rkp. 5871. S. 187. Лист А. Ліпінського до NN., 28 лютого 1779 р. Див.: «do attentowania onych [комісій, судових засідань щодо межкування земель – авт.] ia gotów zawsze służyć Xięciu JMciPanu Wojewodzie Ruskiemu jeżeli sam napisze do mnie». Про діяльність А. Ліпінського у *Familii* див.: Kuras K. Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego... S. 206.

⁹²⁹ Michalski J. Lipiński Józef Kazimierz. *Polski Słownik Biograficzny*. T. 17. S. 389.

⁹³⁰ Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku... S. 82, 97.

⁹³¹ ЛННБУ ім. В. Стефаника. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 3665. Арк. 79-81. Див. оригінал: «...polecają prezesowi, aby ten zniósł się listownie z Ks. Wojewodą ziem ruskich i z Ks. Kanclerzem Koronnym jako ministrem, i poprosił ich, by ci przedstawili Królowi niebezpieczeństwo wychodźstwa dla województwa i całego kraju».

друге – браку в летичівського підкоморія безпосереднього, довіреного доступу до монарха.

Напередодні сейму 1773 р. Ф. К. Браницький рекомендував королю кандидатуру Ю. К. Ліпінського на посольство, однак передсеймовий подільський сеймик розійшовся, так і не обравши послів⁹³². У 1776 р. монархові вдалося остаточно схилити Ліпінського до королівського табору. Свою лояльність Станіславу Августові він засвідчив у листі, підкреслюючи готовність служити виключно королеві й відмову від будь-яких неофіційних домовленостей із магнатськими угрупованнями чи «сторонніми дворами»: «...прагну всіма способами прийняти посольську функцію; виконуючи її, я з огидою відмовився б входити в будь-які порозуміння з якоюсь приватною фамілією чи стороннім двором... лише король є Отцем Вітчизни... і тільки в ньому одному можна покладати спасенну надію»⁹³³. Король доручив йому організацію передсеймової кампанії, що завершилася успішно для регалістів, а сам летичівський підкоморій, як і сподівався, отримав посольський мандат.

Напередодні чергових сеймових зібрань монарх, прагнучи засвідчити прихильність до родини Ліпінських і водночас стимулювати її подальшу співпрацю, у лютому 1778 р. надав Антонію Ліпінському уряд галицького каштеляна⁹³⁴. Про намір схилити летичівського підкоморія до клопотань про здобуття посольського мандата писав король у листі до Анджея Млодзейовського⁹³⁵. Попри висловлену глибоку вдячність за виявлену увагу, у 1778 р. Ю. К. Ліпінський від посольства все ж відмовився⁹³⁶. Натомість уже на

⁹³² Konfederacya barska: korespondencya między Stanisławem Augustem a Ksawerym Branickim, łowczym koronnym, w roku 1768 / Wyd. L. Gumplowicz. Kraków, 1872. S. 116.

⁹³³ AGAD. ZP. Sygn. 114. S. 78–79. Лист К.Ю. Ліпінського до Станіслава Августа Понятовського, 12 січня 1776 р. Див. оригінал: «pragnę jednak przez wszelkie sposoby przyjąć Poselską Funkcyą, na której zostawać mając, z żadną prywatną Familią, czy postronnym Dworem, w porozumienie wchodzić brzydziłbym się, znając dobrze że Król ieden tylko iest Ociec Ojczyzny, którego iest interesem prawdziwym, kochać Dobro Kraju y Poddanych Swoich, y w tym iednym tylko można pokładać ufność Zbawienną». Зміст листа виразно окреслював інструментальний вимір королівської ласки: піднесення Антонія Ліпінського до сенаторського стану трактувалося не лише як відзнака за персональні чесноти й заслуги, а й як винагорода за політичну корисність його найближчого родича, «нешодавно виявлену на останньому сеймі». Отже, номінація виконувала подвійну функцію – символічну (публічне засвідчення королівської «пам'яті») та мобілізаційну (заохочення до «доброго громадянства» і підтримки монарха).

⁹³⁴ Pułaski K. Lipińscy herbu Brodzicz i herbu Gozdawa... S. 9.

⁹³⁵ BC. Rkp. 799. S. 1403. Лист Станіслава Августа Понятовського до А. Млодзевського, 5 лютого 1778 р.

⁹³⁶ Filipczak W. Sejm 1778 roku. Warszawa: Wydaw. Nauk. Semper, 2000. S. 89.

наступному сеймі пропозицію прийняв, хоча в посольській ізбі залишався неактивним⁹³⁷.

Попри формальне приєднання Ю. К. Ліпінського до королівського табору, його зв'язки з колом Чарторийських не були повністю розірвані. Так, у 1777 р. руський воєвода запрошував його як «доброго приятеля» до участі в граничних комісіях⁹³⁸; Адам Чарторийський, своєю чергою, доручав підкоморію розсилати сеймикові інструкції⁹³⁹. У 1776 та 1780 рр. Ю. К. Ліпінський долучився також до візитації шкіл у Подільському воєводстві, сприяючи подільському генеральному старості діяти від імені Комісії національної освіти⁹⁴⁰. Т. Фрончак навіть стверджує, що під час сейму 1780 р. підкоморій був гостем Блакитного палацу, де, ймовірно, міг бути залучений до внутрішніх обговорень *Familii* щодо діяльності угруповання на сеймі⁹⁴¹. Отже, траплялося, що активні політичні діячі вміли вправно маневрувати між магнатськими центрами впливу⁹⁴². Однак через те, що Ю. К. Ліпінський не розривав контактів з Чарторийськими та їх подільською клієнтелою, при дворі його нерідко звинувачували в недостатній ревності, а подекуди – навіть у нелояльності⁹⁴³. Таке «лавірування» залишалося прийнятним лише до певної межі. В умовах гострої конкуренції між *Familia* та монархом утримувати баланс і задовольняти обидві сторони в довшій перспективі було вкрай складно. У 1786 р., на тлі загострення суперництва, пов'язаного зі «справою Догрумової», Ю. К. Ліпінський рішуче виступив проти Адама Чарторийського, ініціювавши відкриття роздвоєного сеймику в домініканському костелі⁹⁴⁴.

Унаслідок «Афери Догрумової» істотно постраждала репутація подільського генерального старости, що стало випробуванням для збереження внутрішньої згуртованості угруповання. При цьому йшлося не лише про

⁹³⁷ AGAD. ZP. Sygn. 125. S. 315; Frączyk T. Adam Kazimierz Czartoryski... S. 390.

⁹³⁸ BC. Rkp. 7723. Komisariat międzyboski dóbr podolskich Czartoryskich. [без нумерації], назва документу: Dyspozycję JMciom Panom Wysłodskiemu Komisarzowi, Iwanowskiemu Ekonomowi Dóbr Moich Podolskich i Ukraińskich Generalnym w uzyskiwanie 8 Marta 1776to, Anno w Warszawie dana.

⁹³⁹ BC. Rkp. 3053. S. 61. Лист А. К. Чарторийського до І. Вітославського, час невідомий.

⁹⁴⁰ BJ. St. Dr. 392786. T. III. Kula E. Wizytacja Adama Kazimierza Czartoryskiego... S. 165.

⁹⁴¹ Frączyk T. Adam Kazimierz Czartoryski... S. 390.

⁹⁴² Kuras K. Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego... S. 137.

⁹⁴³ Michalski J. Lipiński Józef Kazimierz.... S. 389.

⁹⁴⁴ Stroynowski A. Cele i skutki rozdwojenia sejmiku podolskiego... S. 106.

пасивну клієнтелу, яка нерідко діяла поза категоріями вірності та лояльності, а й про діячів із найближчого оточення князя. Показовим прикладом є Ян Онуфрій Орловський, який ще в лютому 1786 року їздив до Пулав, клопочучись за підтримки А. К. Чарторийського про надання йому уряду летичівського підкоморія⁹⁴⁵. Однак уже на посольському сеймику того самого року щойно номінований підкоморій перейшов на бік регалістів⁹⁴⁶. Хоча подільський генеральний староста намагався схилити Я. О. Орловського на свій бік, той не піддався на вмовляння щодо співпраці, запевнивши натомість у власній лояльності монарха та великого коронного маршалка М. Є. Мнішка⁹⁴⁷. Зрештою Я. Орловський разом із Ю. Ліпінським та Ю. Віттом сприяв роздвоєнню подільського сеймику⁹⁴⁸. Такий учинок суперечив усталеним уявленням про шляхетську честь, тому П. Ф. Борецько, згадуючи у листі виправдання підкоморія про те, що той нібито застерігав князя і просив «даремно не їхати й не азардувати», емоційно резюмував: «що за нахабство»⁹⁴⁹.

Зміни всередині угруповання Чарторийських протягом останньої чверті XVIII ст. були пов'язані й з іншим, не менш істотним чинником – смертю руського воєводи Августа Александра в 1782 р.⁹⁵⁰ Смерть патрона зазвичай послаблювала клієнтарні зв'язки, спонукаючи клієнтів шукати нового протектора, однак сама по собі рідко ставала безпосереднім поштовхом до зміни політичного табору. Джерела не дають підстав впевнено стверджувати, що саме цей чинник ставав головною причиною зміни угруповання, проте ігнорувати його вагу неможливо. Адже «нестабільність» у колі магнатської клієнтели збігається в часі спершу з усуненням руського воєводи від активної політичної діяльності (1773 р.), а згодом – із періодом після його смерті. У шляхетському середовищі Август Александр користувався винятковим

⁹⁴⁵ BC. Rkp. 3187. S. 249. Лист Я. О. Орловського до Л. М. Швейковського, 27 лютого 1786 р.

⁹⁴⁶ Danilczyk A. W kręgu afery Dogrumowej... S. 96–101.

⁹⁴⁷ BC. Rkp. 3187. S. 249. Лист Я. О. Орловського до Л. М. Швейковського, 27 лютого 1786 р.

⁹⁴⁸ Filipczak W. Życie sejmikowe prowincji wielkopolskiej... S. 124.

⁹⁴⁹ BC. Rkp. 5766. S. 411. Лист П. Ф. Борецька до NN, 23 жовтень 1786 р. Див. оригінал: «Orłowski gdy odebrał wiadomość o utrzymaniu Seymiku Dominikańskiego, mowił: niesprawiedliwie mnie obwinia Xżę Generał bom ia go przestrzegał y Btrata do Lwowa y Satanowa posyłał, aby darmo nieijechał, y nieazaradował się nieutrzymywał Seymiku, bo to być nie może aby się utrzymał; co za bezczelność.»

⁹⁵⁰ Konopczyński W. August Aleksander Czartoryski... S.274.

авторитетом. У листі до М. Дружбацького секретар князя Вітошинський писав: «Втрата на віки невідшкодовна, а особливо для прив'язаних слуг, а інших цей Пан і мати не міг. Втратила Польща всю свою окрасу. Ми – швидше Батька, ніж Пана, якому не скоро рівний народиться»⁹⁵¹.

Прив'язаність клієнти до особи патрона, якого вважали взірцем чеснот і політичного авторитету, значною мірою ґрунтувалася на особистій відданості та довірі⁹⁵². У випадку «спадкової клієнти», коли взаємини нерідко продовжувалися через родину патрона, його спадкоємці мали підтвердити здатність забезпечувати протекцію та зберігати тяглість взаємних зобов'язань. З цією метою Адам Казимир кількаразово відвідував Поділля, протягом місяців вибудовуючи особисті контакти з місцевою шляхтою⁹⁵³.

Персональні ротації всередині угруповання були натуральним явищем і зумовлювалися не лише політичними чинниками, а й процесом поколінневої зміни в колі політичних приятелів і клієнтів⁹⁵⁴. Поступово відходили на «заслужений спочинок» давні діячі, пов'язані ще з Августом Чарторийським, натомість угруповання поповнювалося клієнтами, які вибудовували кар'єру поруч із подільським генеральним старостою. Відтак клієнтарна мережа залишалася динамічною.

Отже, у 1764–1793 рр. князі Чарторийські збудували на Поділлі багаторівневу й гнучку мережу залежностей, що охоплювала як елітарне коло лідерів і політичних приятелів, так і ширшу групу «діячів» та масову, часто політично пасивну шляхту. Ця система трималася на поєднанні протекції, регулярної комунікації та матеріальної підтримки, але водночас залишалася кон'юнктурною: інтерес нерідко переважував лояльність і штовхав людей до зміни угруповання. Хоча зміни в середовищі клієнтів були типовим явищем, у другій половині XVIII ст. вони набули значно більшої інтенсивності, ніж раніше. Причини цього полягали як у мінливості зовнішньополітичної ситуації

⁹⁵¹ BC. Rkp. 5985. S. 499. Лист Вітошинського до П. Ф. Бореяка, 11 квітня 1782 р. Див. оригінал: «Strata wiekami niezagrodzona, a szczególnie dla przywiązanych sług, a innych ten Pan nie mógł mieć. Utrata Polska całą swoją ozdobę. My bardziej Ojca, jak Pana, któremu nieprędko równy się urodzi».

⁹⁵² Popiołek B. Najniższy podnózek, sługa i więzień pański... S. 153.

⁹⁵³ Frączyk T. Adam Kazimierz Czartoryski... S. 388.

⁹⁵⁴ Kuras K. Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego... S. 138

та загостренні внутрішньої боротьби між угрупованнями, так і в поширенні ідей індивідуалізму, що спонукало шляхту дедалі частіше керуватися власними інтересами й амбіціями у виборі патрона.

3.4. Зіткнення інтересів політичних угруповань на сеймиках Подільського воєводства

Подільський сеймик до кінця XVIII ст. зберігав консервативний характер, спираючись на усталені норми парламентарної культури Речі Посполитої. Основним завданням передсеймових зібрань було обрання послів до посольської ізби та укладання для них інструкцій щодо питань, які мали розглядатися на сеймі⁹⁵⁵. Кількість послів від Подільського воєводства у другій половині XVIII ст. складала шість осіб⁹⁵⁶, а місцем проведення з'їздів незмінно слугував катедральний костел у Кам'янці, здатний вмістити велику кількість шляхти⁹⁵⁷. Передсеймові сеймики скликалися королівським універсалом (зазвичай раз на два роки) і мали відбутися за шість тижнів до початку роботи сейму⁹⁵⁸. Упродовж правління Станіслава Августа Понятовського (без урахування періоду безкоролів'я) у Кам'янці було скликано 12 таких сеймиків, однак результативними були лише 10: у 1772 р. зібрання завершилося без обрання послів, а сеймик 1768 р. не було навіть розпочато⁹⁵⁹.

Перший сейм після коронації Станіслава Понятовського відбувся 1766 р. Уже на етапі підготовки до нього окреслилися розбіжності між королівським двором та угрупованням Чарторийських у «дисидентському питанні». Під тиском російського посла М. Репніна монарх допускав розгляд прав іновірців,

⁹⁵⁵ Вінніченко О. Сеймики українських воєводств... С. 133.

⁹⁵⁶ Ilski Z. System wyborczy do Izby Poselskiej, parlamentu Polski przedrozbiorowej, Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego. Wrocław: Atut, 2022. S. 313.

⁹⁵⁷ Вінніченко О. Сеймики українських воєводств... С. 117.

⁹⁵⁸ Вінніченко О. Сеймики українських воєводств... С. 110.

⁹⁵⁹ Filipczak W. Chronologia sejmów z lat 1764–1793. *Chronologia sejmów Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1569–1793)* / Red. L.A. Wierzbicki and D. Kupisz, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2021. S. 281–312; Dukwicz D. Na drodze do pierwszego rozbioru: Rosja i Prusy wobec Rzeczypospolitej w latach 1768–1771. Warszawa: Instytut Historii PAN, 2022. S. 77; Müller M. G. Dorota Dukwicz, Rosja wobec sejmów rozbiorowych warszawskiego (1772–1775), Warszawa 2015, Wydawnictwo Instytutu Historii PAN, ss. 330. *Kwartalnik Historyczny*. 2018. Nr. 125(3). S. 766–771.

однак, зважаючи на консерватизм провінційної шляхти, не наполягав на внесенні цього пункту до сеймикових інструкцій, розраховуючи повернутися до нього безпосередньо на сеймі за умови наявності прокоролівської більшості в посольській ізбі⁹⁶⁰. Чарторийські, натомість, не підтримували форсування дисидентської справи на сеймиках і фактично толерували (а подекуди й заохочували) антидисидентські виступи, сподіваючись, що демонстрація настроїв шляхти стримуватиме Росію від тиску на сейм⁹⁶¹. Це засвідчує, що у сеймиковій кампанії правлячий табір не діяв спільно ані на рівні політичної програми, ані під час вибору послів⁹⁶². Показовим є приклад інструкції сеймику у Вишні 1766 р., контрольованого *Familia*, де шляхта прямо задекларувала неприйнятність релігійних поступок⁹⁶³.

Через брак джерел зміст подільської інструкції 1766 р. залишається нам невідомим, проте склад послів свідчить про політичний компроміс між двором та опозицією. На передсеймовому сеймику Подільського воєводства 25 серпня 1766 р.⁹⁶⁴ більшість мандатів отримали особи, пов'язані з угрупованням Чарторийських: вишенський староста Фелікс Лось, воронецький староста князь Александр Святополк-Четвертинський, червоногородський стольник Казимир Виковський і подільський підчаший Піус Францішек Борецько⁹⁶⁵. Водночас зберігалися сильні позиції гетьманського табору та Потоцьких⁹⁶⁶, що засвідчує обрання двох послів з числа мальконтентів: дрогобицького старости Юзефа

⁹⁶⁰ Zelinska Z. Polska w okowach... S. 98, 385, 439–548.

⁹⁶¹ Баттервік Р. Світло і племін... С. 140.

⁹⁶² Kosińska R. Sejmiki Poselskie 1766 Roku. *Kwartalnik Historyczny*. 2019. T. 125 (4). S. 894.

⁹⁶³ Маршалком вишенського сеймку було обрано Адама Казимира Чарторийського. *Akta grodzkie i ziemskie*. T. 23. S. 514–518.

⁹⁶⁴ Konopczyński W. *Chronologia sejmów polskich 1493–1793*. Kraków, 1948. S. 41.

⁹⁶⁵ AGAD. ZP. Sygn. 121. S. 36. Acta sejmu de a-o 1766. Діяльність цих шляхтичів у наступні роки засвідчує, що їм ближчими залишалися політичні орієнтири Чарторийських, а не королівського двору; див.: Szczygielski W. Łoś Feliks. *Polski Słownik Biograficzny*. T. 18. S. 429–431; Nieć J. Czetwertyński-Światopełk Aleksander... S. 357–358; Waniczkówna H. Boreyko Pius Franciszek. *Polski Słownik Biograficzny*. T. 2. Kraków, 1936. S. 325.

⁹⁶⁶ На передконвокаційному сеймику у Кам'янці (1764 р.), рішучу перевагу здобули прихильники гетьманського табору. Послами стали майже самі опоненти *Familii*: лежайський староста Юзеф Потоцький, долиньський староста Северин Жевуський, син гетьмана Вацлава, подільський земський підсудок Адам Станіслав Даровський, летицький підчаший і кам'янецький підстароста Каєтан Гриневецький, подільський хорунжий Миколай Стадницький. Єдиний посол, якого Матушевич не зарахував до прихильників Браницького, – летицький підстолий Себастьян Гавронський. Це може свідчити, що в перші роки правління Станіслава Августа, Чарторийським вдалося посилити вплив у регіоні. Див.: Matuszewicz M. *Diariusz życia mego*. T. 2... S. 454; Szwaciński T. *Sejmiki poselskie przed konwokacją...* S. 33–34.

Жевуського та смотрицького старости Теодора Потоцького⁹⁶⁷. Значний вплив на настрої подільської шляхти мав кам'янецький єпископ Адам Станіслав Красінський: у публічних листах він застерігав від «релігійних поступок», критикував конфедералізацію сейму, ставив під сумнів легітимність елекції та засуджував російське військове втручання⁹⁶⁸.

На сеймі не вдалося розв'язати дисидентське питання, так само як і ухвалити бодай часткове обмеження *liberum veto*, на яке покладав надії Станіслав Август⁹⁶⁹. Результати сейму 1766 р. показали Катерині II, що для досягнення своєї мети – російської гарантії польської конституції й контролю у дисидентському питанні – Росії необхідно встановити контроль над сеймиками, «вирішальною ланкою в політичній системі Речі Посполитої», залишивши для магнатських угруповань лише роль виконавців наказів російського посла⁹⁷⁰. М. Репнін, спираючись на радомських конфедератів⁹⁷¹, російські військові загони та співпрацю з частиною шляхти, прагнув установити контроль над сеймиками⁹⁷², однак і зміст посольських інструкцій, і склад обраних послів засвідчили обмеженість цих зусиль. Особливо невдалим для Росії виглядав подільський сеймик: у донесенні М. Репніна п'ять із шести обраних послів були

⁹⁶⁷ Zielińska Z. Rzewuski Józef. *Polski Słownik Biograficzny*. T. 34. Wrocław, 1992. S. 112–113; Szczygielski W. Potocki Teodor. *Polski Słownik Biograficzny*. T. 28. S. 213–216.

⁹⁶⁸ Zelinska Z. *Polska w okowach...* S. 483.

⁹⁶⁹ Баттервік Р. Світло і племін... С. 143–144.

⁹⁷⁰ Для реалізації цих задумів були організовані Торунська й Слущка (дисидентські) конфедерації, а паралельно – антидисидентська Радомська конфедерація. Організуючи останню, російський посол, відповідно до «велін» Катерини II та інструкцій Н. І. Паніна, прагнув створити «нову російську партію» з противників польського короля та Чарторийських. Проте радомський табір жодною мірою не відповідав ролі нової партії «друзів Росії»: у ньому й надалі домінували угруповання Потоцьких, Радзивіллів, Мнішка та інших магнатів, які переважно залишалися в опозиції до Росії – передусім через дисидентську справу й ставлення до політики Станіслава Августа; див: Носов Б. В. Установление российского господства в Речи Посполитой. 1756–1768 гг. Москва: Индрик, 2004. С. 581.

⁹⁷¹ З-поміж подільської шляхти до Радомської конфедерації приєдналися Домінік Каменецький та Ігнацій Голесенський – консиляжі (члени ради) конфедерації Подільського воєводства, а також смотрицький староста Т. Потоцький, бережанський староста Йоахим Лось і червоногородський стольник Юзеф Боженський, див.: Kraushar A. *Książę Repnin i Polska w pierwszym czteroleciu panowania Stanisława Augusta, 1764–1768*. Том 1. Kraków, 1897. S. 398.

⁹⁷² Оскільки Н. Репнін не довіряв конфедератам, їх котролювати повинні були командири російської армії: у Малій Польщі – П. Н. Кречетников, у Великій Польщі та Королівській Пруссії – Н. І. Салтиков, у Литві – Г. Гуммерс. Відповідно до вказівок посла вони узгоджували дії військ і конфедератів, зокрема кандидатури маршалків сеймиків, визначали зміст інструкцій депутатам сейму, ухвалювали рішення про дії на сеймиках російських військ, про заходи проти непокірних; див: Носов Б. В. Установление российского господства... С. 580.

віднесені до категорії «поганих» («дурные»), а один – до «сумнівних»⁹⁷³. На подільському сеймику також не було обрано прокоролівських кандидатів⁹⁷⁴ чи клієнтів Чарторийських, натомість мандати отримали прихильники опозиції: смотрицький староста Теодор Потоцький, долиньський староста Северин Жевуський, бережанський староста Йоахим Лось, межвіньський староста генерал-лейтенант коронних військ Павел Стажинський, бжеговський староста генерал-майор коронних військ Адам Тарло та віцебригадир національної кавалерії Ігнатій Голєєвський⁹⁷⁵. Коли дійшло до ухвалення інструкції, С. Жевуський, як пише Станіслав Август, «не лише виголосив промову, протилежну намірам російської імператриці, а й дійшов до того, що потоптав циркуляр, яким сеймики від імені цієї володарки було запрошено задовольнити її вимоги»⁹⁷⁶. Подільська шляхта вигнала з Кам'янця двох російських офіцерів, які намагалися зачитати сеймикуючій шляхті декларацію імператриці, лист Паніна та циркуляр Репніна. Подільська інструкція, серед іншого, містила вимогу відновлення гетьманської влади та відкидала можливість поступок на користь іновірців⁹⁷⁷. Вже 6 жовтня на сеймі С. Жевуський та І. Голєєвський виголосили промови, засуджуючи обмеження шляхетських прав і свобод⁹⁷⁸. І. Голєєвський іронічно зауважив, що поки вся шляхта скаржитися на «гвалтування вольностей», Поділля виглядає «винятково щасливим», бо нібито «вільно» обирає послів. Далі він саркастично пояснив це «щастя» трьома причинами: «доброчесністю» («wspaniałość») громадян, тиском («wolność»)

⁹⁷³ До «поганих» віднесли: Т. Потоцького, С. Жевуського, Ф. Лося, див.: Носов Б. В. Установление российского господства... С. 576, 665. З. Зелінська вважає, що подільський сеймик, чи не єдиний у цілій Короні відбувся без збройного тиску російських військ, зокрема через близькість Кам'янця до турецького кордону. Zielińska Z. Republikanizm spod znaku buławy... S. 10.

⁹⁷⁴ У списках М. Репніна кандидати з королівського табору були окремо позначені як «хороші, король відповідає».

⁹⁷⁵ AGAD. ZP. Sygn. 122. S. 44. Acta sejmu de a-o 1767 et 1768; Pułaski K. Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy. Monografie i wzmianki. T.2... S. 237–238.

⁹⁷⁶ Цит. за Zielińska Z. Republikanizm spod znaku buławy... S. 11.

⁹⁷⁷ Łukowski G.T. The Szlachta and the Confederacy of Radom, 1764–1767/68. A Study of the Polish Nobility. Roma, 1977. P. 194.

⁹⁷⁸ BK. Sygn. 1323. Mowa [...] Rzewuskiego, wdy krakow;, hetmana polnego koronnego miana na Seymie wxtraordinarynym w Warszawie 5 8bris 1767 s. 24-25; Mowa [...] Goleiewskiego, posła wctwa podolskiego na seymie extraordinarynym warszawskim d. 6 8bra 1767 miana" s. 31–35. AGAD. ZP. Sygn. 122. S. 125–128. BJ. St. Dr. 589468. T. III. Głos JMci Pana Rzewuskiego Wojewodzica Krakowskiego Starosty Dolińskiego Posła Podolskiego, na Seymie Extraordinarynym Warszawskim Dnia Szostego Pazdziernika 1767. Roku Miany. Dyaryusz Sejmu extraordinarynego w Warszawie dnia 5 pazdziernika 1767 roku złożonego i zaczętego. Lwów, 1865. S. 38–39.

російських військ та прикордонним статусом воєводства («poganiczna z Turkami sprawiła forteca»)⁹⁷⁹. Фактично, І. Голєєвський назвав ключові чинники, що визначали склад подільських посольств не лише на Надзвичайний сейм 1767 р., а й були загалом характерними для більшості подільських сеймиків другої половини XVIII ст.

Сеймики 1768 р. відбувалися в умовах посиленої російської військової присутності, покликаної запобігти утворенню конфедерацій на місцевих з'їздах. На Поділлі Станіслав Август доручив нагляд за кам'янецьким сеймиком Францискові Ксаверію Браницькому, він мав запевнити «спокійний» перебіг зібрання⁹⁸⁰. Однак із листа Ф. К. Браницького випливає, що 26 серпня сеймик у Кам'янці минув без нього й без військових; натомість пан Голєєвський «прибіг потай у день сеймику» та «різні чинив інтриги», поширюючи чутки, нібито король «не бажає, аби сеймики доходили». У результаті «сеймик за годину було закрито». Браницький зазначав, що за потреби шляхту можна було б зібрати повторно, однак цього не зробили⁹⁸¹. Проведення сейму 1768 р. не хотіли ані конфедерати, ані, через відсутність російських поступок у справі гарантій устрою та прав дисидентів, лідери *Familia*. У підсумку більшість сеймиків так і не дійшли до обрання послів, тож запланований на 7 листопада сейм не відбувся⁹⁸².

Після тривалої перерви, спричиненої Барською конфедерацією, наступний сейм скликали лише 1773 року, а його головним завданням стала ратифікація угод про поділ Речі Посполитої⁹⁸³. В історіографії довгий час

⁹⁷⁹ BJ. St. Dr. 15028. T. III (I/36). S. 2. AGAD. ZP. Sygn. 122. S. 126. Див. оригінал: «Nie rozumiem ażeby się kto znalazł tak szczęśliwy, któryby w każdéy obradzie naszej, w każdym zgromadzeniu, y na zeszyłych świeżo przedseymowych Seymikach, niedoznawszy, domagał się odenie objaśnienia tych gwałtów wolności naszej. Jedno szczególnie tak szczęśliwie było województwo moje Podolskie, którego wolne obranie Posłowie, komu tę szczęśliwość przypisać mają ia dotąd niewiem. Trzy mam przyczyny, ale który się chwycić zachodzi trudność: albo to wspaniałość Obywatela, albo po wolność woysk Rossyiskich, albo Poganiczna z Turkami sprawiła forteca».

⁹⁸⁰ Dukwicz D. Na drodze do pierwszego rozbioru... S. 77.

⁹⁸¹ Konfederacya barska: korespondencya między Stanisławem Augustem a Ksawerym Branickim... S. 117. F.K. Branicki do Stanisława Augusta, вересень 1768. Див. оригінал: «Dnia 26 Seymik był w Kamieńcu na którym ani Ja ani Wojskowi nie byli. P. Golejewski ten co był Posłem przybiegł był sekretnie w dzień Seymiku y różne czynił intrygi nakoniec powiedział iż nie masz jak półtorey niedzieli że był w Warszawie i tam się z WKMią widział i że WKMość nie życzy aby Seymiki dochodziły y inne podobne rzeczy roziewał. – Seymik w godzinę był pożegnany. [...] Ukoncertyowałem że jeżeli potrzeba tego seymiku to W. KMość przyszedz powtórny Uniwersał to stanie».

⁹⁸² Баттервік Р. Світло і племін... С. 152; Dukwicz D. Na drodze do pierwszego rozbioru... S. 73.

⁹⁸³ Skowroński P. Zmagania o kształt osobowy... S. 23–240; Баттервік Р. Світло і племін... С. 164–165.

панувала думка, що Чарторийські відсторонилися від політики. Частково це відповідало дійсності: їхні можливості справді були суттєво обмежені російським тиском. Водночас дослідження Дороти Дуквіч показали, що *Familia* намагалася впливати на сеймики через своїх клієнтів. Зокрема, напередодні з'їзду шляхти у Кам'янці король повідомляв Антонія Тизенгауза, що «Бориславський поїхав на подільський сеймик, посланий від князя Адама»⁹⁸⁴. Сам «князь Адам», генеральний подільський староста, відповідно до російського диктату, не брав участі в сеймиках, натомість готувався до поїздки до Петербургу, щоб скласти присягу на вірність Катерині II⁹⁸⁵. Ф. К. Браницький ж радив королю підтримати до посольства «громадян гідних і розумних» підкоморія летичівського Ю. К. Ліпінського, подільського мечника Станіслава Раковського, червоногородського мечника Войцеха Раціборовського, теремовлянського мечника пана Митка та генерала Кучинського і «кого шостого вважатимуть за потрібне»⁹⁸⁶. Подільський сеймик розійшовся, не обравши послів, оскільки значна частина шляхти сприймала посольство як співучасть у легітимації поділу і воліла не брати на себе такої відповідальності⁹⁸⁷.

Сейм 1773–1775 рр. завершив свою роботу в атмосфері суспільного несхвалення. Критикували і продажних політиків, і сам факт поділу держави, і новостворену Постійну Раду, яка фактично мала замінити сенаторську раду в періоди між сесіями сейму⁹⁸⁸. А тому головними завданнями майбутнього Вального сейму було «поліпшення внутрішнього уряду» та врегулювання

⁹⁸⁴ BC. Rkr. 715. S. 213. Лист Станіслава Августа Понятовського до А. Тизенгауза, 18.03.1773 р.; Dukwicz D. Rosja wobec sejmu rozbiorowego warszawskiego... S. 173.

⁹⁸⁵ Skowroński P. Zmagania o kształt osobowy... S. 251. В. Конопчинський також відзначав його участь у пропагандистській полеміці проти поділу Речі Посполитої. Див.: Koporczyński W. Pierwszy rozbiór. Kraków 2010. S. 207.

⁹⁸⁶ Konfederacya barska: korespondencya między Stanisławem Augustem a Ksawerym Branickim... S. 116–117.

⁹⁸⁷ Послів не обрали також у Люблінському, Київському, Волинському та Чернігівському воєводствах, а також у Хелмській і Дрогичинській землях. У Литві безрезультатними залишилися сеймики в Жмудському князівстві, Смоленському воєводстві та в повітах Осмянському, Вількомирському й Упицькому; див.: Michalski J. Rejtan i dylematy Polaków... S. 994. Про ставлення шляхти до поділу див.: Dukwicz D. Czy rozbiór był wstrząsem? Problem reakcji społeczeństwa szlacheckiego Rzeczypospolitej na zabór części terytorium oraz utratę suwerenności w okresie pierwszego rozbioru. „My i oni”. Społeczeństwo nowożytnej Rzeczypospolitej wobec państwa / Red. Wojciech Kriegseisen, IH PAN. Warszawa, 2016. S. 364–367.

⁹⁸⁸ Баттервік Р. Світло і племін... С. 168. Попри те, що вона обмежувала королівські повноваження, монарх зумів використати її у власних цілях; водночас зміцнення Постійної Ради було пріоритетом російського дипломата Оттона Штакельберга, що стало ще одним імпульсом до тіснішої співпраці зі Станіславом Августом.

питання кордонів із сусідами Речі Посполитої⁹⁸⁹. Щодо питання Постійної ради – думки розділилися: король спільно з російським послом О. Штакельбергом прагнули здійснити реформу, яка б дозволила зміцнити її позиції, тоді як мельконтенти, серед яких були й лідери Нової *Familii*, плекали надії, що на сеймі 1776 р. вдасться ліквідувати цю інституцію, чи хоча би обмежити її повноваження⁹⁹⁰.

Перша половина 1776 р. минула під знаком підготовки посольських сеймиків. Її особливістю стала «зміна гравців»: колишні учасники Барської конфедерації, які водночас були лідерами опозиції, відійшли від активної політики. Відсторонилися від неї також Август і Міхал Чарторийські, що в перші роки правління Станіслава Августа забезпечували йому вплив на провінцію. Унаслідок цього король був змушений сформуванати власне політичне угруповання⁹⁹¹. У Подільському воєводстві вірність монарху засвідчили Ю. К. Ліпінський та С. Гавронський⁹⁹². Саме на них покладалося завдання сформувати коло лояльних до двору подільських послів і не допустити до участі в сеймі клієнтів опозиції⁹⁹³. Вже 10 січня 1776 р. у листі до короля Ю. К. Ліпінський висловлював міркування щодо можливих послів. У списку фігурували: сам летичівський підкоморій, летичівський хорунжий С. Гавронський, подільський стольник Ф. П. Борецько, подільський мечник Войцех Рациборовський та ялтушківський староста Фаустин Дверницький. Автор також згадував осіб, які могли б стати претендентами, проте мав щодо них

⁹⁸⁹ Stanek W. Konfederacja sejmowa z 1776 roku: narzędzie dworskiego zamachu stanu. *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Historia*. 1993. T. 28. Nr 259. S. 127–128; Filipczak W. Sejmiki poselskie w 1776 roku wobec I rozbioru oraz sejmu rozbiorowego. *Między Barokiem a Oświeceniem. Czasy Rozbiorów* / 1 ed.; red. S. Achremczyk, E. Figura-Osełkowska, J. Kielbik. Olsztyn: Instytut Północny im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie, 2024. S. 106–107.

⁹⁹⁰ Опозиція розцінювала заснування цієї інституції та ухвалення багатьох інших сеймових конституцій 1773–1775 рр. як порушення усталених конституційних традицій і як потенційну загрозу, що могла привести до посилення влади монарха, див. більше: Głabisz G. P. Współpraca Stanisława Augusta... S. 132–133.

⁹⁹¹ Про наміри і перші спроби короля розбудувати власне політичне угруповання див.: Srogosz T. Początki budowy stronnictwa królewskiego... S. 173.

⁹⁹² Filipczak W. Sejm 1778 roku... S. 84–87; Tomczyk G. Stronnictwo królewskie na sejmie 1776 roku. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica*. 1993. T. 49. S. 38.

⁹⁹³ Королівські списки послів на сейм підтверджують тезу, що Станіслав Август у 1776 р. лише розпочинав розбудову власного угруповання в Подільському воєводстві. Адже, окрім уже згаданих Ю. К. Ліпінського та С. Гавронського, монарх не називає жодних інших кандидатів до посольства, покладаючись на те, що летичівський підкоморій і хорунжий самостійно згуртують лояльних до двору послів, якщо Генерал (ймовірно, генеральний подільський староста) завдяки військовій силі не стане «господарем цього сеймику, так само, як і сеймиків інших воєводств», див.: AGAD. ZP. Sygn. 114. K. 4.

застереження: подільський хорунжий Станіслав Стадницький (біля прізвища якого було додано примітку «помер»), летичівський стольник Францішек Марковський (щодо нього Ю. К. Ліпінський зазначав, що «краще зберегти його на інший час») та лінський староста Тадеуш Грабянка (щодо якого також висловлювалися сумніви)⁹⁹⁴. Списки кандидатів Ю. К. Ліпінський укладав спільно з С. Гавронським, про що дізнаємося з листа останнього: «Щодо долучення до нас двох решти послів, то вбачаю розум, чесноту та відданість в особі вельможного пана Бореяка, підчасного подільського⁹⁹⁵; непохитність в особі вельможного пана Рациборовського. Щодо вельможного пана Дверницького, то ми не лише просимо про це, зважаючи на прийняті ним послуги Вашій Королівській Милості та нашу довіру до нього, але й бачимо потребу в його постійній присутності поруч із нами під час виконання [посольських – авт.] функцій як людини, достеменно обізнаної із ґрунтом [станом справ, намірами – авт.] супротивних партій. Залишаються ще місця для двох [осіб – авт.] на вибір і призначення Вашої Королівської Милості, бо що стосується обрання решти колег, за чию одностайність довелося б відповідати, нам знадобилося б більше часу для роздумів»⁹⁹⁶.

Інтенсивні приготування до сеймиків здійснювали також лідери опозиції, насамперед Адам Казимир Чарторийський і Ксаверій Браницький, які об'їжджали шляхетську провінцію⁹⁹⁷. За донесеннями, що надходили до короля, великий коронний гетьман: «...у багатьох громадян був на Волині [...]. Підбурював, аби жодного з кандидатів від двору, поданих на посольство, не допустили. Багатьом говорив, щоб були готові до конфедерації [...], бо думка двору зробити *absolutum* [встановити абсолютну владу – авт.] і дисидентів до

⁹⁹⁴ AGAD. ZP. Sygn. 114. K. 79. Суплемент до листу К. Ю. Ліпінського, 12 січня 1776 р.

⁹⁹⁵ Ф. П. Бореяко обіймав уряд кам'янецького підчасного до 17 лютого 1776 р., після чого отримав авансував до кам'янецького стольника. Див.: Urzędnicy podolscy XIV-XVIII wieku... S. 184.

⁹⁹⁶ Див. оригінал: «Względem dobrania do Nas dwóch Reszty Posłów, Znayduię Rozum, Cnotę y Przywiązanie, w Osobie Jmci Pana Boreyka Podczaszego Podolskiego, nieodstępność w Osobie Jmci Pana Raciborowskiego, Jmci Pana Dwernickiego nietylko że z przyiętych Usług W.K. Mości, y naszego w Nim zaufania żądamy ale widzimy potrzebę nieodstępnego Jegoż z nami w czasie Funkcyi znaydowania się, jako człowieka wiadomego z gruntu Partyi przeciwnych y Ich Obrotow, Pozostaią jeszcze miejsca na dwóch do Wyboru y wyznaczenia W.K. Mości P. Mego Mił.: albowiem względem wybrania reszty kollegow za ktorych iednomyślność odpowiadać by przychodziło, więcej byśmy potrzebowali czasu do namyslenia się». AGAD. ZP. Sygn. 114. K. 80–81. Лист С. Гавронського до Станіслава Августа Понятовського, 18 січня 1776 р.

⁹⁹⁷ Stanek W. Konfederacja sejmowa z 1776 roku... S. 128.

всяких прерогатив допустити. Послані на Поділля на сеймики люди пана гетьмана, [агітували – авт.] щоб послів, поданих двором, не допустили і робили конфедерації...»⁹⁹⁸. Мальконтенти розгорнули потужну інформаційну кампанію: краківський воєвода Вацлав Жевуський, великий коронний маршалок Станіслав Любомирський, польний коронний гетьман Северин Жевуський та коронний підчаший Фелікс Чацький розсилали листи до місцевих сеймиків, намагаючись нав'язати шляхті власні політичні ідеї та обмежити вплив королівського двору⁹⁹⁹. У листах найчастіше звучали критика Постійної Ради, заклики обороняти повноваження міністерських урядів і протидіяти сконфедеруванню сейму, яке дозволяло б ухвалювати рішення більшістю голосів, а не одностайно¹⁰⁰⁰.

Летичівський підкоморій у листі зпевняв короля, що «інструкції нашого воєводства зобов'язують колег, щоб вони не дозволяли собі зноситися з жодною партією або входити в найпотемніші порозуміння, пильно оберігаючи одностайність із Найсвітлішим Маєстатом Вашої Королівської Величності»¹⁰⁰¹, – і свого слова дотримав. Інструкція, внесена до гродської книги 18 липня, була виразно спрямована на зміцнення влади монарха та відновлення його повноважень, які «плином часу відпали від права Маєстату»¹⁰⁰². Водночас питання Постійної Ради шляхта залишала на розсуд послів (*Videat Legatus nequid Detrimenti Respublica capiat*)¹⁰⁰³, однак за усталеною традицією наголошувала, що жодна інституція не повинна

⁹⁹⁸ Див. оригінал: «...u wielu obywatelów był na Wołyniu [...]. Animował, aby żadnego z kandydatów od dworu podanych do poselstwa nie dopuścili. Do wielu mówił, aby byli gotowi do konfederacyi [...] bo myśl dworu zrobić absolutum y dyssydentów do wszelkich prerogatyw dopuścić. Wyśłani w Podole na sejmiki ludzie JMP. Hetmana, aby posłów ode dworu podanych nie dopuścili i robili konfederacye». AGAD. ZP. Sygn. 114. K. 92. Лист NN до Станіслава Августа Понятовського.

⁹⁹⁹ Листи на сеймики див.: AGAD. APP. Sygn. 90. S. 282–284, 285–292, 311–314; AGAD. ZP. Sygn. 114. S. 171, 176–176v, 177–177v. Більше див.: Michalski J. Publicystyka i parapublicystyka... S. 360–364.; Zielińska Z. Republikanizm spod znaku buławy... S. 18–21; Stanek W. Konfederacja sejmowa z 1776 roku... S. 129.

¹⁰⁰⁰ Водночас мальконтенти уникали теми поділів і не критикували Росію відкрито, аби не провокувати конфлікту; див.: Filipczak W. Sejmiki poselskie w 1776 roku... S. 106.

¹⁰⁰¹ Див. оригінал: «Instrukcyje Województwa naszego, obowiązują Kollegów, ażeby z żadną Partią znosić się, lub w nayskrytsze porozumienie wchodzić nie dopuszczali, pilnie strzegąc iednomyślności z Najjaśnieyszym Majestatem Waszej Królewskiej Mci P. M. Mił.». AGAD. ZP. Sygn. 114. K. 78–79. Лист К.Ю. Ліпінського до Станіслава Августа Понятовського, 12 січня 1776 р.

¹⁰⁰² AGAD. ZP. Sygn. 129. S. 168.

¹⁰⁰³ *Videat Legatus nequid Detrimenti Respublica capiat* – Нехай послі подбають, щоб Річ Посполита не зазнала жодної шкоди [лат.].

обмежувати «золоті вольності»¹⁰⁰⁴. Показово й те, що інструкція не згадувала Перший поділ, що можна пояснити як прагненням монарха не дратувати Росію, так і тим, що шляхта, як зазначає В. Філіпчак, загалом змирилася зі зміною кордонів¹⁰⁰⁵.

У підсумку король, зокрема завдяки практиці «роздвоєння» сеймиків, забезпечив собі більшість на сеймі 1776 року¹⁰⁰⁶. Щоб опозиція не скористалася правом *liberum veto*, за підтримки російського посла на сеймі було зав'язано конфедерацію¹⁰⁰⁷. Від Подільського воєводства акт конфедерації підписали: летичівський підкоморій К. Ю. Ліпінський, подільський стольник П. Ф. Борецько, червоногородський підстолий В. Раціборовський, летичівський земський суддя Юзеф Домбський, ольштинський староста Теодор Потоцький та Ян Дрогойовський¹⁰⁰⁸. Цей сейм став справжнім королівським тріумфом: було посилено позиції Постійної Ради, а монарх закріпив за собою можливість впливати на її склад і, подекуди, на ухвалювані рішення. Відтак після 1776 р., як зазначав Анджей Стройновський, сейм дедалі більше перетворювався на республіканську «декорацію» правління Станіслава Августа¹⁰⁰⁹. Натомість лідери опозиції таврували сейм 1776 р. як «страшний», «деспотичний» і «ганебний», вважаючи його конституції кінцем республіканського устрою Польщі¹⁰¹⁰.

Станіслав Август розраховував отримати згоду Катерини II на конфедерацію сейму 1778 р., хоча й розумів, що це неминуче вело б до зіткнення з опозицією. Вже навесні 1777 р. з'являлися чутки, ніби двір хоче схилити маршалка С. Любомирського до співпраці, а у вересні того ж року монарх здійснив візит до Пулав, де урочисто відсвяткував тринадцяту річницю

¹⁰⁰⁴ AGAD. ZP. Sygn. 129. S. 168.

¹⁰⁰⁵ Filipczak W. Sejmiki poselskie w 1776 roku... S. 115.

¹⁰⁰⁶ Tomczyk G. Stronnictwo królewskie na sejmie 1776 roku.... S. 37. Див. більше: Bednaruk W. Rozdwojone sejmiki lubelskie z 1776 roku. *Roczniki Humanistyczne*. 2013. 61. (2). S. 235–248.

¹⁰⁰⁷ AGAD. APP. Sygn. 90. S. 370–372. Zielińska E. Problem Cenzury W Sejmowych Diariuszach Drukowanych Epoki stanisławowskiej Na przykładzie Diariusza Sejmu 1776 r. *Studia Źródłoznawcze. Commentationes*. 2022. T. 60. S. 96.

¹⁰⁰⁸ Volumina Legum. T. 8. Petersburg, 1860. S. 528. В. Раціборовський отримав уряд червоногородського підстолая 17 лютого 1776 р. Див.: Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku... S. 184.

¹⁰⁰⁹ Stroynowski A. Pierwszy „wolny” sejm stanisławowski 1778 (główne problemy obrad). *Folia Historica*. T. 37. 1990. S. 39.

¹⁰¹⁰ Stanek W. Konfederacja sejmowa z 1776 roku... S. 145.

своєї елекції¹⁰¹¹. Попри ці кроки до порозуміння, у мемуарах король наголошував на недовірі до опозиційного оточення, тож уже в лютому 1778 р. розпочав активну підготовку до сеймиків¹⁰¹². Серед імовірних кандидатів до сейму в королівських списках фігурували: К. Ю. Ліпінський, С. Гавронський, ялтушківський староста Фаустин Дверницький, подільський войський Ігнацій Аксамітовський, червоногородський стольник Антоні Дембовський або земський писар Ян Вериха Даровський, а також подільський чашник Юзеф Карша чи червоногородський мечник Пйотр Кавецький¹⁰¹³. Король розраховував схилити К. Ю. Ліпінського до участі в посольстві, однак той, посилаючись на слабе здоров'я, відхилив пропозицію монарха, натомість продовжував опікуватися справами, пов'язаними з подільським сеймиком¹⁰¹⁴. У примітках до переліку кандидатів король зазначав, що за неможливості приїзду летичівського підкоморія допускається його заміна Ігнацієм Дульським, тоді як С. Гавронського не передбачалося «звільняти від обов'язку» за жодних обставин¹⁰¹⁵; однак і С. Гавронський зрікся мандата, висунувши на своє місце Ф. Дверницького¹⁰¹⁶.

Familia розпочала підготовку пізніше: наприкінці травня С. Любомирський радив висунути на Поділлі «доброго громадянина». Ймовірно, йшлося про польного коронного стражника Юзефа Межеревського, який, шукаючи підтримки для своїх посольських намірів, обґрунтовував їх саме

¹⁰¹¹ Filipczak W. Sejm 1778 roku... S. 40.

¹⁰¹² У листі коронний конюший Ян Кіцький повідомляв короля про намір уже в лютому 1778 р. вирушити на Поділля, щоб у розмовах із місцевими урядниками узгодити питання підготовки до сеймику, див.: AGAD. ZP. Sygn. 208. S. 17. Ян Кіцький до Станіслава Августа Понятовського, 20 лютого 1778 р. У листі до великого коронного канцлера А. Млодзейовського король висловлює сподівання, що конюшому Я. Кіцькому вдасться схилити Ю. К. Ліпінського до участі в сеймі, див.: BC. Rkp. 799. S. 1403. Станіслав Август Понятовський до Анджеля Млодзейовського, 5 лютого 1778 р. Див. також: Szczygielski W. Młodziejowski (Młodziejewski) Andrzej Mikołaj. Polski słownik biograficzny. T. 21. Warszawa–Kraków, 1976. S. 428–432; Filipczak W. Walka o mandaty poselskie... S. 106.

¹⁰¹³ AGAD. ZP. Sygn. 112. S. 25.

¹⁰¹⁴ Michalski J. Lipiński Józef Kazimierz. *Polski Słownik Biograficzny*. T. 17. S. 389–390; Filipczak W. Sejm 1778 roku... S. 89.

¹⁰¹⁵ AGAD. ZP. Sygn. 112. S. 25. Див. оригінал: «Jeśli dla prawdziwych niesposobności Podkomorzy żadną miarę nie będzie mógł przyjąć Funkcyi, tedy pro ultimo extremo dispensować Go, a natychmiast suo loco pomieścić Dulskiego, Stolnika Lat., ale Gawroński, Chorąży Podolski, primus in ordine żadną miarę nie będzie dispensowany». [пол., лат.] Латинські вирази трактуємо так: pro ultimo extremo – «в останньому, крайньому разі»; suo loco – «на його місце», «замість нього»; primus in ordine – «перший за порядком (старшинством/чергою)».

¹⁰¹⁶ BC. Rkp. 654. S. 303. С. Гавронський до Станіслава Августа Понятовського, 19 серпня 1778 р. Filipczak W. Walka o mandaty poselskie.. S. 121–122.

заохоченням коронного маршалка¹⁰¹⁷. Натомість Станіслав Август був категорично проти цієї кандидатури. У королівських списках серед осіб, яких слід було не допустити до посольства, також названо дрогобицького старосту Юзефа Жевуського, летичівського хорунжого Францішка Марковського, подільського стольника П. Ф. Бореяка, а також панів Скшетуського, Дорожинського, Каспра Любомирського, Дрогоєвського, Грабянку і «їм подібних»¹⁰¹⁸.

Атмосфера сеймику була напруженою. Маршалком обрали подільського підсудка Валеріана Бельовського. Подільський сеймик мав розпочатися 5 липня, однак посольську інструкцію до гродської книги внесено пізніше – у середу після свята Успіння Діви Марії, 19 серпня 1778 р.¹⁰¹⁹ Загалом результат виявився компромісним: від *Familii* обрали подільського стольника П. Ф. Бореяка та мельницького хорунжого Юзефа Марковського, натомість із королівського списку мандати отримали А. Дембовський, Я. В. Даровський та Ф. Дверницький. Імовірно, до регалістів можна віднести також дубенецького старосту Рафала Холоднєвського¹⁰²⁰. Водночас не обійшлося без конфліктів: суперечки точилися довкола кандидатури Ф. Дверницького. У листі до Ю. К. Ліпінського він скаржився, що опозиція намагалася зірвати його обрання, переконувала відмовитися від претензій на мандат і робила спроби позбавити його права голосу. Утім, завдяки протекції подільського хорунжого С. Гавронського, Ф. Дверницького таки обрали послом¹⁰²¹.

Розуміючи розчарування короля підсумками подільського сеймику, летичівський підкоморій у листі від 19 серпня 1778 р. писав: «...Ваша Королівська Милість, мій Милостивий Пане, будете добре поінформовані,

¹⁰¹⁷ Filipczak W. Sejm 1778 roku... S. 89.

¹⁰¹⁸ AGAD. ZP. Sygn. 112. S. 25. Stroynowski A. Pierwszy „wolny” sejm stanisławowski 1778... S. 43. Ймовірно, мова йде про Тадеуша Грабянку, див.: Pułaski K. Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołyńia i Ukrainy. Monografie i wzmianki. T.1... S. 78; Ziótek A. Tadeusz Grabianka – starosta liwski i Król Nowego Izraela. Uwagi na marginesie biografii. *Rocznik Liwski*. 2012–2013. T. VI. S. 241–260. За підрахунками В. Філіпчака, на Поділлі за посольські мандати у 1778 р. змагалися щонайменше 19 претендентів. Filipczak W. Walka o mandaty poselskie... S. 121–122.

¹⁰¹⁹ AGAD. ZP. Sygn. 125. S. 219–222. Інструкція послам від Подільського воєводства на ординарний сейм від 19 серпня 1778 р.

¹⁰²⁰ Filipczak W. Walka o mandaty poselskie... S. 121.

¹⁰²¹ AGAD. ZP. Sygn. 112. S. 90–91. Лист Ф. Дверницького до Ю. К. Ліпінського, 13 жовтня 1778 р.

якими великими були наші зусилля, щоб ці наради завершилися результатом, бажаним і приємним для Панського Маєстату. Пункт, внесений до інструкції, зобов'язуватиме кожного посла, аби вони нероздільними намірами керувалися спасенними для добра Вітчизни думками Вашої Королівської Милості...»¹⁰²². Згаданий ним пункт посольської інструкції формулювався як заклик до узгоджених дій монарха й стану: «Щоб Народ з Королем, а Король з Народом могли одне й те саме розуміти, чинити й провадити рекомендуємо, і любов'ю до цілісності суспільного блага зобов'язуємо, аби з Маєстатом нероздільними намірами дбали про піднесення добра Вітчизни та цілість прав і краю, спільно з мудрим, передбачливим і на всі обставини уважним Королем»¹⁰²³. Фактично Ю. К. Ліпінський запевняв короля, що навіть послы з опозиційними симпатіями визнають необхідність співпраці з монархом на сеймі. Втім такі декларації вірності були радше усталеною риторичною формулою, типовою для посольських інструкцій, і не обов'язково відображали реальну політичну практику¹⁰²⁴. У Варшаві ж П. Ф. Борейко та Ю. Марковський діяли цілком виразно в руслі програми угруповання Чарторийських: критикували постанови сеймів 1773–1775 і 1776 рр., виступали проти емфітевтичної реформи, підтримували внесення змін до функціонування Постійної ради, а також обстоювали збереження прав католицької церкви¹⁰²⁵.

Сеймик 1780 р. пройшов за фактично повного контролю *Familii*. Вирішальним чинником стала особиста присутність Адама Казимира Чарторийського на Поділлі напередодні сеймикової кампанії: його кількомісячна подорож на Волинь, Поділля й Україну мала, серед іншого,

¹⁰²² Див. оригінал: «Będziesz W. Kr. Mość, Pan m. Miłościwy dobrze informowany, jak wielkie były nasze usiłowania, aby te obrady do przypodobania się Majestatowi pańskiemu skutek pożądaný odebrały. Punkt w Instrukcyi położony, będzie każdego obowiązował posła, aby nierozdzielni umysłami do myśli o dobro Ojczyzny zbawiennych W. Kr. Mości regulowali się». BC. Rkp. 670. S. 233–234. Лист К. Ю. Ліпінського до Станіслава Августа Понятовського, 19 серпня 1778 р.; Pułaski K. Lipińscy herbu Brodzicz i herbu Gozdawa... S. 17.

¹⁰²³ AGAD. ZP. Sygn. 125. S. 220. Див. оригінал: «Naród z Królem, Król z Narodem Jedno rozumieć, czynić y sprawować mógł zalecamy, y amore integritatis boni publici obligujemy aby nieprzerwanemi z Majestatem umysłami zaradzać o podniesienie Dobra Ojczyzny y Całość Praw y kraju wspólnie z mądrym przezornym y na wszystkie okoliczności bacznym z Królem raczyli». [пол., лат.] Латинські вирази трактуємо так: amore integritatis boni publici – «любов'ю до цілісності суспільного блага».

¹⁰²⁴ Filipczak W. Sejm 1778 roku... S. 118.

¹⁰²⁵ Stroynowski A. Pierwszy „wolny” sejm stanisławowski 1778... S. 51–52; Filipczak W. Sejm 1778 roku... S. 253.

згуртувати місцеву шляхту перед виборами послів на сейм¹⁰²⁶. Князь узяв участь у депутатському сеймику в Кам'янці 15 липня 1780 р., а під час передсеймових зібрань перебував у Бережанах, звідки координував перебіг подій і підтримував зв'язок із ключовими діячами у воєводстві¹⁰²⁷. Генеральний подільський староста доручив підготовку своєму пленіпотентові, гродському писареві Міхалу Дружбацькому¹⁰²⁸. 23 серпня на кам'янецькому сеймику М. Дружбацького обрали маршалком; під його проводом з'їзд минув спокійно й завершився успішно для *Familii*¹⁰²⁹. У листі, надісланому 6 вересня із Сеняви, А. К. Чарторийський дякував гродському писареві за вдале проведення зібрання та однастайність під час вибору послів¹⁰³⁰.

У регалістичному таборі підготовка до цього сеймику розпочалася дещо пізніше, ніж зазвичай, В. Філіпчак пов'язує це зі змінами в керівництві королівського угруповання¹⁰³¹. В середині травня великий коронний писар Адам Цецішовський у листі до Ю. К. Ліпінського чітко окреслив інтереси двору: «Маю наказ Найяснішого Пана, відкрити Вашій Милості думку щодо вибору осіб на послів і депутата. Є, щоправда, дев'ять конкурентів до посольства, але знана Вашій Милості серед громадян любов і зажилість зможе їх заспокоїти та об'єднати, попри будь-які перешкоди й інсинуації. Отже, є інтенцією Його Королівської Величності, щоб ці четверо, а саме: Ваша Милість Добродій [К.Ю. Ліпінський – авт.], Вельможний хорунжий Гавронський, Вельможний Вітославський, обозний польний коронний, та Вельможний Старжинський, генералович, неодмінно стали послами. Щодо інших п'яти, а

¹⁰²⁶ Frączyk T. Adam Kazimierz Czartoryski... S. 388; Гайсенюк М. Подорожі Чарторийських 1780 і 1782 рр. на Волинь, Галичину й Поділля у спогадах сучасників. *Київські історичні студії*. 2025. Вип. 2 (21). С. 76–77.

¹⁰²⁷ Supplement do: *Gazeta Warszawska*. 1780. Nr 60 (z dn. 26 VII). S. 5. У Ланьцуті в Галичині А. К. Чарторийський також мав зустрітися зі С. Любомирським (після 11 серпня). BC. Rkp. 671. S. 245. К. Ю. Ліпінський до А. Цецішовського, 11 серпня 1780 р.. С. Любомирський мав здійснювати контроль над Люблінським сеймиком. В. Філіпчак відносить цей сеймик до невдалих для *Familii*, див. більше: Filipczak W. *Życie sejmikowe prowincji wielkopolskiej...* S. 86–87.

¹⁰²⁸ Frączyk T. Adam Kazimierz Czartoryski... S. 390.

¹⁰²⁹ AGAD. ZP. Sygn. 125. S. 314–328. Інструкція послам від Подільського воєводства на ординарний сейм від 23 серпня 1780 р.

¹⁰³⁰ BC. Rkp. 5783. S. 75. Лист А. К. Чарторийського до М. Дружбацького, 6 вересня 1780.

¹⁰³¹ Зміна керівництва королівського угруповання була зумовлена смертю ключових фігур: канцлера А. Млодзейовського (у березні) та великого коронного писаря Я. Огородзького (у травні). Їхні функції перебравли на себе підканцлер Антоній Онуфрій Окенцький та Адам Цецішовський, який очолив королівський Кабінет. Див.: Filipczak W. *Sejmiki ziemi nurskiej 1780–1786. Przegląd Nauk Historycznych*. 2014. Nr. 13(1). S. 29.

саме: бригадира Дзержка, шамбеляна Александровича, підстоля Карші, мечника Качковського та Аксамитовського, зятя генерала Вітте, то хто б із їхнього числа не потрапив до визначеного законом комплекту, це повністю залишається на розсуд і сприяння Вашої Милості»¹⁰³².

У підсумку послами обрали обозного польного коронного Ігнація Вітославського, летичівського підкоморія Казимира Юзефа Ліпінського, подільського хорунжого Себастьяна Гавронського, подільського ловчого Адама Тиравського, кам'янецького підстаросту Яна Орловського та могильницького старосту Міхала Скшетуського¹⁰³³. Отже, можна припускати, що двору й опозиції вдалося дійти порозуміння щодо принаймні частини складу посольства від Подільського воєводства: зокрема, і король, і генеральний подільський староста були задоволені обранням К. Ю. Ліпінського, С. Гавронського та І. Вітославського. Останній вів активну підготовку до сеймику задовго до його початку. Ще роком раніше обозний польний коронний здійснив поїздку на Поділля, налагоджуючи контакти з місцевими впливовими шляхтичами¹⁰³⁴. Під час подорожі Адама Казимира Чарторийського влітку 1780 р. він гостинно приймав князя та зібрану навколо нього шляхту у своєму маєтку на Галичині¹⁰³⁵. Пишні прийоми, влаштовані І. Вітославським для численних учасників князівського почту, слугували демонстрацією соціального престижу й були частиною стратегії зміцнення його політичного впливу та забезпечення

¹⁰³² Див. оригінал: «Mam rozkaz Najj. Pana, otworzyć JWPanu myśl względem wyboru osób na posłów i deputata. Jest wprawdzie do poselstwa konkurentów dziewięciu, ale znajoma JWPana między obywatelami miłość i zażyłość, potrafi ich zaspokoić i zjednoczyć mimo jakiejkolwiek przeszkody i insynuacye. Jest tedy intencją J. Kr. Mości, ażeby ci czterej, to jest: JWPan Dobrodziej, W. chorąży Gawroński. JW. Witosławski obożny pol. kor., i JW. Starzyński generałowicz, pewno zostali posłami. Między zaś pięciu, t. j. brygadyrem Dzierżkiem, szambelanem Aleksandrowiczem, Karszą podstolim, Kaczkowskim miecznikiem, Aksamitowskim, zięciem generała Witte, którykolwiek z ich liczby do kompletu prawem wyznaczonego wypadną, zupełnie to rozrządzeniu i ułatwieniu JWPana zostaje». BC. Rkp. 671. S. 195. А. Цецишовський до К. Ю. Ліпінського, 18 травня 1780 р.; Pułaski K. Lipiński herbu Brodzicz i herbu Gozdawa... S. 18.

¹⁰³³ AGAD. ZP. Sygn. 125. S. 315.

¹⁰³⁴ Frączyk T. Adam Kazimierz Czartoryski... S. 390.

¹⁰³⁵ Про перебування у маєтку Вітославських згадує у своїх спогадах поет Францішек Карпінський: «Ten mój sąsiad dla bawienia wielkich swoich gości zaprosił i innych sąsiadów naszych, a między wielą Bąkowskiego z piękną żoną jego z Komorowskich, ludzi majątnych i przymuszonych hrabiów galicyjskich, bo zawsze mawiał Bąkowski, że darowałbym był Niemcom 12 tysięcy, co mu kazali, przymusiwszy go być hrabią, zapłacić od przywileju. Poznałem wtenczas skłonność księcia generała, że lubił piękne kobiety i cały dzień bawił się z Bąkowską, ale jakież sposób człowiekowi, mającemu oczy, nie lubić, kiedy co piękne». Karpiński F. Pamiętniki, przedmowa P. Chmielowski. Warszawa, 1898. S. 76–77. Цей уривок описує також практику підтвердження шляхти для «змішаних підданих» в Галичині, коли австрійська влада іноді фактично «змушувала» заможну шляхту купувати титули графів (у даному випадку згадується сума у 12 тисяч).

підтримки на майбутньому сеймику. На сеймі ж І. Вітославський виголосив промову про фінансування Кадетського корпусу – тему особливо важливу для його коменданта, Адама Чарторийського¹⁰³⁶.

Посольська інструкція, ухвалена на подільському сеймику 1780 р., хоч і наголошувала на потребі однакості станів із королем та закликала послів діяти спільними з монархом намірами, за своїм змістом була близькою до ідей опозиції¹⁰³⁷. Водночас у ній містилися й суто локальні акценти, зокрема проблема «безпеки маєтностей і честі» (*De Securitate Bonorum et Honororum*), пов'язана зі знищенням воєводських актів у часи Барської конфедерації. Окремо порушувалися питання зниження подимного податку (за зразком Київського чи Волинського воєводств), врегулювання прикордонної торгівлі тощо¹⁰³⁸.

Передсеймова кампанія 1782 р. відбувалася на тлі різкого загострення відносин між двором і опозицією, спричиненого справою про визнання недієздатним краківською капітулою єпископа Каєтана Солтика (так звана «краківська афера»). Оскільки каноніки вдалися до військової підтримки, опозиція спрямувала критику проти Військового департаменту та Постійної ради¹⁰³⁹. На початку квітня король у листі до А. Деболі висловлював занепокоєння можливим впливом цієї справи на перебіг сейму, тому регалісти взялися до «укладання» коронних сеймиків ретельніше, ніж зазвичай¹⁰⁴⁰. У складеному двором списку кандидатів до посольства від Подільського воєводства фігурували: королівський шамбелян Тадеуш Морський, червоногородський войський Ігнацій Ігнатовський, летичівський підкоморій К. Ю. Ліпінський, червоногородський підчаший Юзеф Стажинський, летичівський підчаший Домінік Каменецький, а також великий коронний конюший Ян

¹⁰³⁶ BC. Rkp. 3053. S. 31–32. Głos J. W. Jmci Pana Witosławskiego, Oboznego Polnego Koronnego, Posła z Województwa Podolskiego na Sejmie 1780; Stroynowski A. Walory Szkoły Rycerskiej w opinii sejmowej. Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Rocznik Polsko-Ukraiński. T. 17. S. 19.

¹⁰³⁷ AGAD. ZP. Sygn. 125. S. 316.

¹⁰³⁸ AGAD. ZP. Sygn. 125. S. 316–319.

¹⁰³⁹ Filipczak W. Sejmiki ziemi nurskiej 1780–1786.... S. 35.

¹⁰⁴⁰ Korespondencja polityczna Stanisława Augusta: Augustyn Deboli: 1782... S. 104–107; Filipczak W. Życie sejmikowe prowincji wielkopolskiej... S. 83–84.

Кіцький¹⁰⁴¹. К. Ю. Ліпінський спершу відмовлявся від мандата, посилаючись на слабе здоров'я дружини, однак королю зрештою вдалося схилити його до участі в посольстві¹⁰⁴², не в останню чергу завдяки наданню уряду подільського підкоморія (23 липня 1782 р.)¹⁰⁴³.

Справа краківського єпископа К. Солтика надзвичайно сколихнула місцеву політичну спільноту, підбурювану до того ж Адамом Красінським і Щесним Потоцьким, останній після відвідин ув'язненого єпископа переконував подільську шляхту в його цілковитому здоров'ї та ясності розуму¹⁰⁴⁴. Загалом подільська еліта поділяла позицію мальконтентів, однак, якщо вірити листуванню Терези Грабянки, доньки подільського каштеляна М. Стадницького (помер 1768 р.), у середовищі місцевої шляхти простежувалося прагнення обирати послів без прямого диктату магнатських угруповань чи королівського двору. Її опис подій дає змогу реконструювати перебіг сеймику: «Загалом ми зібрали зі свого боку прихильної до нас шляхти понад тисячу на сеймики; лише в день обрання, запросивши [їх – авт.] до нашого двору, мої брати [Томаш і Пйотр Стадницькі – авт.], ведучи цей почет громадян, вийшли на ринок, до костелу наблизилися саме тоді, коли подкоморій [К. Ю. Ліпінський – авт.] зі своєю партією з іншого боку ратуші до костелу підходив; зійшовшись разом, він побачив усю нашу партію і, помітивши, що вона втричі більша, почав шукати компромісу та згоди з нашими. Ми втримали пана Злотницького та інших друзів. Якби подкоморій не пристав на цю мирну угоду, він і сам би не втримався послом. Ця обставина дала зрозуміти ворогам нашим, що ще живуть

¹⁰⁴¹ AGAD. ZP. Sygn. 126. S. 115. Про діяльність червоногородського войського Ігнація Ігнатовського як секретаря Польсько-російської прикордонної комісії у 1780–1781 рр. див.: Zielińska E. Działalność Polsko-Rosyjskiej Komisji Granicznej w latach 1780–1781. *Kwartalnik Historyczny*. 2022. T. 129. Nr 3. S. 555–593.

¹⁰⁴² У листі від 6 червня 1782 р. Станіслав Август переконував Ліпінського: «Wielce mnie martwi wiadomość o słabem zdrowiu JWPań podkomorzyny łatyczowskiej. Prawdziwie nikt szczerzej nademnie nie życzy jej jak najdoskonalszej czerstwości, ze wszech miar i w każdym czasie, a tembardziej w teraźniejszym roku, gdzie właśnie żałośnie byłoby mi patrzeć na podolskich posłów, gdybym na ich czele nie widział WPań, którego jak najusilniej obliguję, abyś mi się nie wymawiał z tej funkcyi, w której mi koniecznie potrzeba doświadczonego i poufałego przyjaciela, doskonałego obywatela». Цит. за: Pułaski K. Lipińscy herbu Brodzicz i herbu Gozdawa... S. 20.

¹⁰⁴³ Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku... S. 97.

¹⁰⁴⁴ Rolle A. Józef Tadeusz Leszczyc Grabianka, starosta liwski i Teresa z Stadnickich, jego małżonka. Lwów, 1875. S. 45. Вже на сеймі С. Щ. Потоцький змінив свою позицію, виступивши на боці регалістів у справі К. Солтика. Чи посприяло цій зміні надання йому 26 квітня 1782 р. під час засідання Постійної ради уряду руського воєводи (вакантного після смерті Августа Чарторийського), однозначно сказати складно. Filipczak W. Życie sejmikowe prowincji wielkopolskiej... S. 85.

Стадницькі і що залишений від предків наших серед громадянства кредит [довіри – авт.] втримати, коли в тому потреба, ми зуміємо»¹⁰⁴⁵. Послами на сейм обрали К. Ю. Ліпінського, П. Ф. Борейка, Ю. Стажинського, Д. Каменецького, димерського старосту Каєтана Потоцького та Антонія Злотницького¹⁰⁴⁶.

Попри те що в королівському універсалі ключовими темами були безпека держави, свобода торгівлі та правосуддя, а у передсеймовому листуванні двір вимагав від регалістів повністю замовчати «солтиківську справу» й зробити інструкцію якомога коротшою та загальнішою, на Поділлі відповідний пункт усе ж включили¹⁰⁴⁷. На сеймі послы та сенатори від опозиції засудили «деспотизм» Постійної ради та звинуватили короля і його брата Міхала Понятовського у просуванні власних «нищих» інтересів¹⁰⁴⁸. З надзвичайно емоційними промовами на захист єпископа виступили Ф. П. Борейко та А. П. Злотницький¹⁰⁴⁹. Ю. Стажинський, зазвичай мовчазний і не схильний до протестів, «вказуючи на деякі видатки за рішеннями Постійної ради, називав їх протиправними»¹⁰⁵⁰; дії монарха також критикував Адам Чарторийський¹⁰⁵¹. Однак усі ці зусилля виявилися марними: звільнити К. Солтика не вдалося, як і обмежити повноваження Ради. Водночас і королю було не під силу просунути власні питання¹⁰⁵².

У 1783–1784 рр. Станіслав Август спробував реорганізувати двірську «партію» у східній Короні, аби скоординувати дії регалістів на сеймиках київського, брацлавського, подільського, волинського та чернігівського

¹⁰⁴⁵ Цит. за: Rolle A. Józef Tadeusz Leszczyc Grabianka... S. 43–44.

¹⁰⁴⁶ AGAD. ZP. Sygn. 126. S. 184–184 v. Такий вибір послів може свідчити про співпрацю Стадницьких із представниками політичного угруповання Чарторийських у воєводстві, однак прямих підтверджень цьому відшукати не вдалося.

¹⁰⁴⁷ AGAD. ZP. Sygn. 126. S. 144 v. Ekscerpt z instrukcji poselskiej województwa podolskiego z 1782 (пункт 13). У листі до короля К. Ю. Ліпінський звітував, що, аби не допустити голосування щодо пункту, який стосувався єпископа К. Солтика, погодилися прийняти його в пом'якшеній редакції. Див.: BC. Rkp. 671. S. 331. Лист Ю. К. Ліпінського до Станіслава Августа Понятовського, 20 серпня 1782 р.; Filipczak W. Życie sejmikowe prowincji wielkopolskiej... S. 86–87.

¹⁰⁴⁸ Баттервік Р. Світло і племін... С. 189.

¹⁰⁴⁹ BK. Rkp. 1015. S. 21–22. Głos IWI Pana F. Piusa Boreyka Stolnika, Posła Podolskiego. Dnia 23.X.1782. Filipczak W. Życie sejmikowe prowincji wielkopolskiej... S. 95.

¹⁰⁵⁰ BK. Rkp. 1015. S. 30. Głos IWI Pana Józefa Starzyńskiego Podczaszego Czerwonogrodzkiego, Posła Podolskiego. Dnia 30.X.1782; Rolle A. Józef Tadeusz Leszczyc Grabianka... S. 46.

¹⁰⁵¹ Див. більше: Gonera M. Aktywność parlamentarna i oratorska Adama Kazimierza Czartoryskiego na sejmie 1782 roku. Prace Naukowe Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego im Jana Długosza w Częstochowie. Zeszyty Historyczne XVIII. 2019. S. 47–68.

¹⁰⁵² Баттервік Р. Світло і племін... С. 189.

воєводств. Ключову роль в управлінні королівським угрупованням мав відігравати великий коронний маршалок Міхал Єжи Мнішек¹⁰⁵³. Окрім М. Є. Мнішка, Станіслав Август спирався на місцевих керівників угруповання та довірених співпрацівників, які мали наглядати за підготовкою й впливати на перебіг і рішення сеймиків. Цікаво, що у списках послів на сейм 1784 р. на маргінесі, поруч із кожним воєводством Корони, зазначено, хто відповідав за «проведення» сеймиків. Біля Подільського воєводства читаємо імена С. Щ. Потоцького та Я. Кіцького¹⁰⁵⁴.

Опозиція також активно готувалася до сеймиків: польний коронний стражник Юзеф Межеєвський, пов'язаний із Ф. К. Браницьким, відвідував на Поділлі «усі шляхетські дома та урядників»¹⁰⁵⁵. Важливу роль відводили й П. Ф. Бореякові: з його листа видно, що Адам Чарторийський покладав на нього обов'язок «провести» потрібних кандидатів на сеймику. Сам П. Ф. Бореяко зізнавався: «Новий клопіт на мене впав, Князь Генерал [А.К. Чарторийський – авт.] почав мене зобов'язувати, щоб я на посольському сеймику допоміг утриматися на тамтешніх посольських місцях панам Межеєвському стражникові і Зайончкові, та [нерозбірливо] шляхтичеві руському. Перший матиме протекцію й від інших, останній сподіваюся від Гавронських; Зайончкові, мабуть, найтяжче; але удар, однак, припадає на мене; не бути на сеймику не можна, а бути й не довести справи, то [одні – авт.] скажуть, хотів, та не зміг, а інші, що не хотів»¹⁰⁵⁶. Кандидатів опозиції, ймовірно, підтримував також подільський воєвода Я. Замойський. Унаслідок цього в Кам'янці посольські мандати здобули, зокрема, противники двору – Ю.

¹⁰⁵³ Filipczak W. Stronnictwo Regalistyczne w województwie Kijowskim 1780–1782. *Przegląd Nauk Historycznych*. T. 8 (1). 2009. S. 82.

¹⁰⁵⁴ AGAD. ZP. Sygn. 128. S. 24 v. У списку кандидатів від Подільського воєводства знаходимо 19 імен: К.Ю. Ліпінський, Марковський, Ю. Орловський, М. Потоцький, Лабєцький, Л.М. Швейковський, Яворський, Маліновський, Каменецький та Дульський; далі у списку, імовірно, за пропозицією подільського підкоморія, зафіксовані наступні особи: Злотницький, Стажинський, В. Лянцкоронський (регент) та ін. Частину імен встановити не вдалося через нерозбірливість тексту джерела.

¹⁰⁵⁵ Filipczak W. *Życie sejmikowe prowincji wielkopolskiej*... S. 123.

¹⁰⁵⁶ BC. Rkp. 5766. S. 397. Лист П.Ф. Бореяка до NN, 29 липня 1784 р. Див. оригінал: «Nowy kłopot na mnie przybył, że Xięcia Generała Zaczła mnie obligują być na Sejmiku Poselskim ku pomocy utrzymania się na tamtej Poselskiej PP. Mierzejewskiego Strażnika u Zaiączka u [нерозбірливо – авт.] Szlachica Ruckiego. Pierwszy mieć będzie promocyę u od innych, ostatni spodziewam się że od Gawrońskich; Zaiączkowi podobno naytrudniej; ale na mnie wszelako cios; niebyć na Sejmiku nie można, być a nie niedokazać, to powiedzą chciał a nie mogł, a drudzy że niechiał».

Межеєвський, Ю. Зайончек і Марцін Даровський¹⁰⁵⁷. Водночас перебіг сеймику був бурхливим. У варшавських газетах повідомляли, що під час передсеймовго зібрання в Кам'янці спалахнула кривава сутичка, унаслідок якої загинули двоє людей і ще двадцять було поранено¹⁰⁵⁸. Летичівський хорунжий Ян Орловський у листі до М. Мнішка пояснював причини конфлікту: «Суперництво Летичівського повіту з Кам'янецькою землею призвело до цих крайнощів. Пан Погурський, підтримуваний Бореєм, хотів потіснити Потоцького чашниковича [Александра, сина коронного чашника Ігнація Потоцького – авт.]: сталося так, що кам'янчани всю ту партію, під час тривалої сутички, з костелу вигнали, так, що жоден барський шляхтич не був присутній при нарадах... До такої зухвалості дійшли барські [шляхтичі – авт.], що вже після сеймику за містом на дорогах засідки поробивши, на наших мстилися»¹⁰⁵⁹. Я. Орловський також запевняв, що після сеймику йому вдалося схилити Ю. Зайончка й М. Даровського до співпраці¹⁰⁶⁰.

Ще більш скандальні події розгорнулися на сеймику 1786 р. Афера Догрумової та спричинена нею консолідація опозиції різко загострили політичну ситуацію в Речі Посполитій. Противники Станіслава Августа розраховували, що з'явиться шанс похитнути домінування регалістичного угруповання в парламентському житті, тож передсеймова кампанія 1786 р. відбувалася в атмосфері особливої напруги й конфронтації¹⁰⁶¹. Напередодні сейму Ізабела та Адам Чарторийські, прагнучи згуртувати шляхту, організовували у своїй резиденції в Пулавах пишні прийоми¹⁰⁶². Своєрідною маніфестацією проти «узурпаторських» претензій короля та його надмірної

¹⁰⁵⁷ Filipczak W. *Życie sejmikowe prowincji wielkopolskiej...* S. 124.

¹⁰⁵⁸ BK. Rkp. 1331. S. 60 v. *Gazeta Pisana*. 3 Варшави 28 серпня 1784 р. Див. оригінал: «W tych dniach okropna Nas doszła Nowina, z Kamieńca, jakoby tamtejszy Poselski Sejmik, z wielkim krwi rozlaniem odprawił się. Dwie tam partye, jedna JMć Pana Boreyki, druga Potockiego Cześnikowicza Koronnego, tak zawzięcie z sobą walczyły, iż dwóch Szlachty na śmierć ubito, a więcej niż 20 raniono, przy Poselstwie jednak JW. Potocki utrzymany». Kucharski A. Magnaci w przekazach polskiej prasy rękopiśmiennej na temat sejmików z drugiej połowy XVIII w. *Wobec sejmików. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku. T. 1* / Red. M. Kupczewska, K. Łopatecki. Białystok, 2024. S. 334.

¹⁰⁵⁹ Цит. за: Pułaski K. *Korespondencja Michała Jerzego Mniszcha, marszałka w. koronnego z lat 1783–1790. w: Szkice i poszukiwania historyczne. T. 2. Petersburg, 1898. 350 s. S. 111.* «Летичівське угруповання» гуртувалося навколо Ліпінського й репрезентувало двірський табір, тоді як кам'янецьке середовище тяжіло до опозиції.

¹⁰⁶⁰ Pułaski K. *Korespondencja Michała Jerzego Mniszcha...* S. 112.

¹⁰⁶¹ Filipczak W. *Rozdwojone wołyńskie sejniki poselskie w 1786 roku. Res Historica*. 2013. Nr. 36. S. 163.

¹⁰⁶² Stroynowski A. *Cele i skutki rozdwojenia sejmiku podolskiego...* S. 103.

«залежності» від Російської імперії стала постановка опери «Мати-спартанка», на яку з'їхалося кількасот учасників¹⁰⁶³. Шляхту наполегливо переконували у невинності князя Чарторийського, безпідставності звинувачень і кривді, заподіяній лідерам опозиції. Мальконтенти навіть прагнули внести до сеймикових інструкцій питання про королівське свавілля та «справу Догрумової» – крок, якого двір не міг допустити, про що монарх неодноразово попереджав лідерів регалістичного угруповання¹⁰⁶⁴. Адам Чарторийський зосередив особливу увагу саме на подільському сеймику, де сподівався отримати тріумфальну перемогу, адже місцева шляхта бачила в генеральному подільському старості «достойного провідника Поділля й усього краю»¹⁰⁶⁵.

Розмах опозиційних приготувань улітку 1786 р. був значним; М. Мнішек із певною зневірою писав королю, що успіхом в українних воєводствах він вважатиме результат, за якого регалісти отримають бодай половину посольських мандатів¹⁰⁶⁶. Пропагандистський резонанс кампанії мальконтентів призвів до того, що в липні на Поділлі бракувало охочих висуватися від двору. Номіновані монархом кандидати масово відмовлялися, посилаючись на слабе здоров'я або невідкладні справи¹⁰⁶⁷. У листі до М. Мнішка король, описуючи цю безпорадність своїх прихильників, навіть зірвався на дошкульну фразу: «але я мало чого сподіваюся від усіх цих *poules mouillées* (мокрих курок)»¹⁰⁶⁸. Королівський табір знав також про підкуп голосів, до якого вдавалися Ф. Браницький і А. Чарторийський, та про мобілізацію прихильників у воєводствах¹⁰⁶⁹. Великий коронний маршалок писав королеві, що половина

¹⁰⁶³ Баттервік Р. Світло і племін... С. 231–232; Stroynowski A. Polityczna rola Izabeli Czartoryskiej... S. 49–50.

¹⁰⁶⁴ Король писав К.Ю. Ліпінському: «...було б ганьбою для Поділля, якби до інструкції мало втиснутися якесь згадування гетьманського маніфесту або осуд маршалкового декрету чи щось таке, чого в ній бути не повинно». Цит. за: Zaleski B. Korespondencja krajowa Stanisława Augusta z lat 1784 do 1792. Poznań, 1872. S. 51.

¹⁰⁶⁵ Stroynowski A. Cele i skutki rozdwojenia sejmiku podolskiego... S. 104.

¹⁰⁶⁶ BC. Rkp. 927. S. 698. Лист М. Мнішка до Станіслава Августа Понятовського, 10 липня 1786 р.

¹⁰⁶⁷ BC. Rkp. 728. S. 651. Лист Ю.К. Ліпінського до Станіслава Августа Понятовського, 20 липня 1786 р.

¹⁰⁶⁸ AGAD. ZP. Sygn. 208. S. 298 v. Лист Станіслава Августа Понятовського до М. Мнішка, 30 липня 1786 р. Див. оригінал: «mais je me promets peu de toutes ces poules mouillées», *poules mouillées* – цей вираз, що дослівно перекладається як «мокрі курки», міг означати «боягузів» або «безвольних людей» [франц.].

¹⁰⁶⁹ Zaleski B. Korespondencja krajowa Stanisława Augusta... S. 50; Danilczyk A. W kręgu afery Dogrumowej... S. 79.

подолян «тій стороні вже через зв'язки, вже через уряди зобов'язані»¹⁰⁷⁰. Окрім того, стало відомо, що князь А. К. Чарторийський сам планує прибути до Кам'янця й привести тисячі прихильників із маєтків своїх і союзних родин¹⁰⁷¹. Тому частина шляхти, пов'язана з королем, не хотіла вступати в конфронтацію з генеральним подільським старостою, а інших більше лякав тлум голоти, якого з огляду на перебіг сеймику 1784 р. побоювалися вже й фізично.

У цій атмосфері монарх намагався задати регалістам тон «тверезої рішучості». Ще весною, звертаючись до подільського підкоморія Ю. К. Ліпінського, він наголошував, що щодо людей, які шкодять вітчизні й керуються приватним інтересом, «відсіч і протидія» є не «гостротою», а мужнім патріотизмом і чеснотою. Мотивував це так: «Якщо коли-небудь, то [саме – авт.] зараз потрібно буде і зусилля старанного, і рішучості зовсім небайдужої на цих з'їздах публічних, оскільки мені зовсім не таємно, що Подільське воєводство є саме тим, у якому найбільші тони мають намір використати ті, хто протидіють мені, а ще більше замішання сеймові готують»¹⁰⁷². Заручившись підтримкою Яна Орловського, принца Карла Нассау-Зігена та коменданта Кам'янецької фортеці Яна де Вітте, а також розсилаючи особисті листи з наполяганнями, монархові зрештою вдалося схилити подільську шляхту до участі в сеймику¹⁰⁷³.

¹⁰⁷⁰ BC. Rkp. 927. S. 699. Лист М. Мнішка до Станіслава Августа Понятовського, 10 липня 1786 р. Див. фінал: «w połowie w tamtej stronie już przez związki, już przez officia obowiązani».

¹⁰⁷¹ BC. Rkp. 728. S. 651. Лист Ю.К. Ліпінського до Станіслава Августа Понятовського, 20 липня 1786 р. Див. оригінал: «Dzieduszycki y inni zostają w obojętności, gdy słyszą o nieodmiennej determinacji JO księcia JMści generała ziem podolskich zbliżającego się w Podole znajdowania się osobiście w Kamieńcu na sejmiku poselskim [...]. Gdy nie tylko szlachta w obszernych dobrach jego mieszcząca się, ale z dóbr stolnikowej i miecznikowej koronnych Humieckich, kasztelanowej kamińskiej y biskupa kamienieckiego, dokładnie różni Ichmoście powiadają, iż będą sprowadzeni». Регалісти також стягували людей з усього воєводства. Ян де Вітте за кілька днів до початку сеймику повідомляв князя де Нассау, що збирає 200 людей зі Жванця, ще 200 з околиць над Дністром, 400 з маєтків Шидловського, а також із Бару та інших місць. Кожному він пообіцяв «*dać rubla po sejmiku*» (заплатити після сеймику). Крім того, у Жванці Вітте мав викупити усе добре волоське вино, а кисле залишити для супротивників, див.: Zaleski B. Korespondencja krajowa Stanisława Augusta... S. 58.

¹⁰⁷² BC. Rkp. 728. S. 645. Лист Станіслава Августа Понятовського до Ю.К. Ліпінського, 26 березня 1786 р. Див. оригінал: «odpór i sprzeciwienie się już nie powinny być nazywane ostrością, lecz mężnym patrijotyzmem i prawdziwą cnotą [...] Jeżeli by kiedy, to teraz trzeba będzie i starania usilnego, i determinacji wcale nieobojętnej na tych zjazdach publicznych, ponieważ wcale mi nie jest tajno, że województwo podolskie jest prawie te, w którym największe tony użyć zamierzają ci, którzy przeciwności dla mnie, a bardziej zamącenia sejmowi gotują». Największe tony [пол.] – «найбільші тони», музична метафора, що означає використання найбільш радикальних аргументів, найгучніших гасел або найсильнішого політичного тиску.

¹⁰⁷³ BC. Rkp. 728. S. 653–654. Лист Станіслава Августа Понятовського до Ю.К. Ліпінського, 1 серпня 1786 р.; Danilczyk A. W kręgu afery Dogrumowej... S. 97. У королівських списках кандидатів до посольства фігурували, зокрема, Войцех Раціборовський, Анджей Орловський, Ігнацій Стадницький, Еразм Стажинський, Станіслав

З листів Ліпінського видно, що опозиція висувала на посольство Ю. Межеєвського, П. Ф. Борейка та ротмістра Юзефа Дембовського¹⁰⁷⁴. Ширший «план» А. К. Чарторийського для князя К. де Нассау змальовував летичівський хорунжий Юзеф Стажинський, який із Сеняви повідомляв про намір провести також Ігнація Вітославського й Онуфрія Морського¹⁰⁷⁵. Загалом генеральний подільський староста мав потужну підтримку «в терені» й розраховував додатково мобілізувати лояльну родині шляхту з-за австрійського кордону (з територій колишнього Руського воєводства та частини Поділля)¹⁰⁷⁶. До його табору тяжіли й прихильники кам'янецького єпископа А. Красінського, гетьманського угруповання Ф. Браницького, а після переходу С. Щ. Потоцького до опозиції, також пов'язані з ним діячі (зокрема Ю. Межеєвський і К. Жевуський)¹⁰⁷⁷. До початку сеймику А. К. Чарторийський намагався посилити найуразливішу ланку свого угруповання – брак у його лавах вищих урядників воєводства, чия присутність могла б закріпити перемогу або, у разі роздвоєння, підтвердити легітимність сеймику¹⁰⁷⁸. Оскільки кам'янецький каштелян Леонард Марцін Швейковський, якого князь просив, аби сеймики відбулися «під його світлим і поважним керівництвом»¹⁰⁷⁹, повідомив, що не зможе бути присутнім, А. К. Чарторийський спробував домовлятися з

Грабінський і Валеріан Дідушицький. Натомість щодо Антонія Злотницького король застерігався через його зв'язки зі Щенським Потоцьким і пов'язував остаточне рішення з поведінкою кандидата на сеймику, див.: BC. Rkp. 728. S. 647–648. Лист Станіслава Августа Понятовського до Ю. К. Ліпінського, 26 березня 1786 р.

¹⁰⁷⁴ BC. Rkp. 728. S. 652. Лист Ю. К. Ліпінського до Станіслава Августа Понятовського, 20 липня 1786 р.

¹⁰⁷⁵ Danilczyk A. W kręgu afery Dogrumowej... S. 98. У листі Ю. Стажинський зазначав, що йому вдалося переконати Пулави підтримати кандидатури Еразма Стажинського, Вінцентія Стадницького та Фабіана Ойжинського (усі троє – прихильні до двору). Однак А. Данільчик вважає, що летичівський хорунжий утім, міг переоцінити свій вплив на формування такого списку послів, адже його прихована лояльність до Станіслава Августа насправді була відома опозиції.

¹⁰⁷⁶ Про це повідомляв короля Ян де Вітте, див.: BC. Rkp. 731. S. 541. Лист Яна де Вітте до Станіслава Августа Понятовського, 1786 р.

¹⁰⁷⁷ Zaleski B. Korespondencja krajowa Stanisława Augusta... S. 51; Stroynowski A. Cele i skutki rozdzielenia sejmiku podolskiego.... S. 104.

¹⁰⁷⁸ Danilczyk A. W kręgu afery Dogrumowej... S. 98. Не менш важливою була легітимізація процедури відкриття сеймику (zagajanie): право здійснити її мав найвищий із присутніх урядників воєводства. За відсутності сенаторів (воєводи чи каштеляна) цей обов'язок покладався на підкоморія. Див. більше: Ilski Z. System wyborczy do Izby Poselskiej, parlamentu Polski przedrozbiorowej... S. 83. Від того, хто розпочинав зібрання, часто залежало обрання маршалка, адже саме він подавав кандидатури, що за певних політичних конфігурацій могло виявитися вирішальним. Про роль маршалка див.: Вінніченко О. Сеймики українських воєводств... С. 123–132.

¹⁰⁷⁹ BC. Rkp. 3186. T. 2. S. 617. Лист А. К. Чарторийського до Л. М. Швейковського, 20 липня 1786 р.

подільським і летичівським підкоморіями – Ю.К. Ліпінським та Я. Орловським, втім, обидва не пристали на вмовляння¹⁰⁸⁰.

Прибувши на Поділля, князь зібрав найактивніших діячів свого угруповання в Сатанові¹⁰⁸¹, звідки вирушив до розташованого в передмісті Кам'янця Довжка, де вже сходився натовп чиншової шляхти¹⁰⁸². Регалісти усвідомлювали, що за цих умов шансів здобути посольські мандати фактично немає, тож єдиною можливістю для них залишалося роздвоєння сеймику – практика, до якої король успішно вдавався 1776 р.¹⁰⁸³

Події 21 серпня 1786 р. розгорталися за планом роялістів. Катедральний собор від самого ранку опанували прихильники мальконтентів, тоді як підкоморії та їхні прибічники подалися до домініканського костелу¹⁰⁸⁴. Заклики Ю. Межеєвського, І. Вітославського та П. Ф. Бореяка, які від імені князя намагалися переконати прихильників двору не розділяти сеймик, результату не дали¹⁰⁸⁵. Кожне зі зібрань обрало власний комплект послів і ухвалило інструкцію на сейм¹⁰⁸⁶. Після завершення сеймиків на вулицях Кам'янця доходило до кривавих сутичок¹⁰⁸⁷. Проти конкурентних нарад було внесено

¹⁰⁸⁰ Про спроби І. Чаторийської переконати Я. Орловського підтримувати *Familia* писав руському воєводі О. Морський, див.: ЦДІАК України. Ф. 49. Оп. 2. Спр. 2180. Арк. 20 зв. Лист О. Морського до С.Щ. Потоцького, 22 липня 1786 р.; Danilczyk A. W kręgu afery Dogrumowej... S. 98.

¹⁰⁸¹ ВС. Rkp. 5766. S. 408. Лист П. Ф. Бореяка до NN, 13 серпня 1786 р. П.Ф. Бореяко писав, що князь мав бути в Сатанові 16 або 17 серпня.

¹⁰⁸² Rolle A. Józef Tadeusz Leszczyc Grabianka... S. 56.

¹⁰⁸³ Stroynowski A. Cele i skutki rozdwojenia sejmiku podolskiego... S. 105–106; Danilczyk A. W kręgu afery Dogrumowej. Sejm 1786 roku. Warszawa, 2010. S. 99. Про роздвоєнні сеймики див.: Bednaruk W. Rozdwojone sejmiki lubelskie.... S. 235–248; Filipczak W. Rozdwojone wołyńskie sejmiki poselskie w 1786 roku... S. 165–190; Filipczak W. Rugi poselskie i losy „rozdwojonych” sejmików przedsejmowych w latach 1778–1786. *Czasopismo Prawno-Historyczne*. T. 49 (1–2). 1997. S. 65–86.

¹⁰⁸⁴ ВС. Rkp. 728. S. 663–665. Лист Ю.К. Ліпінського до Станіслава Августа Понятовського, 24 серпня 1786 р.; Pułaski K. Lipińscy herbu Brodzicz i herbu Gozdawa... S. 23–24.

¹⁰⁸⁵ Danilczyk A. W kręgu afery Dogrumowej... S. 100.

¹⁰⁸⁶ На сеймику в домініканському костелі, відкритому латичівським підкоморієм К. Ю. Ліпінським, маршалком обрали Ю. Стажинського, а послами – латичівського земського суддю Ігнація Стадницького, Валеріана Дзедушицького, ротмістра Еразма Стажинського, генераловича Вінцентія Стажинського, полковника Фабіана Ойжинського та генерал-ад'ютанта Ігнація Згліщинського. Див.: AGAD. ZP. Sygn. 130. S. 165–168. Посольська інструкція Подільського воєводства, ухвалена на сеймику в домініканському костелі 21 серпня 1786 р.; AGAD. ZP. Sygn. 130. S. 217–222. Лаудум сеймику Подільського воєводства, ухвалений у домініканському костелі (регалістів). Опозиційний сеймик, відкритий латичівським земським суддею Юзефом Домбським і очолений маршалком Мацеєм Журовським, висунув окремий комплект послів: Юзефа Межеєвського, Ігнація Вітославського, галицького підкоморія Пйотра Хшановського, холмського ловчого Щенсного Новицького, львівського каштеляніча Онуфрія Морського та ротмістра Юзефа Дембовського. Див.: AGAD. ZP. Sygn. 130. S. 161–164. Посольська інструкція Подільського воєводства, ухвалена на сеймику в кафедральному соборі 21 серпня 1786 р.; AGAD. ZP. Sygn. 130. S. 186–195. Лаудум сеймику Подільського воєводства, ухвалений у кафедральному соборі (мальконтентів).

¹⁰⁸⁷ Filipczak W. Rugi poselskie i losy „rozdwojonych”... S. 77.

маніфести, а обидві сторони твердили, що мають більшість прихильників¹⁰⁸⁸. Регалісти закидали мальконтентам, що ті звозили людей навіть із Галичини¹⁰⁸⁹. На користь легальності опозиційного зібрання промовляло санкціоноване звичаєм місце нарад. Прихильники двору натомість посилялися на відкриття сеймику (*zagajenie*) вищим урядником воєводства та на присутність королівського посла¹⁰⁹⁰. Роздвоєння подільського сеймику тяжіло над перебігом сейму 1786 року. Під час перевірки повноважень депутатів (*rugi poselskie*) на початку жовтня 1786 р. розгорілася гостра дискусія навколо легітимності подільських сеймиків та процедури голосування¹⁰⁹¹. Більшість послів підтримала «домініканський» сеймик, що спричинило хвилю протестних маніфестів, а протистояння опозиції та прибічників двору ледь не завершилося передчасним розпуском сейму¹⁰⁹². Поразку опозиції на сеймику в Кам'янці сприйняли як особисте приниження для А. К. Чарторийського, який, за словами А. Стройновського, «виявив чималу наївність, брак рішучості та політичних якостей», що й довела акція подільських регалістів¹⁰⁹³.

Сеймик 1788 р мав для Пулав особливе значення, адже попередня невдача надзвичайно зачепила амбіції Чарторийських і викликала побоювання втрати давніх впливів на цій території¹⁰⁹⁴. На Поділля вирушив молодий Адам Єжи

¹⁰⁸⁸ AGAD. ZP. Sygn. 127. S. 257–258; BJ. St. Dr. 8957. T. III (101). Manifest Urzędników i Obywatelów Województwa Podolskiego, Seymiku iacych w Kamieniu Podolskim, Pod Zagaieniem J. W. Kazimierza Józefa Lipińskiego, Podkomorzego Podolskiego; BC. Rkp. 840. S. 457–462. Remanifest. Dygnitarzy, Urzędników i Rycerstwa Województwa Podolskiego, sejmikujących w zwykłym Obrad Kościele Farnym Katedry Kamienieckiej, przeciwko Manifestowi, y Obywatelom tegoż Województwa prywatnie w Kościele XX: Dominikanów, celem rozdwojenia Sejmików zgromadzonych, uczyniony w Grodzie Kamienieckim dnia 23. Aug. 1786 roku.

¹⁰⁸⁹ У листі до короля Ян де Вітте запевняв, що для запобігання цьому виставив військові застави на австрійському кордоні й нікого не впускав, прикриваючись потребою захисту краю від утікачів, волоцюг і грабіжників. Крім того, за домовленістю він залучив австрійські загоны до стримування шляхти, див.: BC. Rkp. 731. S. 541. Лист Яна де Вітте до Станіслава Август Понятовського, 1786 р.; Zaleski B. Korespondencja krajowa Stanisława Augusta... S. 58.

¹⁰⁹⁰ Filipczak W. Życie sejmikowe prowincji wielkopolskiej... S. 124. Про розділений сеймик писали варшавські газети, часто дискутуючи, у якого посольського комплексу більше прав на легітимність, див.: BK. Rkp. 1327. S. 67, 76. Gazeta pisana. З Варшави 26 серпня 1786 р.; з Варшави 25 жовтня 1786 р.; Kucharski A. Magnaci w przekazach polskiej prasy rękopiśmiennej... S. 338–339.

¹⁰⁹¹ Від імені роялістського сеймику виступили В. Дзедушицький та І. Згліщинський, див.: Filipczak W. Rugi poselskie i losy „rozdwojonych”... S. 77. Аргументи опозиції представили Я. Межеєвський, О. Морський, І. Вітославський та Щ. С. Новицький. Друковані тексти цих виступів див.: BJ. St. Dr. 15430. T. III; BJ. St. Dr. 8957. T. III (14); BJ. St. Dr. 8957. T. III (19); Zbiór mów, głosów, manifestów, remanifestów, etc. mianych na seymie roku 1786. Warszawa, 1787. T. I. S. 9–23, 31–109.

¹⁰⁹² Danilczyk A. W kręgu afery Dogrumowej... S. 37–40.

¹⁰⁹³ Strojnowski A. Cele i skutki rozdwojenia sejmiku podolskiego... S. 106.

¹⁰⁹⁴ Michalski J. Sejmiki poselskie 1788 roku (cz. II)... S. 333.

Чарторийський у супроводі фактичного керівника кампанії, польного писаря Казимира Жевуського¹⁰⁹⁵. Ізабела Чарторийська у листі до сина зазначала: «Сороці, Беявському та іншим, прошу, повторюй, щоб із громадянами поводитися якнайчемніше, тим більше що на Поділлі дехто казав, ніби ти їдеш із литвинами, аби їх налякати. Змилуйся, мій пане Адаме, постарайся так зробити, щоб цю думку стерти й викорінити»¹⁰⁹⁶. Разом з іншими кандидатами на посольство вони об'їжджали двори впливових землевласників¹⁰⁹⁷. Утім, як і в попередні роки, найдієвішим засобом залишалося звезення маси дрібної шляхти. 24 липня подільський підкоморій Ю. К. Ліпінський писав королеві, що «сила» буде значно більшою, ніж перед минулим сеймом: людей стягували з маєтків генерального подільського старости та з усього воєводства, не шкодуючи коштів летичівського скарбу. Організацію забезпечували «підлеглі, слухняні й заслужені диспозитори» – довірені виконавці кампанії, відповідальні за агітацію, підкуп і явку шляхти на з'їздах; загалом планували зібрати до 4000 осіб¹⁰⁹⁸.

У відповідь король через своїх діячів на Поділлі активно розсилав листи, доручивши також мобілізувати чиншову шляхту¹⁰⁹⁹. Романосьвкий староста Александр Рожнетський писав, що «кожен згідно зі своєю спроможністю докладає старань, аби якнайбільше зібрати шляхти», згадуючи летичівського підкоморія Я. Орловського, подільського мечника Антонія Погурського та

¹⁰⁹⁵ У листі до сина Ізабела Чарторийська писала: «Знаєш скільки прикрощів принесли батькові подільські сеймики; ти один можеш це загладити, і немає іншого способу повернути довіру, якою користувався раніше в цій провінції князь воєвода руський, а пізніше твій батько. Не личить, щоб він особисто туди їхав після тієї невдячності, якої зазнав; не личить також, щоб він залишався перед громадськістю без *zadośćuczynienia* [публічного відновлення честі та гідності – авт.]; ти один можеш усе владнати. Батько твій цього вимагає, громадськість чекає, я все влаштувала заздалегідь і багато чого підготувала, про що писати не можу... Прекрасно буде для тебе розпочати кар'єру з виправлення дворічної кривди і показати, виходячи у світ, що ти і добрий син, і добрий громадянин. У воєводстві щиро цього прагнуть...». Цит. за: Zaleski B. *Żywot Księcia Adama Jerzego Czartoryskiego*... S. 231.

¹⁰⁹⁶ *Listy księżny Izabelli z hr. Flemmingów Czartoryskiej*... S. 33.

¹⁰⁹⁷ BC. Rkp. 723. S. 705. Лист А. Рожнецького до Станіслава Августа Понятовського, 16 серпня 1788 р. У листі зазначено, що разом із князем Адамом та К. Жевуським діяв також летичівський стольник І. Дульський.

¹⁰⁹⁸ Michalski J. *Sejmiki poselskie 1788 roku (cz. II)*... S. 334.

¹⁰⁹⁹ У листі до львівської старостини Т. Грабянки король заохочував її до продовження співпраці (у 1786 р. Стадницькі підтримували регалістів): «На останньому подільському сеймику Ви, Вельмишановна Пані, виявили і свій потужний вплив у Подільському воєводстві, і ревну відданість мені, наполегливо підтримуючи моїх друзів. Поки не випала нагода віддячити Вам за минуле, вважаю за необхідне просити, щоб і на наступному [сеймику – авт.] Ви залишалися при тих самих почуттях». Листа він завершував «щирим уклоном» донці старостини – жестом, що не міг не потішити материнське серце, див.: Rolle A. *Józef Tadeusz Leszczyński Grabińska*... S. 60.

подільського хорунжого Юзефа Стажинського. За його словами, Ю. Стажинський, «об'їжджав шляхту по селах і частуючи [її – авт.], роздаючи гроші, ...домігся, що чотириста [осіб – авт.] підписалися за нас; деякі [шляхтичі – авт.]... взяті від князя Адама гроші повіддавали»¹¹⁰⁰. Про залучення кількох сотень шляхти писав королеві й настоятель (*proboszcz*) катедрального собору в Кам'янці Адам Стадницький¹¹⁰¹.

Ці дії ще більше змобілізували опозицію: «...і крім того, що закупити і замовити змогли, крім привезених з усіх маєтків князя генерала і маршалка Жевуського, послали ще по шляхту до маєтків княгині маршалкової [Ізабелі Любомирської – авт.] як до Костянтинівщини з Волині, так і з кордонних маєтків, як-то із Сатанівських сіл, з Гримайлівщини та з Тарнорудського ключа. Пан писар Жевуський навіть послав до Богуславщини, а князь Адам до Грановщини та в Київське [воєводство – авт.] по шляхту, яку вдень і вночі мають сюди доставити. Найменше сподіваються шляхти до 5000 зібрати»¹¹⁰². Окрім того, опозиції вдалося отримати ще одну перевагу: на наполегливе прохання Ізабелли Чарторийської на сеймик погодився прибути кам'янецький каштелян Л. М. Швейковський, через що Ю. К. Ліпінський не міг відкривати з'їзд¹¹⁰³. Та й сам кам'янецький підкоморій не мав великих сподівань на

¹¹⁰⁰ BC. Rkp. 723. S. 705. Лист А. Рожнецького до Станіслава Августа Понятовського, 16 серпня 1788 р. Див. оригінал: «każdy według swej możności dokłada starania ażeby iako naywięcey zebrać Szlachty [...]Pan Starzyński Chorąży Podolski wyjechał był w Barszczynę, y tam przez tydzień Szlachtę po wsiach obieżdżając, y częstuiąc pieniądze rozdaiać tyle na nich wskórał, iż się czterysta nam podpisali; z niektórych wielu pobrane od Xięcia Adama pieniądze, pooddawali».

¹¹⁰¹ BC. Rkp. 723. S. 865. Лист А. Стандницького до Станіслава Августа Понятовського, 20 серпня 1788 р.

¹¹⁰² BC. Rkp. 723. S. 707–708. Лист А. Рожнецького до Станіслава Августа Понятовського, 16 серпня 1788 р. Див. оригінал: «I prócz co zakupić i zamówić mogli, prócz sprowadzonych z wszystkich dóbr księcia generała i marszałka Rzewuskiego posłali jeszcze po szlachtę do dóbr księżny marszałkowej tak do Konstantynowszczyzny z Wołynia, jak też z dóbr kordonowych jako to z Satanowskich wiosek z Grzymałowszczyzny i z Tarnorudzkiego klucza. Pan pisarz Rzewuski nawet posłał do Bohusławszczyzny, a książę Adam do Granowszczyzny y w Kijowskie po szlachtę, których dniem i nocą mają tu dostawić. Najmniej spodziewają się szlachty do 5000 zebrać». Щоб залучити таку кількість шляхти, опозиція потребувала колосальних ресурсів, як матеріальних, так і політичних. Є. Міхальський називає суму 2 млн 700 тис. зл. позики, отриманої під заставу маєтків, яку «патріотичний конгрес» мав спрямувати на проведення сеймиків. Окрім корупційних практик, на думку дослідника, застосовували й залякування прихильників двору: їх проголошували «ворогами вітчизни», людьми, що керуються «іншими міркуваннями, ніж справедливість і сумління» та ставлять «особисті інтереси вище за інтереси нації». Паралельно кампанія спиралася на постійні апеляції до «патріотизму» шляхти й поширення ідей «освіченого сарматизму». Щоб послабити вплив двору, висувалися також пропозиції скликати сейм у Кам'янці або Тульчині, див.: Michalski J. Sejmiki poselskie 1788 roku (cz. II)... S. 58.

¹¹⁰³ BC. Rkp. 3186. T. 2. S. 629. Лист І. Чарторийської до Л.М. Швейковського, 12 липня 1788 р. Про згоду Л.М. Швейковського бути присутнім на подільському сеймику дізнаємося з листа А.К. Чарторийського, котрий повідомляє каштеляну про терміни його проведення і просить прибути раніше, див.: BC. Rkp. 3186. T. 2. S. 625. Лист А.К. Чарторийського до Л.М. Швейковського, 13 серпня 1788 р. Королю повідомили цю новину у листі

майбутній сеймик, писав королю як нелегко знайти охочих на посольство від двору, згадуючи, що зголосилися лише подільський підстолий Юзеф Карша та подільський мечник А. Погурський¹¹⁰⁴. На прохання короля висунути власну кандидатуру, відмовляв, посилаючись на слабе здоров'я¹¹⁰⁵. Однак Ян Орловський у листі до М. Мнішка, висловлював сумніви щодо хвороби кам'янецького підкоморія¹¹⁰⁶.

Вже незадовго до сеймиків регалістам вдалося переконати С. Щ. Потоцького до співпраці¹¹⁰⁷. Зважаючи на його близькі взаємини зі російським послом О. Стакельбергом, руський воєвода прагнув позиціонувати себе як посередника між двором і опозицією¹¹⁰⁸. Лідери королівського угруповання пропонували йому кандидувати на сеймику в Кам'янці, обіцяючи підтримку, однак К. Жевуський виступив проти, стверджуючи, що його поява на сеймику, підважить «кредит» і вплив генерального подільського старости¹¹⁰⁹. Водночас пулавське середовище намагалося втримати його від остаточного зближення з регалістами. Адам Єжи разом із К. Жевуським особисто зустрілися з генералом коронної артилерії у його резиденції в Тульчі¹¹¹⁰, а Ізабела Чарторийська, апелюючи до цієї зустрічі та тривалої дружби, у листі переконувала Щесного Потоцького зберегти лояльність до *Familii* й не розривати попередніх політичних зв'язків¹¹¹¹. Як наслідок, було досягнуто компромісу: С. Щ. Потоцький не прибув особисто, натомість домігся підтримки висунутого ним тлумацького старости Єжи Потоцького, а з його оточення на

від 16 серпня 1788 р., див.: BC. Rkp. 723. S. 708. Лист А. Рожнецького до Станіслава Августа Понятовського. Про діяльність Л. М. Швейковського на сеймику див. більше: Rolnik D. Leonarda Marcina Świeżkowskiego... S. 454–459.

¹¹⁰⁴ Michalski J. Sejmiki poselskie 1788 roku (cz. II)... S. 335.

¹¹⁰⁵ Pułaski K. Lipińscy herbu Brodzicz i herbu Gozdawa... S. 28.

¹¹⁰⁶ Pułaski K. Korespondencya Michała Jerzego Mnischcha... S. 142. Див. оригінал: «Podkomorzy mój kolega, słyhać że ma podtenczas chorować, lecz ja temu nie wierzę, za dni parę będę u niego, spodziewam się że zjedzie na sejmiki». Однак Ю. К. Ліпінський все ж приїхав на сеймик, про що доносила королю А. Рожнецький: «JW Lipiński Podkomorzy Podolski, lubo mocno na zdrowiu słaby, ziechał iednak na Obrady nasze, który doświadczoną swą roztropnością w traktowaniu układów bardzo wiele dopomagał». BC. Rkp. 723. S. 718. Лист А. Рожнецького до Станіслава Августа Понятовського, 18 серпня 1788 р.

¹¹⁰⁷ BC. Rkp. 723. S. 708–709. Лист А. Рожнецького до Станіслава Августа Понятовського, 16 серпня 1788 р.

¹¹⁰⁸ Більше див.: Michalski J. Sejmiki poselskie 1788 roku (cz. II)... S. 331–367.

¹¹⁰⁹ Michalski J. Sejmiki poselskie 1788 roku (cz. II)... S. 336.

¹¹¹⁰ Zaleski B. Żywot Księcia Adama Jerzego Czartoryskiego... S. 235.

¹¹¹¹ ЦДІАК України. Ф. 49. Оп. 1. Спр. 371. Арк. 2–2 зв. Лист І. Чарторийської до С. Щ. Потоцького, 3 липня 1788 р.

сеймик було скеровано кількасот шляхтичів для підсилення позицій королівського угруповання¹¹¹².

Сеймик відбувся спокійно, без відкритої конфронтації. Маршалком обрано Адама Єжи Чарторийського, до компетенції якого належало висунення кандидатів до посольства на сейм¹¹¹³. У результаті попередніх домовленостей посольські мандати отримали переважно кандидати зі «списку Пулав»: К. Жевуський, Ю. Межеєвський, коронний обозний І. Вітославський, О. Морський та опіногорський староста Ян Красінський¹¹¹⁴. Єдиною істотною зміною стало усунення Ю. Дембовського, який поступився місцем Є. Потоцькому; за повідомленнями сучасників, до цього рішення К. Жевуського в останню мить схилив коронний обозний І. Вітославський¹¹¹⁵. Як власний успіх регалісти намагалися подати обрання тлумацького старости, а також досягнення домовленостей з О. Морським і Я. Красінським, які нібито зобов'язалися зберігати лояльність до короля на сеймі¹¹¹⁶. Провідники регалістів також уважали своїм здобутком загострення напруження між Щенським Потоцьким і Чарторийськими та укладення інструкції відповідно до побажань монарха¹¹¹⁷. Втім, у підсумку королівське угруповання фактично зазнало поразки¹¹¹⁸.

Сейм 1788 р. розпочався компромісом між королем і опозицією, які спільно підтримали зав'язання конфедерації¹¹¹⁹. Він тривав чотири роки й

¹¹¹² BC. Rkp. 723. S. 715. Лист А. Рожнецького до Станіслава Августа Понятовського, 18 серпня 1788 р.

¹¹¹³ Zaleski B. *Żywot Księcia Adama Jerzego Czartoryskiego...* S. 238.

¹¹¹⁴ Pułaski K. *Lipińscy herbu Brodzicz i herbu Gozdawa...* S. 28. Ці домовленості відбувалися на тлі чуток про фінансову підтримку С. Щ. Потоцьким королівського угруповання: йшлося, що генерал коронної артилерії передав А. Рожнецькому 3 тис. дукатів на підкуп шляхти, однак сам рамановський староста заперечував це в листі до монарха. Коли стало очевидно, що регалістам удасться зібрати значну кількість шляхти, К. Жевуський почав діяти м'якше й шукати порозуміння. З цією метою до летицького підкоморія Я. Орловського було відряджено О. Морського та М. Коссецького, аби досягти «пристойних домовленостей на майбутні сеймики». Остаточню ж склад посольства мали узгодити в Кам'янці безпосередньо перед початком зібрання, див.: BC. Rkp. 723. S. 710–711. Лист А. Рожнецького до Станіслава Августа Понятовського, 16 серпня 1788 р.

¹¹¹⁵ Michalski J. *Sejmiki poselskie 1788 roku (cz. II)...* S. 337.

¹¹¹⁶ BC. Rkp. 723. S. 719. Лист А. Рожнецького до Станіслава Августа Понятовського, 18 серпня 1788 р.

¹¹¹⁷ Michalski J. *Sejmiki poselskie 1788 roku (cz. II)...* S. 337. Інструкція Подільського воєводства мало чим відрізнялася від люблінської, укладеної під керівництвом Адама Казимира Чарторийського. Провідним пунктом обох інструкцій було збільшення війська. Детальніше про діяльність А. К. Чарторийського на люблінському сеймику та приготування до сейму див.: Bednaruk W. *Wkład szlachty lubelskiej w dzieło reformy państwa w pierwszych latach działalności Sejmu Wielkiego. Roczniki Wydziału Nauk Prawnych i Ekonomicznych KUL.* 2009. Nr. 5(1). S. 105–19.

¹¹¹⁸ Michalski J. *Sejmiki poselskie 1788 roku (cz. II)...* S. 337.

¹¹¹⁹ Jusupović M. *Działalność Adama Kazimierza Czartoryskiego na początku Sejmu Czteroletniego...* S. 52–53.

приніс низку реформ, зокрема аукцію війська¹¹²⁰. Водночас однією з найважливіших ініціатив, що активно обговорювалася на сеймі, зокрема в середовищі Чарторийських і сформованої довкола них «патріотичної партії», була сукцесія трону та елекція *vivente rege*, тобто запровадження спадковості монархічної влади та обрання нового монарха ще за життя його попередника¹¹²¹. Саме це питання стало ключовим на сеймиках 1790 р.

Вже на початку січня 1790 р. була опублікована анонімна брошура А. К. Чарторийського „List szlachcica do braci na sejmiki elekcyjnej cywilno-wojskowej komisji zbierających się” («Лист шляхтича до братів, що збираються на виборчі сеймики цивільно-військової комісії»), у якій автор обстоював потребу реформування міщанського стану, виступав за обмеження участі у політичному житті «голої» та чиншової шляхти та наголошував на необхідності запровадження нової форми уряду. Кульмінацією тексту стала полеміка з трактатом С. Жевуського «O sukcesji tronu» (Про сукцесію трону), у якій А. Чарторийський підважував раціональність «вільної елекції», акцентуючи на дестабілізаційних наслідках безкоролів'їв¹¹²².

На Поділлі в цей час переважали патріотичні настрої. Луцький єпископ Адам Нарушевич писав королю, що тамтешні громадяни «цілком і повністю задоволені діяльністю нашого сейму», мають про нього докладні відомості, схвально оцінюють цивільно-військові комісії та спрямовану проти магнатів ідею «усунення непосесійонатів» від політичного життя, «уміють розрізняти патріотизм справжній і фальшивий», а також усвідомлюють потребу сукцесії трону¹¹²³. У листуванні подільської шляхти знаходимо підтвердження цієї оцінки. Так, П. Ф. Борейко в листі до М. Дружбацького схвально відгукувався про дії сейму, особливо вихваляючи промови подільського посла

¹¹²⁰ Це, зокрема стало можливим завдяки ліквідації Постійної Ради, див.: Баттервік Р. Світло і племін... С.227.

¹¹²¹ Див. більше: Zielińska Z. O sukcesji tronu w Polsce...

¹¹²² Zielińska Z. Republikanizm spod znaku buławy... S. 111. У відповідь розгорнулася широка дискусія між противниками й прихильниками спадковості трону з метою вплинути на передсеймові сеймики. Протестація С. Жевуського див.: AGAD. ZP. Sygn. 130. S. 467–470. (Копія з земських книг Брацлавського воєводства, друк. 25 вересня 1790 р.).

¹¹²³ Zielińska Z. O sukcesji tronu w Polsce... S. 86.

Ю. Межеєвського, які напередодні отримав поштою з Варшави¹¹²⁴. Про підтримку сейму свідчило передусім *laudum*, ухвалене подолянами на сеймику цивільно-військової комісії в лютому 1790 р.: «Оскільки в системі загального врядування найвище значення має мати убезпечення Народу від небезпек, що стаються під час зміни Правителя, то наші послы в питанні, яке точиться між sukcesією та elekcією, старання свої спрямовувати будуть на те, щоб не відступати від виразних користей, що походять зі спадковості трону». Подільська шляхта прагнула слідувати зразкам «найбільш впорядкованих держав Європи», водночас застерігаючи, «*Salvis Iuribus et Libertate Reipublicae*, жоден голос вільного народу не може потрапити під абсолютну владу»¹¹²⁵. За цей текст, надісланий маршалком сеймику брацлавським чашником і летичівським підстаростою В. Гжимальною, король висловив особливо щире подяку¹¹²⁶. Таке формулювання подільської інструкції лютневого сеймику 1790 р. викликало занепокоєння у Щ. Потоцького, тому він завчасно розгорнув підготовку до наступних сеймиків, аби забезпечити собі якомога ширшу підтримку місцевої шляхти. У цьому йому сприяли Антоній Злотницький та князь Антоній Четвертинський, а червоногородський чашник Северин Качковський активно працював над проектом нової інструкції, яка мала б «скоригувати» попередню позицію подолян¹¹²⁷. Рішучим противником як sukcesії, так і самої ідеї *vivente rege* виступав також подільський каштелян Леонард Марцін Швейковський, який мав чимало прихильників у регіоні¹¹²⁸.

¹¹²⁴ BC. Rkp. 5766. S. 649. Лист П.Ф. Бореяка до М. Дружбацького, 21 листопада 1788 р.

¹¹²⁵ BC. Rkp. 726. S. 493. Див. оригінал: «Gdy w Systemie Rządu Ogólnego, najwyżej wpływać powinno ubezpieczenie Narodu przeciwko niebezpieczeństwom, przy zmianie Panującego wydarzającym się, Przeto JWW. Posłowie Nasi, w miejscu toczącej się między Sukcesją a Elekcją kwestyi, starania swe obracać będą, aby nie odstępować wyraźnych pożytków pochodzących z Sukcesyi Tronu – przykładem najrzędniejszych Państw Europy potraktowanej, zawsze jednak *Salvis Juribus et Libertate Reipublicae*, aby żaden głos wolnego narodu pod absolutną władzę podgarnąć nie mógł». Вислів *Salvis Juribus et Libertate Reipublicae* [лат.] – «Зі збереженням прав і свободи Речі Посполитої»; Szczygielski W. U progu przełomu politycznego w obradach Sejmu Wielkiego w początkach drugiej połowy roku 1790. *Przegląd Nauk Historycznych*. 2014. 13(1). S. 76.

¹¹²⁶ BC. Rkp. 726. S. 481–485. Лист В. Гжимали до Станіслава Августа Понятовського, 13 лютого 1790 р.; відповідь: Станіслав Август Понятовський до В. Гжимали, 23 лютого 1790 р.

¹¹²⁷ Zielińska Z. O sukcesji tronu w Polsce... S. 158.

¹¹²⁸ Rolnik D. Leonarda Marcina Świeżkowskiego... S. 503. Однак сам подільський каштелян у сеймиках 1790 р. участі не брав. S. 509.

Методи схиляння шляхти на свій бік залишалися незмінними для обох таборів: знову в хід ішли пропаганда, підкуп і «стягування» людей на сеймик¹¹²⁹.

Про діяльність патріотичного табору відомо небагато. З листів Терези Грабянки випливає, що король повністю відсторонився від керування сеймиком: не надсилав інструкцій, передавши всю справу подільському генеральному старості. Від його імені О. Морський, який саме авансував на уряд подільського каштеляна, писав із Варшави до лівської старостини: «Прошу Ясновельможну Пані Добродійку, щоб Ви зволили порозумітися з моєю дружиною та з усіма добре мислячими на Поділлі щодо наступних сеймиків, на яких, певне, будуть великі інтриги з боку гетьманського [Ф. К. Браницького – авт.] і генерала коронної артилерії [С. Щ. Потоцького]...»¹¹³⁰.

Подільський сеймик тривав три дні й відбувався в атмосфері напруження. 16 листопада засідання фактично обмежилось вибором маршалка. Наступного дня, після відкриття сесії, королівський надвірний ловчий Ян Орловський виголосив промову проти спадковості трону, а його позицію публічно підтримав Людвік Голинський¹¹³¹. У відповідь у залі залунали вигуки «Хай живе вільна елекція!» (*vivat wolna elekcyja*), після чого спалахнула сутичка, внаслідок якої «з партії князя-генерала багато шляхти було порубано»¹¹³². Шляхта одностайно підтримала проєкт обрання саксонського курфюрста *vivente rege*, але застерегла: у разі повернення в сеймі питання сукцесії трону послі мають «відсилати справу до подальшої волі» Подільського воєводства¹¹³³. Особливістю сеймику 1790 р. було обрання більшої кількості послів, які мали приєднатися в Посольській ізбі до вже чинних¹¹³⁴. З восьми, обраних у Кам'янці

¹¹²⁹ Про підготовку до сеймику згадував у листі Ю.К. Ліпінський, див.: BC. Rkp. 728. S. 691–692. Лист Ю. К. Ліпінського до Станіслава Августа Понятовського, 4 листопада 1790 р.; Zaleski B. Korespondencja krajowa Stanisława Augusta... S. 157.

¹¹³⁰ Цит. за: Rolle A. Józef Tadeusz Leszczyc Grabianka... S. 64–65.

¹¹³¹ Zielińska Z. O sukcesji tronu w Polsce... S. 159.

¹¹³² Цит. за: Zielińska Z. Republikanizm spod znaku buławy... S. 175.

¹¹³³ Król-Mazur R. Miasto trzech nacji... S. 544.

¹¹³⁴ Частина сеймиків обрала додаткових послів на місце тих, хто під час роботи сейму отримав сенаторський уряд або помер. По одному такому «надпрограмовому» послу обрала ковенський, київський і равський сеймики, а два – подільський. На Поділлі причинами стали смерть опіногурського старости Яна Красінського (1 березня 1790 р.) та ротація сенаторських урядів після смерті подільського воєводи Яна Якуба Замоїського (10 лютого 1790 р.): на воєводство авансував Леонард Мартін Швейковський, а уряд кам'янецького каштеляна

послів, але лише двоє – П. Ф. Борецько та Ю. Зайончик – входили до патріотичного угруповання¹¹³⁵.

Сатисфакція від тимчасової поразки *Familii* на подільському сеймику, вочевидь, не могла надовго задовольнити Северина Жевуського. Як відомо, за винятком Волині, майже всі посольські сеймики схвалили вибори *vivente rege*, хоча водночас переважно негативно поставилися до ідеї спадкового трону. Важливим сигналом було й інше: в інструкціях повсюдно звучала подяка сеймові, а насамперед – згода на продовження його роботи ще на два роки. Саме цей пункт означав крах надій опонентів на можливість легально зламати динаміку Великого сейму¹¹³⁶. У підсумку листопадові сеймики 1790 р. підтвердили тезу, виголошену Станіславом Августом у сеймі 10 листопада 1788 р.: «Король із народом, народ із королем»¹¹³⁷.

Отже, у другій половині XVIII ст. політичне життя подільської шляхти зосереджувалося довкола сеймиків, реальний вплив на які здебільшого здійснювали магнатські роди через мережі політичних приятелів, співпрацівників і клієнтів. Унаслідок цього подільський сеймик став простором гострої конкуренції між угрупованнями, де протистояння прихильників короля й опозиції нерідко призводило до конфліктів і навіть роздвоєння зібрань. Через ці процеси подільська шляхта втягувалася у велику політику, переходячи від локальних інтересів до вирішення доленосних питань державного устрою та боротьби за суверенітет Речі Посполитої.

Висновок. Утвердження родини Чарторийських в Подільському воєводстві спиралося на поєднання кількох взаємопов'язаних чинників: концентрації земельної власності, здобуття ключових урядів, розбудову ефективної маєткової адміністрації та формування розгалуженої клієнельної

отимав Онуфрій Морський 16 листопада 1790 р., див.: Kasperczyk U. Zmiany w składzie osobowym senatu i izby poselskiej w okresie Sejmu Wielkiego. *Miscellanea Historico-Archivistica*. 2010. T. 17. S. 99–100.

¹¹³⁵ Waniczkówna H. Boreyko Pius Franciszek. *Polski Słownik Biograficzny*. T. 2. 1936. S. 325. Юзеф Зайончек служив у гвардії гетьмана Ф. К. Браницького й тривалий час був його вірним клієнтом. Утім, у 1790 р. він перейшов на бік патріотичного угруповання: підтримував реформи, голосував за Конституцію 3 травня та виступив проти Торговицької конфедерації, див.: Filipczak W. *Życie sejmikowe prowincji wielkopolskiej...* S. 38; Nadzieja J. *Generał Józef Zajączek. Od Kamieńca do Pragi 1752–1774*. Warszawa, 1964. S. 26.

¹¹³⁶ Zielińska Z. *Republikanizm spod znaku buławy...* S. 175.

¹¹³⁷ Баттервік Р. *Світло і племін...* С. 267.

мережі. Тримання Августом Александром, а згодом Адамом Казимиром Чарторийським уряду генерального подільського старости забезпечило родині не лише престиж, а й реальні важелі контролю над судочинством, міським життям, торгівлею та сеймиковою політикою. В той час, як матеріальною основою цього впливу були великі маєтки Чарторийських на Поділлі, які становили важливу частину родинної фортуни. Саме економічний потенціал подільських маєтків забезпечував фінансові ресурси для політичної діяльності, утримання урядників, підтримки шляхти, організації сеймикових кампаній і розбудови системи протекції. Водночас управління цими володіннями набуло рис добре організованої «маєткової бюрократії», що забезпечувала не лише господарський контроль, а й розбудову місцевої клієнели.

Важливим інструментом впливу стала розгалужена мережа клієнтів і співпрацівників, яка охоплювала як політично активних діячів, так і пасивніші групи шляхти, ґродських урядників, військових та маєткову адміністрацію. Ця система ґрунтувалася на поєднанні протекції, особистої відданості, матеріальної вигоди та кар'єрних перспектив, але водночас залишалася нестійкою, оскільки в умовах загострення політичної боротьби інтерес нерідко переважував лояльність. Завдяки цим механізмам Familia зуміла закріпити свій вплив у воєводстві та активно використовувати його в боротьбі за реалізацію ширшої реформаторської програми. Найповніше це проявилось на подільських сеймиках, які стали ареною гострого суперництва між Чарторийськими, королівським двором і іншими магнатськими угрупованнями. Водночас вплив родини не був безмежним: його послаблювали мінливість шляхетських лояльностей, конкуренція політичних таборів і постійне втручання Російської імперії у внутрішні справи Речі Посполитої. Попри це, у 1764–1793 рр. Чарторийські залишалися одним із головних чинників політичного життя Подільського воєводства.

РОЗДІЛ 4

МАГНАТСЬКИЙ ПАТРОНАТ КНЯЗІВ ЧАРТОРИЙСЬКИХ

4.1. Листування і особисті контакти – форми взаємодії в системі «патрон-клієнт»

Магнатський патронат становив складну й багаторівневу систему взаємин, що визначала механізми взаємодії між патроном і його оточенням. Його варіативність проявлялася у походженні зобов'язань (особистих або пов'язаних із виконанням урядових функцій), у масштабі (від індивідуальних зв'язків до родинних і групових мереж), а також у змісті – від матеріальної підтримки й політичного протекціонізму до правового заступництва та особистих послуг. Водночас ці зобов'язання мали кон'юнктурний і мінливий характер¹¹³⁸.

Листування як інструмент комунікації. Епістолярні джерела особливо виразно відображають неформальні зв'язки та відносини «нерівної приязні», де під ритуальною церемоніальністю проступають реальні інтереси й очікування сторін¹¹³⁹. За змістом можна виокремити поточну кореспонденцію (регулярні листи у господарських, судових, політичних і приватних справах) та «спеціальні» листи, пов'язані з подіями на кшталт сеймиків і сеймів, включно з інструкціями.

Листування з пленіпотентами чи управителями становило основу чинної системи звітності, відзначалося звичаєво унормованою регулярністю, а отримувана кореспонденція ретельно архівувалася¹¹⁴⁰. Прикладом такої комунікації є листування князів з пленіпонетном М. Дружбацьким, лише у 1773–1781 рр., Август Чарторийський надіслав йому 148 листів, що стосувалися діяльності гродського суду¹¹⁴¹. Ці листи, як і притаманно такому типу кореспонденції, підпорядковувалися певному церемоніалу: етикет та

¹¹³⁸ Kuras K. Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego w czasach saskich... S. 72.

¹¹³⁹ Popiołek B. Najniższy podnózek, służa i więzień pański... S. 155.

¹¹⁴⁰ Kuras K. Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego w czasach saskich... S. 73.

¹¹⁴¹ BC. Rkp. 5784. S. 17–593. Листи А. А. Чарторийського до М. Дружбацького, 1773–1781.

ритуалізовані форми комунікації виконували у них важливу символічну функцію¹¹⁴². Формули відкриття та завершення тексту залежали від ступеня близькості між адресатами. Наприклад, до Міхала Дружбацького Адам Чарторийський звертався розлогою й підкреслено ввічливою фразою: «Вельможний милостивий пане летичівський гродський писарю, мені вельми ласкавий пане і брате!»¹¹⁴³. Аналогічну формулу використовував і його батько – Август Чарторийський¹¹⁴⁴. Натомість у листах до Ігнація Вітославського, ближчого клієнта й приятеля Адама Казимира, трапляється значно тепліше й неформальне звертання: «Мій обозний коханий»¹¹⁴⁵. Подібну закономірність простежуємо і у фінальних формулах листів. У кореспонденції зі сталими клієнтами фінал зазвичай спирався на усталені, конвенційні акти прощання та самопрезентації, які водночас підтримували належну соціальну дистанцію. Найуживанішою була формула на кшталт «Залишаюся з належною пошаною»¹¹⁴⁶. Натомість у листах із виразним характером подяки або підтвердження прихильності фінал інтенсифікувався й міг набувати урочистішого вигляду «При цьому назавжди залишаюся з вірною повагою»¹¹⁴⁷. Подібні урочисті формули помітно частіше використовувала у своєму листуванні Ізабела Чарторийська; у зверненні до І. Вітославського вона завершувала текст запевненням у незмінній вдячності та прихильності, наголошуючи, що «Я завжди знала Вашу приязнь для себе й завжди вдячна була, є і буду»¹¹⁴⁸. Прощання, як і привітання, є ключовим етапом взаємодії, де найвиразніше проявляються вербальні етикетні формули, що формують

¹¹⁴² Більше див.: Sicińska K. *Polszczyzna południowokresowa XVII i XVIII wieku...* S. 77.

¹¹⁴³ BC. Rkp. 5783. S. 165. Лист А. К. Чарторийського до М. Дружбацького, 18 червня 1789 р. Див оригінал: «Wielmożny Mci Panie Pisarzu Grodzki Latyczowski Mnie Wielce Mci Panie i Bracie».

¹¹⁴⁴ BC. Rkp. 5784. S. 149. Лист А. А. Чарторийського до М. Дружбацького, 19 лютого 1777 р.

¹¹⁴⁵ BC. Rkp. 3053. S. 61. Лист А. А. Чарторийського до І. Вітославського, без дати. Див. оригінал: «Mój obożny kochany». І. Чарторийська розпочинала листи до

¹¹⁴⁶ BC. Rkp. 5784. S. 85. Лист А. А. Чарторийського до М. Дружбацького, , 12 жовтня 1775 р. Див. оригінал: «Zostawam z przyzwoitą Estymacyą».

¹¹⁴⁷ BC. Rkp. 5783. S. 75. Лист А. К. Чарторийського до М. Дружбацького, 6 вересня 1780 р. Див оригінал: «Jestem przy tym na zawsze z wiernym poważaniem».

¹¹⁴⁸ BC. Rkp. 3053. S. 83. Лист І. Чарторийської до І. Вітославського, без дати. Див. оригінал: «Zawsze znałam WWPana przyjaźń dla siebie y zawsze mu wdzięczna była., jestem i będę».

«ввічливу рамку» розмови¹¹⁴⁹. Поширеною формою завершення листа було також самовизначення адресанта як «слуги». У таких випадках це означення не слід розуміти буквально, як позначення служилої особи, радше йдеться про конвенційний елемент етикетної комунікації, який демонстрував підлеглість автора, як того, що надсилає лист¹¹⁵⁰. У листах Чарторийських до своїх клієнтів найчастіше зустрічається формула: «До ніг припадаю, серцем зичливий і найнижчий слуга»¹¹⁵¹. Окрему групу становлять «тепліші» завершальні формули на зразок «цілую...» або «обіймаю...», що були досить варіативними¹¹⁵². Такі закінчення характерні для комунікації в родинному колі¹¹⁵³, у листуванні з найближчими приятелями¹¹⁵⁴, а також у зверненнях до жінок, наприклад «Добродійці цілую ручки»¹¹⁵⁵. Подібні формули використовував і А. К. Чарторийський у листуванні з І. Вітославським, завершуючи лист словами: «Обозному ручки цілую»¹¹⁵⁶. Церемоніальний етикет у цьому листуванні був не декоративним, а функціональним елементом: він через титулатуру та усталені формули звертання й прощання щоразу відтворював ієрархію, позначав ступінь близькості між кореспондентами та легітимував прохання, подяку й прояви прихильності. Відхилення від цієї конвенції могло сприйматися як сигнал охолодження стосунків або порушення належного порядку.

До поточної, хоч і нерегулярної, кореспонденції можна також зарахувати листи клієнтів і слуг із проханнями про заступництво або різного роду

¹¹⁴⁹ Pawłowska-Kościelniak A. Formuły werbalne polskiej etykiety językowej od połowy XVIII do lat sześćdziesiątych XIX wieku. Analiza socjolingwistyczna. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. 2014. S. 48.

¹¹⁵⁰ Kicińska U. „Co moment wyglądałam łaski Pańskiej WM Pani i Dobrodziki” – korespondencja Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, kasztelanowej krakowskiej z Joanną Gołyńską, ksienią jarosławskich benedyktynek jako przykład relacji klientalnych w czasach saskich. *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*. T. 120. 2023. S. 249.

¹¹⁵¹ BC. Rkp. 5783. S. 93. Лист А. К. Чарторийського до М. Дружбацького, 26 грудня 1782 р. Див оригінал: «Uprzeźmie Życzliwym Bratem y Uniżonym Sługą».

¹¹⁵² Pawłowska-Kościelniak A. Formuły werbalne polskiej etykiety językowej... S. 71–76.

¹¹⁵³ BC. Rkp. 5800. S. 437. Лист А. Дружбацької до чоловіка (?), без дати. Див. оригінал: «Ściskam iak najserdeczniey u całuję».

¹¹⁵⁴ BC. Rkp. 5766. S. 457. Лист П. Ф. Борейка до NN з дописаною фразою А. Дружбацької, 22 листопада 1787 р. Див. оригінал: «Sciskam jaknaysierdeczniey u całuję listu nadeszłe». Більш уживаним звернення до чоловіків задишалося «припадаю до ніг/цілую ноги», див.: BC. Rkp. 5766. S. 373. Лист П. Ф. Борейка до NN, 22 травня 1779 р. Див. оригінал: «WPań Dobrodzieiu do nóg upadam»; BC. Rkp. 5766. S. 423. Лист П. Ф. Борейка до М. Дружбацького, 23 лютого 1787 р.. Див. оригінал: «WPań Pisarzowi Dobrodzieiu całuję nogi».

¹¹⁵⁵ BC. Rkp. 5766. S. 463. Лист П. Ф. Борейка до М. Дружбацького, 15 грудня 1787 р.. Див. оригінал: «WJMci Dobrodzieiki całuję rączki, Marysie serdecznie sciskam».

¹¹⁵⁶ BC. Rkp. 3053. S. 61. Лист А. А. Чарторийського до І. Вітославського, без дати. Див. оригінал: «Obożny rączki całuję».

послуги¹¹⁵⁷. Шляхта надсилала такі звернення безпосередньо патронові або передавала їх через довірених осіб, причому цей механізм діяв в обох напрямках¹¹⁵⁸. Для підсилення переконливості прохання адресанти нерідко задіювали кілька каналів одночасно: дублювали звернення до різних осіб із оточення магната, просили впливових посередників «підтримати словом» або надсилали паралельні листи патронові та його плєніпотентам чи управителям¹¹⁵⁹.

У листах Чарторийських до подільської шляхти домінують звернення з проханнями про участь у сеймиках¹¹⁶⁰, роботі граничних комісій чи діяльності гродських судів¹¹⁶¹. Такі прохання формулювалися як у персональних листах патрона, так і передавалися та конкретизувалися через його представників – плєніпотентів і управителів маєтків¹¹⁶². Водночас для адресатів принциповим був саме «князівський», тобто «власноручний» лист як знак безпосередньої уваги й визнання, що виразно засвідчує позиція Антонія Ліпінського: «Я завжди готовий служити ясновельможному князеві, його милості руському воєводі, якщо він сам напише до мене...»¹¹⁶³. Отже, кореспонденція виконувала подвійне завдання: слугувала практичним інструментом координації та мобілізації шляхетських ресурсів і водночас – символічним механізмом підтвердження патрональної прихильності, як і постійного «контролю» власної клієнтели.

¹¹⁵⁷ Popiołek B. Najniższy podnózek, służa i więzień pański... S. 155.

¹¹⁵⁸ О. Морський у листі до А. К. Чарторийського просить передати інформацію про плани щодо подільських сеймиків 1788 р. через П. Ф. Бореяку, див.: BC. Rkp. 5896. S. 503. Лист О. Морського до А.К. Чарторийського, 23 квітня 1788 р. Поряд із письмовими повідомленнями інформацію нерідко передавали й усно – через посланців, які мали користуватися довірою обох сторін; докладніше див.: Kuras K. Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego w czasach saskich... S. 73.

¹¹⁵⁹ П. Ф. Бореяко просив підтримати його прохання про позику грошей до перших контрактів, див.: BC. Rkp. 5766. S. 405. Лист П. Ф. Бореяка до NN, 4 серпня 1786 р. Див. оригінал: «...bądź więc WWMPan Dobrodziei łaskaw w onym przez osobliwszą łaskę uczynić staranie, mianowicie do WP Łowczego [?], do którego napiszę osobno». Інколи про такі прохання дізнаємося лише з відповідей, як-от у випадку з Вітошинським, котрий нагадував про своє сприяння М. Дружбацькому в отриманні уряду лєтичівського писаря, див.: BC. Rkp. 5985. S. 477. Лист Вітошинського до М. Дружбацького, 16 липня 1778 р. «...aby Bóg nie był [tak nie] łaskaw, żeby WMMci Pana Dobrodzieja żądany u sprawiedliwie Mu się należący minął ascens. Szczera w tej mierze chęć Księcia jawnie y z Responsu poznać można. O moim też staraniu nie racz WMMci Pan Dobrodziej wątpić y o prawdziwej do niego przychylności, z którą z należytym oraz wyznawam się Respektem».

¹¹⁶⁰ BC. Rkp. 5766. S. 397. Лист П.Ф. Бореяка до NN, 29 липня 1784 р.

¹¹⁶¹ BC. Rkp. 5871. S. 187. Лист А. Ліпінського до NN, 20 лютого 1779 р.

¹¹⁶² BC. Rkp. 7723. Komisariat międzyboski dóbr podolskich Czartoryskich. [без нумерації], назва документу: Dyspozycję JMciom Panom Wysłodskiemu Komisarzowi, Iwanowskiemu Ekonomowi Dóbr Moich Podolskich i Ukraińskich Generalnym w uzyskiwanie 8 Marta 1776to, Anno w Warszawie dana.

¹¹⁶³ BC. Rkp. 5871. S. 187. Лист А. Ліпінського до NN., 28 лютого 1779 р. Див.: «do attentowania onych [комісій, судових засідань щодо межування земель – авт.] ia gotów zawsze służyć Xięciu JMciPanu Wojewodzie Ruskemu jeżeli sam napisze do mnie».

Типовими елементами таких листів були формули подяки, запевнення у сталому покровительстві та декларації готовності до подальших послуг¹¹⁶⁴. Прикладом може слугувати лист Адама Казимира до М. Дружбацького від 6 серпня 1780 р., у якому князь висловлює вдячність за успішний перебіг подільського сеймику: «Як мене тішить успіх сеймику Подільського воєводства, так приємнішою втіхою стає одностайність цих достойних громадян. Оскільки провід усієї цієї справи був покладений у руки Вашої Милості Вельможного Пана, я знаю, як багато Ви прислужилися до такого доброго результату. Відчуваючи належну шану до Вашої Милості, водночас висловлюю Вам щиру подяку за прихильну увагу в повідомленні про досягнуту згоду, яке я отримав у самі дні проведення сеймику»¹¹⁶⁵. У цьому контексті подібні листи варто розглядати не тільки як спосіб комунікації, а й як форму символічної «винагороди» – нематеріального підтвердження заслуг¹¹⁶⁶.

Засобом утвердження та підтримання прив'язаності у середовищі клієнтів були також привітання й поздоровлення¹¹⁶⁷. Вони стосувалися особистих успіхів або вдало виконаних службових доручень, зокрема успішного розв'язання судових справ¹¹⁶⁸. Такі листи, насичені церемоніальними формулами ввічливості, зміцнювали відчуття належності адресата до «двору» патрона й формували атмосферу взаємної лояльності та довіри. Подібні листи були поширеною формою комунікації всередині середовища подільської шляхти. Сприятливим часом для такого листування ставали свята літургійного календаря, що надавали природну й соціально прийнятну нагоду для звернення. Різдво, новорічний період чи Великдень супроводжувалися доречними віншувальними формулами,

¹¹⁶⁴ BC. Rkp. 5783. S. 165. Лист А. К. Чарторийського до М. Дружбацького, 18 червня 1789 р. Див. оригінал: «...у oświadczając mu wdzięczność przyzwoitą powtarzam zapewnienie stałej mojej dla Niego pamięci». BC. Rkp. 5783. S. 183. Лист А. К. Чарторийського до М. Дружбацького, 26 жовтня 1789 р. Див. оригінал: «We wszystkich czytając dowody znany Mi dobrze przychylności u zwykły troskliwości WM Mśc Pana o Interessa moje oświadczam Mu prawdziwą wdzięczność».

¹¹⁶⁵ BC. Rkp. 5783. S. 75. Лист А. К. Чарторийського до М. Дружбацького, 6 вересня 1780 р. Див. оригінал: «Jak mnie cieszy sukces Sejmiiku Województwa Podolskiego, tak staie się tym bardziej miłym ukontentowaniem, jednomyślność tych Zacznych Obywatelów. Złożony w rękę WMWM Pana... tego całego dzieła, wiem że wiele kontrybuował do dobrego Sukcesu, czując tedy Winnę za to dla WMWM Pana konsyderacją, razem Mu oświadczam należyte podziękowania za przychylną atencją w doniesieniu o doszłym alluie, które pod dniem samych sejmików odebrałem».

¹¹⁶⁶ Kuras K. Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego w czasach saskich... S. 73.

¹¹⁶⁷ Pawłowska-Kościelniak A. Formuły werbalne polskiej etykiety językowej... S. 197.

¹¹⁶⁸ BC. Rkp. 5784. S. 107. Лист А. А. Чарторийського до М. Дружбацького, 10 січня 1776 р.

які шляхта надсилала одне одному. У такий спосіб вони засвідчували увагу до добродія та, принагідно, нагадували про себе: пропонували власні послуги або просили про підтримку – для себе чи родини¹¹⁶⁹. Наприклад, у великодньому привітанні П. Ф. Борейка читаємо: «Ласкаві Вашої Милості Пана Добродія побажання приймаю з тією вдячністю і з тим обов'язком, які мають засвідчити мої взаємні почуття; отож бажаю, щоб Христос, який воскрес із мертвих, найбагатшими благами весь дім Ваших Милостей Панів Добродіїв обдаровував, як і в нинішні роки благословенням; у цих щирих почуттях завжди залишатися не перестану, з незрівнянною пошаною»¹¹⁷⁰. Ілюстрацією подібної практики є також фрагмент листа І. Вітославського до Міхала Дружбацького від 18 червня 1776 року: «Відроджуючи, Пане Добродію, солодку пам'ять про давні заслуги, Ви накладаєте на мене обов'язок нескінченної вдячності та належної подяки за виявлену прихильність і щирі побажання з нагоди минулих урочистостей. Нехай їхні наслідки щедро обернуться на особу Вашої Милості Пана – цього я щиро прагну і бажаю, щоб Ви жили якнайдовше у здоров'ї та щасті». На завершення листа автор зазначає, що хоча не має особливих новин для передачі, він незмінно залишається у стані «незгасної ласки та стійкої дружби»¹¹⁷¹.

Спеціальні (інтенційні) листи спрямовували до осіб, важливих для реалізації конкретної політичної мети: мобілізації підтримки, зміни позиції адресата або підтвердження вже наявних зобов'язань. Їх надсилали тим, кого А. К. Чарторийський вважав ключовими союзниками або потенційними прихильниками свого табору, від яких залежав результат подільських сеймиків¹¹⁷². Показовим є лист до Л. М. Швейковського від 13 серпня 1788 р., у якому князь розраховував на політичне сприяння кам'янецького каштеляна й

¹¹⁶⁹ Popiołek B. Najniższy podnózek, służa i więzień pański... S. 163.

¹¹⁷⁰ BC. Rkp. 5766. S. 401. Лист П.Ф. Борейка до NN, 23 березня 1786 р. Див. оригінал: «Łaskawe UWMPana Dobrodzieja życzenia, z tą wdzięcznością, i z tym przymuszeniem, które zaświadczyć mnie o wzajemnych powinno; jakoż życzę, aby z Martwych-wstały Chrystus nayobfitszemi cały dom UWMPaństwa Dobrodziejstwa obdarzał, tak w terażniejsze lata błogosławieństwa; w tych szczerych sentymentach zawsze zostawać nie przestanę, z nieporównanym szacunkiem».

¹¹⁷¹ BC. Rkp. 5985. S. 459. Лист Вітошинського до М. Дружбацького, 18 червня 1776. Див. оригінал: «Stawiając, Panie Dobrodzieiu słodką pamięć dawnych zasług, nakładasz na mnie obowiązek nieskończonej wdzięczności y powinno podziękowania za okazane względy y przychylne życzenia z okazji minionych uroczystości. Niech ich skutki hojnie obróćą się na osobę WMci Panie tego z serca pragnę y życzę, byś żył jak najdłużej, w zdrowiu y szczęściu [...]nie szawnej łaski i statecznej Przyjaźni».

¹¹⁷² Kuras K. Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego w czasach saskich... S. 72–73.

просив: «з'явитися в Кам'янці на наступних сеймиках [...], щоб під мудрим проводом сеймикових рад усе відбувалося»¹¹⁷³. Ізабела Чарторийська також використовувала інтенційні (спеціальні) листи як засіб політичного впливу, поєднуючи емоційно забарвлену компліментарність із м'яким закріпленням взаємних зобов'язань¹¹⁷⁴. Отже, похвала та вдячність працювали як «м'яке переконування», а лист не тільки вшановував адресата, а й підсилював рамку взаємних зобов'язань.

Подорожі як форма комунікації та політичного впливу. Важливим елементом князівського патронату були традиційні зустрічі з клієнтами. В умовах провінційного регіону, яким було Подільське воєводство, можливість особистого контакту з патроном була вкрай обмежена, однак саме персональні зустрічі Чарторийські вважали найефективнішим інструментом зміцнення клієнтарних зв'язків. Тому періодично, зазвичай раз на два роки генеральний подільський староста організовував подорожі до своїх маєтків на Поділлі¹¹⁷⁵.

Подорожі Річчю Посполитою були звичною практикою шляхти та магнатів, пов'язаною з управлінням маєтками, контролем урядників і підтриманням соціальних контактів. Зазвичай шляхта та магнати подорожували невеликими групами, щоб спростити поїздку й швидше дістатися до місця призначення¹¹⁷⁶. Натомість мандрівки Чарторийських відбувалися у повному складі двору, князь, як згадував Ю. Немцевич «вирушив, за звичаєм великих панів, із численним почтом і великим обозом»¹¹⁷⁷. Броніслав Залеський зазначав, що подібні виїзди магнатів «використовувалися для забезпечення політичного впливу, слугували демонстрацією розкоші, показом багатства й могутності дому, сприяли здобуттю прихильності суспільства, підтриманню давніх та налагодженню нових зв'язків»¹¹⁷⁸.

¹¹⁷³ BC. Rkp. 3186. S. 625. Лист А. К. Чарторийського до Л.М. Швейковського, 13 серпня 1788 р. Див. оригінал: «pojawił się w Kamieńcu na sejmikach następujących [...] by pod mądrym rad sejmikowych prowadzeniem wszystko się odbywało...».

¹¹⁷⁴ BC. Rkp. 3186. T. 2. S. 629. Лист І. Чарторийської до Л.М. Швейковського, 12 липня 1788 р.

¹¹⁷⁵ Soroka J. Pamiętnik Jerzego Soroki... S. 191.

¹¹⁷⁶ Popiołek B. Piwo dla ludzi... S. 196–197.

¹¹⁷⁷ Niemcewicz J. U. Pamiętniki czasów moich... 1848. S. 74.

¹¹⁷⁸ Zaleski B. Żywot Księcia Adama... S. 190.

Про публічний резонанс поїздок магната на Поділля свідчать згадки про їхню підготовку і перебіг у пресі: «Багаж князя Адама вже переважно вирушив; його розкіш у цей час рідкісна й небачена: навіть мулів веде з собою»¹¹⁷⁹. Такі подорожі могли тривати від перших днів травня до другої половини вересня. Упродовж цього часу подільський генеральний староста долав значну відстань; маршрут, утім, здебільшого був усталений: з Пулав через Волинь, Україну й Поділля – до родинного маєтку в Сеняві, що на Галичині¹¹⁸⁰. Єжи Сорока зазначає, що А. К. Чарторийський під час поїздок на схід об'їжджав маєтки, відвідував сеймики, а також як подільський генеральний староста наглядав за замками та судовими справами¹¹⁸¹. Окрім цього, поїздки 1780-1782 рр. були зумовлені прагненням особисто перевірити стан управління окремими ключами, які, згідно з попереднім поділом маєтностей руського воєводи Августа Чарторийського, мали перейти йому у спадок¹¹⁸².

Упродовж подорожі супровід князя постійно зростає: «чим далі ми їхали, тим більше, мов снігова куля, розростався наш табір – числом шляхтичів, що до нас приєднувалися»¹¹⁸³. Місцева шляхта, пов'язана з Чарторийським приятельськими чи клієнтськими стосунками, приймала його у своїх маєтках і нерідко долучалася до подорожі на кілька тижнів¹¹⁸⁴. Серед них згадуються родини Вітославських, Бореїв, Віслоцьких, Дружбацьких, Комарницьких, Стадницьких, Домбських, Дембовських, Морських та інші, яких князь приймав і гостинно частував за власний кошт¹¹⁸⁵. Юліан Немцевич у своїх спогадах занотував, що 1782 року під час подорожі на Поділля в обозі налічувалося близько 400 коней – запряжених, вільних і тих, що належали двірським та

¹¹⁷⁹ BJ. Rkp. 6799. Supplement wiadomoci de die 27 aprilis 1780, k. 41.

¹¹⁸⁰ Frączyk T. Adam Kazimierz Czartoryski... S. 386.

¹¹⁸¹ Soroka J. Pamiętnik Jerzego Soroki... S. 190.

¹¹⁸² AGAD. APP. Sygn. 361. S. 1–45. Тадеуш Фрончак звертає увагу й на глибші мотиви подорожі, пов'язані зі змінами у володіннях Чарторийських: після Першого поділу Речі Посполитої частина литовських маєтків опинилася в межах Російської імперії, і побоювання втрати контролю над ними спонукало Адама Казимира зосередити увагу на південно-східних воєводствах Корони, прагнучи зміцнити тут власну присутність і вплив, див.: Frączyk T. Adam Kazimierz Czartoryski... S. 386.

¹¹⁸³ Niemcewicz J. U. Pamiętniki czasów moich... 1848. S. 74.

¹¹⁸⁴ Pezda J. Godłem moim było i będzie zawsze... S. 33.

¹¹⁸⁵ Soroka J. Pamiętnik Jerzego Soroki... S.191.

резидентам¹¹⁸⁶. Окрім того, згадував про 14 верблюдів, імовірно, перебільшену цифру, адже Єжи Сорока писав лише про шість тварин, яких супроводжувало троє конюхів в турецькому вбранні. Верблюди несли скрині з книжками, накритими зеленим сукном, прикрашеним вишитими візерунками та ініціалами князя¹¹⁸⁷. Ці екзотичні тварини «прикрашені дзвіночками, які дзенькотіли на ходу»¹¹⁸⁸ справили велике враження на провінційну шляхту й селян. Під час в'їзду до Зінькова на Поділлі трапився кумедний випадок: «коли ми наближалися до міста, хлоп, що їхав на малій кобилі, побачив верблюдів; налякана тварина впала й померла зі страху»¹¹⁸⁹. Князь, за словами Ю. Нємцевича, щедро винагородив селянина за втрату кобили. Ця сцена, наведена в мемуарах, не лише передає колорит і масштаби подорожі, а й відображає тенденцію до ідеалізації постаті Адама Чарторийського, зображеного як великодушного й шляхетного покровителя й патрона, навіть у дрібних побутових епізодах.

Збережені в джерелах описи дають змогу вивчати також повсякденні практики спілкування та проведення часу з клієнтами. Як і зазвичай, офіційні обов'язки поєднувалися з прийомами, бенкетами й активним світським життям, покликаним зміцнювати зв'язки з місцевою шляхтою¹¹⁹⁰. Під час зупинок розбивали кілька наметів: князівський був оздоблений кармазином, золотими галунами та френзелею, під ним розміщувався обідній стіл на шістдесят осіб і шкіряні стільці¹¹⁹¹. Під час обіду подавали різні вина і пиво, а після – каву й люльки¹¹⁹². Давній шляхетський звичай вітати кожного келихом, як згадував Адам Єжи, був виснажливим для подільського генерального старости, що страждав на подагру, але ніколи не легковажив усталеними традиціями

¹¹⁸⁶ Pezda J. „Godłem moim było i będzie zawsze... S. 33.

¹¹⁸⁷ Soroka J. Pamiętnik Jerzego Soroki... S. 190.

¹¹⁸⁸ Pamiętniki Kajetana Koźmiana obejmujące wspomnienia od roku 1780 do roku 1815. T. 1 / Wyd. J. Żupański. Poznań, 1858. S. 28–29.

¹¹⁸⁹ Niemcewicz J. U. Pamiętniki czasów moich... 1848. S. 80.

¹¹⁹⁰ Frączyk T. Adam Kazimierz Czartoryski... S. 388.

¹¹⁹¹ Soroka J. Pamiętnik Jerzego Soroki... S. 191.

¹¹⁹² Soroka J. Pamiętnik Jerzego Soroki... S. 191.

гостинності¹¹⁹³. Після обіду князівську родину часто відвідували місцеві урядники й шляхта. Гостям подавали морозиво, лимонад, вино та фрукти.¹¹⁹⁴ Час минав у розмовах і розвагах, які ставали невід'ємною частиною культурного життя двору. Зазвичай пропонували гру в карти або шахи, але траплялось, що місцева шляхта організовувала аматорські театральні вистави, у яких грали комедії «Грач» та «Близнята», перекладені з французької Адамом Казимиром Чарторийським¹¹⁹⁵. До виступів залучали всіх охочих, що створювало невимушену атмосферу та веселило учасників і глядачів. Окрім театральних вистав, шляхта знаходила розвагу й у відтворенні відомих битв і штурмів – у дусі сарматського патріотизму. Адам Єжи Чарторийський із захопленням описував «облогу Меджибізького замку», організовану разом із загоном козаків із Гранова. Як він згадував, «пан Цісельський замкнувся в замку з моїм братом, а здобуттям командував полковник Мольський, при якому я служив ад'ютантом». Серед галасу, кінних атак і удаваних сутичок «відбулася майже справжня битва, завершена укладами миру»¹¹⁹⁶. До розваг під час подорожей можна віднести відвідування нових місць. Чарторийські захоплювалися орієнтальною культурою, тож пропозиція вирушити до турецького Хотина, розташованого над Дністром біля польського кордону, особливо сподобалася Ізабеллі. Адам Єжи згадував: «Місцевий паша з великою люб'язністю й розкішню приймав мого батька як генерального подільського старосту»¹¹⁹⁷.

Подорожі Чарторийських демонструють, як практичні завдання інспекції маєтків, візитації шкіл, призначення урядників, участь у шляхетських з'їздах – поєднувалися з елементами публічної репрезентації. На локальному рівні ці виїзди мали виразне символічне значення: вони утверджували авторитет родини

¹¹⁹³ Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego... S. 22. У «Описі звичаїв і обичаїв...» А. Кітович докладно описує традиції споживання алкогольних напоїв у шляхетській Польщі, зокрема згадуючи, що під час застіль волали, підбадьорювали, доливали й усіма способами заохочували до пиття – змушуючи пити до дна, без перепопинку, див.: Kitowicz J. Opis obyczajów i zwyczajów... S. 279. Про значення застіль у шляхетській культурі писав і Юліан Немцевич, описуючи гостини у домі пана Онуфрія Морського, див.: Гайсенюк М. Подорожі Чарторийських 1780 і 1782 рр. на Волинь, Галичину й Поділля у спогадах сучасників. *Київські історичні студії*. 2025. № 2 (21). S. 72–83.

¹¹⁹⁴ Soroka J. Pamiętnik Jerzego Soroki... S. 191.

¹¹⁹⁵ Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego... S. 23.; Niemcewicz J. U. Pamiętniki czasów moich... 1848. S. 76.

¹¹⁹⁶ Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego... S. 23.

¹¹⁹⁷ Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego... S. 23.

серед місцевого населення, сприяли консолідації шляхти навколо магната, який виступав водночас патроном, меценатом і протектором. Подорожі Чарторийських виконували не лише господарсько-адміністративну чи політичну функцію, а й становили соціокультурний феномен, у якому втілювалися ритуали гостинності, естетика подорожування, а також культурні й ціннісні уявлення шляхти.

Отже, листування й особисті контакти в системі «патрон–клієнт» виступали взаємодоповнювальними каналами впливу. Листи фіксували наміри, підтверджували взаємні зобов'язання та дисциплінували мережу лояльностей. Аналіз церемоніальних формул у кореспонденції дає змогу встановити ступінь близькості між патроном і клієнтом, а також простежити динаміку взаємних очікувань. Водночас зустрічі, подорожі й спільне дозвілля забезпечували емоційну довіру, публічну демонстрацію прихильності та практичну мобілізацію підтримки. У сукупності ці практики не лише підтримували повсякденне функціонування патрональної мережі, а й забезпечували її неперервність і тривалість у часі.

4.2. «Ціна лояльності»: грошові виплати та подарунки як елемент патронату

Економічний вимір патронату князів Чарторийських відкриває глибшу перспективу на взаємини між магнатом та його оточенням. Винагорода клієнтів і слуг за надані послуги або багаторічну працю була не просто актом оплати, а фундаментальною складовою тогочасного соціального контракту. Через регулярні грошові виплати, разові винагороди та різноманітні форми матеріальної підтримки патрон не лише забезпечував функціонування двору й маєткової адміністрації, а й зміцнював мережу лояльності, взаємних зобов'язань і символічного престижу.

Винагорода урядників та слуг при дворі та у магнатських маєтках поєднувала грошову платню (*solaria*) з ординарією (*ordynaria*) – натуральним забезпеченням продуктами. Відомості про такі виплати містяться переважно у піврічних фінансових звітах, що заносилися до книг господарських прибутків і витрат. Річні винагороди урядників маєтків Чарторийських у Генеральному комісаріаті подільських і українських володінь зафіксовано також в описах майна, укладених під час поділу спадщини між Ізабелою Любомирською та Адамом Казимиром Чарторийським.

Рівень оплати праці урядників, які здійснювали управління маєтками Чарторийських, відрізнявся залежно від обсягу службових обов'язків і місця в адміністративній ієрархії маєткового управління. Найвищу винагороду отримував генеральний комісар Томаш Бернатович – його річна платня становила 8000 зл¹¹⁹⁸. Цю суму виплачували зі скарбу окремих ключів, розподіляючи її на сім частин: із Меджибізького ключа видавали 2000 зл, а з решти – по 1000 (див. додаток 11). За аналогічним принципом здійснювалися виплати генеральному рахмістрові та економові, річна винагорода якого становила 5250 зл¹¹⁹⁹. Якщо порівняти ці виплати з оплатою праці урядників у інших магнатських володіннях, зокрема у маєтках волинського воєводи Юзефа Оссолінського, то побачимо, що рівень соляріїв у Чарторийських був помітно вищим. За даними видатків двору Оссолінського у 1769 р., маршалок двору отримував 1800 зл польських, а генеральний економ – 1600 зл.¹²⁰⁰ Водночас, у володіннях Потоцьких генеральний управитель українських маєтків Адам Мощеньський отримував 12 000 зл річної винагороди – суттєво більше, ніж платня, зафіксована у Чарторийських¹²⁰¹. Важливо, однак, уточнити: на відміну від Меджибізького комісаріату, що функціонував відносно автономно від княжого двору, головна резиденція Щесного Потоцького містилася в Тульчині,

¹¹⁹⁸ BC. Rkp. 7677. S. 13.

¹¹⁹⁹ AGAD. APP. Sygn. 358. S. 117.

¹²⁰⁰ Zielińska, T. Oficjaliści w dobrach magnackich w XVIII wieku jako urzędnicy ziemscy. Świat pogranicza, eds. M. Nagielski, A. Rachuba, S. Górzyński, Warszawa, 2003. S. 279.

¹²⁰¹ Serczyk W. Korespondencja oficjalistów w dobrach Potockich... S. 120.

тож А. Мощеньський належав до двірської адміністрації й виконував значно ширше коло функцій, поєднуючи господарські та політичні обов'язки¹²⁰².

У подільських маєтках, розташованих у Червоногородському повіті, діяв інший тип управління – посаду головного розпорядника обіймав економ або губернатор, якому допомагав писар. Перший із них, що керував Гримайлівським і Товстенським ключами, отримував річну платню в розмірі 2600 зл, а другий – 2000 зл (див. додаток 11). Солярія економів у ключах Комісаріату подільських і українських маєтків різнилися. Економ Меджибізького ключа отримував 800 зл на рік, у Миколаївському, Сатанівському та Гранівському ключах – по 600 зл. Економ Старосинявського ключа отримував із князівського скарбу 400 зл, тоді як у решті ключів – по 300 зл¹²⁰³. У рахунковій книзі Генерального комісаріату за 1799–1800 рр. виплати зросли: на солярія економів Зіньківського та Старосенявського ключів виділяли по 600 зл річних, що майже вдвічі більше від виплат 1778 р.¹²⁰⁴. Різниця в розмірах виплат у межах однієї посади простежується на прикладі винагород губернаторів у маєтках Потоцьких, зокрема, губернатор Могилева Рогушевський отримував 2000 зл на рік, а слободищинський губернатор Ободинський – 800 зл¹²⁰⁵.

Підстарости або адміністратори, відповідальні за управління фільварками, зазвичай отримували річну платню в розмірі 150 зл. Лише у Меджибізькому ключі їхні винагороди були вищими – середній річний солярій підстарости становив приблизно 235 зл¹²⁰⁶. З дослідження К. Курась відомо, що у 1730-х роках адміністраторам надавали платню в межах від 100 до 200 зл на рік, а також натуральне забезпечення продуктами¹²⁰⁷. Це свідчить про відносну стабільність рівня винагород упродовж кількох десятиліть. Однак наприкінці XVIII ст. спостерігається тенденція до поступового зростання цих виплат, у великих фільварках річна платня зростає до 200 зл.¹²⁰⁸

¹²⁰² Rostworowski E. Moszczeński Adam. Polski słownik biograficzny. T. 22. Warszawa, 1977. S. 87.

¹²⁰³ AGAD. APP. Sygn. 358. S. 117, 122, 124, 126.

¹²⁰⁴ ЛННБУ ім. В. Стефаника. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 4357. Арк. 36, 103.

¹²⁰⁵ ЦДІАК України. Ф. 49. Оп. 3. Спр. 17. Арк. 135.

¹²⁰⁶ AGAD. APP. Sygn. 358. S. 117.

¹²⁰⁷ Kuras K. Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego... S. 75.

¹²⁰⁸ ЛННБУ ім. В. Стефаника. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 4357. Арк. 103, 130.

Винагороди офіціалістів, які опікувалися окремими галузями господарства в межах комісаріату різнилися чи не найбільше. З огляду на спеціалізацію регіону на заготівлі та продажу деревини, праця лісничих оцінювалася досить високо – у середньому близько 150 зл на особу, що залишалося типовим і для кінця XVIII ст.¹²⁰⁹. В окремих випадках суми були значно більшими: трьом лісничим Гранівського ключа у 1800 р. виплатили по 250 зл річної платні кожному, а лісничий Гжималівського ключа у 1778 р. отримував 500 зл на рік¹²¹⁰. Ставничі зазвичай отримували близько 80 зл, тоді як у Старосенявському ключі річна платня ставничого становила 150 зл¹²¹¹. Для порівняння, у володіннях Щесного Потоцького ставничий пан Гурський отримував солярія 54 зл¹²¹².

Річна платня міського судді, який утримувався зі скарбу Меджибізького ключа, становила 800 зл (див. додаток 11). Винагороди ґродських урядників – суддів, підсудків і писарів – виплачувалися зі скарбниць Кам'янецького та Летичівського староств. З інструкції Адама Казимира Чарторийського, надісланої Міхалу Дружбацькому, дізнаємося, що ці виплати могли бути як регулярними (річними), так і одноразовими. Генеральний подільський староста особисто розпоряджався щодо їхнього скорочення, зазначаючи: «Оскільки справ у летичівських судах небагато, і, ймовірно, надалі їх може взагалі не бути, сама доцільність підказує, що урядник, який виконує обов'язки судді, не повинен отримувати щорічної платні, а має винагороджуватися пропорційно до виконаних справ»¹²¹³.

Річна винагорода пленіпотента Чарторийських у правових справах М. Дружбацького разом із додатковими виплатами у 1787 р. становила 3526 зл. і 4 гр. та, як і іншим подільським урядникам, виплачувалася зі скарбу комісаріату¹²¹⁴. Така висока сума була типовою для осіб із найближчого кола

¹²⁰⁹ AGAD. APP. Sygn. 358. S. 124; ЛННБУ ім. В. Стефаника. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 4357. Арк. 36.

¹²¹⁰ ЛННБУ ім. В. Стефаника. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 4357. Арк. 130.; AGAD. APP. Sygn. 358. S. 131.

¹²¹¹ AGAD. APP. Sygn. 358. S. 124.

¹²¹² ЦДІАК України. Ф. 49. Оп. 3. Спр. 17. Арк. 27 зв.

¹²¹³ BC. Rkp. 5783. S. 99. Лист А.К. Чарторийського до М. Дружбацького, 2 січня 1783. Див. оригінал: «Gdy spraw niewiele w sądach latyczowskich, a y tyle nadal, żeby ich mógł nie być, więc sama konweniencja pokazuje, aby nie był rocznie kapitulowany oficjalista jako sędzia, tylko za każdą czynność w proporcji forsy nagradzany».

¹²¹⁴ BC. Rkp. 7677. S. 13.

довірених клієнтів патрона¹²¹⁵. Водночас робота при гродському суді мала важливе політичне значення, адже виступала інструментом у боротьбі магнатських угруповань за прихильність і лояльність подільської шляхти. Для порівняння, плєніпотент Потоцьких у Летичеві, пан Нецевич, у 1786 р. отримував 2000 зл¹²¹⁶. Хоча ми маємо лише уривчасті дані про платню урядникам маєтків Потоцьких, можна зауважити, що винагороди в Генеральному комісаріаті Чарторийських були дещо вищими – це робило службу в Межибізькому комісаріаті більш привабливою.

Отже, офіціалісти, які виконували однакові обов'язки, отримували різну платню в різних магнатських маєтках. Ба більше, навіть один і той самий власник встановлював різні розміри винагороди для урядників у межах власних володінь. Окрім того, рівень виплат залежав від значення конкретного ключа, у якому служив урядник, та від його адміністративної чи господарської ролі. Найвищі солярії традиційно отримували ті, хто працював у ключах, де розташовувалася головна резиденція або адміністративний центр маєтку¹²¹⁷.

З грошових видатків Комісаріату відомі також річні витрати, призначені на солярії для всіх «людей скарбу». З *таблиці* видно, що річні витрати на солярії у 1778 р. становили 89 577 зл. 68 гр. і 45 ден., з них більша частина (75%) припадала на осіб, які несли службу в скарбі, а решта – на слуг при стайнях і граціалістів¹²¹⁸. За підрахунками В. Серчика, видатки на двірську адміністрацію зростали разом із розвитком фільваркової продукції: наприклад, у Сатанівському ключі оплата двірської служби підвищилася з 5600 зл. у 1770 р. до 7300 зл. у 1791 р., а в Меджибозькому – з 9100 зл. до 26200 зл.¹²¹⁹

Управління князівськими стайнями здійснювалося автономно, тому видатки на забезпечення їхнього функціонування та утримання служби розраховувалися окремо, хоча сплачувалися з меджибізького скарбу. На солярії урядників і слуг, залучених до роботи у стайнях, а також на господарські

¹²¹⁵ Kuras K. Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego... S. 75.

¹²¹⁶ ЦДІАК України. Ф. 49. Оп. 3. Спр. 17. Арк. 102 зв.

¹²¹⁷ Zielińska T. Oficjaliści w dobrach magnackich w XVIII wieku... S. 280–281.

¹²¹⁸ BC. Rkp. 6006. IV. T. 16. S. 61.

¹²¹⁹ Serczyk W. Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim... S. 31.

потреби, зокрема лікування та транспортування тварин¹²²⁰ у подільських маєтках Чарторийських, у 1778 р. було виділено 17 127 зл. 20 гр. (див. додаток 12) У маєтностях Потоцьких 1788 р. загальний обсяг видатків на солярії для стаєнної служби становив 8530 зл., з них 6032 зл. спрямовувалася на потреби верховецької стайні, а на уманську припадало 2498 зл.¹²²¹ Ці дані свідчать як про значні витрати на утримання цього виду служби, так і про господарську спеціалізацію окремих маєтків.

Варто зазначити, що після завершення служби урядники отримували пожиттєві грошові виплати. У 1778 р. на утримання граціалістів – «старих слуг, які перебували на ласкавому хлібі у свого пана» – зі скарбу Генерального комісаріату було виділено 5737 зл (див. додаток 12). Розмір таких виплат залежав від характеру та тривалості служби й зазвичай становив від 100 до 160 зл. на рік. Водночас траплялися винятки: так, граціаліст Буяльський із Зіньківського ключа у 1800 році отримав 360 зл, а пан Борковський зі Старосенявського ключа – 500 зл¹²²². Досить поширеною була також практика надання пожиттєвих виплат вдовам урядників: зокрема, у 1768 р. пані Вітвицькій із Меджибізького маєтку виплачено 150 зл¹²²³.

Окрему категорію становили одноразові виплати, що слугували винагородами за організацію сеймиків, судів чи виконанню окремих доручень. Такі ґратифікації не могли призначатися комісаром самостійно – вони обов'язково подавалися на розгляд і затверджувалися власником або Генеральною адміністрацією. У ревізійних зауваженнях щодо цього зазначалося: «Квитанції та винагороди *arbitrowalne* [довільні, призначені на власний розсуд – авт.], як у грошах, так і в продуктах, не повинні дозволятися, натомість, якщо хтось вартий нагороди, то спершу Його Милість Пан Комісар має зробити подання Генеральній Адміністрації»¹²²⁴. Із асигнації А. К. Чарторийського,

¹²²⁰ ВС. Rkp. 7663. S. 26. На дорожні витрати (expens) для перегону волів до Ярослава (Підкарпатське воєводство) у 1768 р. зі скарбу було видано 351 зл. 22 гр.

¹²²¹ ЦДІАК України. Ф. 49. Оп. 3. Спр. 17. Арк. 135.

¹²²² ЛННБУ ім. В. Стефаника. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 4357. Арк. 36, 103.

¹²²³ ВС. Rkp. 7663. S. 21.

¹²²⁴ ВС. Rkp. 7723. Komisariat międzyboski dóbr podolskich Czartoryskich. [без нумерації], назва документа: Uwagi Administracji Generalnej wynikłe z egzaminu Rachunków Dwoch rocznych Dóbr Podolskich... [1789–1790]. Див.

надісланої комісару Т. Бернатовичу, відомо, що губернатору Кам'янецького староства Чайковському було виплачено 1800 зл. гратифікації¹²²⁵.

Окрім грошової платні, важливим елементом матеріального забезпечення урядників і фільваркової челяді була ординарія. До неї входили зерно й борошно, м'ясо та риба, молочні продукти, сіль, вино, пиво, мед, шкіри, дрова й сіно. Окремі категорії урядників (писарі, економи, архівісти та комісари) додатково отримували свічки або віск, папір і чорнило¹²²⁶. Ординарія забезпечувала офіціалістів необхідними ресурсами, підтримувала їхню лояльність і водночас зменшувала навантаження на грошовий скарб маєтків¹²²⁷. Розмір ординарії був суворо регламентований: для слуг його узгоджували з комісаром, а для управителів – затверджував власник маєтків. Найчастіше відповідна постанова додавалася до пленіпотенції або до інших розпорядчих актів¹²²⁸. Видачі здійснювалися регулярно (щомісяця або поквартально) й теоретично мали супроводжуватися суворим обліком. Порухення встановлених норм підлягало покаранню, а для контролю за витратами проводилися внутрішні ревізії. Однак матеріали однієї з таких перевірок, подані князю Адаму Казимиру, свідчать про системні зловживання офіціалістів та нерегламентоване використання ресурсів. У документі зазначається, що видатки здійснювалися «без жодного обчислення», тому Генеральна адміністрація вимагала негайного встановлення чітких лімітів, аби запобігти ситуаціям, коли продукти маєтку витрачалися поза офіційним реєстром¹²²⁹.

Політична клієнтела також могла розраховувати на матеріальну підтримку з боку патрона, однак така допомога не належала до його формальних обов'язків: вона радше була виявом неофіційної опіки, що визначалася конкретними обставинами та характером взаємин. Як і у випадку доменіальних управителів,

оригінал: «Kondonacje i gratyfikacje arbitrowalne tak w pieniądzach, jako w produktach nie powinny by być pozwalane, lecz kto wart nagrody, aby w przody Jm Pan Komisarz uczynić piżołozenie Administracji Generalnej».

¹²²⁵ BC. Rkp. 7905. S. 2.

¹²²⁶ BC. Rkp. 7677. S. 3–7.

¹²²⁷ Serczyk W. Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim... S. 31.

¹²²⁸ BC. Rkp. 7723. Komisariat międzyboski dóbr podolskich Czartoryskich. [без нумерації], назва документу: Postanowienie Imci Panu Ekonomowi Dóbr Podolskich w Suffencyą oraz u Pensyi na Rok. [1776].

¹²²⁹ BC. Rkp. 7723. Komisariat międzyboski dóbr podolskich Czartoryskich. [без нумерації], назва документу: Uwagi Administracji Generalnej wynikłe z egzaminu Rachunków Dwoch rocznych Dóbr Podolskich... [1789–1790]. 7-mo.

розмір виплат визначався місцем конкретної особи в ієрархії клієнельних зв'язків¹²³⁰. Подібно до саксонської доби, виразно окреслюється різниця між утриманням двірської служби та членів клієнтели: двірські слуги отримували 10–18 зл. на тиждень¹²³¹, тоді як винагорода представників клієнтели починалася щонайменше від 36 зл.¹²³²

Найвищі винагороди отримували пленіпотенти, які були тісно пов'язані з двором патрона. Наприклад, у 1772 р. щомісячне утримання коронного обозного Ігнація Вітославського становило 333 зл 10 гр, тоді як уся родина пленіпотента Бориславського, яка мешкала при дворі, отримувала загалом 433 зл. 10 гр. на місяць¹²³³. Траплялися також додаткові винагороди, які призначалися, найімовірніше, за надзвичайно ефективну політичну або адміністративну діяльність. Такі виплати були рідкісними та обмежувалися лише найближчим колом князя¹²³⁴. Зокрема, у липні 1772 р. Бориславський отримав премію у розмірі 1000 зл. У свою чергу, в травні та червні 1773 року Вітославському виплатили 433 зл 10 гр, а Бориславським – 533 зл. 10 гр., що було відповідно на 100 зл. більше, ніж зазвичай¹²³⁵.

Окремою категорією виступали одноразові виплати, що слугували винагородою за політичну активність шляхти під час сеймиків. У матеріалах С. Щ. Потоцького зафіксовано, що учасникам брацлавського сеймику 1790 р. виплачували по 30 зл. з особи. Видачу коштів документували у спеціальній відомості: кожен шляхтич підтверджував отримання власноручним підписом навпроти свого імені. Зі скарбу «пана на Тульчині» на ці потреби було виділено 3300 зл, з яких 2550 зл призначалося для вітавської шляхти (85 осіб), а 750 злотих – для тростянецької (25 осіб)¹²³⁶. Дані за 1786 р. свідчать про сталість розміру цих виплат. Торківська та жабокрицька шляхта отримала сукупно 870 зл (29 осіб), а михайлівська та сабарівська – 540 зл. (18 осіб). З урахуванням

¹²³⁰ Kuras K. Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego w czasach saskich... S. 75.

¹²³¹ BC. Rkp. 6015. T. 2. S. 25–26. Виплата Дембіцькому (Dębickiemu) 18 злотих (1773).

¹²³² Kuras K. Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego w czasach saskich... S. 74.

¹²³³ BC. Rkp. 6015. T. 2. S. 3. Expensa pieniędzy na wypłacenie ludziom przy dworze.

¹²³⁴ Kuras K. Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego w czasach saskich... S. 76.

¹²³⁵ BC. Rkp. 6015. T. 2. S. 3–4. Expensa pieniędzy na wypłacenie ludziom przy dworze.

¹²³⁶ ЦДІАК України. Ф. 49. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 26–27.

додаткових витрат, загальна сума, виділена на винагороду шляхті Брацлавського воєводства за участь у сеймику, склала 1699 зл.¹²³⁷ Подібні записи містяться у квитанціях брацлавського губернатора Пригодського (Przygodzkiego) від 28 серпня 1784 р. Поряд із видатками на шляхту, там зафіксовано 1190 зл. на особисті потреби самого губернатора (зокрема на послуги кравця та однострій)¹²³⁸. Цей приклад наочно ілюструє механізми сеймикової «корупції» та методи залучення політичної підтримки. Відсутність аналогічних джерел із Подільського воєводства не дозволяє однозначно встановити розмір виплат учасникам місцевих сеймиків або кількість шляхтичів, які перебували на «утриманні». Проте відомо, що подібні практики були загальноприйнятими й застосовувалися Чарторийськими не менш активно. На це, зокрема, вказує запис у спогадах клієнта *Familii*, інфлянтського єпископа Юзефа Коссаковського, який у 1776 р. отримав від Адама Казимира вексель на суму 2000 зл на віленський, стародубський та смоленський сеймики¹²³⁹.

Окрім прямих виплат шляхті, що брала участь у сеймиках, сама підготовка й проведення з'їзду вимагали чималих витрат. На приклад, у 1790 р. зі скарбу генерального подільського старости на сеймик у Кам'янці виділили 21 670 зл. 3 гр.¹²⁴⁰, а у сусідньому Брацлавському воєводстві того ж року на ці потреби було призначено 7855 зл. 4 гр.¹²⁴¹ До таких видатків належали кошти на дорогу й проживання шляхти, забезпечення харчами та напоями, оплата праці осіб, які надавали послуги під час зібрань, а також інші організаційні витрати. Приклади оплати за такі послуги, на основі *Expensa* [грошових видатків – авт.] на

¹²³⁷ ЦДІАК України. Ф. 49. Оп. 3. Спр. 17. Арк. 103 зв.

¹²³⁸ ЦДІАК України. Ф. 49. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 18.

¹²³⁹ *Pamiętniki Józefa Kossakowskiego biskupa inflanckiego: 1738–1788* / Wyd. Adam Darowski. Warszawa, 1891. S. 92. Ю. Коссаковський згадував, що «Наші Пани» не мали готівки, тож він був змушений покривати всі витрати власним коштом, отримавши натомість вексель. Це була досить поширена практика, у 1780 р. генеральний подільський староста у листі до Міхала Дружбацького скаржився на брак грошей і просив підшукати особу, яка б погодилася на локацію суми (надання позики) під майбутні прибутки з контрактів: «List WWMci Pana miałem honor otrzymać. Do żądania Jego przychylności całym sercem, zależąc u dążącemu w moich interesach na kontrakty następujące, ażeby w zaspokojeniu WMci Pana starań moich nie uchybił. Że jednak w teraźniejszym czasie trudność zachodzi o pieniądze, byłbym niezmiernie WWMci Panu wdzięczny, gdybyś nastęrczyć mi raczył kogo z lokacją podobnej sumy w swym skarbie. Okażesz mi WWMci Pan przez to dowód swojej dla mnie przyjaźni u podasz łatwiejszy w tym razie sposób do zadość Jej woli uczynienia. Z wysokim na zawsze jestem szacunkiem u estymą». BC. Rkp. 5783. S. 83. Лист А.К. Чарторийського до М. Дружбацького, 14 листопада 1780 р.

¹²⁴⁰ ВК. Rkp. 2185. S. 28–30. *Expensa pieniężna na sejmiki kamienieckie 1790 r.*

¹²⁴¹ ЦДІАК України. Ф. 49. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 25 зв.

кам'янецький сеймик 1790 р., наведено в таблиці (додаток 13). Згідно з даними джерел, найвищу винагороду отримували домініальні управителі, зокрема адміністратори та фільваркові писарі, як-от пан Горавський та пан Мендзєцовський, кожному з яких виплатили по 100 зл¹²⁴². Для обслуговування великої кількості шляхти на подільський сеймик 1790 р. залучили 10 кухарів, які за свою працю отримали загалом 178,15 зл. (близько 18 зл. на особу), що відповідало рівню оплати кухонній службі на сеймику у Вінниці¹²⁴³. Дані таблиці (додаток 13) демонструють чітку ієрархію витрат: на тлі високих винагород управителів, праця шляхти, залученої до обслуговування, оцінювалася значно нижче – 10 зл. на особу. Водночас челядь залучена до транспортування шляхти (90 візників) отримала найнижчу оплату (по 1 зл.), тоді як 18 осіб креденсової служби (офіціантів) – по 3 зл. кожен.

До категорії винагород слід зарахувати також різного роду компенсації¹²⁴⁴. Звичною практикою було відшкодування витрат на подорожі або інші дії, здійснювані в інтересах патрона, зокрема перевезення грошей до князівського скарбу у Варшаві, Сеняві чи Пулавах¹²⁴⁵, ревізію маєтків, участь у судових чи політичних справах¹²⁴⁶, у тому числі доставлення сеймикових інструкцій¹²⁴⁷. Оплачували й проїзд шляхти на сеймики: у 1790 році на це витратили 7273 зл., а також покривали кошти їхнього перебування, так звані «станції»¹²⁴⁸.

Компенсації стосувалися також «понесених збитків»: до них можна віднести втрати, спричинені діями російських військ, татарськими нападами або іншими надзвичайними обставинами¹²⁴⁹. Окремим різновидом таких відшкодувань були виплати за речі, втрачені під час сеймику, які покривалися з коштів Кам'янецького староства. Це добре ілюструють приклади, наведені в таблиці (додаток 14): шляхта могла отримати компенсацію за найрізноманітніші

¹²⁴² ВК. Rkp. 2185. S. 30.

¹²⁴³ ЦДІАК України. Ф. 49. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 25. Пекареві Олександру Яцкевичу заплатили 18 зл.

¹²⁴⁴ Kuras K. Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego... S. 76.

¹²⁴⁵ AGAD. APŁ. Sygn. 139/6. S. 5.

¹²⁴⁶ ЛННБУ ім. В. Стефаника. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 4357. Арк. 29.

¹²⁴⁷ Про проблеми з доставкою інструкцій А.К. Чарторийський писав І. Вітославському, див.: ВС. Rkp. 3053. S. 61. Лист А.К. Чарторийського до І. Вітославського, час невідомий.

¹²⁴⁸ ВК. Rkp. 2185. S. 28–30. Expensa pieniężna na sejmiki kamiennickie 1790 r.

¹²⁴⁹ ЛННБУ ім. В. Стефаника. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 3665. Арк. 69. У таких випадках магнат найчастіше не стягував чопового або ж не брав плати за користування реманентом.

предмети – від елементів одягу (делій, плащів, шапок чи ковдр) і годинників до зброї (шабель) та пошкодженого спорядження. Так, приміром, Кожушкевич-Волковський отримав 97 зл. за хутро, шаблю та хустку, загублену в костелі, а Ян Ялтуховський – 3 зл. на лікування коня¹²⁵⁰.

Цікавий приклад компенсації понесених втрат знаходимо на сторінках «Газети Варшавської» (*Gazeta Warszawska*). Серед оголошень містилося повідомлення про втечу в ніч із 15 на 16 липня 1780 р. з маєтку руського воєводи у Вілянові (за милю від Варшави) кухаря на ім'я Казимир. Чоловік упродовж півтора місяця служив у брацлавського стольника Юзефа Казимира Рудоміни, після чого обікрав свого пана на 421 червоний зл. та інші цінні речі, саме тоді, коли той гостював у Августа Чарторийського. У повідомленні наголошувалося: «Хто б цього злодія впіймав і, затримавши, повідомив пана Влошинського, секретаря князя, воєводи руського, на Варшавську пошту, той, окрім відшкодування витрат, отримає 50 червоних золотих нагороди разом із безмежною вдячністю»¹²⁵¹. Невідомо, чи вдалося згодом упіймати злодія, однак важливим є інше: руський воєвода демонстрував готовність дбати про інтереси своїх клієнтів і гостей, беручи на себе організацію розшуку та гарантуючи відшкодування понесених витрат. У такий спосіб він підкреслював свою патрональну опіку, показуючи не лише власним клієнтам, а й кожному шляхтичеві, який читав «Газету Варшавську», що турбота про людей зі свого кола є для магната справою честі.

Окрім прямих виплат, патронат реалізовувався і через складніші економічні інструменти: надання позик або списання боргів, а також передачу земель у посесію (оренду), нерідко на вигідних для клієнта умовах¹²⁵². На цьому ґрунті, однак, виникали й зловживання: посесори роками не сплачували

¹²⁵⁰ ВК. Rkp. 2185. S. 28–30.

¹²⁵¹ Ідентичне за змістом оголошення в газеті з'являлося двічі (22 та 26 липня), див.: *Gazeta Warszawska. Supplement. Nr. 59. 22 липня 1780 р.*; *Gazeta Warszawska. Supplement. Nr. 60. 26 липня 1780 р.* Див. оригінал: «Hultay ten ukradł Panu swemu J. P. Rudominie Stolnikowi Braślowskiemu, u którego pułtora Miesiąca służył, w złocie Czer: Zł: 421, [...] pojedyncze różne złoto, Rublów Rossy: starych 46. [...] Ktoby tego złodzieja złapał, y przytrzymałszy dał wiadomość do J. P. Włoszyńskiego Sekretarza Xięcia Jmci Woiewody Ruskiego na Pocztcę Warszawską, procz wyłożonego kosztu będzie miał Czer; Zł: 50, niezawodney nagrody przy nieskończoney wdzięczności».

¹²⁵² Kuras K. Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego w czasach saskich... S. 76.

належних сум, накопичуючи значні недоїмки. Яскравий приклад дає відомість про «залегли реманенти» (недоплати), що числилися за панами Роговським, Дружбатським, Гжималою, Дембовським і Чайковським (загалом до стягнення 9 925 зл. 21 гр.)¹²⁵³. Такі зобов'язання, як позики, так і посесійні розрахунки, зазвичай ретельно фіксувалися, передусім у книгах прибутків і видатків (*Księgi percepta i expensa*), а частина також облятовувалася в гродських книгах. З погляду розвитку патронатних відносин можливість позичати гроші у впливового магната (або користуватися його терпимістю до заборгованості) мала істотне значення, адже створювала додаткові економічні зв'язки, що поєднували обидві сторони клієнтарної взаємодії¹²⁵⁴. У системі патронату подібні «залегли реманенти» могли ставати інструментом впливу: толеруючи борги шляхти, магнат посилював її фінансову залежність, а сам борг перетворювався на ресурс політичної та особистої лояльності.

Позики були одним із найдієвіших механізмів такої залежності. Вони не лише покривали нагальні потреби шляхти, а й закріплювали тривале зобов'язання, яке стимулювало нові прохання та взаємні послуги. Рахункові книги князів фіксують ці операції доволі докладно: зокрема, у 1777 р. Тадеуш Грабянка отримав від Августа Чарторийського позику на 1653 дукати (29 754 зл.) без облати¹²⁵⁵. Інший приклад демонструє формалізовану процедуру кредитування: 29 липня 1784 р. князь Антоній Святополк Четвертинський просив Адама Казимира Чарторийського про 200 дукатів (3600 зл.), а вже 3 серпня було видано реверс на їх отримання; згодом він позичив ще 300 дукатів (5400 зл.)¹²⁵⁶. У матеріалах трапляються й значно більші боргові суми, зокрема у

¹²⁵³ BC. Rkp. 7723. Komisariat międzyboski dóbr podolskich Czartoryskich. [без нумерації], назва документа: Uwagi Administracji Generalnej wynikłe z egzaminu Rachunków Dwoch rocznych Dóbr Podolskich... [1789–1790]. Можемо припустити, що мова йшла про Каетана Роговського, летичівського гродського писаря Міхала Дружбатського, Юзефа Гжимали, червоноградського стольника Фелікса Дембовського, летичівського гродського віце-регента Юзефа Чайковського або летичівського комірника (komornik) Антонія Чайковського. Див.: Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku... S. 44, 78; Pułaski K. Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy. T 1. S. 46–47, 55.

¹²⁵⁴ Kuras K. Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego w czasach saskich... S. 77.

¹²⁵⁵ AGAD. Archiwum Zamoyskich (AZ). Sygn. 2786. S. 32. Konsygnacja długów Augusta i Adama Kazimierza spisana w Oleszycach w 1810 r.

¹²⁵⁶ AGAD. AZ. Sygn. 2786. S. 27–28.

випадку Ігнація Зайончка (майже 20 тис. дукатів, тобто 35845 зл.)¹²⁵⁷. У підсумку кредитні практики доповнювали інші форми економічної підтримки й становили важливий інструмент зміцнення клієнтельних зв'язків між магнатським двором та місцевою шляхтою.

Магнат міг також виступати посередником у вигідних фінансових домовленостях, своїм авторитетом і зв'язками сприяючи отриманню посесій для клієнтів. Про намір отримати протекцію А. К. Чарторийського в питанні привласнення м. Пикова (частину якого П. Ф. Борејко викупив раніше у С. Любомирського), летичівський стольник повідомляв у своєму листі від 23 березня 1786 р.¹²⁵⁸

Нерідко патрон брав на себе витрати, пов'язані з лікуванням (курасја) клієнтів і слуг¹²⁵⁹ чи освітою їхніх дітей¹²⁶⁰. До системи винагород того часу можна залічити й різноманітні подарунки, цінність яких залежала від місця клієнта в ієрархії: від виїзних коней до звичайних прохань про сіль¹²⁶¹. Показовим є лист Францішека Піуса Борејка, який із глибокою пошаною дякував за такий жест: «Коня присланого, що є доказом ласкавого серця Вашої Милості Пана Добродія, з належною приймаю вдячністю і найнижче за нього дякую, очікуючи часу та нагоди, аби велінням Вашим цю милость відслужити»¹²⁶². Ігнацій Чайковський у листі до М. Дружбацького хвалився, що

¹²⁵⁷ AGAD. AZ. Sygn. 2786. S. 67–68.

¹²⁵⁸ BC. Rkp. 5766. S. 401. Лист П. Ф. Борејка до NN, 23 березня 1786 р. Наприкінці XVIII ст. Містечко Пиків, розташоване на межі Подільського та Брацлавського воєводств, уже фіксується у власності Борејків, див.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. 8 / Red.: Chlebowski B., Sulimierski F., Walewski W. Warszawa, 1887. S. 125.

¹²⁵⁹ ЛННБУ ім. В. Стефаника. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 4357. Арк. 31.

¹²⁶⁰ Czeppe M. Szkoły pałacowe w XVIII wieku. Rekonesans. Honestas et turpitudine. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku / Red. E. Dubas-Urwanowicz, M. Kupczewska, K. Łopatecki, J. Urwanowicz. Białystok, 2019. S. 570–571.

¹²⁶¹ BC. Rkp. 6042. S. 17. Лист А.К. Чарторийського до А. Пашковського, 16 травня 1788 р. Генеральний подільський староста доручає конюшому Пашковському підготувати й відвести коня як подарунок для старости Левицького. У листі міститься також і відповідь урядника, з підтвердженням виконання розпорядження і детальним описом тварини.

¹²⁶² BC. Rkp. 5766. S. 375. Лист Ф.П. Борејка до NN, 31 липня 1781 р. Див. оригінал: «Konia przysłanego, za dowód łaskawego WWM Pana Dobrodzieja serca z przyzwoitą przyjmując wdzięcznością, najuniższej dziękuje, oczekując pory i rozkazu do odsłużenia mu tej łaski».

князь подарував йому «красиву пару пістолетів»¹²⁶³. У листах подільської шляхти трапляються також прохання про каву чи турецький тютюн¹²⁶⁴.

Підсумовуючи, подібні практики виконували важливу соціально-політичну функцію: вони зміцнювали клієнтарні зв'язки, забезпечували прихильність і лояльність шляхти, а в довшій перспективі приносили цілком відчутні політичні дивіденди.

4.3. Протекція у суспільному житті та системі правосуддя

Протекція в публічному житті Речі Посполитої була ключовим інструментом побудови клієнтарних зв'язків, що охоплювали сеймову діяльність, роботу судів і трибуналів та сприяння в отриманні земських урядів. Успішне здобуття уряду завдяки підтримці патрона не лише підтверджувало його могутність, а й зміцнювало відданість клієнтів¹²⁶⁵.

Прагнення увійти до земської ієрархії було зумовлене потребою в суспільному визнанні, гоноровій диференціації та винагороді за особисті заслуги. В умовах формальної правової рівності шляхетського стану здобуття урядів забезпечувало необхідний соціально-політичний престиж і слугувало фундаментом для подальшого кар'єрного просування¹²⁶⁶. Протягом XVI–XVIII ст. значущість посідання земських урядів неухильно зростала, що відобразилося у тогочасному прислів'ї: «Шляхтич без уряду те саме, що пес без хвоста»¹²⁶⁷. Оскільки попит значно перевищував їхню кількість, розпорядження ними стало ключовим важелем політичного впливу. З огляду на те, що роздавання земських урядів належало до виключної королівської прерогативи¹²⁶⁸, елекція монарха з-

¹²⁶³ BC. Rkp. 5786. S. 93. Лист І. Чайковського до М. Дружбацького, 22 серпня 1779 р., див.оригінал: «...darował mi Pięknych Pare Pistoletów y jak powróci z kordonu przysłać po mnie obiecał abym się z nim zabawił». У листі не вказано титулатури чи імені князя, але можемо припустити, що мова йшла про А. К. Чарторийського.

¹²⁶⁴ BC. Rkp. 5800. S. 123. Лист Йоакима Дружбацького до NN, 21 травня 1777 р.

¹²⁶⁵ Kuras K. Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego w czasach saskich... S. 129.

¹²⁶⁶ Крикун М. Земські уряди на українських землях у XVI–XVIII ст. *Восводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях. Статті і матеріали*. Львів: УКУ, 2012. S. 604.

¹²⁶⁷ Czeppe M. «Tytułarne» urzędy ziemskie w czasach Augusta III. *Kwartalnik Historyczny*. 1999. T. 106 (3). S. 77.

¹²⁶⁸ Zielińska T. Magnateria polska epoki saskiej.... S. 34–35.

поміж членів *Familiae* забезпечила угрупованню контроль над цим ресурсом, що дозволяло здобувати прихильність шляхти, формуючи стійкі клієнтарні зв'язки.

У перші роки правління Станіслава Августа чимало осіб, прихильних до *Familiae*, отримали аванс у земській ієрархії. Дигнітарські уряди серед подільської клієнтели Чорторийських у цей час отримали М. Стадницький (кам. каштелян з 1765 р.) та К. Гринєвецький (кам. каштелян з 1768 р.)¹²⁶⁹. А. Богуш (1766 р.) та К. Ю. Ліпінський (1767 р.) отримали перші у земській ієрархії уряди кам'янецького та летичівського підкоморіїв відповідно¹²⁷⁰. Уряд летичівського, а згодом кам'янецького хорунжих за протекції князів отримали С. Стадницький (1766 р.) та С. Гавронський (1775 р.)¹²⁷¹. Ще динамічніше зміни відбувалися в нижчій земській ієрархії, проте вакантних урядів для всіх прихильників угруповання було недостатньо.

Для розширення можливостей політичного «торгу» та задоволення амбіцій шляхти вже у 1765 р. в Речі Посполитій було закріплено титулярний уряд войського меншого¹²⁷². Крім того, згідно з конституцією сейму 1766 р., у Летичівському повіті з 1767 р. з'явилися судові земські уряди підкоморія, судді, підсудка та писаря¹²⁷³. Поширеною практикою було також надання урядів тих земель, що фактично вже не перебували під владою Речі Посполитої¹²⁷⁴. Після 1772 р. до цієї категорії можна віднести й червоногородські земські уряди, які продовжували роздаватися попри те, що повіт був анексований Австрійською імперією¹²⁷⁵.

Конфлікт між Чорторийськими та королем, що виник у середині 1770-х рр., суттєво обмежив доступ клієнтів князів до вакантних урядів, а також

¹²⁶⁹ Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku... S. 72. Про діяльність К. Гринєвецького також див.: Jakimowicz K. Okoliczności powołania, kompetencje i skład osobowy lubelskiej Komisji Dobrego Porządku. *Rocznik Lubelski*. T. 41. 2015. S. 64.

¹²⁷⁰ Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku... S. 97, 175; див. також: Hejnosz W. Bogusz Antoni... S. 215; Michalski J. Lipiński Józef Kazimierz... S. 389.

¹²⁷¹ Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku... S. 56, 157.

¹²⁷² У Подільському воєводстві функціонували три такі урядники – відповідно до кількості повітів, див.: Крикун М. Земські уряди на українських землях... С. 613–614, 631.

¹²⁷³ Volumina Legum. T. 7. Petersburg, 1860. S. 212.

¹²⁷⁴ Czeppe M. «Tytularne» urzędy ziemskie w czasach Augusta III... S. 78.

¹²⁷⁵ Перелік червоногородських урядників див.: Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku... S. 39–51.

державних нагород¹²⁷⁶. Станіслав Август використовував цей інструмент як політичний капітал для розбудови власного угруповання. Зокрема, прагнучи заручитися підтримкою родини Ліпінських перед сеймиками, у лютому 1778 р. монарх надав Антонію Ліпінському (кам'янецькому писарю у 1748–1778 рр.) уряд галицького каштеляна¹²⁷⁷. У супровідному листі до новопризначеного каштеляна зазначалося: «Привілей, що його тут додаю і який уводить Пана в ряд сенаторів, прошу прийняти як доказ моєї пам'яті про Вашу чесноту та заслуги, так само як і про заслуги гідного брата Вашого [Ю. К. Ліпінського – авт.], нещодавно виявлені на останньому сеймі. Мені приємно таким прикладом заохочувати інших до доброго громадянства. Більше нічого не додам, окрім побажання, аби Ви, пане, *in hoc senatoria statione* [на цій сенаторській посаді – авт.] довго прикрашали публічні наради, Вітчизні служили й мені допомагали»¹²⁷⁸.

Ситуацію з впливом на призначення на уряди у подільському земстві описує у листі до клієнта І. Вітославський. Обозний повідомляє, що на відміну від гродських урядів, де «домовленості з Даровським... могли б мати результат», призначення («промоція») в «земстві кам'янецькому... залежить від Двору». І. Вітославський додає, що прибічники князів навіть за відсутності офіційного сприяння з боку короля «знайдуть способи без промоції... *odzyskać* [отримати або повернути, відсудити – авт.] багато»¹²⁷⁹.

Траплялися також періоди «потепління» у взаєминах між генеральним подільським старостою та королем. У 1782 р., під час маршалкування Адама Казимира на Литовському трибуналі, як зазначає Т. Фрончак: «...про що б Чарторийський не просив для себе чи своїх колег, Станіслав Август виконував

¹²⁷⁶ Michalski J. Konflikt między kuzynami... S. 515. Король мав право надавати орден Білого Орла та заснований у 1765 р. орден Святого Станіслава. Докладніше про політику дистрибуції орденів останнім монархом див.: Rolnik D. Order Świętego Stanisława w Rzeczypospolitej – jego dzieje i znaczenie (1764–1795). *Order Świętego Stanisława. 250 lat historii* / Red. D. Nawrot. Będzin–Katowice, 2017. S. 33–69; Filipow K. Order Świętego Stanisława. Białystok, 2009. 64 s. Списки осіб, нагороджених орденом Святого Станіслава, складені в канцелярії Потоцьких у 1795 р. див.: ЦДІАК України. Ф. 49. Оп. 3. Спр. 134. Арк. 98–171.

¹²⁷⁷ Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku... S. 216.

¹²⁷⁸ Цит. за: Pułaski K. Lipińscy herbu Brodzicz i herbu Gozdawa... S. 9.

¹²⁷⁹ BC. Rkp. 5984. S. 628. Лист І. Вітославського до NN, 2 квітня 1778 р. Див. оригінал: «Co się tycze układów z Darowskim te w ten czas mogły by Skutek wziąć gdyby w Grodzie następowała promocyja, aże w ziemstwie kamienieckim więc to dependuię do Dworu od Którego znajdą sposoby bez promocyi [stro-urząd]nniki Xiążąt naszych odzyskać ...wiele».

негайно. Через генерального подільського старосту він роздавав почесті, посади та ордени»¹²⁸⁰. Саме в цей час за протекції Адама Казимира на летичівське хорунжство авансував Я. О. Орловський¹²⁸¹. До подібних жестів як символу консолідації та готовності до взаємних поступок король вдавався і на початку Великого сейму. Компромісним рішенням тоді стало призначення Ю. Орловського комендантом Кам'янецької фортеці¹²⁸², О. Морського – кам'янецьким каштеляном¹²⁸³, а П. Ф. Борейка – летичівським підкоморієм¹²⁸⁴.

До компетенції генерального подільського старости належало призначення урядників гродської канцелярії, яких він добирав зі своїх шляхетних слуг або клієнтів відповідно до власних поглядів і вподобань. Тому такі урядники були безпосередньо пов'язані зі старостою відносинами залежності, перебували під його юрисдикцією, а їхня урядницька кар'єра повністю залежала від волі старости¹²⁸⁵. На відміну від титулярних земських урядів (стольника, мечника, чашника тощо), гродські мали більше «реальної влади», тобто забезпечували відчутніший вплив на повсякденне функціонування воєводства¹²⁸⁶.

У комунікації з клієнтелою А. К. Чарторийський або його плєніпонтенти, виступаючи від імені князя, зазвичай запевняли адресатів у своїй протекції та підкреслювали, що їхніх справ не полишають без уваги. Так, Вітошинський у листі до М. Дружацького наголошував, що «жодних належних кроків у справі Вашої Милості Пана Добродія не занедбуємо», а отже в питанні отримання уряду летичівського гродського писаря адресат може «сподіватися на безсумнівний *ascens* [аванс – авт.]»¹²⁸⁷. У цьому фрагменті виразно простежується типова для подібної кореспонденції риторика патрональної опіки: демонстрація зацікавлення в просуванні клієнта та запевнення, що відповідний

¹²⁸⁰ Frączyk T. Adam Kazimierz Czartoryski: biografia historyczno-literacka... S. 393.

¹²⁸¹ Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku... S. 157.

¹²⁸² Koryn A. Orłowski Józef... S. 227.

¹²⁸³ Zahorski A. Morski Onufry... S. 787–788.

¹²⁸⁴ Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku... S. 175.

¹²⁸⁵ Starczenko N. Dochody czy służba? Zabezpieczenie urzędników sądowych: II Statut Litewski a rzeczywistość Wołynia w końcu XVI i na początku XVII wieku. *Rocznik Lituanistyczny*. T. 8. 2023. S. 117.

¹²⁸⁶ Bondyra W. Urzędnicy grodzcy lubelscy w czasach saskich... S. 65.

¹²⁸⁷ BC. Rkp. 5985. S. 473. Лист Вітошинського до М. Дружацького, 14 травня 1778 р. Див.оригінал: «„zapewniając, iż wszelkich przyzwoitych kroków w interesie Waszmość Pana Dobrodzieja nie zaniedbujemy, a oceniając ich pomyślny przebieg, możesz się Pan spodziewać pewnego ascensu».

«інтерес» не буде «занедбаний». У випадках, коли прохання клієнта про надання уряду неможливо було задовольнити негайно, у листуванні з'являлися запевнення, що князь не забуває про його справу й сприятиме їй у майбутньому, щойно з'явиться відповідна нагода (вакансія) або зміняться обставини¹²⁸⁸.

Водночас у листах клієнтів із відповідними проханнями зазвичай простежується наголос на особистій лояльності до патрона та засвідчення тривалості відданості й співпраці: «бо протягом усього віку я є вірним слугою...»¹²⁸⁹. Посилалися й на заслуги батьків, демонструючи таким чином «спадковість служби» й прихильність до патрона протягом поколінь¹²⁹⁰. Згадана кореспонденція показує суть патронату, коли патрон забезпечував опіку й протекцію, а клієнт відповідав багаторічною лояльністю та підтримкою.

Охорона приватних і майнових інтересів, плекання відчуття безпеки та гарантування всебічної протекції з боку патрона були особливо важливими для розбудови клієнтарних зв'язків. У цьому контексті нагляд і протекція генерального подільського старости над судочинством у Подільському воєводстві ставали виразною перевагою.

Характерною рисою судочинства на території воєводства була становість: окремі середовища – шляхетське, міщанське й селянське – підлягали різним юрисдикційним органам (додаток 15); власне судочинство мали також вірмени та євреї¹²⁹¹. У справах шляхти діяли земський і гродський суди. До компетенції земського суду входив розгляд цивільних справ (переважно майнових і земельних) у межах території, на яку поширювалася його юрисдикція (воєводство, земля, повіт). Розгляд відбувався під час кількох щорічних сесій – «років» (пол. *roki*, *kadencje*, лат. *termini*)¹²⁹². У земській судовій ієрархії діяв принцип виборності – шляхта обирала чотирьох кандидатів, серед яких

¹²⁸⁸ BC. Rkp. 5984. S. 628. Лист І. Вітославського до NN, 2 квітня 1778 р. Див. оригінал: «...mam honor oznaumić Dobrodzieja, że... przydzie Pióro Grodzkie pewne dla niego».

¹²⁸⁹ BC. Rkp. 733 IV. S. 25–27. Лист Д. Каменецького до Станіслава Августа Понятовського, 19 вересня 1789 р. Див. оригінал: «...nadanie urzędu wyższego, gdyż przez wiek cały jestem WKM wiernym sługą».

¹²⁹⁰ Kuras K. Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego w czasach saskich... S. 129.

¹²⁹¹ Król-Mazur R. Miasto trzech nacji... S. 263–264.

¹²⁹² Крикун М. Земські уряди на українських землях... С. 611.

підкоморій та члени земського суду: суддя, підсудк та писар¹²⁹³. Уперше цю норму зафіксували Нешавські статuti 1454 р., згодом її підтвердив Ян Ольбрахт (1496), а також конституції сеймів: Радомського 1505, Пйотрковських 1538 і 1550 та Краківського 1588 рр.¹²⁹⁴ Ухвала «Porządek sejmikowania» (Порядок сеймикування) 1768 р. окремо підкреслювала, що в Короні, на відміну від Великого князівства Литовського, елекційні сеймики мають обирати саме чотирьох кандидатів на уряди¹²⁹⁵.

У Подільському воєводстві діяв Кам'янецький земський суд, а відповідно до постанови сейму 1641 р. його виїзні сесії відбувалися також у Летичеві, де розглядали справи маєтків, розташованих у Летичівському (гродсько-судовому) повіті¹²⁹⁶. Конституція сейму 1766 р. нормативно закріпила формування окремої летичівської земсько-судової ієрархії. Відповідно, елекційні сеймики 1767 р. обрали земського суддю Юзефа Домбського, підсудка Юзефа Незабитовського, земського писаря Валеріана Беловського та підкоморія Ю. К. Ліпінського¹²⁹⁷. Усі названі урядники належали до політичного кола *Familiae*. Зазвичай елекційні сеймики, як і підготовка до них, проходили досить напружено, адже боротьба за земські уряди була безпосередньо пов'язана з тим статусом і політичною вагою, які вони забезпечували у воєводських або повітових елітах влади¹²⁹⁸. Саме так характеризував змагання за склад земського суду королівськими прихильниками О. Морський: «Ви бачите, Монсеньйоре, що їхня єдина мета – обійняти всі судові посади собою та своїми прибічниками, щоб використовувати їх для переслідування тих, хто їм не подобається лише тому, що ті мають власну думку і не підкоряються їм»¹²⁹⁹. Додатково загострювала конкуренцію засада пожиттєвості (доживотності) земських урядів, адже після обрання усунути

¹²⁹³ Вінніченко О. Сеймики українських воєводств у 1569–1648 роках... С. 159.

¹²⁹⁴ Крикун М. Земські уряди на українських землях... С. 612.

¹²⁹⁵ Volumina Legum. T. 7. Petersburg, 1860. S. 293; Filipczak W. Ziemskie urzędy sądowe w życiu politycznym województwa sandomierskiego w latach 1777–1783. *Przegląd Nauk Historycznych*. 2016. T. 15 (2). S. 194.

¹²⁹⁶ Крикун М. Земські уряди на українських землях... С. 631.

¹²⁹⁷ Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku... S. 171, 175–176, 180.

¹²⁹⁸ Filipczak W. Ziemskie urzędy sądowe... S. 192.

¹²⁹⁹ BC. Rkp. 5896. S. 503. Лист О. Морського до А. К. Чарторійського, 23 квітня 1788 р., див. оригінал: «Vous voyez Monseigneur que leur seul but est d'occuper toutes les judicatures par eux et leur adherents, afin de s'en servir à persécuter ceux qui leur déplaisent parce qu'ils ont un avis à soy sans plier au leur». [франц.]

урядника або позбавити його такого привілею було майже неможливо¹³⁰⁰. Варто також зауважити, що конвокаційний сейм 1764 р. запровадив у Короні принцип більшості голосів на елекційних сеймиках і постановив, що якщо воєвода або каштелян у разі вакансії на земському судовому уряді не видасть універсалу на елекційний сеймик, шляхта має здійснити вибір кандидатів на господарському сеймику. У 1768 р. процедуру проведення елекцій уточнено, зокрема визначено, що універсал про скликання зібрання слід видати не пізніше ніж через шість тижнів після смерті судового урядника, а його облату провести щонайменше за два тижні до дати сеймику¹³⁰¹. Такі зміни були необхідними, оскільки впродовж XVII – першої половини XVIII ст. поширеними були випадки зривів елекцій або затягування з обранням урядників, унаслідок чого земські суди часто діяли малоефективно, збиралися рідше, а частина їхніх прерогатив, зокрема в земельних справах, фактично переходила до гродських канцелярій.

Гене́за гродського судочинства у Подільському воєводстві сягає першої половини XV ст. Після 1430 р. кам'янецькі старости користувалися титулами *capitaneus Podoliae* або *capitaneus Camenecensis*¹³⁰². У 1581 р. Варшавський сейм ухвалив постанову про утворення гродського суду в м. Летичеві, керівництво яким доручалося генеральному подільському старості¹³⁰³. Можливість поєднувати уряд гродового старости з іншими земськими та сенаторськими посадами надавала йому виняткової привабливості як джерелу політичної влади, впливу на діяльність територіального самоврядування та збільшення доходів. Їх шукали не лише в наділенні земельними маєтностями, а й у зборах, що надходили з огляду на судові й адміністративні функції гроду¹³⁰⁴. У другій половині XVIII ст. до компетенцій генерального старости належало головування в гродському суді, що передусім розглядав кримінальні справи воєводства, зокрема так звані «чотири артикули» (чотири головні злочини): гвалт, підпал,

¹³⁰⁰ Вінніченко О. Сеймики українських воєводств у 1569–1648 роках... С. 159.

¹³⁰¹ Filipczak W. Ziemskie urzędy sądowe... S. 193–194.

¹³⁰² Kurtyka J. Podole pomiędzy Polską i Litwą... S. 59.

¹³⁰³ Крикун М. Повітовий поділ Подільського воєводства... С. 142.

¹³⁰⁴ Falniowska-Gradowska A. Królewsczyzny i starostowie w dawnej Rzeczypospolitej... S. 51.

розбій на дорозі та напад на чужий дім¹³⁰⁵. Староста мав також так зване «право меча», тобто право забезпечувати виконання на своїй території вироків будь-якої судової інстанції¹³⁰⁶. Окрім того, генеральний подільський староста зберігав ключовий атрибут влади – право призначати підлеглих судових урядників, щоправда, лише до 1775 р.¹³⁰⁷ Ухвалений 1775 р. закон «Starostwa i królewszczyzny» (Староства і королівщини) поширював на гродські суди принцип виборності; сеймики «за звичаєм елекції підкоморіїв і земських [урядників – авт.] обиратимуть чотирьох кандидатів із громадян, добре осілих у цьому ж воєводстві, землі або повіті, з-поміж яких один від нас, королем, наділений привілеєм буде...»¹³⁰⁸. Процедура обрання була ідентичною земській. Найвищий урядник у воєводстві, як правило воєвода або каштелян, надсилав універсал на елекційний сеймик, однак у подільських реаліях вирішальний вплив на його видання зберігав генеральний староста. Показово, що напередодні елекції М. Дружбацького секретар Адама Чарторийського зазначав: «Наш Князь уже владнає все добре з кам'янецьким каштеляном, який невдовзі видасть універсали»¹³⁰⁹.

Окрім впливу на гродський суд, генеральний подільський староста мав також важелі впливу на міське судочинство. Конституція сейму 1767–1768 рр. «Warunek miast i miasteczek naszych królewskich w Koronie i w W. Księstwie Litewskim» (Постанова про королівські міста й містечка у Короні та у Великому князівстві Литовському) посилювала роль старост, зобов'язуючи магістрати щороку подавати їм звіти про міські доходи та запроваджуючи старостинський суд як проміжну інституцію між міськими судами й асесорією. Водночас це радше санкціонувало практику, яка вже існувала в багатьох містах, однак

¹³⁰⁵ Danowska E. „Chleb dobrze zasłużonym”. Lustracja starostwa mościskiego z 1627 r. *Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie*. Rok LXII. 2017. S. 21.

¹³⁰⁶ Крикун М. Земські уряди на українських землях... С. 611.

¹³⁰⁷ Zielińska T. *Magnateria polska*... S. 19.

¹³⁰⁸ Volumina Legum. T. 8. Petersburg, 1860. S. 93. Див. оригінал: «zwyczajem elekcji podkomorskich i ziemskich obierać będą czterech kandydatów z obywatelów w tymże województwie, ziemie lub powiecie dobrze osiadłych, z których jeden od Nas Króla uprzywilejowany będzie...»; Filipczak W. *Ziemskie urzędy sądowe*... S. 193–194.

¹³⁰⁹ BC. Rkp. 5985. S. 473. Лист Вітошинського до М. Дружбацького, 14 травня 1778 р. Див.оригінал: «„Nasz Książę ułoży już wszystko dobrze z kasztelanem kamienieckim, który wkrótce wyda uniwersały».

свідчило про подальше просування процесу залежності королівських міст від посесорів староств¹³¹⁰.

Організація сільських судів у Генеральному комісаріаті подільських та українських маєтків Чарторійських була багаторівневою. На рівні ключів функціонував замковий суд, у якому головували адміністратори. Найвищою ланкою виступав доменіальний суд на чолі з генеральним комісаром¹³¹¹. Апеляційною інстанцією для доменіального судочинства в межах усього воєводства був гродський суд¹³¹².

Таким чином, уряд генерального подільського старости надавав А. К. Чарторійському реальні важелі контролю над ключовими ланками судочинства у воєводстві, що дозволяло йому виступати головним захисником інтересів своїх клієнтів, безпосередньо впливаючи на перебіг процесів та рішення суддів.

Адам Казимир Чарторійський не здійснював особисто судових функцій, натомість у гродському суді головував призначений ним підстароста¹³¹³. Окрім того, до гроду був прикріплений також плєніпотент князя М. Дружбацький, який від 1778 р. обіймав уряд лєтичівського гродського писаря¹³¹⁴. Вагу його присутності для поточного функціонування суду добре ілюструє ситуація початку 1783 р. У зв'язку з тим, що М. Дружбацький мав тимчасово бути відсутнім у гроді, виїжджаючи до Варшави на запрошення князя, йому було надіслано спеціальну інструкцію, покликану врегулювати порядок ведення справ на місці¹³¹⁵. Про виняткове значення, яке надавали контролю за судовими провадженнями, свідчить розпорядження князя в цій інструкції від 2 січня 1783 р.: «Поточних справ слід уникати, а якщо такі трапляться, нехай наразі залагоджуються в Домі [позасудово – авт.], не допускаючи їх до суду; хіба що не вдасться такий спосіб, і справа приносила б шкоду чи кривду, тоді в такий час

¹³¹⁰ Michalski J. Miasta polskie w XVIII wieku... S. 55.

¹³¹¹ Moniuszko A. Prawo sądowe Rzeczypospolitej szlacheckiej (XVI–XVIII w.): Zarys wykładu z wyborem źródeł. Warszawa: Wydawnictwo Campidoglio. 2017. S. 23–24.

¹³¹² Грушевський М. Барське староство... С. 381.

¹³¹³ Zielińska T. Magnateria polska epoki saskiej... S. 19.

¹³¹⁴ AGAD. APŁ. Sygn. 174. S. 435–437; Buczek K. Drużbacki Michał h Lew. PSB. T. 5. Kraków, 1939. S. 403.

¹³¹⁵ BC. Rkp. 5783. S. 97. Лист А.К. Чарторійського до М. Дружбацького, 2 січня 1783 р.

має бути передана до суду, проте не раніше, ніж після повідомлення про неї Пану Писарю Дружбацькому, для ознайомлення, розгляду та вирішення способу врегулювання»¹³¹⁶. Отже, за відсутності пленіпотента, який координував правничі дії на місці, судова активність істотно обмежувалася і подекуди майже завмирала.

Прохання клієнтів і політичних приятелів посприяти в судових справах А. К. Чарторийський скеровував своїм пленіпотентам у гродях. Так, у листі до М. Дружбацького він писав: «Жевуський, надвірний коронний маршалок, матиме справу в гроді лeticівському. Тісна мене з ним єднає приязнь. Тому прошу..., аби Ви йому, наскільки право і справедливість дозволять, зволили в ній бути зичливим. Мені приємно при цьому проханні, яке до пана зараз заношу, долучити запевнення у щирій прихильності, з якою залишаюся»¹³¹⁷. Водночас генеральний подільський староста продовжував стежити за перебігом судових процесів своїх клієнтів. У листі від 4 грудня 1782 року він просив М. Дружбацького звернути особливу увагу на справу пана Бориславського, що стосувалася звинувачень проти єврея Злотника¹³¹⁸. У наступному листі від 26 грудня того ж року він запевняв, що здійснить «всі необхідні кроки» у цій справі, та просив лeticівського гродського писаря нагадувати йому про визначені терміни й повідомляти їх, аби справа залишалася під його постійним контролем¹³¹⁹.

У випадках, коли особисте втручання князя було неможливим, він залучав до розв'язання проблем осіб із кола лідерів *Familiae* або близьких клієнтів, для

¹³¹⁶ BC. Rkp. 5783. S. 99. Інструкція А.К. Чарторийського до М. Дружбацького. Див. оригінал: «Spraw potocznych unikać należy, a iak się trafi niech na razie załatwiane będą w Domu, niedopuszczając onych do Sądu, chybaby nie dał się ten sposób, y sprawa przynosiła szkodę czy krzywdę tedy na ten czas wytoczona ma być do Sądu, niepierwey iednak, aż po kommunikowaniu oney Panu Pisarzowi Družbackiemu, do poznania roztrząśnienia y decydowania środka w zaspokoieniu».

¹³¹⁷ BC. Rkp. 5783. S. 143. Лист А.К. Чарторийського до М. Дружбацького, 17 серпня 1783 р. Див. оригінал: «JP Rzewuski Marsz[alek] Nad[worny] Kor[onny] będzie miał sprawę w Grodzie Latyczewskim. Ściśła mnie z nim łączy przyjaźń. Proszę więc WMMci Pana abyś Mu, ile Prawo y Sprawiedliwość dozwoli, raczył w niej być życzliwym. Miło mi jest przy tej proźbie którą do WMMci Pana teraz zanoszę, łączyć zapewnienia szczerego przywiązania z którym zostaję».

¹³¹⁸ BC. Rkp. 5783. S. 89. Лист А.К. Чарторийського до М. Дружбацького, 4 грудня 1782 р. Див. оригінал: «...zainformował mię o sprawie z Panem Boryslawskim, w zarzutach Żydowi Złotnikowi».

¹³¹⁹ BC. Rkp. 5783. S. 93. Лист А.К. Чарторийського до М. Дружбацького, 26 грудня 1782 р. Див. оригінал: «Względem wyrażoney sprawy z JPanem Boryslawskim czynić będę wszelkie potrzebne kroki, tylko mi WM Mój Pan w czasie chciey przypominieć, y donieść kiedy Registr Podolski przypadnie».

якнайшвидшого вирішення справи. Характерний приклад такої практики зустрічаємо у листі від 29 квітня 1779 р. щодо межової суперечки між Вишнівчиком та Смотричем. Попри те, що князь висловлював жаль, оскільки «неминучий відїзд до Литви не дозволяє особисто прислужитися» М. Дружбацькому у цій справі, він негайно переспрямовував її до великого коронного маршалка С. Любомирського. А. К. Чарторийський запевняв своїх клієнтів у отриманні «достатнього заступництва і допомоги» від своїх довірених осіб, апелюючи до маршалка, «аби він вжив заходів щодо винних задля успішного вирішення»¹³²⁰. Така позиція магната, де поїздка до Вільна об'єктивно «всьому стає на заваді», проте не припиняє патронатної опіки, ілюструє пріоритетність задоволення інтересів клієнтів задля збереження політичного впливу угруповання.

Окрім судів Подільського воєводства, шляхта покладалася на патрона і в справах, що розглядалися в трибуналах. Успіх на цьому рівні залежав від багатьох чинників: наявності лояльних суддів, активності плєніпотентів Чарторийських при трибуналі, характеру справи та, звісно, ступеня залученості самого патрона. Вдячність клієнта за виграну справу часто вимірювалася його подальшою вірністю й лояльністю. Водночас, попри зусилля *Familii* тримати судочинство під власним контролем, це вдавалося не завжди. Ілюстративним у цьому контексті є випадок П. Ф. Бореяка, якого спіткала, за його словами, «ганебна доля» в Любліні 1786 р. Тоді він писав до пана-добродія: «Отож на що мені вийшла моя поступливість; до чого мене довела щира дружба з Князем Генералом. Усе життя я здобував собі славу й честь, а сьогодні мені все це відібрано таким ганебним способом; а що гірше, я не можу мати й надії виправити цю кривду. Було б легше, якби смерть випередила таку нестерпну

¹³²⁰ BC. Rkp. 5783. S. 65–66. Лист А.К. Чарторийського до М. Дружбацького, 29 квітня 1779 р. Див. оригінал: «Żałuję bardzo że nieuchronne oddalenie moje do Litwy nie pozwala mi osobistego WMWM Panom usłuzenia, w utworzonym nienayprzyzwoitszym przez JWP. Perekladowskiego Ambarassie, upewniam jednak że od Przyjaciół moich dostateczne znajdziecie wstawienie się i pomoc, której poszukiwam wam teraz osobliwie. Dziękuję WMWM Panu pomimo za przychylną attencya w doniesieniu o sprawie Granicznej zaczętey między Wiśniowczykiem y Smotryczem, odsyłam WMWMrzmom Panom Listy do Xcia Jmci Marszałka W[ielkiego] Koron[ego], aby on zaradzał o winnych do dobrego sukcesu doła.. żeniach się, gdy mnie podróż moja broni, y wszystkiemu przeszkadza».

ганьбу»¹³²¹. Такі претензії в бік А. К. Чарторийського, ймовірно, були зумовлені обставинами самої справи. Як летичівський підстароста П. Ф. Борейко: «був покараний, а це за те, що без анотації кримінально засудив шляхтича»¹³²². Ймовірно, йшлося про справу щодо підпалу, оскільки в іншому листі П. Ф. Борейко згадував: «Трибунал визнав спалення недоведеним»¹³²³. Оскільки справи про підпали належали до юрисдикції гродського суду, як намісник генерального подільського старости, він мав повноваження виносити вирок у цій справі. Як наслідок летичівський підстароста скаржився, що був «найнегіднішим чином скривджений і в стані [чесні – авт.], і в гаманці; мушу це лише Богові за гріхи офірувати»¹³²⁴.

Не можна й повністю виключати бажання Адама Казимира вплинути на результат справи. Діяльність в інтересах угруповання Чарторийських при Коронному трибуналі провадив на той час клієнт князя Тадеуш Матушевич¹³²⁵. Він клопотався також і про справу П. Ф. Борейка, однак із листа останнього довідуємося, що зрештою всі ці старання виявилися марними. Причина, якщо вірити клієнту князя в Любліні, була вельми життєвою – глибока особиста образа суддів. Цитату з листа Т. Матушевича наводить у зверненні до пана-добродія сам летичівський підстароста: «Зусилля тут щодо скасування [вироку – авт.] були підтримані всіма провідними юристами, і вони справді показали себе друзями. Але минула пошта багато в них змінила, пан Каньський повідомив, нібито Ваша Милість у Кам'янці під час сеймику казали на нього, що його

¹³²¹ BC. Rkp. 5766. S. 405. Лист П. Ф. Борейка до NN, 4 серпня 1786 р. Див. оригінал: «O toż na co mi wyszła moja podciwość; do czego mnie przywiodła stateczna dla Xcia Generała przyjaźń; cały wiek zasługiwałem sobie na sławę y honor, dziś mi to wszystko odięto w tak sromotny sposób, a co gorsza że y nadziei zreparowania tey krzywdy mieć nie mogę, znośnięć było gdyby śmierć była uprzedziła tak nieznośną hańbę».

¹³²² BC. Rkp. 5766. S. 417. Лист П. Ф. Борейка до NN, 4 грудня 1786 р. Див. оригінал: «zostałem ukarany, a to za to żem bez adycyi kryminalnie osądził szlachcica...».

¹³²³ BC. Rkp. 5766. S. 407–408. Лист П. Ф. Борейка до NN, 13 серпня 1786 р. Див. оригінал: «Trybunał uznał iż niedowiedziane spalenie...».

¹³²⁴ BC. Rkp. 5766. S. 407–408. Лист П. Ф. Борейка до NN, 13 серпня 1786 р. Див. оригінал: «...zgola pańnegodziwiey na stanie y worku skrzywdzony iestem; Bogu to tylko za grzechy ofiarować muszę». Фінансове покарання винесло загалом 2000 зл, з яких половина стягувалась за судові видатки, див.: BC. Rkp. 5766. S. 405. Лист П. Ф. Борейка до NN, 4 серпня 1786 р.

¹³²⁵ Rychel-Mantur D. Matuszewiczowie i ich związki z przedstawicielami rodu Czartoryskich. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*. 2023. Nr. 150 (1). S. 142. Завдяки підтримці А.К. Чарторийського у 1786 р. Тадеуш Матушевич також отримав функцію депутата Литовського трибуналу на каденцію 1787–1788 рр.

совість можна купити за два золотих¹³²⁶». Ця новина настільки обурила суддів, що вони почали «сильно нарікати», вважаючи, що подібної зневаги від П. Ф. Борейка згодом слід чекати кожному з них. Т. Матушевич визнавав, що намагався заперечувати ці закиди, як міг, але не зміг опиратися такому «явному донесенню», яке в мить відвернуло прихильність правосуддя. П. Ф. Борейко, своєю чергою, наполягав, що це неправда і наклеп¹³²⁷. Уже в цьому листі емоції кам'янецького стольника дещо вщухли – принаймні він обійшовся без прямих звинувачень на адресу А. К. Чарторийського. Імовірно, цьому посприяв лист князя до нього зі співчутливими словами: «Твої прикрощі, любий мій Стольнику, живуть і в мені, і для полегшення їх усе хочу зробити...»¹³²⁸. Борейко згадував також про заплановану зустріч із генеральним подільським старостою, що мала відбутися в Сатанові 16 або 17 серпня, напередодні сеймику 1786 р.

Навіть звернення безпосередньо до Адама Казимира не відновило віри П. Ф. Борейка в успішне втручання патрона. У наступному листі він підкреслював, що писав до генерального подільського старости «досить зворушливо», однак «утратив надію на дієву допомогу проти необмеженої помсти», пояснюючи це тим, що «й у князя нема кому мене боронити й пояснити мою невинність»¹³²⁹. Згодом, аби налагодити довірливі відносини з П. Ф. Бореємком під час його перебування в Пулавах, дії та старання свого чоловіка у цій справі виправдовувала Ізабела Чарторийська¹³³⁰.

Згадуючи про іншу справу, що розглядалася на тому ж Трибуналі кількома тижнями пізніше (так звану «справу Кароля Радзейовського»), П. Ф. Борейко наводить промовистий приклад прямого впливу Чарторийських через

¹³²⁶ BC. Rkp. 5766. S. 407–408. Лист П. Ф. Борейка до NN, 13 серпня 1786 р. Див. оригінал: «Staraniem tu interes o zmazanie uczyniony szedł mocnym wszystkich Juristów pierwszych, y prawdziwie okazali to że są przyjaciółmi; Poczta zaś przesłała wiele w nich odmiany zro..lasta, która, uwiadomiony Kański, jakobyś WP. miał w Kamieńcu w czasie Seymików mówić na niego; że sumienie Jego można za Złoty dwa kupić, który ten list im pokazywał, tak wiele ich odmieniła, że mocno sarkać zaczęli, mówiąc że każdemu z nich tego spodziewać się trzeba».

¹³²⁷ BC. Rkp. 5766. S. 407–408. Лист П. Ф. Борейка до NN, 13 серпня 1786 р. Див. оригінал: «Ale da mi świadectwo P. Joachim jeżeli mianowicie z kim [rozmawiał – aut.] o P. Kańskim».

¹³²⁸ BC. Rkp. 5766. S. 407–408. Лист П. Ф. Борейка до NN, 13 серпня 1786 р. Див. оригінал: «Umartwienia twoie kochany Stolniku moimi są żywo ie we mnie, y dla ulżenia im wszystko czynić pragnę...».

¹³²⁹ BC. Rkp. 5766. S. 415. Лист П. Ф. Борейка до NN, 28 листопада 1786 р. Див. оригінал: «Pisałem ia do Xcia Generała dosyć tkliwie, ale straciłem nadzieję skutecznej pomocy przeciw nieograniczonej zemście[...]. Co mnie najwięcej boli, to jest: że y u Xcia niema кому mnie bronić y objaśnić niewinność».

¹³³⁰ BC. Rkp. 5766. S. 417. Лист П. Ф. Борейка до NN, 4 грудня 1786 р.

«приязних» депутатів. У цій справі стольника покарали на 500 зл, але наслідки могли бути значно гіршими, якби не втручання лояльних до князя шляхтичів. За свідченням кам'янецького стольника, «найвпливовішими були приятелями Київський і Подільський [депутати – авт.]; і ледве-ледве Хелмського на свій бік перетягнули». Водночас «сили краківські» вимагали жорсткого рішення – повного відчуження або застави на майні (*in fundo*). Зрештою, справу закрили інквізицією (новим слідством) та грошовим штрафом. П. Ф. Борейко відкрито визнавав: «якби Подільський з Київським [депутати – авт.] не доглянули, жодним чином ми б не втрималися...»¹³³¹. Цей приклад яскраво ілюструє політичну реальність того часу, де доля шляхтича в суді залежала не стільки від букви закону, скільки від можливості його самого, або ж його патрона впливати на рішення окремих депутатів трибуналу, тому так важливо для магнатів було мати лояльну клієнтелу.

Отже, протекція в публічному житті Речі Посполитої була базовим механізмом творення й підтримання клієнтарних мереж, а роздавання урядів, кар'єрне просування, контроль над судочинством і захист майнових інтересів та репутації належали до ключових інструментів патронату. Водночас його ефективність залежала від доступу до королівської ласки, можливості впливати на суддів і окремі інституції, а також від поточної політичної кон'юнктури. Особливе місце в цій системі посідав контроль над правосуддям. У другій половині XVIII ст. Чарторийським вдалося фактично монополізувати свій вплив на суди в Подільському воєводстві та впливали на Коронний трибунал через лояльних депутатів, перетворюючи суд на інструмент захисту «своїх» та тиску на «чужих». Патрон виступав гарантом безпеки й майнової недоторканності клієнта, створюючи для нього своєрідну «правову парасольку». Водночас приклад П. Ф. Борейка демонструє межі цієї системи: успіх протекції залежав не

¹³³¹ BC. Rkp. 5766. S. 413. Лист П. Ф. Борейка до NN, 22 листопада 1786 р. Див. оригінал; ««szła ta sprawa mocno w Izbę, w której najmoyniejszymi byli przyaciółami Kijowski y Podolski; y ledwie nieledwie Chelmskiego na swoją przeciagnęli stronę; siły krakowskie na odsądzenie, potym na wiyżą in fundo pułroku, a skończyło się natym: że nakazawszy wyprowadzenie nowych inkwizycji 500 grzywien ukarano nas [...] y gdyby był Podolski z Kijowskim nie opilnowali, przez żaden sposób nie utrzymały się byli...».

лише від ресурсів патрона, а й від гнучкості політичних компромісів, процедурних обставин і особистих амбіцій усіх сторін судового процесу.

Висновок. Магнатський патронат князів Чарторийських був важливим механізмом утвердження їхнього впливу в Подільському воєводстві. Він спирався на поєднання кількох взаємопов'язаних інструментів: листування й особистих контактів, матеріальної підтримки та протекції у публічному житті й судочинстві. Листи й особисті зустрічі забезпечували підтримання постійного зв'язку між патроном і клієнтами, зміцнювали лояльність, фіксували взаємні зобов'язання та сприяли мобілізації шляхти. Грошові виплати, подарунки, компенсації й позики були не лише винагородою за службу, а й засобом утримання клієнтів у сфері впливу магната. Водночас протекція в отриманні урядів, судових справ і захисті інтересів клієнтів робила патрона гарантом їхнього суспільного становища та безпеки. У підсумку ці практики забезпечували Чарторийським лояльність клієнтели, зміцнення політичного авторитету та збереження провідних позицій у Подільському воєводстві.

ВИСНОВКИ

Отже, відповідно до поставлених завдань були зроблені наступні висновки:

1. Комплексний аналіз історіографії, методологічних підходів та джерельної бази дав змогу сформулювати наукове підґрунтя для реконструкції механізмів політичного домінування магнатерії на південно-східному прикордонні Речі Посполитої напередодні її поділів 1772, 1793 та 1795 рр. Встановлено, що попри наявність ґрунтовних праць з історії Поділля та окремих досліджень, присвячених родині Чарторийських, діяльність створеного ними політичного угруповання *Familia* у Подільському воєводстві в другій половині XVIII ст. досі не була об'єктом системного аналізу. Окреслена проблематика щодо Поділля другої половини XVIII ст. уперше в українській історіографії розглядається як самостійний предмет спеціального дослідження та аналізується на підставі комплексно залученого корпусу джерел цього часу.

Джерельна база дослідження є репрезентативною та охоплює комплекс рукописних і друкованих матеріалів з архівів і бібліотек України та Польщі. Водночас вона не є вичерпною, адже значний масив документів зберігається також у Берліні, Відні, Парижі та Санкт-Петербурзі. У межах цього дослідження було залучено передусім опубліковані матеріали, що містять документи з названих зібрань. Опрацювання розгалуженої приватної та діловодної кореспонденції, доповненої фінансово-господарською документацією, судово-адміністративними актами та тогочасною пресою, дало змогу відтворити персональний склад подільської клієнтели Чарторийських, її роль у політичному житті воєводства і держави, а також охарактеризувати механізми патронату, які використовувала магнатерія для створення «мереж лояльності».

2. У дисертаційному дослідженні застосовано загальнонаукові методи аналізу, синтезу, індукції та дедукції, а також спеціально-історичні методи:

порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, типологічний, критично-дипломатичний та метод перехресного аналізу джерел, що дозволило компенсувати втрату частини епістолярію лідерів угруповання, забезпечивши високий ступінь достовірності і глибину розкриття політичних, соціальних та господарських вимірів магнатського впливу в Подільському воєводстві. Використання міждисциплінарного інструментарію, що поєднує принципи історизму та системності з просопографічним, мікроісторичним, герменевтичним і семіотичним підходами, дало змогу проаналізувати патронально-клієнтарні відносини як фундаментальний, органічний механізм функціонування тодішнього суспільства та влади. Важливим теоретичним здобутком роботи стала розробка авторської багаторівневої моделі класифікації провінційної клієнтарної мережі. У дослідженні застосовано поділ на політично активну та пасивну клієнтелу із врахуванням тривалості (сталості) відносин. Це дозволило виокремити серед оточення магнатів «лідерів» угруповання, регіональних «діячів», «політичних приятелів», а також політично пасивну шляхту, репрезентовану як сталим елементом (гродські урядники та маєткова адміністрація), так і тимчасовим (шляхта, яку мобілізували переважно для участі в сеймиках).

3. Подільське воєводство було розташоване на південно-східному прикордонні Речі Посполитої й упродовж ранньомодерної доби характеризувалося відносною сталістю територіальних меж. Адміністративно воно поділялося на Кам'янецький, Летичівський і Червоногородський повіти, однак унаслідок Першого поділу 1772 р. останній відійшов до Австрійської імперії. Під час Чотирирічного сейму було ініційовано спроби модернізації адміністративного устрою з метою підвищення ефективності управління, проте реалізацію цих намірів зірвало втручання Торговицької конфедерації.

XVIII ст. стало для Поділля періодом інтенсивної соціально-економічної відбудови після османського панування у 1762-1799 рр. Колонізаційна політика магнатських родів, поширення слобідської системи та активне заселення повернутих територій стимулювали помітний демографічний підйом, унаслідок

чого воєводство перетворилося на один із найбільш густозаселених регіонів держави. Навіть попри руйнівні епідемії та воєнні кампанії наприкінці століття Подільське воєводство зберігало високі показники залюднення. Соціальна структура вирізнялася домінуванням селянства (приблизно 70 % населення) за відносно низької частки міщан, що засвідчує слабкий рівень урбанізації; водночас міські осередки зберігали поліетнічний характер. Другою за чисельністю верствою була шляхта (близько 8 %), яка, попри збереження політичних привілеїв, залишалася диференційованою за майновою ознакою. Господарство Подільського воєводства зберігало переважно аграрний характер і ґрунтувалося на домінуванні великих магнатських землеволодінь та фільваркової системи. Незважаючи на війни, епідемії й демографічні втрати, прибутковість маєтків не лише підтримувалася, а подекуди й зростала завдяки інтенсифікації експлуатації селянства та розвитку «внутрішніх» джерел доходів, насамперед пропінатії й оренд. Міста залишалися економічно слабкими й значною мірою залежними від приватних власників і старостинської адміністрації. Зміна торговельної кон'юнктури після 1772 року, зумовлена обмеженням доступу до традиційних ринків збуту, сприяла переорієнтації на внутрішній ринок і пошуку альтернативних векторів торгівлі, зокрема, активізації контактів із російськими та австрійськими територіями й зростанню ролі чорноморських портів. Однак ці зрушення не спричинили структурної модернізації економіки, з її фільварково-панщинною організацією виробництва. Водночас у другій половині XVIII ст. помітним стало пожвавлення реформаторських дискусій, зосереджених довкола селянського питання, міського устрою та державних фінансів, що засвідчувало спроби еліт осмислити кризу традиційної соціально-економічної моделі та знайти шляхи її трансформації в умовах загального занепаду Речі Посполитої.

4. Упродовж XVIII ст. родина Чарторийських подолала шлях від князівського роду з відносно скромними статками до однієї з наймогутніших і найвпливовіших політичних сил Речі Посполитої. Їхнє політичне утвердження, зокрема й на теренах Поділля, спиралося на вдале поєднання шлюбної

дипломатії, акумуляції значних фінансових ресурсів та розробки цілеспрямованої програми державних реформ, яка згодом стала ідеологічним фундаментом діяльності їхнього політичного угруповання – *Familii*. Ключову роль у розширенні магнатського землеволодіння відіграв Август Александр Чарторийський, який внаслідок шлюбу зі спадкоємицею роду Сенявських отримав великі маєтності в Подільському воєводстві. Завдяки вмілому управлінню, запровадженню раціональніших форм господарювання та посиленню контролю над адміністрацією доменів йому вдалося не лише погасити борги, пов'язані з функціонуванням маєткового комплексу, а й ефективно спрямовувати його ресурси на збереження й примноження як економічного, так і політичного капіталу. Важливим інструментом зміцнення їхніх позицій стало також зосередження в руках Чарторийських уряду генерального подільського старости, що забезпечувало можливості для збагачення за рахунок експлуатації королівщин, а також гарантувало безпосередній вплив на функціонування королівських міст і здійснення судочинства у Подільському воєводстві.

Спираючись на значні фінансові ресурси та розгалужену мережу політичних клієнтів, Чарторийські зуміли вплинути на перебіг елекції 1764 р., забезпечивши обрання на королівський престол свого племінника. Утім, уже в останній чверті XVIII ст. родина перейшла в опозицію до короля Станіслава Августа Понятовського та Постійної ради, об'єднавши навколо себе мальконтентів у межах так званої «Нової *Familii*». У цей період Адам та Ізабела Чарторийські розвинули патріотичну концепцію «освіченого сарматизму», що сформувалася під відчутним впливом ідей Просвітництва. Її центральним постулатом стала консолідація провінційної шляхетської еліти навколо традиційних цінностей на противагу космополітичним тенденціям королівського двору. Лише на Чотирирічному сеймі Чарторийським вдалося втілити власні ідеї реформ державного устрою, однак діяльність Торговицької конфедерації та російська інтервенція зруйнували здобутки Великого сейму, а

«патріотична» позиція роду обернулася для них репресіями, конфіскацією маєтків і втратою урядів.

5. Маєтковий комплекс Чарторийських у Подільському воєводстві функціонував як масштабна й чітко структурована соціально-економічна система, що охоплювала близько 20 % усіх приватних володінь регіону. Ці землі були об'єднані в Генеральний комісаріат подільських та українських маєтків із розгалуженою адміністративною мережею, яку можна окреслити як ранню «маєткову бюрократію». Така модель не лише забезпечувала ефективне адміністрування та зростання прибутковості володінь, а й перетворювала адміністративний апарат на дієвий інструмент формування клієнтарної мережі серед подільської шляхти.

6. Фінансові й політичні ресурси дозволили князям Чарторийським вибудувати на Поділлі багаторівневу й гнучку клієнтарну мережу, що охоплювала як політично активне й стає коло лідерів і політичних союзників, так і ширшу групу «діячів» та масову, часто політично пасивну шляхту. Ці неформальні зв'язки ґрунтувалися на тривалій лояльності та взаємних зобов'язаннях. Віддана служба забезпечувала шляхті кар'єрне зростання, винагороди та опіку над родиною, перетворюючи «нерівну приязнь» на соціальний капітал. Попри це, вона залишалася кон'юнктурною, оскільки прагматичний інтерес нерідко переважував особисту відданість і спонукав шляхту до зміни угруповання. Хоча ротація клієнтів була типовим явищем, у другій половині XVIII ст. вона стала значно інтенсивнішою. Причини цього полягали в мінливості зовнішньополітичної ситуації та загостренні внутрішньої боротьби між політичними таборами, що спонукало шляхту дедалі частіше керуватися власними інтересами й амбіціями у виборі патрона.

7. У другій половині XVIII ст. політичне життя подільської шляхти зосереджувалося довкола сеймиків, реальний вплив на які здебільшого здійснювали магнатські роди через мережі політичних приятелів та клієнтів. Унаслідок цього подільський сеймик став простором гострої конкуренції, де для досягнення політичних результатів (здобуття посольських мандатів і

формування «потрібних» інструкцій) використовували специфічні інструменти: підкуп, пропаганду, військові загони, роздвоєння сеймиків (як-от у 1786 р.) та масове звезення «голоти» (незаможної чиншової шляхти) із власних маєтків. Відтак політичний успіх на сеймику напряду залежав як від економічного й адміністративного ресурсу угруповання, так і від активності клієнтів на місцях. Водночас аналіз сеймиків доби Великого сейму (1788, 1790 рр.) свідчить про поступове зростання громадянської свідомості шляхти. Зокрема, завдяки діяльності клієнтів Чарторийських більшість подільської еліти підтримала реформаторський курс Чотирирічного сейму: ідею збільшення війська, ліквідацію *liberum veto* та реформу престолонаслідування. У такий спосіб подільська шляхта залучалася до великої політики, переходячи від локальних інтересів до вирішення засадничих питань державного устрою та боротьби за суверенітет Речі Посполитої.

8. Вищезгаданий вплив магнатів у воєводстві забезпечувався розбудовою патронату як цілісного механізму влади й залежностей, заснованого на взаємних зобов'язаннях, протекції, регулярній комунікації та матеріальній підтримці. Основою відносин у системі «патрон–клієнт» виступала комунікація, яка реалізовувалася двома взаємодоповнювальними каналами – листуванням і особистими контактами. Листи фіксували наміри, уточнювали взаємні очікування, підтверджували обіцянки й «дисциплінували» мережу лояльностей; натомість подорожі Чарторийських до своїх маєтків на Поділлі, зустрічі з місцевою шляхтою та спільне дозвілля забезпечували емоційну довіру й публічну демонстрацію прихильності патрона до своїх клієнтів. Основні практики магнатського патронату включали матеріальні винагороди (виплати, відшкодування, подарунки), кар'єрну протекцію (роздавання урядів, просування у службовій ієрархії) та заступництво в судових справах на рівні воєводських інституцій і Коронного трибуналу. У сукупності ці інструменти формували й підтримували клієнтарні мережі, гарантуючи їхню тривалість і відтворюваність у часі. Водночас ефективність патронату залежала від обсягу

ресурсів магната, втім доступу до королівської ласки, можливості впливати на суди і трибунали та загальної політичної кон'юнктури.

У підсумку дослідження не лише демонструє роль Чарторийських у політичному житті Поділля, а й показує, яким чином провінційна шляхта, діючи в логіці патронально-клієнтарних відносин, ставала важливою ланкою загальнополітичних процесів Речі Посполитої. Робота пропонує цілісну реконструкцію «неформальних практик влади» в регіоні, що дає змогу краще зрозуміти реальні механізми функціонування шляхетського суспільства, межі та ефективність магнатського домінування, а також повсякденні політичні взаємодії у провінції напередодні поділів Речі Посполитої. Це відкриває перспективи для подальших порівняльних студій з історії клієнтелізму в ранньомодерній Центрально-Східній Європі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Архівні матеріали:

Archiwum Główne Akt Dawnych

Archiwum Potockich z Łańcuta

1. Sygn. 100. Sumariusze rachunków generalnych klucza satanowskiego, tarnorudzkiego i dóbr wiszniowieckich. 1782–1796: T. 1. 118 s.; T. 2. 130 s.; T. 3. 117 s.; T. 4. 126 s.; T. 5. 129 s.; T. 6. 130 s.; T. 7. 128 s.; T. 8. 133 s.; T. 9. 137 s.; T. 10. 139 s.; T. 11. 49 s.; T. 12. 128 s.; T. 13. 122 s.; T. 14. 188 s.
2. Sygn. 139. Księgi percepty i ekspensy Augusta Aleksandra a następnie Adama ks. Czartoryskich. 1764–1782: T. 1. 121 s.; T. 2. 199 s.; T. 3. 66 s.; T. 4. 146 s.; T. 5. 167 s.; T. 6. 27 s.
3. Sygn. 174. Plenipotencje, dyspozycje, instrukcje, kontrakty służbowe, informacje oficjalistom dawane do szczególnych obowiązków, gracje. 1754–1856. 602 s.
4. Sygn. 63/1. Inwentarze dóbr satanowskich i tarnorudzkich. 1796. 135 s.
5. Sygn. 99/1–12. Sumariusze rachunków klucza satanowskiego, tarnorudzkiego, dóbr wiszniowieckich i starostwa kamienieckiego. 1770–1782: T. 1. 115 s.; T. 2. 120 s.; T. 3. 117 s.; T. 4. 128 s.; T. 5. 139 s.; T. 6. 136 s.; T. 7. 142 s.; T. 8. 147 s.; T. 9. 146 s.; T. 10. 151 s.; T. 11. 159 s.; T. 12. 163 s.

Archiwum Publiczne Potockich

6. Sygn. 358. Massy fortun. Oyczystey Iaśnie Oświeconego Augusta Alexandra na Klewaniu y Żukowie Xiążęcia Jegomości Czartoryskiego woiewody generała Ziem Ruskich, generała leutnanta woysk Iego Królewskiey Mości y Rzeczypospolitej Naiwyższego pułkownika regimentu pieszego gwardii

koronney, kawalera orderów Orła Białego y świętego Andrzeia. Macierzystey. 1778. 140 s.

7. Sygn. 361. Akta prawne i majątkowo-prawne dotyczące Czartoryskich. 1643–1843. 350 s.
8. Sygn. 85. Kwarta ze wszystkich starostw y królewsczyzn wszelkich z Lustracyi roku 1765 z mocy prawa odprawionych przez województwa summariatim wypisana. 1701–1800. 147 s.
9. Sygn. 90. Zbiór pism różnych należących do opisu dzieł narodowych od zaczęcia się Rady Nieustaiącey w roku 1775 aż do dnia seymu roku 1776 zaczętego. Zawiera oraz w sobie registr aktów y sancytów konfederacyi seymu 1776 roku. 1701–1800. 408 s.
10. Sygn. 369. Rachunek summaryczny Kassy Generalney niegdy Xcia Augusta Aleksandra Czartoryskiego, wojewody ruskiego od 1770-1780. 1770–1780. 95 s.

Archiwum Skarbu Koronnego

Dział LVI

11. Sygn. 103. Inwentarz i Lustracje starostw: Kamieńca Podolskiego i Latyczowskiego, Województwo Podolskie, Powiat Kamieniecki. 1762–1789. 83 k.

Dział LXVI

12. Sygn. 10. Lustracya Starostw Woiewodztwa Podolskiego Roku 1665. 1665. 106 k.
13. Sygn. 11. Lustracya Starostw Dzierżawy y wszelkich krlewszczyzn w Woiewodddztwie podolskim Ziemi Kamienieckiej y Powiecie Czerwonogrodzkim (...). 1765–1791. 21 k.
14. Sygn. 12. Lustracya Starostw y Krolewszczyzn w Wojewodztwie Podolskim a Powiecie Latyczowskim (...) oraz z teyze lustracyi Kwarta Ustanowiona (...). 1765. 122 k.

Archiwum Warszawskie Radziwiłłów

15. Sygn. 2573. Manifest części urzędników i szlachty województwa podolskiego, którym ogłaszają zachowanie neutralności, wobec wkroczenia wojsk rosyjskich

na terytorium Rzeczypospolitej i możliwości ich walk z siłami turecko-tatarskimi, aż do decyzji przyszłego sejmu wal. 1739. 1 s.

Zbiór Popielów

16. Sygn. 126. Acta sejmowe de a-o 1782. 1782. 459 s.
17. Sygn. 210. Korespondencje krajowe, listy i dzienniki z 1. 1781-1785". Listy króla Stanisława Augusta, między innymi, dotyczące spraw krajowych. 1781–1785. 504 k.
18. Sygn. 112. Papiery i akta (druki) dotyczące sejmików przedsejmowych z r. 1778 oraz samego sejmu. 1778. 238 k.
19. Sygn. 114. Acta ante Comitiala r. 1776". Różne akta, przeważnie listy przesyłane z rozmaitych stron królowi Stanisławowi Augustowi w związku z odbyć się mającym sejmem z r. 1776. 1776. 199 k.
20. Sygn. 121. Acta sejmu de a-o 1766. 1766. 480 s.
21. Sygn. 122. Acta sejmu de a-o 1767 et 1768. 1767–1768. 473 s.
22. Sygn. 125. Acta sejmów de a-o 1776, 1778 et. 1776–1780. 321 s.
23. Sygn. 126. Acta sejmowe de a-o 1782. 1782. 459 s.
24. Sygn. 127. Acta sejmowe de a-o 1782. 1782. 475 s.
25. Sygn. 128. Acta sejmowe de a-o 1784. 1784. 407 s.
26. Sygn. 129. Acta sejmowe a 15. VII. 1776 ad 13. X. eodem a-o. 1776. 296 k.
27. Sygn. 130. Acta sejmowe a 21. VIII 1780 ad 24. XI 1790. 1780–1790. 396 k.
28. Sygn. 208. "Miscellanea Polonica" Zawierają: Korespondencja Polska lit. B-S. Extrakt Rewolucji Rady r. 1775. Misc. Russica, Borussica etc. z lat 1773 ad 31. XII 1788. 1773–1788. 448 k.

Zbiór Branickich z Suchej

29. Sygn. 310/392. Plan prawnych prac, związanych z dobrami Ukrainnemi j.o. księcia imci Augusta Aleksandra Czartoryskiego, wojewodu ruskiego, reg. Gwardii pieszej koronnej premierzony i okreslony i na te karty pracowitem piórem wylany przez Szymona Jerzego Cerenowicza. 1701–1800. 340 S.
30. Sygn. 131.155. Diariusz sądowy Trybunału Głównego W. Ks. Lit. kadencji grodzieńskiej j.o. księciu Adamowi Czartoryskiemu, marszałkowi Trybunnału

Gł. W. Ks. Lit. w dzień uroczystych imienin od obowiązującego sługi F. C. R. S.
Ofiarowany r. 1781 dnia 24 grudnia. 1781. 334 s.

Zbiór z Muzeum Narodowego

31. Sygn. 1229. Gazeta pisana, sytuacja polityczna, wojskowa i sprawy wewnętrzne Polski. 1769. 8 s.

Archiwum Zamoyskich

32. Sygn. 2786. Akta różnych osób i rodzin - litera C. 1577–1856. 128 s.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 49. Потоцькі

Он. 1

33. Спр. 9. Преписания графа Потоцкого Станислава генеральной кассе главного управления его имениями о вѣсплате денег шляхте, участвовавшей в сессиях посольских и депутатских сеймиков; ведомости на израсходование деньги во время сессий сеймиков. 1778–1790 гг. 33 арк.
34. Спр. 371. Письма Потоцким от Чарторийских. 2 арк.

Он. 2

35. Спр. 1557. Инструкции послам на сеймики Подольского, Брацлавского и др. воеводств за 1784, 1788 гг. 1740–1804. 4 арк.
36. Спр. 2180. Письма О. Морского русскому воеводе и др. Потоцким за 1780, 1792 гг. 43 арк.

Он. 3

37. Спр. 3. Копии писем, речей, проповедей и др. графов Потоцких. 1745–1778 гг. 972 арк.
38. Спр. 17. Книга прихода и расхода денежных сумм генеральной кассы имений Потоцких. 1777–1793 гг. 225 арк.
39. Спр. 134. Списки шляхтичем, вѣбраннѣх депутатами сейма, награжденнѣх орденом Станислава и др. 1795 г. 210 арк.

Biblioteka Czartoryskich

40. Rkp. 654. Epistulae archetypae, quae ad Stanislaum Augustum Regem et ad Hyacinthum Ogrodzki R. P. Secretarium maiorem a variis dabantur, secundum ordinem litterarum digestae. 1764–1780. 808 s.
41. Rkp. 670. Ad Stanislaum Augustum Regem et ad eius ministros epistulae variorum, commentariis responsorum illustratae. 1764–1780. 604 s.
42. Rkp. 671. Ad Stanislaum Augustum Regem et ad eius ministros epistulae variorum, commentariis responsorum illustratae. 1780–1784. 450 s.
43. Rkp. 682. Ad Stanislaum Augustum Regem et ad eius ministros epistulae archetypae variorum, adiectis responsorum Régis commentariis illustratae. 1764–1780. 624 s.
44. Rkp. 715. Zbiór Korrespondencyi Jego Krolewskiey Mości do y od Urodzonego Tyzenhausa Podskarbiego Nadwornego Wielkiego Xięstwa Littewskiego. 1772–1775. 742 s.
45. Rkp. 723. Ad Stanislaum Augustum Regem et ad eius ministros epistulae variorum archetypae, commentariis responsorum Regis illustratae. 1787–1788. 1270 s.
46. Rkp. 724. Ad Stanislaum Augustum Regem epistulae variorum archetypae, commentariis responsorum Regis illustratae. 1771–1792. 900 s.
47. Rkp. 726. Ad Stanislaum Augustum Regem et ad eius ministros epistulae variorum archetypae, commentariis responsorum Regis illustratae. 1784–1792. 572 s.
48. Rkp. 728. Ad Stanislaum Augustum Regem et ad eius ministros epistulae variorum archetypae; commentariis responsorum Regis illustratae. 1771–1792. 1046 s.
49. Rkp. 729. Ad Stanislaum Augustum Regem et ad eius ministros epistulae archetypae variorum, commentariis responsorum Regis illustratae. 1780–1792. 808 s.

50. Rkp. 731. *Ad Stanislaum Augustum Regem et ad eius ministros epistulae variorum archetypae, commentariis responsorum Regis illustratae.* 1776–1792. 928 s.
51. Rkp. 733. *Ad Stanislaum Augustum Regem et ad eius ministros epistulae variorum arehetypae, commentariis responsorum Regis illustratae.* 1782–1792. 728 s.
52. Rkp. 799. *Miscellanea Polonica ou Recueil des mémoires, lettres et différents autres écrits adressés à Sa Majesté par des particuliers sur leurs affaires et sur divers autres sujets d'après le sommaire suivant a 1 Decembris 1772 ad 20 Ianuarii 1780.* 1772–1780. 2360 s.
53. Rkp. 840. *Acta et epistulae, documenta miscellanea,. rescripta Consilii Permanentis, alia, quae res gestas Poloniae Stanislao Augusto Rege illustrant.* 1763–1793. 670 s.
54. Rkp. 927. *Epistolae archetypae variorum virorum maxima parte Stanislao Augusto regi scriptae, quibus nonnunquam minutae responsionum et epistolarum regis annexae sunt, ordine alphabetico digestae (syll. M).* 1776–1792. 1354 s.
55. Rkp. 3053 IV. *Listy, głównie Czartoryskich i Witosławskich, akta majątkowe, wiersze i druki, przeważnie z XVIII w.* 1757–1850. 174 s.
56. Rkp. 3186 II. *Listy do Świeykowski, lit.: C, J z l..* 1783–1816. 824 s.
57. Rkp. 3187 II. *Listy do Świeykowski, lit.: Ł, M, N, O, P z l.* 1786–1816. 607 s.
58. Rkp. 3053 IV. *„Dokumenty, 1757-1850”. Listy, głównie Czartoryskich i Witosławskich, akta majątkowe, wiersze i druki, przeważnie z XVIII w.* 1757–1850. 174 s.
59. Rkp. 5766 III. *Korespondencja Sieniawskich : Korespondencja różnych osób z XVIII w. adresowane do Sieniawskich, Denhoffów i Czartoryskich. T. 11, Litera B.* 1700–1792. 782 s.
60. Rkp. 5783 III. *Korespondencja Sieniawskich] : [Korespondencja z XVII i XVIII wieku, w tym Augusta Aleksandra Czartoryskiego wojewody ruskiego, Adama*

- Kazimierza Czartoryskiego oraz Adama Jerzego Czartoryskiego] Litera C: Czartoryscy. 1720–1830. 770 s.
61. Rkp. 5784 III. Korespondencja Czartoryskich] : [Korespondencja z XVII i XVIII wieku, w tym Józefa Czartoryskiego i Augusta Aleksandra Czartoryskiego wojewody ruskiego] Litera C: Czartoryscy. 1695–1781. 736 s.
 62. Rkp. 5800 III. Korespondencja Sieniawskich i Czartoryskich: Korespondencja z XVIII wieku, głównie przedstawicieli rodów Sieniawskich i Czartoryskich. Litera D: Drużbacki – Drużbacka. 1715–1792. 582 s.
 63. Rkp. 5871 III. Korespondencja Sieniawskich: Korespondencja od poł XVII do początków XIX wieku przedstawicieli rodów Denhoffów, Sieniawskich i Czartoryskich. Litera L: Lichocki – Lith de. 1702–1791. 924 s.
 64. BC. Rkp. 5786 III. Korespondencja Sieniawskich, Denhoffów i Czartoryskich: Korespondencja od XVII do początku XIX wieku, przeważnie przedstawicieli rodu Sieniawskich, Denhoffów i Czartoryskich. Litera C: Czassawski - Czyż Konstanty. 1625–1788. 682 s
 65. Rkp. 5896 III. Korespondencja Sieniawskich: Korespondencja od poł XVII do początków XIX wieku przedstawicieli rodów Denhoffów, Sieniawskich i Czartoryskich. Litera M: Mocarski — Morzkowski. 1654–1823. 1038 st
 66. Rkp. 5984 III. Korespondencja Sieniawskich: Korespondencja od końca XVII do końca XVIII wieku przedstawicieli rodów Denhoffów, Sieniawskich i Czartoryskich. Litera W: Wiśniowiecka - Witosławska. 1721–1792. 870 s
 67. Rkp. 5985 III. Korespondencja Sieniawska] : [Korespondencja od końca XVII do końca XVIII wieku przedstawicieli rodów Denhoffów, Sieniawskich i Czartoryskich]. Litera W: Witoszyński – Witta. 1721–1792. 722 s.
 68. Rkp. 6006 IV. T. 15. August Aleksander Czartoryski. Papiery finansowe. Kasa Przyboczna. Dziennik dochodów i wydatków pieniężnych. 1750–1753. 278 s.
 69. Rkp. 6009 II. „Djariusz sprawy Czartoryskich przeciwko (Marii Teresie) Dogromowej 1784”. Protokół rozprawy sądowej w procesie Adama Kazimierza Czartoryskiego przeciwko Franciszkowi Ryxowi, gen. Stanisławowi Komarzewskiemu i innym. 1785. 18 k.

70. Adam Kazimierz Czartoryski. Papiery prawno-majątkowe związane z działami majątku Augusta Aleksandra Czartoryskiego między synem Adamem Kazimierzem, córką Elżbietą (Izabelą) z Czartoryskich Lubomirską oraz wnukami, dziećmi Adama Kazimierza: Adamem Jerzym, Konstantym, Marią Wirtemberską oraz Zofią Zamoyską. Projekt utworzenia ordynacji puławskiej r. 1826. 1778–1834. 184 s.
71. Rkp. 6015 IV. T. 2 Adam Kazimierz Czartoryski. Rejestr dochodów i wydatków pieniężnych. Czystopis. 1772–1773. 36 k.
72. Rkp. 6030 III. Adam Kazimierz Czartoryski. Korespondencja rodzinna. Listy od żony Izabeli z Flemmingów. 1772–1819. 502 s.
73. Rkp. 6042 III. Adam Kazimierz Czartoryski. Korespondencja. Listy w sprawach majątkowych adresowane do Adama Kazimierza Czartoryskiego oraz Felicjana Biernackiego ułożone alfabetycznie wg nadawców A– Z oraz bruliony listów Adama Kazimierza Czartoryskiego. 1794–1813. 368 s.
74. Rkp. 7663. Komisariat międzyboski dóbr podolskich Czartoryskich. Sumariusz generalny dochodów i wydatków pieniężnych oraz produktowych kluczy: granowskiego, międzybowskiego, mikołajowskiego, satanowskiego, starosieniawskiego, tarnorudzkiego, wiśniowieckiego, zinkowskiego oraz starostw kamienieckiego i latyczowskiego. 1768. 40 s.
75. Rkp. 7677. Komisariat międzyboski dóbr podolskich Czartoryskich. Sumariusz generalny dochodów i wydatków pieniężnych oraz produktowych kluczy: międzybowskiego, mikołajowskiego, granowskiego, zinkowskiego, księstwa klewańskiego oraz starostw kamienieckiego oraz latyczowskiego. 1786–1787. 17 k.
76. BC. Rkp. 7723. Komisariat międzyboski dóbr podolskich Czartoryskich. Zarządzenia, instrukcje i dyspozycje ekonomiczne. 1719–1814.
77. BC. Rkp. 7905. „Inwentarz pogłównego żydowskiego z parafią do niego należącą spisany die 1- a Januarij 1765-o Anno”, s. 12. Kwity i asygnacje, w tym podpisane przez J. Witte`go, T. Bernatowicza, Adama Kaz. Czartoryskiego, 1786–1793, szt. 6, k. 8. Supliki poddanych z Kamieńca i klucza kamienieckiego,

1780, b.d., szt. 6, k. 12 (uszk.). 4. Akta prawno-majątkowe 1743, 1806, szt. 2, k. 3. XVIII–XIX w. 12 s. (nieopr. 23 k.)

78. Rkp. 7872. Starostwo Kamieniec Podolski. Inwentarz starostwa: przedmieść, wsi oraz folwarków wraz z opisem budynków. 1770-1771. 27 s.
79. Rkp. 8228. Klucz międzyboski. Sumariusz rachunków pieniężnych oraz produktowych. 1749–1750. 37 k.

Biblioteka Jagiellońska

80. St. Dr. 5543. Listy JMCI Pana Doswiadczynskiego : I. Względem wyprawienia Dzieci do cudzych kraioiw, II. O Edukacyi Corek, III. Względem sposobow prowadzenia młodzieży aplikuiącey się do Palestry, IV. Do Syna Przyjaciela swego donoszącego mu, że został obrany Deputatem. 1782. 101 s.
81. Rkp. 6799. Gazety pisane i informacje tygodniowe z Warszawy, wyjątkowo z innych miast, z lat 1771, 1773-1774, 1777-1781, dostarczane chorążemu nadwornemu koronnemu Adamowi Józefowi Mniskowi. 420 k.
82. St. Dr. 8957 III (13). Przymowienie Się Jasnie Wielmoznego Szczęsnego Stanisława Nowickiego, Łowczego Ziemi Chełmskiej, Posła Woiewodztwa Podolskiego W Zwykłym Obrad Kosciele Katedry Kamienieckiey Obranego, Prawnosc Seymiku Popieraiące Na Rugach W Izbie Poselskiej Dnia 3. 8bra. 1786. Roku. 2 s.
83. St. Dr. 8957 III (14). Głos J. W. Imci Pana Morskiego Kasztelanica Lwowskiego Posła Podolskiego, W zwyczajnym Obrad Podolskich Kościele Katedralnym Obranego Z usprawiedliwieniem tegoż Seymiku na Rugach i odpowiedzią na Głosy przeciwne w Izbie Poselskiej Dnia 3. Października 1786. Miany. 8 s.
84. St. Dr. 8957 III (19). Głos J.W. Imci Pana Witosławskiego Oboznego Pol. Kor. [...] W Zwykłym Obrad Kosciele Katedry Kamienieckiey Obranego Posła Z Usprawiedliwieniem Tegoż Seymiku i Odpowiedzią Na Głosy [...] W Kosciele Dominikanskim Obranych Posłów, Dnia 3. Października Miany. 1786. 2 s.

85. St. Dr. 8957 III (101). Manifest Urzędników I Obywatelów Województwa Podolskiego, Seymiku iacych W Kamieńcu Podolskim, Pod Zagaieniem J. W. Kazimierza Józefa Lipińskiego, Podkomorzego Podolskiego: Actum in Castro Camenecensi Podoliae Feria Quarta pridie Festi Sancti Bartholomaei Apostoli id est Die Vigesima Tertia Mensis Augusti, Anno Domini Millesimo Septingentesimo Octuagesimo Sexto. 1786. 3 s.
86. St. Dr. 15028 III (I/36). Mowa J. W. JMci Pana Golejewskiego Posła Województwa Podolskiego na Sejmie Extraordynaryjnym Warszawskim dnia 6. 8brisa Roku 1767. miana. 1767. 4 s.
87. St. Dr. 15430 III. Głos Jasnie Wielmożnego Imci Pana Mierzeiewskiego Straznika Polnego Koronnego, Orderu Świętego Stanisława Kawalera Posła Z Województwa Podolskiego W zwykłym Obrad Kościele Katedry Kamienieckiej obranego dowodzący Legalność tegoż Seymiku Oraz Odpowiadający na poprzedzone Głosy JJ. WW. JPP. Dzieduszyckiego i Zgliczyńskiego, z rozdwojonego w Kościele XX. Dominikanów Kamienieckich Seymiku Posłów : Miany przy zaczęciu Seymu na Rugach w Izbie Poselskiej, Dnia 3go 8ctobris 1786. Roku. 1786. 8 s.
88. St. Dr. 392786 III. Relacya o kommissyi Edukacyi Narodowej przez J. W. JMci Pana Lipińskiego Podkomorzego Latyczewskiego Posła Województwa Podolskiego, delegowanego od Stanów Rzeczypospolitey do examinowania Oneyze Swoim i Kollegow Imieniem, przed Stanami Rzeczypospolitey na Sessyi Seymowej die 18. Octobris 1776. Anno Uczyniona. 1776. 8 s.
89. St. Dr. 586266 I. Celsissimus Princeps Adamus Dux In Klewan, Zukow &c. Czartoryski Dignus Magno Parente In Generali Regia Podoliae Praefectura Successor Filus: Sub Auspiciatissimum Honoris Istius Aditum Oratione Panegyrica Salutatus a Collegio Camenecensi Societatis Iesu M DCC LX II. 1762. 94 s.
90. St. Dr. 588894 I. Extrait du decret definitif porté le 15. mars 1785 par le Tribunal du Grand Maréchal de la Couronne, assemblé pour connaître de l'affaire entre le prince Adam Czartoryski et le sr. Ryx. 1785. 159 s.

91. St. Dr. 588895 I. Extrait du decret definitif porté le 15. mars 1785 par le Tribunal du Grand Maréchal de la Couronne, assemblé pour connaître de l'affaire entre le prince Adam Czartoryski et le sr. Ryx. 1785. 161 s.
92. St. Dr. 588895 I (a). Observations D'Un Polonois Impartial Sur L'Arret Rendu A Varsovie Le 15 Mars 1785, Par Le Tribunal Du Grand-Marechal De La Couronne Relativement, A L'Accusation Intentée par S. A. Le Prince Adam Czartoryski, General d'Artillerie, Capitaine De La Compagnie Des Gardes Nobles De Gallicie, Colonel Proprietaire D'Un Regiment de Cuirassiers Au Service de Sa Majeste [...]. 1786. 56 s.
93. St. Dr. 589468 III. Głos JMci Pana Rzewuskiego Wojewodzica Krakowskiego Starosty Dolińskiego Posła Podolskiego, na Seymie Extraordynarynym Warszawskim Dnia Szostego Pazdziernika 1767. Roku Miany. 1767. 2 s.
94. St. Dr. 589900 III. Konfederacya Generalna Koronna Po doszłym Seymie Convocationis Zaczęta w Warszawie Dnia 23. Czerwca Roku Pańskiego 1764. Ręką J. O. Xcia Jmci Prymasa Korony Polskiej [...] Stwierdzona. 1764. 23 s.

Biblioteka Kórnicka

95. Rkp. 906. «Zbiór różnych mów, manifestów, tudzież kopie różnych listów exactae kopiowanych roku 1783 dnia 12 janurij!» obejmują lata 1781–1782. 1783. 82 k.
96. Rkp. 915. Summaryusz królewszczyn w całej Koronie Polskiej, z wyrażeniem possessorów y siłą, która płaci roczney kwarty. Spisany 1770. roku. 1770. 97 k.
97. Rkp. 1015. Zbiór mów, wierszy 1782-1793. 18 w. 69 k.
98. Rkp. 1202. Spis imienny ludności miasta Kamieńca z 1795. 1795. 88 k.
99. Rkp. 1323. Listy, mowy, uniwersały 1766-1770. 18 w. 7-192 s.
100. Rkp. 1327. Gazeta pisana. 1786. 93 k.
101. Rkp. 1328. Gazeta pisana. 1785. 101 k.
102. Rkp. 1329. Gazeta pisana. 1781. 93 k.
103. Rkp. 1330. Gazeta pisana. 1783. 109 k.
104. Rkp. 1331. Gazeta pisana. 1784. 92 k.

105. Rkp. 2109. Wiadomości od niezawodnego korespondenta z Warszawy. 18 w. 156 k.
106. Rkp. 2185. Akta różne sejmowe i odnoszące się do Rady Nieustającej (1764-1782). 18 w. 31 k.

Biblioteka Narodowa

107. St. Dr. XVIII.2.111. Poloniae totius magnique ducatus Litvaniae omniumque civium communis ac amplissima laetitia ex faustissimis nuptiis celsissimorum principum Adami Ducis in Klewan generalis terrarum Podoliae praefecti ac Isabellae de comitibus Flemingiis Czartorysciorum coorta ex qua pleno perennique alveo summa felicitas in patriam, ecclesiam, minimamque societatem profluit latia patriaue musa a collegio Varsaviensi Soc. J. celebrata anno [...] 1761. 14 k.
108. St. Dr. XVIII.2.119. Carmen nuptiale celsissimo principi Adamo duci in Klevan, Zukow [...] Czartoryski supremo terrarum Russiae praefecto, et Isabellae illustrissimi comitis de Fleming supremi thesauro Litvaniae praefecti filiae, ornatissimis sponsis sacrum. 1761. 8 k.
109. St. Dr. XVIII.2.2380. List ziemianina do pewnego przyjaciela z inszego wojewodztwa. 1744. 13 k.
110. St. Dr. XVIII.2.468. Odgłos muzy na dźwięk weselnych okrzykow w Wołczynie do [...] xiążąt [...] Adama generała ziem podolskich y Izabelli z Flemingow Czartoryskich, w dzień pożądanego ich wesela, odzywaiący się z Warszawy. 1761. 2 k.
111. St. Dr. XVIII.3.4311. Dignitas Celsissimi & Excellentissimi Principis Adami Czartoryski Generalis Terrarum Podoliae, Camenecensis Latyczoviensis Capitanei Uno limitari nescia loco. Honorum auge & votorom omine in immensum gloriae Crescens Sub tempus felicissimi ingressus in Capitaneatum Latyczoviensem A Devinctissimo suo Nomini Conventu Latyczoviensi Fratrum Ordinis Praedicatorum Provinciae S. Hyacinthi in Russia. 1761. 15 k.

112. St. Dr. W.3.2153 adl. Usprawiedliwienie Seymiku Poselskiego, Województwa Podolskiego w Kamieńcu, w Kościele Dominikańskim, pod zagaieniem pierwszego w rzędzie przytomnych Urzędników JW. Lipińskiego, Podkomorzego Podolskiego, naprzeciw rozdwoionemu, pod zagaieniem W. Dąbskiego, Sędziego Ziemskiego Latyczewskiego, w Kościele Katedralnym, Prześwietney Jzbie Poselskiej. 1876. 2 k.
113. St. Dr. XVIII.3.1735 adl. Dekreta w sprawie j. o. xiążęcia jmci Czartoryskiego generała ziem podolskich z urodzonym Ryxem starostą piaseczynskim y innemi w sądach marszałkowskich koronnych kryminalnych 1785 roku zapadłe. 1785. 30 s.

Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника

Ф. 5. Рękopisy Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich

On. 1

114. Спр. 3268. Т. 1. Plac prawnych prac Międzyboż w Podolu, Granów w Ukrainie, dobra jo. xięstwa ichmciów Czartoryskich wojewodów, generałów ziem ruskich y podolskich małżonków dziedziczne przez Szymona Jerzego Cerenowicza [...] delineowany roku pańskiego 1753–1755. 718 арк.
115. Спр. 3268. Т. 2. Plac prawnych prac Międzyboż w Podolu, Granów w Ukrainie, dobra jo. xięstwa ichmciów Czartoryskich wojewodów, generałów ziem ruskich y podolskich małżonków dziedziczne przez Szymona Jerzego Cerenowicza [...] delineowany roku pańskiego 1753–1755. 881 арк.
116. Спр. 3665. Lauda sejmikowe województwa podolskiego 1765–1774, dyspozycje wojewódzkie, rejestra rachunkowe podatków itp. 1765–1774. 435 арк.
117. Спр. 4357. Księga rachunków kluczów międzyboskiego, zińkowskiego, nowokonstantynowskiego, klewańskiego, mikołajewskiego, starosieniawskiego i granowskiego. 1799–1800. 154 арк.

118. Спр. 4507. Opis cudów Pana Jezusa Miłosiernego znajdującego się w Tarnorudzie na Podolu w powiecie płoskirowskim. XX w. 79 арк.

Φ. 141. Rękopisy Aleksandra Czołowskiego

On. 1

119. Спр. 530. Wizytacje z lat 1739–1795. 3 арк.
120. Спр. 1508. Opisanie dworu międzyboskiego. 1754. 6 арк.
121. Спр. 2250. Zbiór przywilejów m. Kamieńca 1374 – XIX w. 22 арк.

Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie

122. Sygn. 028342. Gazeta Warszawska. Supplement. 1780. 22 Lipca. Nr. 59. 2 k.
123. Sygn. 028342. Gazeta Warszawska. Supplement. 1780. 26 Lipca. Nr. 60. 2 k.

Biblioteka Dolnośląska

124. Syg. Cz.257. Pamiętnik Historyczno-Polityczny Przypadków, Ustaw, Osób, Miejsc i Pism wiek nasz szczególnie interesujących. T. 3. 1784 Sierpień. S. 736–737.

Опубліковані джерела:

125. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 6. Т. 2: Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVIII веке (1700–1799) / Временная комиссия для разбора древних актов, Київська археографічна комісія. Киев: В типографии Киевского губернского управления, 1870. 556 с.
126. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів / Упоряд. І. Л. Бутич, М. І. Бутич, О. А. Купчинський, Л. А. Проценко, В. Д. Чунтулова. Київ, 1970. 660 с.
127. Пётр Александрович Румянцев. Документы: Том 2. 1768–1775. Москва: Военное издательство, 1953. 903 с.

128. Полное собрание законов Российской Империи: Том 22. 1784–1788. Санктпетербург: Государственная типография, 1830. 1072 с.
129. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego. Wyd. staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego. T. 23. Lwów, 1928. 707 с.
130. Akta Sejmikowe województwa bełskiego: Lata 1696–1772 (1792). Vol. Staropolski Parlamentaryzm. Poland: Księgarnia Akademicka Publishing / Red. Zwierzykowski Michał, Robert Kołodziej. Kraków, 2021. DOI: <https://doi.org/10.12797/9788381386302>.
131. Cieszkowski L. Pamiętnik anegdotyczny z czasów Stanisława Augusta: z rękopismu wydany. Poznań, 1867. 343 s.
132. Czartoryski A. J. Pamiętniki i memoriały polityczne 1776–1809 / Oprac., wstęp i przypisy J. Skowronek. Warszawa 1986. 778 s.
133. Czasy Stanisława Augusta Poniatowskiego przez jednego z posłów Wielkiego Sejmu napisane. Poznań, 1867. 309 s.
134. Karpiński F. Pamiętniki, przedmowa P. Chmielowski. Warszawa, 1898. 168 s.
135. Karpiński F. Pamiętniki / Wyd. Moraczewski J. Poznań, 1884. 176 s.
136. Kitowicz J. Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III / Wyd. M. Janik. Kraków, 1925. 408 s.
137. Kitowicz J. Pamiętniki do panowania Augusta III i Stanisława Augusta. T. 1 / Wyd. A. Kaczurba. Lwów, 1882. 303 s.
138. Kitowicz J. Pamiętniki, czyli historia polska / Oprac. P. Matuszewska, Z. Lewinówna. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1971. 807 s.
139. Konfederacya barska: korespondencya między Stanisławem Augustem a Ksawerym Branickim, łowczym koronnym, w roku 1768 / Wyd. L. Gumplowicz. Kraków, 1872. 204 s.
140. Korespondencja polityczna Stanisława Augusta: Augustyn Deboli: 1782 / Oprac. E. Zielińska, A. Danilczyk. Warszawa: Instytut Historii PAN. 2017. 369 s.

141. Korespondencja polityczna Stanisława Augusta: Wiedeń. T. 1 (1788–1790) / Red. Jusupović M., Danilczyk; Polska Akademia Nauk. Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla. Warszawa: Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk, 2016. 245 s.
142. Korespondencja Stanisława Augusta z Katarzyną II i jej najbliższymi współpracownikami (1764-1796). Tom I–II / Opracowanie naukowe Zofia Zielińska. Warszawa: Muzeum Łazienki Królewskie w Warszawie, 2022. 516 s.
143. Leszczyński S. Głoswolny wolność ubezpieczający / Wyd.: Turowski K. J. Kraków, 1858. 180 s.
144. Listy Jana de Witte, generała majora wojsk koronnych, pułkownika artylerii koronnej, komendanta fortecy kamienieckiej, kawalera orderu Św. Stanisława. (1777–1779) / Red. Stanisław Krzyżanowski. Kraków, 1868. 274 s.
145. Listy Księżny Izabelli z hr. Flemmingów Czartoryskiej do starszego syna Księcia Adama / Wyd. S. Duchińska. Kraków: G. Gebethner i Spółka, 1891. 104 s.
146. Matuszewicz M. Diariusz życia mego. T. 1: 1714–1757 / Oprac. i wstęp B. Królikowski, komentarz Z. Zielińska. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1986. 1741 s.
147. Matuszewicz M. Diariusz życia mego. T. 2: 1758–1764 / Opr. B. Królikowski. Warszawa 1986. 814 s.
148. Niemcewicz J. U. Pamiętniki czasów moich. Dzieło pośmiertne / Oprac. K. Niemcewicz. Paryż, 1848. 414 s.
149. Niemcewicz J. U. Pamiętniki czasów moich. T. 1 / Oprac. J. Dihm. Warszawa, 1957. 442 s.
150. Otwinowski F. Pamiętniki do panowania Augusta II napisane przez niewiadomego autora (podobno Erazma Orwinowskiego). Wydane z rękopisu przez Edwarda Raczyńskiego. Poznań, 1838. 384 s.
151. Pamiętniki Józefa Kossakowskiego biskupa inflanckiego : 1738-1788 / wyd. Adam Darowski. Warszawa, 1891. 119 s.

152. Pamiętniki Kajetana Koźmiana obejmujące wspomnienia od roku 1780 do roku 1815. T. 1 / Wyd. J. Żupański. Poznań, 1858. 345 s.
153. Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego i korespondencya jego z cesarzem Aleksandrem I. T. 1 / Współtwórca Gadon L., Scipio K. Kraków: Spółka Wydawnicza Polska, 1904. 557 s.
154. Pułaski K. Korespondencja Michała Jerzego Mniszcha, marszałka w. koronnego z lat 1783–1790. w: Szkice i poszukiwania historyczne. T. 2. Petersburg, 1898. 350 s.
155. Raporty generalnych wizytatorów z lat 1774–1782 / Wyd. Teodor Wierzbowski; Zeszyt 25. Warszawa: Z zapomogi Kasy im. dr Józefa Mianowskiego, 1907. 94 s.
156. Schultz F. Podróże Inflanckiego z Rygi do Warszawy i po Polsce w latach 1791–1793. Warszawa, 1956.
157. Soroka J. Pamiętnik Jerzego Soroki paza i koniuszego księcia generała ziem podolskich 1772–1822. Tygodnik Ilustrowany. 1881. T. 2.
158. Staszic S. Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego / Red. S. Czarnowski. Kraków: Krakowska Spółka Wydawnicza, 1926. 223 s.
159. Volumina legum. T. 6. Petersburg, 1860. 208 s.
160. Volumina Legum. T. 7. Petersburg, 1860. 403 s.
161. Volumina Legum. T. 8. Petersburg, 1860. 590 s.
162. Volumina legum. T. 9. Kraków, 1889. 503 s.
163. Zaleski B. Korespondencja krajowa Stanisława Augusta z lat 1784 do 1792. Poznań, 1872. 258 s.
164. Zbior mów, głosów, przymówień, manifestów, remanifestów, etc. mianych na seymie roku 1786..., t. I, Warszawa 1787. 498 s.
165. Źródła dziejowe T. 19. Ziemie ruskie. Wołyń i Podole / Red. A. Jabłonowski. Warszawa: Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1889. II+128+367+XLVI s.

ЛІТЕРАТУРА

Дисертації:

166. Овсінський Ю. Фільваркове господарство в Подільському воєводстві Речі Посполитої у XVIII ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 – всесвітня історія / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2004
167. Стафійчук М. В. Олицька ординація у 1586–1629 роках: фундація, структура, механізм функціонування: дис. ...док. філософ. за спеціальністю 032 «Історія та археологія» / Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ, 2025.

Монографії:

168. Баттервік Р. Світло і племін. Річ Посполита, 1733–1795. Львів: Локальна історія. 2025. 576 с.
169. Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Біла Церква, 2006. 782 с.
170. Волошин Ю. Парафіяльна спільнота. Пирятинська протопопія другої половини XVIII ст. (соціально-історичний та історико-демографічний виміри). Львів: Український католицький університет 2023. 420 с.
171. Грушевський М. С. Барское староство. Исторические очерки (XV–XVIII вв.). Киев: Тип. имп. ун-та св. Владимира, 1894. 404 с.
172. Дашкевич Я. Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Упоряд.: А. Гречило та ін.; НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Г. Грушевського, Львівське відділення. Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2011. 791 с.
173. Зашкільняк Л. Вступ до методології історії. Львів: ЛОНМІО, 1996. 226 с.
174. Костомаров Н. Последние годы Речи Посполитой. Санкт-Петербург, 1870. 870 с.

175. Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел. Київ: Інститут української археографії, Академія Наук України, 1993. 186 с.
176. Крикун М. Подільське воєводство у XV–XVIII століттях: Статті і матеріали. Львів, 2011. 733 с.
177. Маркина М. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (социально-экономическое развитие). Киев: Издательство Киевского университета, 1961. 223 с.
178. Михайловський В. Еластична спільнота: Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х рр. XVI століття: монографія. Київ: Темпора, 2012. ххviii+448 с., іл., карти.
179. Михайловський В. Історія, мова, географія: топоніми середньовічного Поділля. Київ: Темпора. 2021. 412 с.: іл.
180. Михайловський В. Наші Королі – Reges Nostri. Володарі та династії в історії України (1340-1795). Київ: Темпора, 2023. 436 с.
181. Михайловський В., Вінниченко О., Тесленко І., Кулаковський П. «Прикладом своїх предків...». Історія парламентаризму на українських землях у 1386–1648 роках: Польське королівство та Річ Посполита / За ред. Віталія Михайловського; Студії з історії парламентаризму на українських землях у XIV–XX ст. Том І. Київ: Темпора, 2018. 384 с.
182. Носов Б. В. Установление российского господства в Речи Посполитой. 1756–1768 гг. Москва: Индрик, 2004. 729 с.
183. Павлова О. М. Товарна форма організації суспільного виробництва в умовах розвитку національної економіки України (другої половини XVII – кінця XVIII ст.): монографія. Луцьк: Видавництво «Терен», 2019. 480 с.
184. Романцов В. Український етнос: на одвічних землях та за їхніми межами (XVIII–XX століття). Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. 184 с.
185. Яковенко Н. Вступ до історії. Київ: Критика, 2007. 375 с.
186. Яковенко Н. Дзеркала ідентичності: дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII ст. Київ: Laurus, 2012. 472 с.

187. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / 3-тє вид., перероб. та розшир.; Український науковий інститут Гарвардського університету; Інститут Критики. Київ: Критика, 2006. 584 с.
188. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття: Волинь і Центральна Україна. Київ: Критика, 2008. 469 с.
189. Aleksandrowicz A. Różne drogi do wolności. Puławy Czartoryskich na przełomie XVIII i XIX wieku. Literatura i obyczaj. Puławy: Tow. Przyj. Puław, 2011. 377 s.
190. Aleksandrowicz A., Śladkowski W., Gerlecka R., Tworek S. Puławy w latach 1783–1795. Geneza intelektualnego kręgu Puław Czartoryscy i ich rezydencje. *Z przeszłości kulturalnej Lubelszczyzny* / Red. A. Aleksandrowicz. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1978. 370 s.
191. Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 2001. 406 s.
192. Banach W. Czartoryscy, czyli wieczna pogoń. Poznań: Wydawnictwo poznańskie, 2022. 558 s.
193. Baszanowski J. Handel wołami w Polsce w XVI–XVIII. Szczęsne, 2017. 328 s.
194. Borek P. Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja. Biblioteka Tradycji Literackich. 2001. Nr. VII. 423 s.
195. Całek A. Nowa teoria listu. Kraków: Biblioteka Jagiellońska – Księgarnia Akademicka. 2019. 452 s.
196. Czeppe M. Kamaryla Pana z Dukli. Kształtowanie się obozu politycznego Jerzego Augusta Mniszcha 1750–1763. Warszawa, 1998. 300 s.
197. Danilczyk A. W kręgu afery Dogrumowej. Sejm 1786 roku. Warszawa, 2010. 214 s.
198. Dernałowicz M. Portret Familii. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy. 1990. 346 s.

199. Dębicki L. Z. Puławy (1762–1830): monografia z życia towarzyskiego, politycznego i literackiego. Lwow: Księgarnia Gubrynowicza i Schmidta, 1887–1888: T. 1. 1887. 430 s.
200. Dukwicz D. Na drodze do pierwszego rozbioru: Rosja i Prusy wobec Rzeczypospolitej w latach 1768–1771. Warszawa: Instytut Historii PAN, 2022. 518 s.
201. Dukwicz D. Rosja wobec sejmu rozbiorowego warszawskiego (1772–1775). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Historii PAN, 2015. 330 s.
202. Dziubiński A. Na szlakach Orientu: handel między Polską a Imperium Osmańskim w XVI–XVIII wieku. Wrocław: “Leopoldinum”, 1998. 320 s.
203. Falniowska-Gradowska A. Królewszczyny i starostowie w dawnej Rzeczypospolitej. Wrocław – Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1984. 63 s.
204. Filipczak W. Sejm 1778 roku. Warszawa: Wydaw. Nauk. Semper, 2000. 364 s.
205. Filipczak W. Życie sejmikowe prowincji wielkopolskiej w latach 1780–1786. Łódź: Uniwersytet Łódzki. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2012. 676 s.
206. Filipow K. Order Świętego Stanisława. Białystok, 2009. 64 s.
207. Framing the Polish Family in the Past. Hrsg. von Piotr Guzowski und Cezary Kukło. Routledge. London – New York 2022. XII. 336 s.
208. Frączyk T. Adam Kazimierz Czartoryski: Biografia historyczno-literacka na tle przemian ideowych polskiego Oświecenia. Kraków, 2012. 591 s.
209. Grześkowiak-Krwawicz A. Dyskurs polityczny w Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Toruń, 2018. 470 s.
210. Guldon Z. Związki handlowe dóbr magnackich na prawobrzeżnej Ukrainie z Gdańskiem w XVIII wieku. Toruń, 1966. 202 s.
211. Ilski Z. System wyborczy do Izby Poselskiej, parlamentu Polski przedrozbiorowej, Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego. Wrocław: Atut, 2022. 352 s.

212. Jusupović M. Prowincjonalna elita litewska w XVIII wieku: działalność polityczna rodziny Zabiełłów w latach 1733–1795. Warszawa: Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, & Polskie Towarzystwo Historyczne, 2014. 488 s.
213. Kalinka W. Sejm Czteroletni. T. 1, cz. 1, ks. 1 i 2. Kraków: nakładem Księgarni Spółki Wydawniczej Polskiej. 1895.
214. Kantecki K. Stanisław Poniatowski. Kasztelan krakowski, ojciec Stanisława Augusta. Klinika Języka. 2021. 416 s.
215. Kolberg O. Podole. Dzieła wszystkie. T. 47. Z rękopisów i druków zebrała i opracowała Danuta Pawlakowa. Poznań 1994. 230 s.
216. Konopczyński W. Czartoryscy. Trzydzieści sześć życiorysów. Kraków 1938. 251 s.
217. Konopczyński W. Fatalny sejm 1744 r. / *Od Sobieskiego do Kościuszki. Szkice, drobiazgi, fraszki historyczne*. Kraków, 1921. 353 s.
218. Konopczyński W. Konfederacja Barska. T. 1. Poznań: Zysk i S-ka, 2017. 649 s.
219. Konopczyński W. Pierwszy rozbiór. Kraków, 2010. 342 s.
220. Konopczyński W. Stanisław Konarski Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej. 2016. 496 s.
221. Korzon T. Wewnętrzne dzieje Polski za panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego. Badania ze stanowiska historycznego i ekonomicznego. T. III. Kraków – Warszawa, 1897. 513 s.
222. Kościoły chrześcijańskie na Podolu / Red. Tadeusz M. Trajdos. Warszawa, 2015. 348 s.
223. Kraushar A. Książę Repnin i Polska w pierwszym czteroletciu panowania Stanisława Augusta, 1764–1768. Tom 1. Kraków, 1897. 407 s.
224. Król-Mazur R. Miasto trzech nacji. Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku. Kraków: Wydawnictwo Avalon, 2008. 386 s.
225. Kukło C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej / Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2009. 532 s.

226. Kuras K. Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego w czasach saskich. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, 2010. 365 s.
227. Kurtyka J. Podole w czasach jagiellońskich. Studia i materiały. T. IV. / Opracował Maciej Wilamowski; przedmowa Paweł Kurtyka; Wydział Historyczny Uniwersytetu Jagiellońskiego; Państwowa Wyższa Szkoła Wschodnioeuropejska w Przemyślu. Kraków: Societas Vistulana, 2011. 640 s.
228. Kuśnierz K. Sieniawa. Założenie rezydencjonalne Sieniawskich. Rozwój przestrzenny w XVII oraz XVIII wieku. Rzeszów, 1984. 107 s.
229. Lepsi K. Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX w. Wrocław, 1953. 65 s.
230. Lukowski J. Liberty's Folly: The Polish-Lithuanian Commonwealth in the Eighteenth Century, 1697–1795. London; New York: Routledge, 1991. 316 pp.
231. Łosowski J. Kancelaria grodzka chełmska od XV do XVIII w. Studium o urzędzie, dokumentacji, jej formach i roli w życiu społeczeństwa staropolskiego. Lublin, 2004. 444 s.
232. Łukowski G. T. The Szlachta and the Confederacy of Radom, 1764–1767/68. A Study of the Polish Nobility. Roma, 1977. 291 pp.
233. Majewska-Maszkowska B. Mecenat artystyczny Izabelli z Czartoryskich Lubomirskiej (1736–1816) / Seria: „Studia z historii sztuki”; pod red. Władysławy Jaworskiej, Stanisława Mossakowskiego, Jerzego Pietrusińskiego. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1976. 635 s.
234. Mączak A. Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII. Warszawa: Semper, 1994. 358 s.
235. Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i Kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w. Warszawa, 1985. 190 s.
236. Mączak A. Nierówna przyjaźń. Układy klientalne w perspektywie historycznej. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2003. 497 s.

237. Michalski J. Dyplomacja polska w latach 1764–1795. Historia dyplomacji polskiej. T. II (1572–1795) / Red. Z. Wójcik. Warszawa, 1982. 597 s.
238. Moniuszko A. Prawo sądowe Rzeczypospolitej szlacheckiej (XVI–XVIII w.): Zarys wykładu z wyborem źródeł. Warszawa: Wydawnictwo Campidoglio. 2017. 192 s.
239. Nadzieja J. Generał Józef Zajączek. Od Kamieńca do Pragi 1752–1774. Warszawa, 1964. 337 s.
240. Pałucki W. Drogi i bezdroża skarbowości polskiej w XVI i pierwszej połowie XVII wieku. Wrocław: Instytut Historii PAN, Ossolineum 1974. 232 s.
241. Pauszer-Klonowska G. Pani na Puławach. Opowieść o Izabeli z Flemingów Czartoryskiej. Warszawa: Czytelnik, 1988. 398 s.
242. Pawłowska-Kościelniak A. Formuły werbalne polskiej etykiety językowej od połowy XVIII do lat sześćdziesiątych XIX wieku. Analiza socjolingwistyczna, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. Łódź, 2014. 234 s.
243. Pezda J. Ludzie i pieniądze. Finanse w działalności Adama Jerzego Czartoryskiego i jego obozu na emigracji w latach 1831–1848. Kraków, 2003. 297 s.
244. Popiołek B. Dobrodziejki i klienci. Specyfika patronatu kobiecego i relacji klientalnych w czasach saskich. Warszawa: Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie 2020. 632 s.
245. Popiołek B. Kobiety świat w czasach Augusta II. Studia nad mentalnością kobiet z kręgów szlacheckich / Wyd. II poszerz. Kraków, 2018. 432 s.
246. Popiołek B., Nowak J. S. Wszyscy ludzie Elżbiety Sieniawskiej. Urzędnicy, oficjaliści dworscy, rzemieślnicy, kupcy i artyści kasztelanowej krakowskiej, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, 2023. 564 s.
247. Pułaski K. Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy. Monografie i wzmianki. T. 1. Brody: nakł. i dr. F. West; Warszawa: E. Wende, 1911. 261 s.

248. Pułaski K. Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy. Monografie i wzmianki. T. 2. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2004. 310 s.
249. Pułaski K. Lipińscy herbu Brodzicz i herbu Gozdawa: monografia historyczno-genealogiczna. Wiedeń, 1922. 47 s.
250. Rolle A. Józef Tadeusz Leszczyc Grabianka, starosta liwski i Teresa z Stadnickich, jego małżonka. Lwów, 1875. 126 s.
251. Rolle A.J. Pamiętnik delegatów kamienieckich. Sylwetki historyczne. Ser. VIII. Kraków, 1892. 114 s.
252. Rolnik D. Leonarda Marcina Świeykowskiego (1721–1793) ostatniego wojewody podolskiego życie codzienne i polityczne oraz myśli o Rzeczypospolitej. Katowice, 2016. 756 s.
253. Rolnik D. Portret szlachty czasów stanisławowskich, epoki kryzysu, odrodzenia i upadku Rzeczypospolitej w pamiętnikach polskich. Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego. 2009. 615 s.
254. Rolnik D. Szlachta koronna wobec konfederacji targowickiej: (maj 1792 – styczeń 1793). Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego. 2000. 182 s.
255. Rostworowski E. Sprawa aukcji wojska na tle sytuacji politycznej przed Sejmem Czteroletnim. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1958. 294 s.
256. Rousseau J.-J. Considérations sur le gouvernement de la Pologne et sur sa réformation projetée. Oeuvres Complètes. Vol. 3. Paris: Gallimard, 1964.
257. Serczyk W. Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim w drugiej poł. XVIII wieku. Warszawa, 1965. 170 s.
258. Serczyk W. Koliszczynna. Kraków, 1968. 173 s.
259. Sicińska K. Poliszczynna południowokresowa XVII i XVIII wieku (na podstawie epistolografii). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. 2013. 535 s.
260. Słaby A. Rządzicha oleszycka. Dwór Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej jako przykład patronatu kobiecego w czasach saskich. Kraków: Wydawnictwo LIBRON – Filip Lohner, 2014. 329 s.
261. Smoleński W. Konfederacja targowicka. Kraków, 1903. 463 s.

262. Srogosz T. Problemy sanitarno-zdrowotne w działalności administracji Rzeczypospolitej w okresie stanisławowskim, Łódź, 1993. 499 s.
263. Stroynowski A. Opozycja sejmowa w dobie rządów Rady Nieustającej. Studium z dziejów kultury politycznej. Łódź, 2006. 545 s.
264. Szoltysek M. Rethinking East-Central Europe. Family Systems and Co-Residence in Polish-Lithuanian Commonwealth. Bern, 2015. 1062 s.
265. Waliszewski K. Potoccy i Czartoryscy: walka stronnictw i programów politycznych przed upadkiem Rzeczypospolitej 1734–1763. T. 1: 1734–1754. Kraków: z Drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1887. 251 s.
266. Wejnert A. O starostwach w Polsce do końca XVIII wieku z dołączeniem wykazu ich miejscowości. Warszawa, 1877. 137 s.
267. Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa A. Spory graniczne polsko-litewskie w XV–XVII w. Wiadomości Studium Historii Prawa Litewskiego Uniwersytetu Stefana Batorego. Wilno: Drukarnia artystyczna „Grafika”, 1938. 200 s.
268. Zaleski B. Żywot księcia Adama Jerzego Czartoryskiego. T. 1. Poznań, 1881. 501 s.
269. Zamoyski A. Izabela. Opowieść o niezłomnej księżnej. Warszawa: Czytelnik, 2025. 292 s.
270. Zbigniew G. Urzędy i godności w dawnej Polsce. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1983. 281 s.
271. Zelińska T. Magnateria polska epoki saskiej. Funkcje urzędów i królewszczyn w procesie przeobrażeń warstwy społecznej. Warszawa–Wrocław 1977. 235 s.
272. Zelińska T. Poczet polskich rodów arystokratycznych. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1997. 591 s.
273. Zelińska Z. O sukcesji tronu w Polsce 1787–1790. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1991. 174 s.
274. Zelińska Z. Polska w okowach „systemu północnego” 1763–1766. Kraków: Arcana, 2012. 691 s.
275. Zelińska Z. Republikanizm spod znaku buławy: publicystyka Seweryna Rzewuskiego z lat 1788–1790. Warszawa, 1988. 205 s.

276. Zielińska Z. Studia z dziejów stosunków polsko-rosyjskich w XVIII wieku. Warszawa: Semper, 2001. 255 s.
277. Zielińska Z. Walka „Familii” o reformę Rzeczypospolitej 1743–1752. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1983. 384 s.
278. Zimmerman M. Lubomirscy w XVIII wieku. Rodzina i sprawy gospodarcze. Warszawa, 2024. 344 s.
279. Żojdź K. Wszyscy ludzie króla. Zygmunt III Waza i jego stronnicy w Wielkim Księstwie Litewskim w pierwszych dekadach XVII wieku. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2019. 454 s.

Статті:

280. Балабушевич Т. А. Східна Галичина в економічних зв'язках Центрально-Східної Європи наприкінці XVIII ст. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2014. Т. 156. С. 74–78.
281. Близняк М. Рента міщан Волині у XVIII столітті. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». *Серія «Історичні науки»*. Острог, 2024. Вип. 35. С. 19–36.
282. Борисевич С. О. Поміщицьке землеволодіння і землекористування на Поділлі (1793–1830 рр.). *Український історичний журнал*. 1992. № 3. С. 84–91.
283. Брославський В. Форми землеволодіння та землекористування Речі Посполитої на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2012. Вип. 1. С. 4–7.
284. Вінниченко О. Боснійські шляхтичі та доведення ними шляхетства на сеймику Подільського воєводства 1738 р. (До питання про замкненість шляхетського стану в Речі Посполитій). *Генеалогічні записки*. Львів, 2014. Вип. XII (нової серії VI). С. 49–64.
285. Вінниченко О. Чиншова шляхта на Поділлі і Південній Волині у 1740–1770-х роках. I. Кількість і персональний склад (На документальних

- матеріалах з маєтків Жевуських). *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 2006. Т. ССІІ: Праці Історично-філософської секції. С. 499–563.
286. Вінніченко О. Сеймики українських воєводств у 1569–1648 роках. «Прикладом своїх предків...». Історія парламентаризму на українських землях у 1386–1648 роках: Польське королівство та Річ Посполита / За ред. Віталія Михайловського; Студії зісторії парламентаризму на українських землях у XIV–XX ст. Том І. Київ: Темпора, 2018. С. 101–173.
287. Гайсенюк М. Подорожі Чарторійських 1780 і 1782 рр. на Волинь, Галичину й Поділля у спогадах сучасників. *Київські історичні студії*. 2025. № 2 (21). С. 72–83.
288. Гелей С., Левицька-Ревуцька О. Фільваркове господарство у Східній Галичині наприкінці XVIII – на початку XIX століття. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Гуманітарні науки*. Львів: Вид-во ЛТЕУ, 2019. Вип. 16. С. 6–26.
289. Даниляк П. Г. Барська конфедерація: хід подій та наслідки. *Український історичний журнал*. 2007. № 5. С. 134–145.
290. Дашкевич Я. Розселення вірменів на Україні в XI–XVIII ст. *Український історико-географічний збірник*. 1971. Вип. 1. С. 150–181.
291. Задорожнюк А. Б. Цехове законодавство міст і містечок Поділля кінця XVIII – першої половини XIX ст. згідно з правовими нормами магдебурзького права. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. 2005. Т. 14. С. 389–400.
292. Заяць А. Роль власників і старост у міському житті Волині XVI – першої половини XVII ст. *Історико-географічні дослідження в Україні*. 2019. Чис. 14. С. 26–45.
293. Кривошея І. І. Еволюція взаємин магнатів Потоцьких і християнських церков: на прикладі Правобережної України XVIII–XIX ст. *Гілея (наук. вісник): збірник наук. праць* / Гол. ред. В.М. Вашкевич. 2008. Вип. 15. С. 10–18.

294. Кривошея І. І. Князі Чарторийські в Україні: сторінки історії (до XVII ст.). *Інтродукція рослин*. 2000. № 2. С. 51–53.
295. Крикун М. З історії заселення Подільського воєводства в першій половині XVIII ст. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. № 2. 1965. С. 72–76.
296. Крикун М. Природний рух населення на Правобережній Україні у 80-х – на початку 90-х років XVIII ст. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. № 37. 2002. С. 62–72.
297. Крикун М. Витоки повітового устрою Подільського воєводства. *Подільське воєводство у XV–XVIII століттях: Статті і матеріали*. Львів, 2011. С. 83–105.
298. Крикун М. Границі Подольського воєводства в XV–XVIII вв. *Подільське воєводство у XV–XVIII століттях: Статті і матеріали*. Львів, 2011. С. 36–82.
299. Крикун М. Земські уряди на українських землях у XVI–XVIII ст. *Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях. Статті і матеріали*. Львів, 2012. С. 589–664.
300. Крикун М. Кількість і структура поселень Подільського воєводства в першій половині XVII ст. *Подільське воєводство у XV–XVIII століттях: Статті і матеріали*. Львів, 2011. С. 155–330.
301. Крикун М. Колонізація Подільського воєводства в першій половині XVIII ст. *Подільське воєводство у XV–XVIII століттях: Статті і матеріали*. Львів, 2011. С. 419–448.
302. Крикун М. Кордони й повітовий поділ Волинського воєводства в XVI–XVIII ст. *Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях: Статті і матеріали*. Львів: УКУ. 2012. С. 13–23.
303. Крикун М. Матеріали розмежувань Речі Посполитої з сусідніми державами на українських землях у 70–80-х роках XVIII століття. *Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII ст.: статті і матеріали*. Львів: УКУ, 2012. С. 457–470.

304. Крикун М. Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 року. *Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII ст.: статті і матеріали*. Львів: УКУ, 2012. С. 553–579.
305. Крикун М. Офірний реєстр Брацлавського воєводства 1789р. *Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII ст.: статті і матеріали*. Львів: УКУ, 2012. С. 471–552.
306. Крикун М. Переселення в Подільське воєводство у першій половині XVIII ст. *Подільське воєводство у XV–XVIII століттях: Статті і матеріали*. Львів, 2011. С. 399–418.
307. Крикун М. Повітовий поділ Подільського воєводства в останній чверті XVI – XVIII століття. *Подільське воєводство у XV–XVIII століттях: Статті і матеріали*. Львів, 2011. С. 141–154.
308. Крикун М. Повітовий устрій Подільського воєводства в XV–XVI ст. Перспективи джерелознавства історичної географії України. *Український археографічний щорічник*. Київ: Наук. думка, 1992. Вип. 1. С. 157–178.
309. Крикун М. Подимні реєстри Правобережної України першої і початку другої половини XVIII століття. *Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII ст.: статті і матеріали*. Львів: УКУ, 2012. С. 336–357.
310. Крикун М. Реєстри димів Правобережної України останньої чверті XVIII століття. *Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII ст.: статті і матеріали*. Львів: УКУ, 2012. С. 410–456.
311. Крикун М. Розмежування володінь Речі Посполитої та Османської імперії 1703 року. *Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII ст.: статті і матеріали*. Львів: УКУ, 2012. С. 284–335.
312. Крикун М. Соціальна структура населення Правобережної України наприкінці XVIII століття (за п'ятою ревізією). *Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII ст.: статті і матеріали*. Львів: УКУ, 2012. С. 580–588.

313. Крикун М. Шимон Єжи Церенович і його книга «Płac prawnych pręcas». *До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*. Т. 2. Київ – Львів, 2004. С. 377–406.
314. Макарова Л. В. Повинності залежного селянства Подільського воєводства у XVIII ст. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Вип. 4: На пошану професора А. О. Копилова. 2011. С. 485–494.
315. Михайловський В. М. Формування території історичного Поділля у другій половині XIV ст. *Український історичний журнал*. 2017. № 3. С. 67–82.
316. Михайловський В. Сейм Польського Королівства та Речі Посполитої в XV – першій половині XVII ст. «Прикладом своїх предків...». Історія парламентаризму на українських землях у 1386–1648 роках: Польське королівство та Річ Посполита / За ред. Віталія Михайловського; Студії зісторії парламентаризму на українських землях у XIV–XX ст. Том I. Київ: Темпора, 2018. С. 31–82.
317. Овсінський Ю. В. «Слобідська» політика магнатів Жевуських у їх маєтках у Подільському воєводстві Речі Посполитої (10 – 80-ті рр. XVIII ст.). *Гуржіївські історичні читання: Зб. наук. пр.* 2009. № 3. С. 46–53.
318. Овсінський Ю. В. Подільський фільварок у 20–80-х рр. XVIII ст.: основні типи та структура (на прикладі маєтків Жевуських). *Український селянин*. 2008. С. 205–208.
319. Овсінський Ю. Книги розпоряджень Міхала Жевуського адміністрації маєтків у Подільському і Волинському воєводствах (30–70-ті роки XVIII століття). *Записки НТШ. Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін* / Відп. ред. О. Купчинський. Львів, 2000. Т. CCXL. С. 53–71.
320. Овсінський Ю. Маєтковий комплекс Жевуських в Подільському воєводстві Речі Посполитої в XVIII ст. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2009. № 44. С. 59–72.

321. Овсінський Ю. Продукція подільських фільварків на галицькому ринку в 40–70-х роках XVIII ст. (за матеріалами маєтків Міхала Жевуського). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2019. С. 271–283.
322. Овсінський Ю. Фільваркова адміністрація подільсько-волинських маєтків Міхала Жевуського в 40–70-х роках XVIII ст. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2001. Вип. 37. Част. 1. С. 198–213.
323. Овсінський Ю. Фільваркове господарство Речі Посполитої XVIII ст. в оцінці польської історіографії. *Проблеми слов'янознавства*. 2005. Вип. 55. С. 29–40.
324. Перковський А. Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. *Історичні джерела та їх використання*. 1969. Вип. 4. С. 196–209.
325. Руда О. Поширення українсько польських історичних міфологем у польській історіографії кінця XIX – першої третини XX ст. *Wieki Stare i Nowe*. 2012. Nr. (4) 9. S. 114–128.
326. Скочиляс І. Організаційна структура Унійної церкви на Поділлі та реформи львівського єпископа Петра Білянського (1772–1793 роки). *Kościół chrześcijański na Podolu* / Red. Tadeusz M. Trajdos. Warszawa, 2015. S. 285–334.
327. Старовойтенко І. Просопографія: підходи до трактування змісту наукової дисципліни в історіографії. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2006. № 13. С. 6–27.
328. Старченко Н. Возні на Волині в останній третині XVI – на початку XVII ст.: судові урядники чи слуги?. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2008. № 8. С. 134–162.
329. Старченко Н. Стосунки пана і слуги “рукодайного” в контексті уявлень про вірність і зраду (Волинь та Наддніпрянщина в кінці XVI – першій половині XVII ст.). *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2006. № 6. С. 85–129.

330. Старченко Н. Умоцовані – прокуратори – приятелі. Хто вони? (становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.). *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2002. № 1; С. 111–144.
331. Тесленко І. Хто є хто в імперії “старого” князя. Острозька шляхта. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2008. №8. С. 119–133
332. Черкаська Н. О. Джерела з історії приватної архівістики у XVIII столітті (На прикладі архівів магнатурії Правобережної України). *Український археографічний щорічник*. 2012. 16. С. 7–23.
333. Шеретюк Р., Стоколос Н. Станіслав Конарський як видатний реформатор сфери освіти та виховання Речі Посполитої (середина – друга половина XVIII ст.). *Емінак*. 2018. № 1(2). С. 12–21.
334. Bednaruk W. Rozdwojone sejmiki lubelskie z 1776 roku. *Roczniki Humanistyczne*. 2013. 61. (2). S. 235–248.
335. Bednaruk W. Wkład szlachty lubelskiej w dzieło reformy państwa w pierwszych latach działalności Sejmu Wielkiego. *Roczniki Wydziału Nauk Prawnych i Ekonomicznych KUL*. 2009. Nr. 5(1). S. 105–119.
336. Bieniarzówna J. Projekty reform magnackich w połowie XVIII wieku (nowe dążenia ekonomiczne). *Przegląd Historyczny*. 1951. T. 42. S. 304–330.
337. Bilous N. Klientela Tomasza Zamoyskiego w województwie kijowskim (w świetle korespondencji z lat 1619–1637). *W kręgu patronatu kobiecego w XVII–XVIII wieku* / Red. B. Popiołek, U. Kicińska, A. Penkała–Jastrzębska, A. Słaby; Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie/ Kraków, 2018. S. 37–58.
338. Bondyra W. Urzędnicy grodzcy lubelscy w czasach saskich. Spisy. *Almanach Historyczny*. 2021. T. 23. S. 59–80.
339. Carney T. F. Prosopography: Payoffs and Pitfalls. *Phoenix*. 1973. № 27 (2). P. 156–179.
340. Ciesielski T. Antoniego Zabłockiego relacja o pobycie Katarzyny II i Józefa II w Chersoniu i na Krymie w roku 1787. *Verba volant, scripta manent. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Zbigniewowi Anusikowi w sześćdziesiątą*

- piątą rocznicę urodzin* / M. Karkocha, P. Robak (red.). Łódź: WUŁ, 2022. S. 175–223.
341. Czappe M. Budowanie wpływów dworu w prowincji w ostatnich latach panowania Augusta III. *Dwór a kraj. Między centrum a peryferiami władzy* / Red. R. Skowron, Zamek Królewski na Wawelu. Kraków 2003. S. 547–558.
342. Czeppe M. «Tytularne» urzędy ziemskie w czasach Augusta III. *Kwartalnik Historyczny*. T. 106 (3). 1999. S. 77–88.
343. Czeppe M. Szkoły pałacowe w XVIII wieku. Rekonesans. *Honestas et turpitudine. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku.* / Red. E. Dubas-Urwanowicz, M. Kupczewska, K. Łopatecki, J. Urwanowicz. Białystok, 2019. S. 567–578.
344. Danilczyk A. Afera Dogrumowej a konsolidacja opozycji antykrólewskiej w latach 1785–1786. *Kwartalnik Historyczny*. 2004. Nr. 111. Z. 4. S. 45–81.
345. Danowska E. Chleb dobrze zasłużonym. Lustracja starostwa mościskiego z 1627 r. *Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie*. 2017. Nr. LXII. S. 21–40.
346. Dormus K. Mecenat artystyczny Izabeli z Flemmingów Czartoryskiej. *W kręgu patronatu kobiecego w XVII–XVIII wieku* / Red. Kicińska U., Laszczak-Słaby A., Penkała-Jastrzębska A., Popiołek B. Kraków: Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, 2018. S. 285–294.
347. Dormus K. Narodziny nowego typu relacji rodzinnych na przykładzie listów Izabeli z Flemmingów Czartoryskiej do syna. *Kobiece kręgi korespondencyjne w XVII–XIX wieku* / Redakcja Bożena Popiołek, Urszula Kicińska, Agnieszka Słaby. Warszawa: Wydawnictwo DiG ; Bellerive-sur-Allier: La Rama, 2016. S. 201–214.
348. Dukwicz D. Czy rozbiór był wstrząsem? Problem reakcji społeczeństwa szlacheckiego Rzeczypospolitej na zabór części terytorium oraz utratę suwerenności w okresie pierwszego rozbioru. „*My i oni*”. *Spółeczeństwo nowożytnej Rzeczypospolitej wobec państwa* / Red. Wojciech Kriegseisen, IH PAN. Warszawa, 2016. S. 355–377.

349. Dukwicz D. Prestiż jako ważny czynnik w polityce imperialnej Rosji Katarzyny II na przykładzie tzw. sprawy dysydenckiej w Rzeczypospolitej. *Metody i środki oddziaływania imperiów: ideologia i praktyka polityczna państwa rosyjskiego/sowieckiego/rosyjskiego w latach 1689–2022*. Warszawa: Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk, 2024. S. 157–168.
350. Dukwicz D. Sekretne wydatki rosyjskiej ambasady w Warszawie w latach 1772–1790. *Gospodarka, społeczeństwo, kultura w dziejach nowożytnych. Studia ofiarowane Pani Profesor Marii Boguckiej* / Red. A. Karpiński, E. Opaliński, T. Wiślicz. Warszawa, 2010. S. 449–465.
351. Eisenstadt S., Roniger L. Patron-Client Relations as a Model of Structuring Social Exchange. *Comparative Studies in Society and History*. 1980. Nr. 22 (1). S. 42–77.
352. Filipczak W. Kobiety a kulisy litewskiej polityki w czasach schyłku dominacji Antoniego Tyzenhauza i po jego upadku (1779–1786). *Rocznik Lituanistyczny*. 2024. Nr 10. S. 101–128.
353. Filipczak W. Polsko-mołdawski konflikt handlowy w latach 1780–1785 a polityka wewnętrzna Stanisława Augusta Poniatowskiego. *Władza i polityka w czasach nowożytnych: dyplomacja i sprawy wewnętrzne*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2020. S. 123–142.
354. Filipczak W. Rozdwojone wołyńskie sejmiki poselskie w 1786 roku. *Res Historica*. 2013. Nr. 36. S. 163–190.
355. Filipczak W. Rugi poselskie i losy „rozdwojonych” sejmików przedsejmowych w latach 1778–1786. *Czasopismo Prawno-Historyczne*. 1997. T. 49 (1–2). S. 65–86.
356. Filipczak W. Sejmiki poselskie w 1776 roku wobec I rozbioru oraz sejmu rozbiorowego. *Między Barokiem a Oświeceniem. Czasy Rozbiorów* / 1 ed.; red. S. Achremczyk, E. Figura-Osełkowska, J. Kiełbik. Olsztyn: Instytut Północny im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie, 2024. S. 103–119.
357. Filipczak W. Sejmiki ziemi nurskiej 1780–1786. *Przegląd Nauk Historycznych*. 2014. Nr. 13(1). S. 23–62.

358. Filipczak W. Stronnictwo Regalistyczne w województwie Kijowskim 1780-1782. *Przegląd Nauk Historycznych*. 2009. T. 8 (1). S. 79–104.
359. Filipczak W. Uwagi o sejmikach litewskich w czasach Rady Nieustającej na tle praktyki parlamentarnej powiatu kowieńskiego. *Przegląd Nauk Historycznych*. 2020. Nr 19 (2). S. 71–103.
360. Filipczak W. Walka o mandaty poselskie w prowincji małopolskiej przed sejmem 1778 roku. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica*. 1996. T. 58. S. 103–127.
361. Filipczak W. Ziemskie urzędy sądowe w życiu politycznym województwa sandomierskiego w latach 1777–1783. *Przegląd Nauk Historycznych*. 2016. T. 15 (2). S. 191–214.
362. Gierowski J. A. Korespondencja urzędników latyfundialnych jako źródło do historii gospodarczej i społecznej. *Kraków–Małopolska w Europie środka. Studia ku czci profesora Jana M. Małeckiego w siedemdziesiątą rocznicę urodzin* / Red. K. Broński, J. Purchla, J. Szpak. Kraków, 1996. S. 93–98.
363. Głabisz G. P. Współpraca Stanisława Augusta z wielkopolskimi elitami politycznymi w dobie kampanii przedsejmowej 1776 r. *Wobec sejmików. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku. T.1* / Red. M. Kupczewska, K. Łopatecki. Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2024. S. 125–158.
364. Gonera M. Adam Kazimierz Czartoryski – marszałek i orator sejmu konwokacyjnego 1764. *Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Zeszyty Historyczne*. 2018. T. 17. S. 37–57.
365. Gonera M. Adam Kazimierz Czartoryski – orator Sejmu Wielkiego (w latach 1788–1789). *Najjaśniejsza Rzeczypospolita. Studia ofiarowane Profesorowi Andrzejowi Stroynowskiemu* / Red. M. Durbas. Częstochowa: Wydawnictwo Podobińskiego, 2019. S. 331–342.
366. Gonera M. Aktywność parlamentarna i oratorska Adama Kazimierza Czartoryskiego na sejmie 1782 roku. *Prace Naukowe Uniwersytetu*

- Humanistyczno-Przyrodniczego im Jana Długosza w Częstochowie. Zeszyty Historyczne. Zeszyty Historyczne (Częstochowa)*. 2019. T. 18. S. 47–68.
367. Gonera M. Exempla i sentencje w mowach sejmowych Adama Kazimierza Czartoryskiego. *Pamiętnik Literacki*. 2024. Nr. 3. S. 125–139.
368. Gonera M. Siedemnastowieczna wiedza o Czartoryskich. *Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць*. Миколаїв: Видавництво ЧДУ ім. Петра Могили, 2015. Вип. 14. С. 13–19.
369. Jablonowski A. Podole u schyłku wieku XV. *Ateneum pismo naukowe i literackie*. 1880. T. 2 (18). Z. 6. S. 526–545.
370. Jakimowicz K. Okoliczności powołania, kompetencje i skład osobowy lubelskiej Komisji Dobrego Porządku. *Rocznik Lubelski*. T. 41. 2015. S. 59–67.
371. Jurgaitis R. Funkcjonowanie sejmiku wileńskiego w latach 1717–1795: między szlacheckim parlamentaryzmem a samorządem. *Praktyka życia publicznego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI–XVIII wieku* / Red. U. Augustyniak i A.B. Zakrzewski. Warszawa, 2010. S. 35–53.
372. Jusupović M. Działalność Adama Kazimierza Czartoryskiego na początku Sejmu Czteroletniego. *Kwartalnik Historyczny*. 2009. R. 116. Nr 3. S. 43–72.
373. Kacperczyk U. Zmiany w składzie osobowym senatu i izby poselskiej w okresie Sejmu Wielkiego. *Miscellanea Historico-Archivistica*. 2010. T. 17. S. 97–124.
374. Kargol T. Między Sławutą a Tarnowem. Podróże współpracowników i administratorów dóbr wołyńskich i ukraińskich ks. Hieronima Sanguszki na przełomie XVIII i XIX wieku. *Galicja. Studia i materiały*. 2021. Nr. 7. S. 163–191.
375. Kędelski M. Spis ludności Kamieńca Podolskiego z 1795 roku. *Genealogia*. 2000. T. 12. S. 103–225.
376. Kicińska U. „Co moment wyglądałam łaski Pańskiej WM Pani i Dobrodziki” – korespondencja Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, kasztelanowej krakowskiej z Joanną Gołyńską, ksienią jarosławskich benedyktynek jako przykład relacji klientalnych w czasach saskich. *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*. T. 120. 2023. S. 241–260.

377. Kicińska U. „Starać się o to będę we wszystkim za dosyć uczynić woli Dobrodziejki” – środowisko dworskie Zofii Marii z Sieniawskich Denhoffowej (zm. 1771), wojewodziny połockiej. Analiza na podstawie responsów zarządców dóbr. *Historia Slavorum Occidentis*. 2025. Nr. 3(46). S. 124–152.
378. Kicińska U. „Zaufanie mi w interesach śp. JW. Państwa i Dobrodziejstwa było wypróbowane”: współpraca urzędników dworskich z Katarzyną z Potockich Kossakowską (1722–1803), kasztelanową kamieńską. *Przegląd Nauk Humanistycznych*. 2023. T. 22. Nr 1. S. 79–106
379. Kicińska U. Political activity of widows as an example of shaping cliental dependencies in the second half of the seventeenth and eighteenth centuries. *Theatrum Historiae*. 2019. Nr. 24. S. 41–53.
380. Kicińska U. Powinności zarządcy majątku szlacheckiego w czasach saskich na przykładzie dworu Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, kasztelanowej krakowskiej. *Saeculum Christianum*. 2024. № 31(2). S. 113–125.
381. Kicińska U. Zofia Maria z Sieniawskich Czartoryska – życie w cieniu matki i męża? *Słynne kobiety w Rzeczypospolitej XVIII wieku* / Red. A. Roćko, M. Górka. Warszawa, 2017. S. 59–75.
382. Kiryk F. Miasto trzech nacji. Ze studiów nad późnośredniowiecznym Kamieńcem Podolskim. *Roczniki Humanistyczne Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*. T. XLVIII. Z. 2. *Cursus mille annorum. Prace ofiarowane Profesorowi Eugeniuszowi Wiśniewskiemu*. Lublin, 2000. S. 205–221.
383. Konczacki Z. A. Economic and social thought in Poland during the period between the partitions (1772–1795). *The Polish Review*. 1994. Vol. 39. No. 2. P. 169–183.
384. Kosińska R. Sejmiki Poselskie 1766 Roku. *Kwartalnik Historyczny*. 2019. T. 125 (4). S. 861–899.
385. Kosińska U. Stanisław Poniatowski niezwykły ojciec króla Stanisława Augusta. *Pamiętniki Stanisława Augusta i ich bohaterowie* / Red. A. Grześkowiak-Krwawicz. Warszawa, 2015. S. 89–111.

386. Kowalski M. Państwo magnackie w strukturach polityczno-administracyjnych Rzeczypospolitej Szlacheckiej na przykładzie Ordynacji Zamojskiej. *Przegląd Geograficzny*. 2009. Nr. 81 (2). S. 173–203.
387. Krywoszeja I. Ród Czartoryskich na Ukrainie od prawosławia do katolicyzmu. *Czartoryscy – Polska – Europa. Historia i współczesność* / Red. Zbigniew Baran. Kraków, 2003. S. 101–106.
388. Kucharski A. Epidemie i choroby w doniesieniach polskiej prasy rękopiśmiennej z drugiej połowy XVIII w. *Wiek Oświecenia*. 2021. Nr. 37. S. 11–41.
389. Kucharski A. Magnaci w przekazach polskiej prasy rękopiśmiennej na temat sejmików z drugiej połowy XVIII w. *Wobec sejmików. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku. T. 1* / Red. M. Kupczewska, K. Łopatecki. Białystok, 2024. S. 323–349.
390. Kukło C. Czy rodzina doby późnofeudalnej jest nadal atrakcyjnym polem badawczym? *Kwartalnik Historyczny*. 2024. T. 130. Nr 4. S. 691–732.
391. Kukło C. Struktury demograficzne i etniczne miast prywatnych w Koronie w XVI–XVIII wieku. *Uwagi wstępne. Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*. 2016. T. 77. S. 319–356.
392. Kula E. Wizytacja Adama Kazimierza Czartoryskiego szkół Wołyńskich i Ukraińskich i jej znaczenie dla Komisji Edukacji Narodowej. XVIII amžiaus studijos. T. 5. *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė Luomas. Pašaukimas. Užsiėmimas*. 2019. S. 157–177.
393. Kuras K. Partie i facje w schyłkowym okresie rządów Augusta III Sasa. *Przegląd Nauk Historycznych*. 2013. Nr. 12 (1). S. 61–90.
394. Kuras K. Pojedynek, który niczego nie rozstrzygał. Starcie Karola Tarły i Augusta Aleksandra Czartoryskiego o rękę Zofii Denhoffowej. Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie: Pasaż wiedzy. URL: <https://wilanow-palac.pl/pasaz-wiedzy/pojedynek-ktorego-niczego-nie-rozstrzygal-starcie-karola-tarly-i-augusta-aleksandra-czartoryskiego-o-reke-zofii-denhoffowej>

395. Kuras K. Świat współpracowników Augusta A. Czartoryskiego. Problemy badawcze. *Nad społeczeństwem staropolskim. Kultura, instytucje i struktury społeczne w XVI–XVIII stuleciu* / Red. K. Łopatecki, W. Walczak. Białystok, 2007. S. 157–168.
396. Kurtyka J. Nadanie starostwa podolskiego Teodorykowi z Buczacza z r. 1442 (z dziejów królewskich na Podolu w XV i XVI wieku). *Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Folia 21: Studia Historica III*. Kraków, 2004. S. 69–102.
397. Kurtyka J. Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i 1. połowie XV wieku. Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu. T. I. / Red. F. Kiryk. Kraków: Wydawnictwo o Naukowe Akademii i Pedagogicznej, 2000. S. 9–59.
398. Kurtyka J. Problem klienteli możnowładczej w Polsce późnośredniowiecznej. Genealogia. *Władza i społeczeństwo w Polsce średniowiecznej* / Red. A. Radziwiński i J. Wroniszewski. Toruń, 1999. S. 47–124.
399. Lukowski J. The Peasantry of Poland-Lithuania on the Eve of the French Revolution. *History of European Ideas*. 1990. № 12 (3). S. 377–393.
400. Łojek J. Polityczna rola prasy polskiej 1661–1831. *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej*. 1980. T. XIX/2. S. 7–13.
401. Maciejewski J. Specyfika rękopiśmiennego obiegu literatury w XVI–XVIII wieku. *Napis*. 2002. T. 8. S. 3–14.
402. Macuk A. Udział magnatów w sejmikach litewskich za panowania Augusta III (1735–1763). *Wobec sejmików. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku. T. 2* / Pod red. Marty Kupczewskiej i Karola Łopateckiego. Białystok, 2024. S. 369–402.
403. Maksimowicz K. Seweryn Rzewuski w nowej rodzinie: (lata 1779–1788). *Pamiętnik Literacki*. 1993. T. 84 (2). S. 135–166.
404. Mączak A. “Ani darów brać będziesz...”. *Świat pogranicza* / Red. M. Nagielski, A. Rachuba, S. Górzyński. Warszawa: DiG, 2003. S. 223–230.
405. Mądziak M. Powstanie i pierwsze lata działalności Kompanii Czarnomorskiej (1782–1785). *Rocznik Lubelski*. 1979. T. XXI. S. 77–91.

406. Mądzik M. Z dziejów polskiego handlu na побереżu Morza Czarnego w końcu XVIII. *Annales Universitatis Mariae curie-Skłodowska. Sectio F.* 1973. Vol. XXVIII. S. 205–224.
407. Michalski A. O pochodzeniu i początkach kariery domu książąt Czartoryskich. *Ślupskie Studia Historyczne.* 2013. Nr. 19. S. 47–71.
408. Michalski J. Konflikt między kuzynami (Stanisław August i Adam Kazimierz Czartoryski w latach 1775–1776). *Studia i szkice historyczne z XVIII i XIX wieku* / Red. Z. Zielińska. Kraków: Arcana, 2020. S. 514–522.
409. Michalski J. Miasta polskie w XVIII wieku. *Studia i szkice historyczne z XVIII i XIX wieku* / Red. Z. Zielińska. Kraków: Arcana, 2020. S. 50–70.
410. Michalski J. Plan Czartoryskich naprawy Rzeczypospolitej. *Studia i szkice historyczne z XVIII i XIX wieku. T. 1: Polityka i społeczeństwo* / Red. W. Kriegseisen, Z. Zielińska. Warszawa: Stentor, 2007. S. 316–328.
411. Michalski J. Początki opozycyjnej działalności Franciszka Ksawerego Branickiego. *Studia i szkice historyczne z XVIII i XIX wieku* / Red. Z. Zielińska. Kraków: Arcana, 2020. S. 458–513.
412. Michalski J. Pomysły uaktywnienia gospodarki polskiej w pierwszej połowie panowania Stanisława Augusta. *Studia i szkice historyczne z XVIII i XIX wieku.* / Red. Z. Zielińska. Kraków: Arcana, 2020. S. 90–103.
413. Michalski J. Problematyka reform miejskiej w pierwszych latach panowania Stanisława Augusta. *Studia i szkice historyczne z XVIII i XIX wieku.* / Red. Z. Zielińska. Kraków: Arcana, 2020. S. 636–655.
414. Michalski J. Publicystyka I parapublicystyka doby sejmu 1776 roku. *Studia i szkice historyczne z XVIII i XIX wieku* / Red. Z. Zielińska. Kraków: Arcana, 2020. S. 353–403.
415. Michalski J. Rejtan i dylematy Polaków w dobie pierwszego rozbioru. *Kwartalnik Historyczny.* 1986. R. 93 (4). S. 969–1013.
416. Michalski J. Rzekoma próba oderwania Wielkiego Księstwa Litewskiego od Rzeczypospolitej po I rozbiorze. *Studia i szkice historyczne z XVIII i XIX wieku* / Red. Z. Zielińska. Kraków: Arcana, 2020. S. 337–343.

417. Michalski J. Sejmiki poselskie 1788 roku (cz. II). *Przegląd Historyczny*. 1960. T. 51 (2). S. 331–367.
418. Michalski J. Stanisław August Poniatowski (1732–1798). *Studia i szkice historyczne z XVIII i XIX wieku* / Red. Z. Zielińska. Kraków 2020. S. 721–735.
419. Michalski J. Zagadnienie polityki antycechowej w czasach Stanisława Augusta. *Studia i szkice historyczne z XVIII i XIX wieku.* / Red. Z. Zielińska. Kraków: Arcana, 2020. S. 31–49.
420. Miławicki M. Wspólnoty zakonne w Kamieńcu Podolskim w XVIII wieku. *Kościoły chrześcijańskie na Podolu* / Red. Tadeusz M. Trajdos. Warszawa, 2015. S. 201–284.
421. Miłuński M. Zarząd dóbr Bogusława Radziwiłła w latach 1636–1669. *Administracja i życie codzienne w dobrach Radziwiłłów (XVI–XVIII w.)* / Red. Urszula Augustyniak. Warszawa: Wydawnictwo DiG, Instytut Historyczny UW, 2009. S. 195–283.
422. Motylewicz J. Kupcy z krajów imperium tureckiego w handlu naddniestrzańskim w połowie XVIII wieku. *Res Gestae. Czasopismo Historyczne*. 2015. T. 3. S. 375–386.
423. Motylewicz J. Wymiana towarowa w rejonie środkowego biegu Dniestru w połowie XVIII wieku w świetle rejestru komory celnej w Kamieńcu Podolskim. *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu. T. 1* / Pod red. F. Kiryka. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2000. S. 257–270.
424. Mucha J. Organizacja diecezji kamienieckiej do 1795 roku. *Roczniki Teologiczno-Kanoniczne*. 1983. T. 30. Z. 4. S. 61–284.
425. Nowak J. S. Hutnictwo szklane w dobrach podolskich rodów Sieniawskich, Czartoryskich i Tarłów. Michunki Lasowe, Stare Sioło, Berezówka, Latyczów (1721–1782). *Rozprawy Muzeum Narodowego w Krakowie. Seria nowa*. 2012. T. V. S. 83–115.
426. Orłowski R. Dzieje dóbr Ordynacji Zamojskiej do końca Rzeczypospolitej szlacheckiej. *Annales Universitatis Mariae Curie – Skłodowska*. 1968. T. 2 (8). S. 145–169.

427. Orłowski R. Oczynszowanie włościan w dobrach Andrzeja Zamojskiego. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio H. Oeconomia*. 1967. Vol. 1, 7. S. 119–140.
428. Ostrowska U. Koncepcje wartości patriotyzmu na tle historycznym. *Filozofia Edukacji*. 2019. Nr. 1 (1). S. 33–56.
429. Parent A. The Pen and the Scythe: The Peasant Question in the 18th-Century Polish-Lithuanian Commonwealth in the Writings of Contemporary French Littérateurs. *Lithuanian Historical Studies*. 2023. Vol. 27. Issue 1. P. 1–27.
430. Pelczar R. Jezuici w Kamieńcu Podolskim 1608–1773. *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta. Vol. 1* / Red. Feliks Kiryk. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2000. S. 193–213.
431. Perłakowski A. Between Liberty and Crisis. The Sejm of the Commonwealth during the Reign of the Wettin Dynasty on the Polish Throne in 1697–1763. *Przegląd Sejmowy*. 2021. Vol. 29. Nr. 6 (167). P. 255–285.
432. Pezda J. “Godłem moim było i będzie zawsze: kraj – jego dobro i jego wola”: przyczynek do historii rodu Czartoryskich. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*. 2023. Nr. 150 (1). S. 27–45.
433. Pezda J. Zbiory rękopisów Biblioteki XX Czartoryskich w Krakowie. *Bibliotheca Nostra: śląski kwartalnik naukowy*. 2009. Nr. 2/2. S. 11–18.
434. Popiołek B. Najniższy podnóżek, sługa i więzień pański. Klientalne listy prośbne czasów saskich. *Krakowskie Studia Małopolskie*. 2011. T. 16. S. 333–348.
435. Popiołek B. Piwo dla ludzi, wódka dla koni: Szlacheckie rejestry drogi w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej. *Saeculum Christianum*. 2024. Nr. 31 (1). S. 194–207.
436. Rogulski J. Czy badania pamięci rodziny mogą rozświecić mroki genealogii? Nowe spojrzenie na pochodzenie książąt Czartoryskich. *Studia Źródłoznawcze. Commentationes*. 2023. T. LXI. S. 59–87.

437. Rolnik D. Kariera polityczna Leonarda Marcina Świeykowskiego: od podsędką do wojewody – przypadek czy nowe zasady kształtowania się elit w czasach Stanisława Augusta? *Res Historica*. 2018. Nr. 46. S. 181–201.
438. Rolnik D. O moralnych aspektach bogacenia się niektórych przedstawicieli szlachty i magnaterii polskiej w końcu XVIII wieku. *Eticke parametre ekonomického prostredia krajín V4 pred vstupom do EU zborník z medzinarodnej vedeckej konferencie „Etika v ekonomickom prostredí II”*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, Ekonomická fakulta. 2003. S. 171–181.
439. Rolnik D. Order Świętego Stanisława w Rzeczypospolitej – jego dzieje i znaczenie (1764–1795). *Order Świętego Stanisława. 250 lat historii*. / Red. D. Nawrot. Będzin–Katowice, 2017. S. 33–69.
440. Rolnik D. Świat niematerialny w życiu aspiranta do “stanu magnackiego”. O systemie wartości i charakterze ostatniego wojewody podolskiego Leonarda Marcina Świeykowskiego (1721–1793). *Honestas et turpitude. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku* / Red. E. Dubas-Urwanowicz, M. Kupczewskiej, K. Łopateckiego, J. Urwanowicza. Białystok, 2019. S. 579–596.
441. Rychel-Mantur D. Matuszewiczowie i ich związki z przedstawicielami rodu Czartoryskich. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*. 2023. Nr. 150 (1). S. 139–152.
442. Serczyk W. Korespondencja oficjalistów w dobrach Potockich na Ukrainie w drugiej połowie XVIII wieku. *Poprzez Stulecia księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Antoniemu Podrazie w 80. rocznicę Jego urodzin*. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze “Historia Iagellonica”, 2000. S. 119–125.
443. Sicińska K. Zakończenie listu w korespondencji z XVII i XVIII w. jako makroakt etykietalny. *Forum Lingwistyczne*. 2025. Nr. 13 (1). S. 1–18.
444. Skowroński P. Zmagania o kształt osobowy Sejmu 1773–1775. *Kwartalnik Historyczny*. 2020. T. 127 (2). S. 233–272.
445. Słaby A. Kobiety w kręgach administracyjnych latyfundium magnackiego – na przykładzie dóbr Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej. *Epistolografia w*

- dawnej Rzeczypospolitej. T. 6: Stulecia XVI–XIX: nowa perspektywa historyczna i językowa* / Red. P. Borek, M. Olma. Kraków: Collegium Columbinum, 2015. S. 279–290.
446. Słaby A. Szlachcianki na politycznej scenie czasów saskich – polityka czy obrona interesów domowych? *Wnuczki Pandory. Kobieta w społeczeństwie od starożytności do współczesności* / Red. A. Głowcka-Peńczyńska, K. Gysińska-Jarmuła, M. Opiola-Cegiełka. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, 2016. S. 71–83.
447. Sossa R. Polityczne i administracyjne granice ziem ukraińskich w pracach Guillaume’a Beauplana. *Z dziejów Kartografii*. 2022. T. 24. S. 341–356.
448. Srogosz T. Początki budowy stronnictwa królewskiego na Ukrainie przez Józefa Gabriela Stempkowskiego (koniec lat sześćdziesiątych – początek siedemdziesiątych XVIII w.). *Przegląd Nauk Historycznych*. 2006. T. 5 (1). S. 171–183.
449. Stanek W. Konfederacja sejmowa z 1776 roku: narzędzie dworskiego zamachu stanu. *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Historia*. 1993. T. 28. Nr. 259. S. 125–148.
450. Starchenko N. Patronage system as a formal power mechanism in the early modern Polish-Lithuanian Commonwealth. *W kręgu patronatu kobiecego w XVII–XVIII wieku* / Red. B. Popiołek, U. Kicińska, A. Penkała-Jastrzębska, A. Słaby; Kraków: Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie. 2018. S. 17–36.
451. Starchenko N. Dochody czy służba? Zabezpieczenie urzędników sądowych: II Statut Litewski a rzeczywistość Wołynia w końcu XVI i na początku XVII wieku. *Rocznik Lituanistyczny*. 2023. T. 8. S. 113–141.
452. Stone L. Prosopography. *Daedalus*. 1971. Vol. 100 (1). P. 46–97.
453. Stroynowski A. Cele i skutki rozdzielenia sejmiku podolskiego w 1786 roku. *Wieki Stare i Nowe*. 2019. Nr. 8 (13). S. 99–110.
454. Stroynowski A. Metody walki parlamentarnej w toku dyskusji nad reformą królewsczyzn na Sejmie Czteroletnim. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica*. 1981. Nr. 10. S. 35–48.

455. Stroynowski A. Między patriotyczną deklaracją a realizacją zobowiązań w świetle diariuszy sejmowych z XVIII w. *Między obowiązkami, przywilejami a prawem Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku: społeczeństwo w obronie państwa polsko-litewskiego* / Warszawa: Arx Regia, Ośrodek Wydawniczy Zamku Królewskiego w Warszawie – Muzeum, 2018. S. 243–261.
456. Stroynowski A. Od Rybeńki do Panie Kochanku. Zmiana wizerunku magnata w XVIII wieku. *Honesta et turpitude. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku* / Red. E. Dubas-Urwanowicz, M. Kupczewska, K. Łopatecki, J. Urwanowicz. Białystok, 2019. S. 481–503.
457. Stroynowski A. Pierwszy „wolny” sejm stanisławowski 1778 (główne problemy obrad). *Folia Historica*. 1990. T. 37. S. 35–66.
458. Stroynowski A. Polityczna rola Izabeli Czartoryskiej. *Przegląd Zachodniopomorski*. Nr. 27. Z. 2. 2012. S. 41–55.
459. Stroynowski A. Walory Szkoły Rycerskiej w opinii sejmowej. *Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Rocznik Polsko-Ukraiński*. 2015. T. 17. S. 11–28.
460. Stroynowski A. Wychowawcze cele oświeconego sarmatyzmu. *Rocznik Polsko-Ukraiński*. 2014. T. 16. S. 395–404.
461. Syta K. Jan Józef Witoszyński – archiwista Sieniawskich i Czartoryskich z XVIII wieku: Przyczynek do dziejów archiwistyki prywatnej okresu staropolskiego. *Archiwista Polski*. 2002. № 2. S. 23–35.
462. Szczepaniak J. Katolicy na Podolu od końca XVIII do połowy XIX stulecia (przegląd dotychczasowych badań i nowe dane statystyczne). *Textus et Studia*. 2016. Nr. 4 (8). S. 63–106.
463. Szczygielski W. U progu przełomu politycznego w obradach Sejmu Wielkiego w początkach drugiej połowy roku 1790. *Przegląd Nauk Historycznych*. 2014. T. 13 (1). S. 63–99.
464. Szwaciński T. Sejmiki poselskie przed konwokacją 1764 r. *Kwartalnik Historyczny*. 2006. R. CXIII. Nr 1. S. 19–56.

465. Szwaciński T. Starania Czartoryskich O wciągnięcie Rosji W Sprawy Polskie W 1754 Roku (sprawa Rzekomej Gwarancji). *Kwartalnik Historyczny*. 2020. T. 127 (3). S. 507–540.
466. Szymborski G. Wykorzystanie i kontrola wojska jako przedmiot gry politycznej i obrad sejmu konwokacyjnego w dobie bezkrólewia 1764 roku. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica*. 2017. Nr. 98. S. 55–69.
467. Tarnowska A. Periodyki późnej epoki stanisławowskiej jako źródła dla historyka prawa ustrojowego. O „Gazecie Narodowej i Obcej” oraz „Pamiętniku Historyczno-Polityczno-Ekonomicznym”. *Czasopismo Prawno-Historyczne*. 2018. Nr. 70 (1). S. 291–312.
468. Tomasz W. Ucieczki chłopów „na Podole” w XVIII w. w perspektywie dokumentów wiejskich. *Res Historica*. 2024. Nr 57. S. 957–972.
469. Tomczyk G. Stronnictwo królewskie na sejmie 1776 roku. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica*. 1993. T. 49. S. 35–47.
470. Trajdos T. Sumariusz dokumentów i akt majątkowych biskupstwa kamienieckiego z 1759 roku. *Miscellanea Historico-Archivistica*. 2018. T. 25. S. 267–280.
471. Tyburski W. Sprawiedliwość i równość w interpretacji liderów polskiej myśli oświeceniowej. *Ruch Filozoficzny*. 2024. Nr. 79 (2). S. 7–30.
472. Tygielski W. Stronnictwo, które nie mogło przetrwać. *Przegląd Historyczny*. 1985. T. 76. S. 207–231.
473. Wiśniewska D. Dla dobra rodziny. Wokół działalności Ludwika z Poniatowskich Zamoyskiej w latach 1751-1772. *Przegląd Historyczny*. 2017. T. 108 (4). S. 673–685.
474. Wiśniewska-Józwiak D. Dzierżawa Wieczysta I Emfiteuza W Polskim Prawie Przedrozbiorowym. *Przegląd Nauk Historycznych*. Nr. 13 (2). 2014. S. 133–145.
475. Włodarski A. Wzrost i stagnacja gospodarki chłopskiej. Przypadek starostwa Chmielnickiego w XVIII w. *Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych*. 2019. Tom LXXX. S. 139–186.

476. Woźnicki M. Reformy ceł i podatków w Rzeczypospolitej w latach 1764–1766. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio F – Historia*. 2014. Nr. 69. S. 151–166.
477. Zielińska E. Działalność Polsko-Rosyjskiej Komisji Granicznej w latach 1780–1781. *Kwartalnik Historyczny*. 2022. T. 129. Nr 3. S. 555–593.
478. Zielińska E. Problem Cenzury W Sejmowych Diariuszach Drukowanych Epoki stanisławowskiej Na przykładzie Diariusza Sejmu 1776 r. *Studia Źródłoznawcze. Commentationes*. 2022. T. 60. S. 93–109.
479. Zielińska T. Oficjaliści w dobrach magnackich w XVIII wieku jako urzędnicy ziemscy. *Świat pogranicza* / Red. M. Nagielski, A. Rachuba, S. Górzyński. Warszawa, 2003. S. 267–281.
480. Zielińska Z. Królewska familia – książęta Czartoryscy. *Pamiętniki Stanisława Augusta i ich bohaterowie* / Pod red. Anny Grześkowiak-Krwawicz. Warszawa: Ośrodek Badań nad Epoką Stanisławowską. Muzeum Łazienki Królewskie, 2015. S. 113–139.
481. Zióntek A. Tadeusz Grabianka – starosta liwski i Król Nowego Izraela. Uwagi na marginesie biografii. *Rocznik Liwski*. T. VI. 2012–2013. S. 241–260.

Довідникові видання:

482. Люстрації королівщин українських земель XVI–XVIII ст.: матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; уклад. Р. Майборода. Київ, 1999. 313 с.
483. Deputaci Trybunału Koronnego 1578–1794. V: 1751–1794. Spis / Oprac. J. Ternes. Cz.. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe. 2017. 359 s.
484. Filipczak W. Chronologia sejmów z lat 1764–1793. Chronologia sejmów Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1569-1793) / Red. L.A. Wierzbicki and D. Kupisz, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2021. 336 s.
485. Konopczyński W. Chronologia sejmów polskich 1493–1793. Kraków, 1948. 169 s.

486. Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku: spisy. T. 3: Ziemie ruskie. Zeszyt 3: Urzędnicy Podolscy XIV–XVIII wieku: spisy / Opr. E. Janas, W. Kłaczewski, J. Kurtyka, A. Sochacka. Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 1998. 443 s.

Словники та енциклопедії:

487. Михайловський В. М. Подільське генеральне староство. Енциклопедія історії України: Т. 8. Па – Прик / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2011. С. 305.
488. Тесленко І. Клієнтела князя Василя-Костянтина Острозького. Острозька академія: історія та сучасність культурно–освітнього осередку: енциклопедичне видання / Ред. І. Пасічник та ін., Острог: Видавництво Національного університету „Острозька академія”, 2019. С. 233–240.
489. Aleksandrowska E. Książnin Franciszek Bogoria Dionizy. *Polski słownik biograficzny*. T. 13. Wrocław, 1967–1968. S. 122–126.
490. Buczek K. Drużbacki Michał h Lew. *Polski Słownik Biograficzny*. T. 5. Kraków, 1939. S. 403.
491. Dąbrowski R. Czartoryski Adam Kazimierz. *Słownik polskiej krytyki literackiej 1764–1918: hasła osobowe* / Red. Teresa Kostkiewiczowa, Grażyna Borkowska, Magdalena Rudkowska. Toruń, 2024. S. 310–315.
492. Dworzaczek W. Leszczyński Rafał h. Wieniawa. *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1972. T. 17. S. 139–141.
493. Dygdała J. Raczyński Kazimierz. *Polski Słownik Biograficzny*. T. 29. Kraków, 1986. S. 644–653.
494. Grosfeld B. Potocki Eustachy h. Pilawa. *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław – Warszawa – Kraków. 1983. T. 28. S. 804–807.
495. Hejnosz W. Bogusz Antoni z Ziemblin. *Polski Słownik Biograficzny*. T.2. Kraków, 1936. S. 215.
496. Kądziała Ł. Rzewuski Kazimierz h. Krzywda. *Polski Słownik Biograficzny*. T. 34. Wrocław–Warszawa–Kraków. 1992. S. 115–127.

497. Konopczyński W. Czartoryski Aleksander August. *Polski słownik biograficzny*. T. 4. Kraków, 1938. S. 272–275.
498. Koryn A. Orłowski Józef. *Polski Słownik Biograficzny*. T. 24. Wrocław, 1979. S. 226–230.
499. Link-Lenczowski A. Poniatowska z Czartoryskich Konstancja. *Polski słownik biograficzny*. T. 27. Wrocław, 1983. S. 409–411.
500. Manteufflowa M. Grzymała Wincenty. *Polski słownik biograficzny*. T. 9. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1960–1961. S. 118–119.
501. Michalski J. Lipiński Józef Kazimierz. *Polski Słownik Biograficzny*. T. 17. Wrocław, 1972. S. 389–390.
502. Michalski J. Lubomirska z Czartoryskich Izabela (Elżbieta). *Polski słownik biograficzny*. T. 17. Wrocław, 1972. S. 626–627.
503. Michalski J. Lubomirski Stanisław. *Polski Słownik Biograficzny*. T. 18. Wrocław, 1973. S. 54–55.
504. Nieć J. Czetwertyński-Światopełk Aleksander. *Polski Słownik Biograficzny*. T. 4. Kraków, 1938. S. 357–358.
505. Pachonński J. Z. Dembowski (vel Dębowski) Józef. *Polski Słownik Biograficzny*. T. 5. Kraków, 1939–1946. S. 92–93.
506. Palkij H. Rzewuski Michał Józef (Józef Michał) h. Krzywda. *Polski Słownik Biograficzny*. T. 34. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1992. S. 135.
507. Rostworowski E. Moszczeński Adam. *Polski słownik biograficzny*. T. 22. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1977. S. 87–91.
508. Serczyk W. Kicki Jan h. Gozdawa. *Polski Słownik Biograficzny*. T. 12. Wrocław – Warszawa – Kraków, 1966. S. 388.
509. Sidorowicz S. Czartoryski Kazimierz. *Polski słownik biograficzny*. T. 4. Kraków, 1938. S. 283.
510. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. 8. Red.: Chlebowski B., Sulimierski F., Walewski W. Warszawa, 1887. S. 125.
511. Szczygielski W. Kasiński Adam Stanisław h. Ślepowron. *Polski Słownik Biograficzny*. T. 25. Wrocław, 1970. S. 160–166.

512. Szczygielski W. Łoś Feliks Antonii. *Polski Słownik Biograficzny*. T. 18. Wrocław – Warszawa – Kraków, 1973. S. 429–431.
513. Szczygielski W. Młodziejowski (Młodziejewski) Andrzej Mikołaj. *Polski słownik biograficzny*. T. 21. Warszawa–Kraków, 1976. S. 428–432.
514. Szczygielski W. Potocki Teodor. *Polski Słownik Biograficzny*. T. 28. Wrocław, 1984–1985. S. 213–216.
515. Waniczkówna H. Boreyko Pius Franciszek. *Polski Słownik Biograficzny*. T. 2. Kraków, 1936. S. 325.
516. Waniczkówna H. Czartoryski Adam Kazimierz. *Polski słownik biograficzny*. T. 4. Kraków, 1938. S. 249–257.
517. Zahorski A. Morski Onufry h. Topór. *Polski Słownik Biograficzny*. T. 21. Wrocław, 1976. S. 787–788.
518. Zielińska Z. Potocki Ignacy. *Polski słownik biograficzny*. T. 28. Wrocław, 1984–1985. S. 1–17.
519. Zielińska Z. Rzewuski Józef. *Polski Słownik Biograficzny*. T. 34. Wrocław – Warszawa – Kraków, 1992. S. 112–114.
520. Zielińska Z. Rzewuski Seweryn herbu Krzywda. *Polski Słownik Biograficzny*. T. 34. Wrocław – Warszawa – Kraków, 1992. S. 138–151.
521. Zielińska Z. Rzewuski Wacław h. Krzywda. *Polski Słownik Biograficzny*. T. 34. Wrocław – Warszawa – Kraków, 1992. S. 169–180.
522. Złomska M. Orłowski Józef h. Chomąto. *Polski Słownik Biograficzny*. T. 24. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1979. S. 225–226.

ДОДАТКИ

Додаток 1. Кількість населення Подільського воєводства за матеріалами подимних реєстрів 1775, 1789 і 1790 рр.

Рік	Кількість димів за М. Крикуном				Кількість населення згідно з:	
	у шляхецьких маєтках	у державних маєтках	у духовних маєтках	загальна кількість (враховано панські і приходські дими)	списком	розрахунком (дим × 6,5) в тис.
1775	62715	16978	1960	81 653		530,7
1789	77354	14703	3663	97 178		631,7
1790	77052	20855	2408	100 315	463 087	652,1

Джерело: власне опрацювання на підставі: Крикун М. Г. Реєстри димів Правобережної України останньої чверті XVIII століття. *Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII ст.: статті і матеріали*. Львів: УКУ, 2012. С. 410–456; Kuklo С. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej / Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2009. S. 214.

**Додаток 2. Соціальна структура населення у
Подільській губернії за результатами п'ятої ревізії 1795 р.**

Соціальні верстви та групи	Кількість населення			
	у Подільській губернії	%*	на Право-бережній Україні	Частка Подільської губернії в населенні Правобережжя, %
<i>Шляхта:</i>				
помісна	4686	0,81	11058	42,38
чиншова і на usługі	46834	8,07	124348	37,66
Духовенство	8 317	1,43	24233	34,32
Купці	1135	0,20	2301	49,33
Міщани	32809	5,65	100428	32,67
<i>Селяни:</i>				
державні	31372	5,40	91678	34,22
у володінні шляхти	444477	76,58	1337315	33,24
у володінні церкви	5755	0,99	23723	24,26
у володінні міських магістратів	578	0,10	818	70,66
вільні	1187	0,21	16271	7,30
старообрядці	1794	0,31	1966	91,25
Інші (іноземці, чиновники, цигани тощо)	1452	0,25	2605	55,74
Всього	580396	100	1737609	33,40

Джерело: власне опрацювання на підставі: Крикун М. Г. Соціальна структура населення Правобережної України наприкінці XVIII століття (за п'ятою ревізією). *Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII ст.: статті і матеріали*. Львів: УКУ, 2012. С. 580–588.

* У відсотках від загальної кількості населення.

Додаток 3. Співвідношення шляхетських, державних і духовних маєтків у Подільському воєводстві за типом та кількістю поселень і димів (1775 р.)

Маєтки	Кількість поселень				Кількість димів			
	міста і містечка	%	села	%	міські	сільські	разом	%
шляхетські	44	78,6	637	71,2	12830	48435	61265	76,45
державні	11	19,6	219	24,5	3231	13085	16316	20,4
духовні	1	1,8	28	3,1	121	1590	1711	2,1
інші (змішаний тип володіння)	-	-	11	1,2	-	845	845	1,05
Разом	56	100	895	100	16182	63955	80137	100

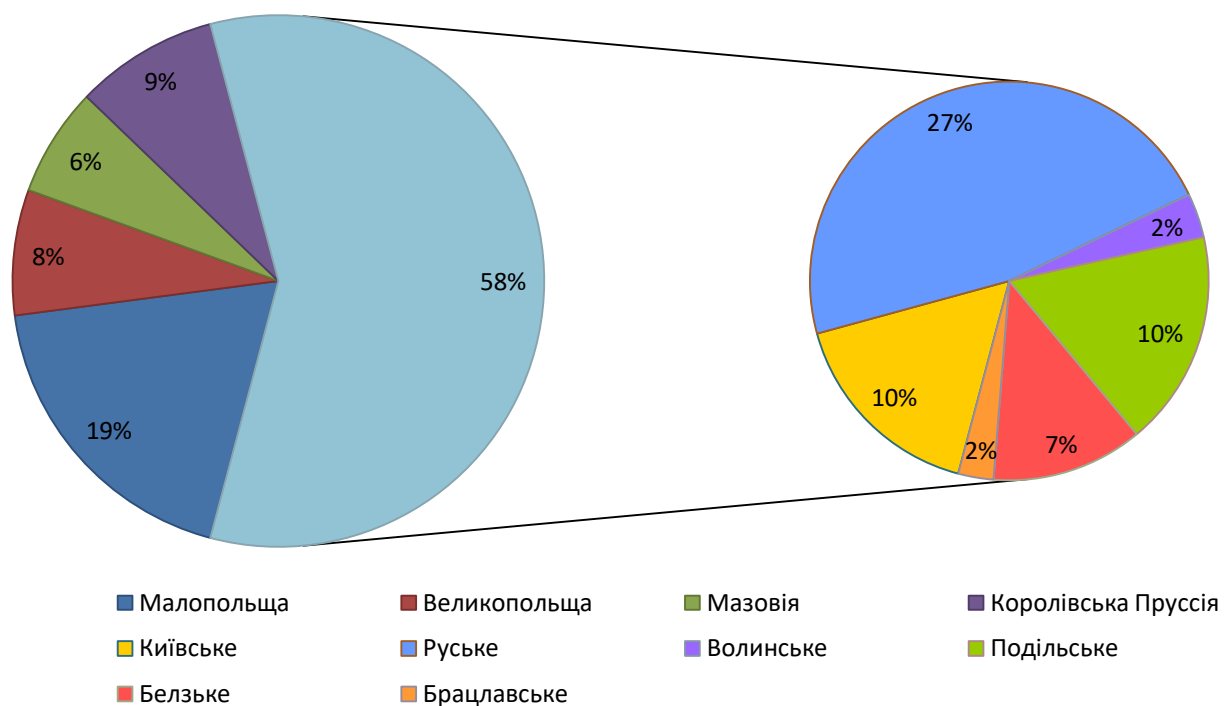
Джерело: власне опрацювання на підставі: Крикун М. Г. Реєстри димів Правобережної України останньої чверті XVIII століття. *Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII ст.: статті і матеріали*. Львів: УКУ, 2012. С. 410–456.

**Додаток 4. Розподіл прибутків із кварти від староств у
Польському Королівстві за адміністративними одиницями
за матеріалами «Сумаріушу королівщин... » (1770 р.)**

Регіон	Воєводство	Кількість староств	Сума кварти			Частка у %
			зл.	гр.	ден.	
Малопольща (польські землі)	Краківське	172	180 871	27	8 ½	8,03
	Сандомирське	85	111 177	9	1 ½	4,93
	Люблінське	39	45 714	11	1	2,03
	Підляське	90	72 134	5	½	3,20
Малопольща (руські землі)	Київське	25	211 211	18	5 ½	9,37
	Руське	286	598 554	17	¾	26,56
	Волинське	32	45 697	25	1	2,03
	Подільське	93	222 078	5	3 ½	9,85
	Белзьке	50	156 410	25	7 ¾	6,94
	Брацлавське	10	36 350	10		1,61
Великопольща	Познанське	29	48 198	8	6	2,13
	Каліське	64	33 164	6		1,47
	Серадське	63	37 438	7	6	1,66
	Ленчицьке	31	13 627	23		0,60
	Брест-Куявське	43	11 146	22	½	0,49
	Іновроцлавське	32	23 550	9	7 ½	1,04
Мазовія	Плоцьке	12	6 743	20	7	0,30
	Мазовецьке	103	111 115	15	4 ½	4,93
	Равське	55	26 548	20	8	1,18
Коро- лівська Пруссія	Хелмінське	20	53 249	9		2,36
	Мальборське	8	20 282	28	6	0,90
	Померське	62	116 147	13	6	5,15
Разом:		878	2 253 414	11	7 ¾	100

Джерело: власне опрацювання на підставі: BK, rkps, 915. 97 k. Summaryusz królewszczynz w całej Koronie Polskiej, z wyrażeniem possessorów y siłą, tóra płaci roczney kwarty. Spisany 1770 r.; Piotrowski E. Summariusz królewszczynz w całej Koronie Polskiej z wyrażeniem posesorów i siłą, która płaci rocznej kwarty, spisany roku 1770. Żytomierz, 1861. Кількість королівщин за: Zielińska T. Magnateria polska epoki saskiej.... S. 94.

Додаток 4.1. Структура доходів кварти з королівських маєтків у Польському Королівстві (1770) – за даними додатку 4.

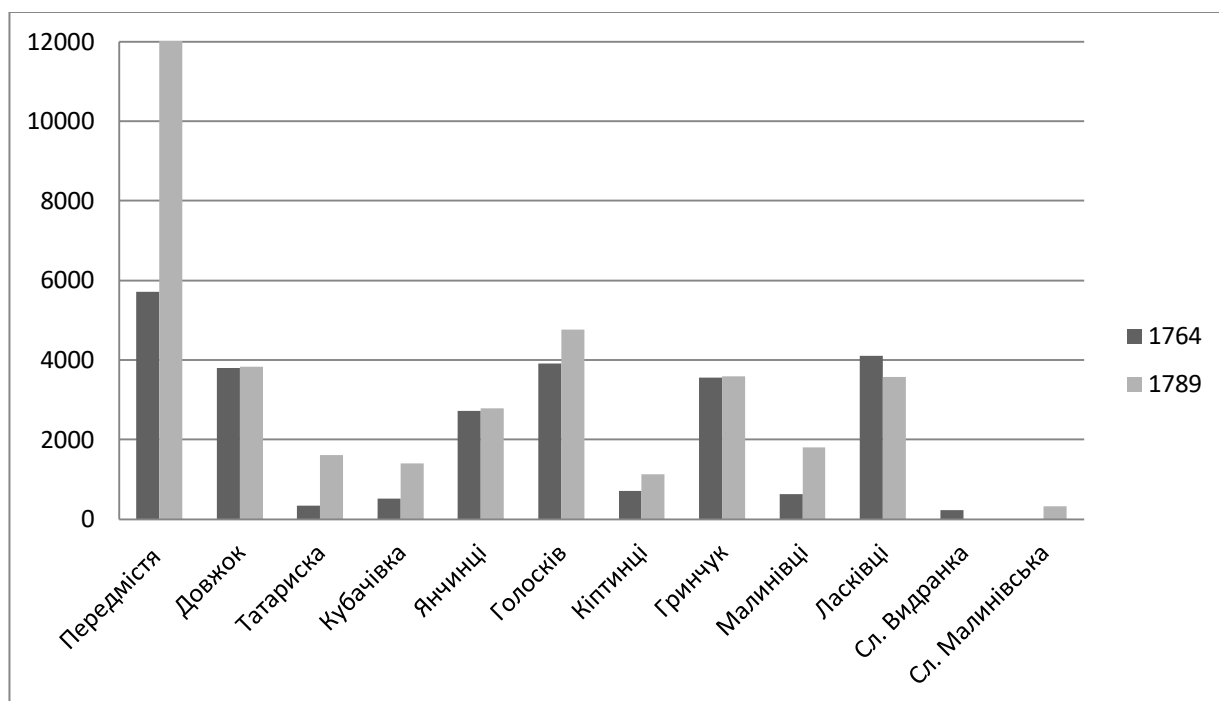
Джерело: власне опрацювання за даними додатку 4.

**Додаток 5. Дохід Кам'янецького староства
за матеріалами інвентарів 1764 та 1789 рр.**

№	Передміся/села	Сума прибутків			
		1764 р.		1789 р.	
		Злоті	Грош	Злоті	Грош
1.	Передмістя Карвасари і Підзамче	5722	2	14544	23
2.	Довжок	3800	6	3838	20 1/3
3.	Татариска	345	-	1616	20
4.	Кубачівка	511	10	1400	18 1/3
5.	Янчинці	2727	25	2784	21 2/3
6.	Голосків	3910	12	4764	8 2/3
7.	Кіптинці	706	15	1132	10
8.	Гринчук	3565	9	3589	14
9.	Малинівці	632	18	1806	15 ½
10.	Ласківці	4099	9	3571	6 1/3
11.	Слобідка Видранка	226	8	—	—
12.	Слобідка Малинівська	—	—	328	14 2/3
Разом		26 246	24	39377	22 ½

Джерело: AGAD. ASK. Dział LVI. Sygn. 103. K. 4 II. S. 55, 83.

**Додаток 5.2. Дохід Кам'янецького староства
за матеріалами інвентарів 1764 та 1789 рр.**

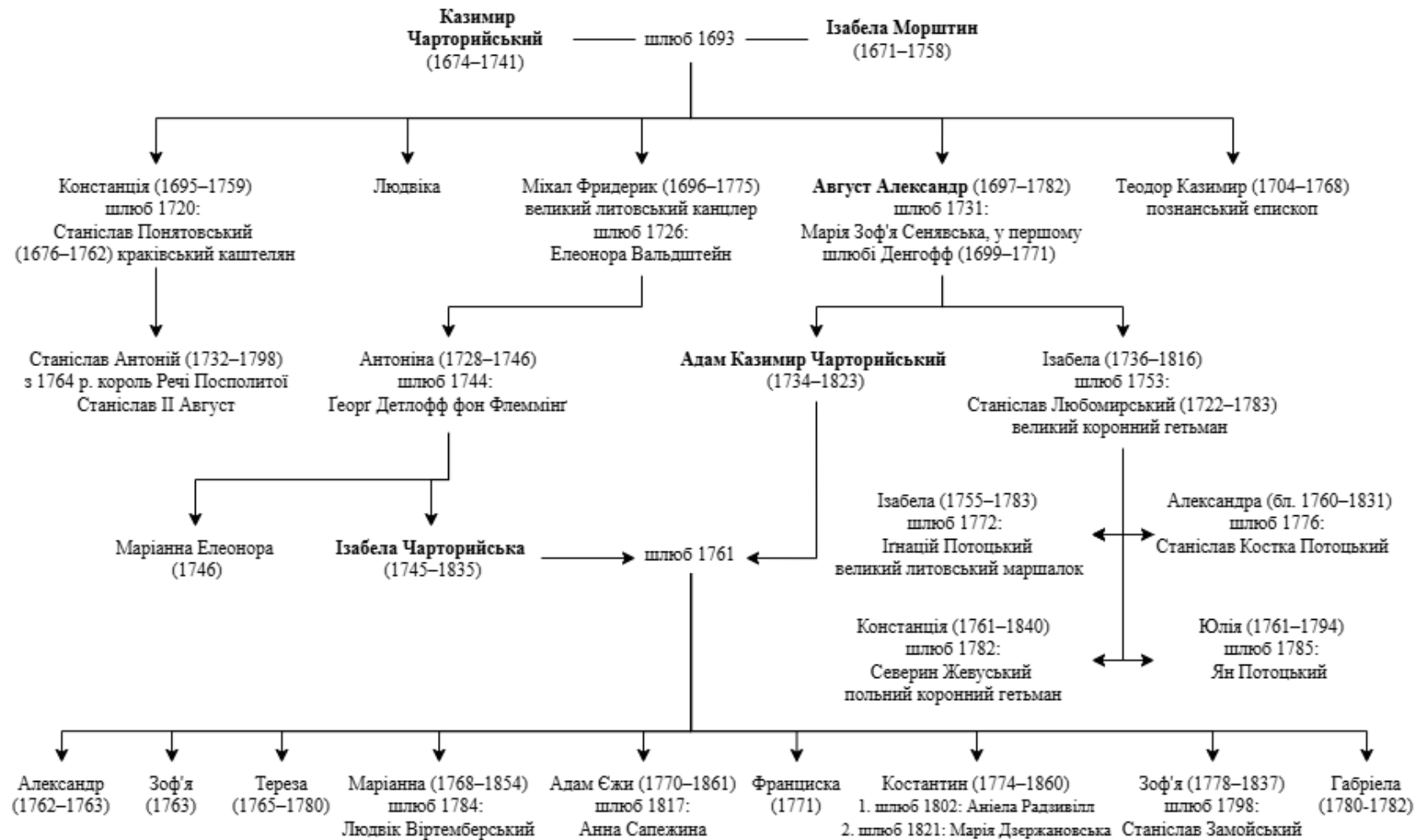
Джерело: власне опрацювання за даними додатку 5.

Додаток 6. Структура доходів Кам'янецького староства за інвентарями 1764 і 1789 рр.

№	Передміся/села	Сума прибутків											
		Оренда		Чинш		Рогове		Панщина		Прибутки з пасік		Інше	
		1764	1789	1764	1789	1764	1789	1764	1789	1764	1789	1764	1789
1.	Передмістя Підзамче	2300	2206	192	680	66	120	–	200	8	4	7	29
2.	Довжок		1994	208	410	236	143	880	1110	73	51	103	131
1.	Передмістя Карвасари	5000	10269	340	843	79	74	–	–	30	4	0	115
3.	Татариска		900	–	149	71	84	227	390	3	30	44	63
4.	Кубачівка		858	–	95	88	47	319	317	43	28	62	56
5.	Янчинці	2000	1330	62	203	142	169	459	892	6	37	59	154
6.	Голосків	2500	2408	173	491	208	181	763	1277	161	256	105	151
7.	Кіптинці		–	90	290	100	107	405	602	61	78	51	55
8.	Гринчук	2400	1867	2	187	267	133	718	1200	167	125	11	77
9.	Малинівці		650	–	301	151	118	364	638	100	32	18	65
10.	Ласківці	3000	1433	190	77	190	189	613	1698	41	54	65	120
11.	Слобідка Видранка	150	–	–	–	–	–	76	–	–	–	0	–
12.	Слобідка Малинівська	–	193	–	–	–	–	–	135	–	–	–	0
Разом		17350	24108	1257	3726	1418	1365	4824	8459	692	699	525	1016

Джерело: AGAD. ASK. Dział LVI. Sygn. 103. K. 4 II. S. 44-55, 80-84.

Додаток 7. Генеалогічна таблиця родини Чарторийських у XVIII ст.

Джерело: власне опрацювання на підставі: Zamoyski A. Izabela. Opowieść o niezłomnej księżnej. Warszawa: Czytelnik. 2025. S. 16;

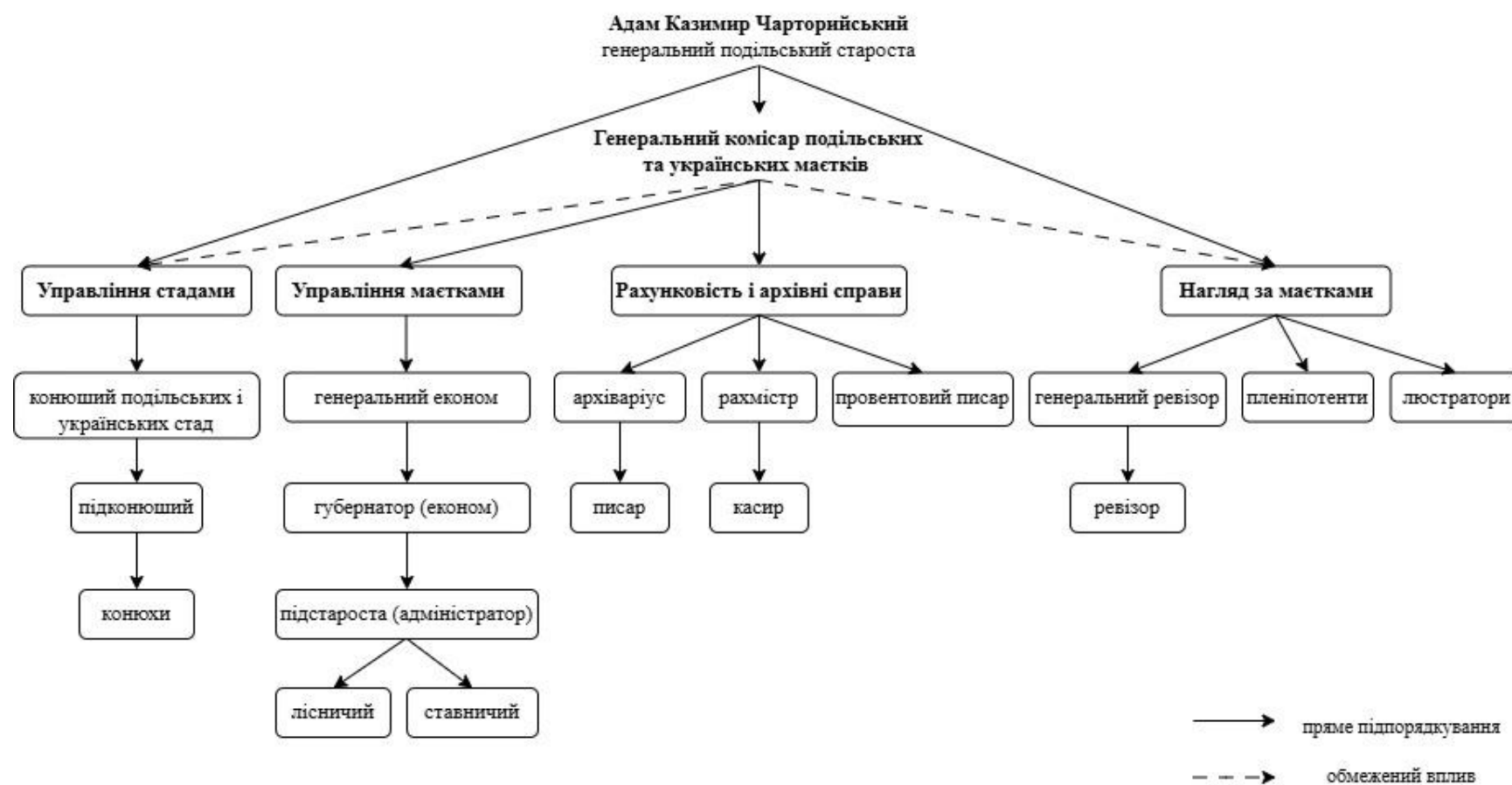
Zimmerman M. Lubomirscy w XVIII wieku. Rodzina i sprawy gospodarcze. Warszawa, 2024. S. 301.

**Додаток 8. Приватні маєтки Чарторийських у Подільському воєводстві в
1778 р. та їхня вартість після врахування витрат і заборгованості**

Фортуна	Назва маєтків	Вартість після відрахування грунтових витрат			Заборгованість		Вартість після відрахування боргів		
		<i>зл.</i>	<i>гр.</i>	<i>ден</i>	<i>зл.</i>	<i>гр.</i>	<i>зл.</i>	<i>гр.</i>	<i>ден</i>
Марії Зофії Чарторийської, уродженої Сенявської	Меджибізький ключ	5354246	13	6	161390	20	5192855	23	6
	Зіньківський ключ	1963409	5	10	1820	-	1961589	5	10
	Миколаївський ключ	2284011	10	-	75000	-	2209011	10	-
	Старосенявський ключ	2461360	16	12	30000	-	2431360	16	12
	Сатанівський ключ	2413267	18	16	-	-	2413267	18	16
	Тарнорудський ключ	1422724	-	-	-	-	1422724	-	-
	Гримайлівський і Товстецький ключі	3566627	6	12	204635	-	3361992	6	12
Августа Чарторийсько	Села Завадинці, Скіпче та Слобідка Скіпецька	282165	5	10	10800	-	271365	5	10
	Село Черепова	72956	20	-	-	-	72956	20	-
Разом:		19820694	93	66	483645	20	19337050	3	66

Джерело: власне опрацювання на підставі: AGAD, Archiwum Publiczne Potockich, sygn. 358, s. 53-55, 116-132.

Додаток 9. Структура управління Генерального комісаріату подільських та українських маєтків

Джерело: власне опрацювання.

Додаток 10. Склад і чисельність вищих урядників Генерального комісаріату подільських і українських маєтків у 1778 р.

Управління маєтками та стадами		Рахунковість та архівні справи		Нагляд за маєтками	
уряд	к-сть	уряд	к-сть	уряд	к-сть
генеральний комісар	1	Рахмістр	1	Ревізор	1
генеральний економ	1	Архіваріус	1	люстратор	?
губернатор (економ)	7	провентовий писар	6		
підстароста (адміністратор)	41	Касир	1		
стайничий	7				
лісничий	11				
конюший подільських і українських стад	1				
підконюший	2				
конюхи	?				

Джерело: власне опрацювання на підставі: AGAD, APP, sygn. 358, str. 116-128.

Додаток 11. Річна винагорода офіціалістів у приватних ключах Чарторийських у Подільському воєводстві у 1778 р.

Назва	<i>генеральний комісар</i>	<i>головний рахмістр і генеральний економ</i>	<i>Економ</i>	<i>Підстарости</i>	<i>провентові писарі</i>	<i>Ставничі</i>	<i>Лісничі</i>	<i>міський суддя</i>	<i>Разом:</i>
Меджибізький ключ	2000	750	800	2584	300	240	600	800	8074
Зіньківський ключ	1000	750	300	900	-	80	300	-	3330
Миколаївський ключ	1000	750	600	1200	-	-	150	-	3700
Старосинявський ключ	1000	750	400	900	300	150	360	-	3860
Сатанівський ключ	1000	750	600	600	300	-	250	-	3500
Таморудський ключ	1000	750	300	450	200	80	-	-	2780
Гжималівський і Товстецький ключі	-	-	2600	1800	2000	-	620	-	7020
с. Завадинці	-	-	-	-	300	-	-	-	300
с. Черопова	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Грановський ключ	1000	750	600	450	300	80	350	-	3530
Разом:	8000	5250	6200	8884	3700	630	2630	800	36094

Джерело: AGAD. APP. Sygn. 358. S. 116–142.

**Додаток 12. Річні видатки на солярії офіціалістів та граціалістів
у мастках Чарторийських з Генерального комісаріату
подільських і українських володінь у 1778 р.**

Назва мастків	На солярія службовцям скарбу			На виплати граціалістам		На солярія офіціалістам конюшень	
	зл.	гр.	ден.	зл.	гр.	зл.	гр.
Меджибізький ключ	22073	4	9	579	-	17127	20
Зіньківський ключ	9063	11	15	1094	-	-	-
Миколаївський ключ	10243	15	-	1220	-	-	-
Старосинявський ключ	6760	-	-	1760	-	-	-
Гранівський ключ	11320	22	9	630	-	-	-
Летичівське староство	3335	-	-	100	-	-	-
Кам'янецьке староство	3918	9	12	360	-	-	-
Всього:	66713	48	45	5737	-	17127	20

Джерело: ВС. Rkr. 6006 IV. Т. 15. S. 61.

Додаток 13. Видатки на обслуговування Кам'янецького сеймику у 1790 р.

Вид видатків (Опис послуги)	Кількість осіб	Сума у зл.
Писар броварні в Голоскові (пан Горавський)	1	100
Адміністратор фільварку в Голоскові (Międzeczowski)	1	100
Шляхта, залучена до обслуговування сеймику	6	58
Кухарі	10	178,15
Різник (забій худоби та баранів)	1	8
Креденсова служба (персонал, що подавав до столу)	18	54
Візники, що супроводжували шляхту	90	90

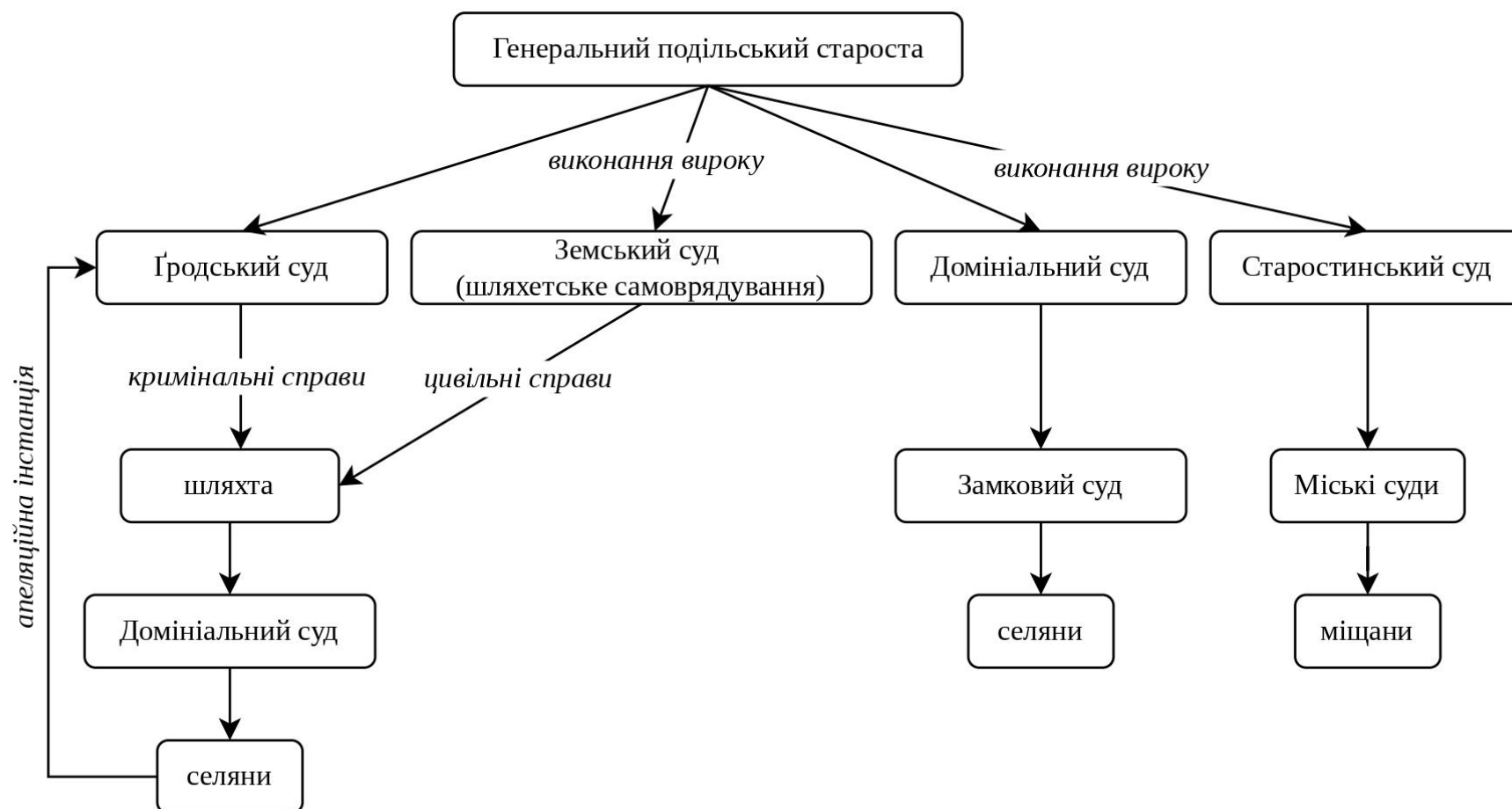
Джерело: ВК. Rkr. 2185. S. 30.

**Додаток 14. Відшкодування за втрачені речі
після подільського сеймику 1790 р.**

Одержувач	Втрачена річ	Кількість	Сума (зл)
Осовський	годинник	1	18
Парушевський	делія (delia)	1	36
Волковінський		1	108
Шаклацький	ковдра	1	36
Скорупка	плащ	1	14
шляхта (збірно)	шапки	18	113
	шаблі	42	736
	поламані піхви	9	20

Джерело: ВК. Rkr. 2185. S. 30.

**Додаток 15. Структура підпорядкування судових інституцій
генеральному подільському старості у другій половині XVIII ст.**

Джерело: власне опрацювання.